

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

GEOGRAFIYA KAFEDRASI

5140600 - Geografiya yo`nalishi talabalari uchun

SIYOSIY GEOGRAFIYA

FANIDAN

O'QUV – USLUBIY MAJMUA

Bilim sohasi:	100 000–Gumanitar
Ta'lim sohasi:	140 000- Tabiiy fanlar
Ta'lim yo'nalishi:	5140600 - geografiya yo'nalishi uchun

Fanning o'quv-uslubiy majmuasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2016 yil 25 avgustdagi 355-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan fan dasturi asosida tayyorlandi.

Tuzuvchi: Baratov Abdumalik Sotivoldievich – katta o'qituvchi, geografiya fanlari nomzodi

Taqrizchi: Jumaxanov Sh. - NamDU, geografiya kafedrası dotsenti, geografiya fanlari doktori

O'quv-uslubiy majmua NamDU Kengashining 2018 yil 29 avgustdagi 1 sonli bayonnomasi bilan ko'rib chiqilgan va ishlatishga tavsiya etilgan.

MUNDARIJA

1.	O'quv materiallari:	
1.1.	Ma'ruzalar	4
1.2.	Amaliy mashg'ulot mavzulari	124
1.3.	Mustaqil ta'lim mashg'ulotlari	149
1.4.	Glosariy	150
2.	Ilovalar:	
-	fan dasturi	155
-	fan ishchi dasturi	160
-	tarqatma materiallar	172
-	testlar	196
-	baholash mezonlari	209

I. O'QUV MATERIALLARI

Ma'ruza 1: Siyosiy geografiya fanining maqsadi, vazifalari boshqa fanlar bilan aloqasi.

Reja:

1. Siyosiy geografiya haqida tushuncha.
2. Siyosiy geografiyaning tadqiqot ob'ekti va predmeti.
3. Siyosiy geografiyaning fanlar tizimida tutgan o'rni.
4. Siyosiy geografiyaning tarkibiy tuzilishi.
5. Siyosiy geografiya va geosiyosat.

Tayanch tushunchalar (kalit so'zlar): Siyosiy geografiya, Geosiyosat, geosiyosat kategoriyalari, demografiya, etnografiya, dinshunoslik, ekologiya, sotsiologiya, Geostrategik mintaq, siyosiy – geografik tuzilish, Geosiyosatning asosiy kategoriyasi

1.Siyosiy geografiya haqida tushuncha. Siyosiy geografik fikrlar, g'oyalar, qarashlar va tadqiqotlar bilan olimlar qadimdan shug'ullanib keladilar. Jumladan, jamiyatning siyosiy – geografik tuzilishi va rivojlanishi qonuniyatlari, dunyo siyosiy xaritasining shakllanishi masalalari bilan eng avvalo goegraflar shug'ullanadilar.

*Siyosiy geograflar - Siyosiy geografiya soxasini aniqlashda bir qancha yondashuvlarni aniqlagan. Ba'zilar siyosiy geografiya –siyosiy, (xarbiy), xududiy birliklar chegaralar va ma'muriy bo'linmalar xaqidadir (Aleksandr1963, Goblet 1955). Boshqalar uchun esa siyosiy geografiya faqatgina zamonda ro'y beradigan geografik ta'sir va jarayonlarga urg'u beradigan siyosiy fanlardan farqlanib siyosiy jarayonlarni o'rganishdir(Burnet va Taylor 1981,Kasperson va Minhi 1969)*¹

Siyosiy geografiya - ijtimoiy geografik fan hisoblanadi. Uning vujudga kelishidagi ilk tadqiqotlar, salmoqli asarlar avvalo g'arbda vujudga keldi. Sobiq ittifoqda esa uning rivojlanishi qiyin kechdi. 1980 yillarning o'rtalaridan bo'shlab mamlakatda chuqur ijtimoiy – siyosiy, iqtisodiy o'zgarishlarning bo'shlanishi bilan siyosiy geografiya yana rivojlana bo'shladi. Siyosiy geografiyaga sovet davrida 1960 yilda chop etilgan “Kratkiy entsiklopedicheskiy slovar”da quyidagicha ta'rif berilgan edi: - “Siyosiy geografiya – bu dunyo siyosiy xaritasining tarixi, zamonaviy holati, mamlakat va rayonlarning rivojlanishining o'ziga hosliklari, ularning ijtimoiy – iqtisodiy tuzilishiga bo'g'liq holda sinfiy kuchlarning joylashishi masalalarini o'rganuvchi geografik fandir”. Ushbu entsiklopediyada siyosiy geografiyaga atigi 8 varaq ajratilgan bo'lib, bu xatto tuproqlar geografiyasidan ham 10 marta kam edi. Bundan 10 yillar o'tib B. N. Semevskiy siyosiy geografiyaga atroflicha ta'rif berdi. Sovet geograflari siyosiy geografiyani odatda iqtisodiy geografiyaning ajralmas bir qismi deb tushunadilar. Ayrim olimlar siyosiy geografiyani iqtisodiy geografiya bilan bo'g'liq bo'lgan mustaqil geografik fan deb ham hisoblaydilar. B.N.Semevskiy va bo'shqa ko'plab geograflar siyosiy geografiyani iqtisodiy goegarfiyasiz tasavvur qilolmadilar va bu bilan bir tomondan siyosiy geografiyani mustaqil bo'lish huquqidan mahrum qilib ham qo'ydilar. Aksincha, siyosiy geografiyaga g'arbda ko'proq mustaqil fan tarmog'i sifatida qaraldi. Jumladan, 1961 yili Londonda chop etilgan mashhur “Umumgeografik terminlar lug'ati” da: - “Siyosiy geografiya – bu davlatlarning bo'shqaruv shakllari, chegaralari va ma'muriy bo'linmalari haqidagi geografik fandir”, yoki, “Siyosiy geografiya – bu ijtimoiy geografiyaning bir bo'limi bo'lib, davlatlarning chegaralari, ma'muriy bo'linmalari, hududi va resurslarini o'rgatadi”.Suhnost' politicheskoy geografii (str.6-24).

¹ Martin Jones, Rhys Jones, Michael Woods. An introduction to political geography: space, place and politics. Routledge. London and New-York. 2004. ISBN 0-203-62697-4, ISBN 0-203-663084-X. 3-bet

1970 – 1980 yillarda R. A. Gorbatshevich siyosiy geografiyani ilmiy – metodologik jihatdan yanada yuqoriga ko'tardi. U 1976 yili siyosiy geografiyani “geografik makonda (prostranstvo) jamiyatning siyosiy – hududiy tashkil etilishini o'rganuvchi fan” deb atadi.

Siyosiy geografiyaning rivojlanishidagi yangi davr o'tgan asrning 80-yillari o'rtalaridan bo'shladi. Eng yangi ilmiy ishlanmalar orasida V. A. Kolosovning (“Politicheskaya geografiya: problema i metodo. L.) 1988” nomli monografiyasi siyosiy geografiyaning rivojlanishiga katta turtki bo'ldi. Unda muallif siyosiy geografiyani ham geografik, ham siyosiy fanlar qirrasida tez rivojlanayotgan fan tarmog'i deb atadi. U siyosiy geografiya “o'ziga hos geografik fan bo'lib, jamiyat siyosiy hayotining hududiy tashkil etilishi qonuniyatlarini o'rganadi” deb ta'kidladi.

Siyosiy geografiya keng manodagi ijtimoiy geografiyaning bir qismidir. U iqtisodiy, ijtimoiy-iqtisodiy va sotsial geografiya bilan bir qatorda o'zining alohida blokini shakllantirmoqda. Ushbu blokga harbiy va elektoral (yani saylovlar) geografiyasini ham kiritish mumkin. Fan yaqinda vujudga kelmagan bo'lsada, MDH mamlakatlari shu jumladan bozor iqtisodiyoti sharoitida rivojlanib borayotgan O'zbekiston uchun yangi sanaladi. Ushbu fanning ayrim masalalari (masalan, siyosiy xarita, davlatlarning siyosiy tuzimi va xok.) iqtisodiy-ijtimoiy geografiyaning qator kurslarida malum darajada yoritilgan bo'lsada, u, maxsus kurs sifatida o'qitilmagan.

2. Siyosiy geografiyaning tadqiqot ob'ekti va predmeti. Siyosiy geografiyaning tadqiqot obekti bo'lib hududiy siyosiy tizimlar (sistemalar) xizmat qiladi. Uning predmeti esa muayyan mamlakat yoki butun jahon miqyosida jamiyatning siyosiy-hududiy tashkil etilishini, o'rganishdan iborat. Shuningdek, bu fan davlatlar va ularning chegaralari (limologiya), davlat tuzumi, mamuriy-hududiy tuzilishi, mamlakat doirasida siyosiy partiya va kuchlarning joylanishi, hududiy tarkibini o'rganadi. So'nggi yillardagi jahon hamjamiyati va geosiyosiy tizimidagi muhim o'zgarishlar hamda davlatlararo tashkil etilgan harbiy-siyosiy uyushma yoki ittifoqlar siyosiy geografiya tadqiqot predmetini yanada kengaytirmoqda.

Mazkur fanning tarixi ham ancha uzoq. Agar keng ko'lamda qaraydigan bo'lsak, uning vujudga kelishi dastlabki davlatlarning paydo bo'lishiga borib taqaladi, Shunki siyosiy geografiya uchun davlat (demak, uning hududiy yaxlitligi, chegarasi, boshqarish tashkilotlari, harbiy va siyosiy kuchlari) asosiy mazmun kasb etadi.

Ammo siyosiy geografiyaning fan sifatida shakllanish tarixi uncha uzoq emas. Dastavval “siyosiy geografiya” tushunchasi, bazi malumotlarga qaraganda, XVIII asrning 20-50 yillarida Peterburgda (Rossiyada) xizmatda bo'lgan nemis olimlari G.V.Kraft va X.N.Vintsgeymlar tomonidan tilga olingan. Ular ushbu tushunchani geografiya fanining bir qismi, tarixiy geografiya va statistika (davlatshunoslik) bilan aloqadorligini takidlashgan. Siyosiy geografiyani haqiqiy fan sifatida shakllanishini esa ko'pchilik nemis geografi va sotsiologi Fridrix Fon Rattsel nomi bilan bog'laydilar. U 1898 yilda shu nomda kitob nashr ettirganligi uchun siyosiy geografiyaning “otasi” deb tan olingan. Shu bilan birga Rattselning aynan mazkur asari tufayli shved R.Chellen “geosiyosat” tushunchasini yaratdi.

Geosiyosat va siyosiy geografiya bir-biriga juda yaqin bo'lsada, ularning orasida farq bor: geosiyosat asosan davlatlarning tashqi siyosati, siyosiy geografiyaning tadqiqot obekti esa ularning ichki hududiy-siyosiy tuzilishidir. Ayni vaqtda har ikki fan ham jahon geosiyosiy tizimi, siyosiy xaritasi bilan ish tutadi.

Geosiyosat-turli siyosiy jarayonlarning geografik sharoit (muhit)ga bog'liq holda rivojlanishini o'rganadigan fandır. XX asrda dunyo siyosiy xaritasining tubdan o'zgarishi, hududiy, ijtimoiy-ekologik va demografik muammolarning keskinlashuvi geosiyosat faniga bo'lgan etiborni kuchaytirib yubordi.

Geosiyosat fanining o'rganish obekti: sayyoraviy (planetar) makon, geosiyosiy jarayonlar va hodisalardir. Sayyoraviy makonga quraqlik, suvlik (Dunyo okeani), havo qobig'i, davlatlar va ularning resurslari kiradi.

Geosiyosatning asosiy vazifasi, yani o'rganish predmeti sayyoraviy makonni nazorat qilishdir.

Bunda geosiyosiy omillarni o'rganish va baholash muhim ahamiyatga ega. Geosiyosiy omillarga quyidagilar kiradi:

- geografik (geografik o'rni, tabiiy resurslari);
- siyosiy (siyosiy tuzumi, davlat chegaralari, jamiyatning ijtimoiy tarkibi, asosiy erkinliklarning mavjudligi);
- iqtisodiy (ishlab chiqarish kuchlarining quvvati va tarkibi, aholining turmush darajasi, strategik zaxiralar va safarbarlik (mobilizatsion) quvvatlari);
- harbiy (qurolli kuchlarning kattaligi, quvvati, harbiy tayyorgarligi, harbiy kadrlarni tayyorlash holati);
- ekologik (cheklangan yoki tugaydigan va tiklanmaydigan) resurslarga bo'lgan demografik bosim, xomashyo resurslarining kamayishi va tugashi, aholi turmush darajasining o'zgarishi);
- demografik (aholi soni, o'sish surati, zichligi va tarkibi);
- madaniy-marifiy (konfessiyalar, millat va elatlar, mehnat ananalari, ilm-fan, talim, sog'liqni saqlashning rivojlanganligi, urbanizatsiya darajasi va boshqalar). Yuqoridagi omillarni geosiyosiy jihatdan tahlil qilish uchta yo'nalishda olib boriladi: a) ijtimoiy-siyosiy vaziyatni ularning malum bir hudud va davr doirasida rivojlanishi bilan bog'liq holda tadqiqotlash; b) malum bir hudud to'g'risidagi haqiqiy ma'lumotlarni ayrim hollarda tamomila qarama-qarshi tasavvurlar bilan taqqoslash; d) makonni o'zgartirish bo'yicha siyosiy strategiyani amalga oshirishni bashoratlash.

Geosiyosatning asosiy kategoriyasi siyosiy makonni nazorat qilishdir. Jaxon siyosiy makoni o'z navbatida mintaqalarga, rayonlarga davlatlar bloki va ittifoqlariga bulinib ketadi.

Shu sababli geosiyosat kategoriyalari quyidagilardan iborat: geostrategik mintaka, geosiyosiy mintaka, davlatlar bloki, geosiyosiy ittifoqlar, qudratli, tengi yo'q davlat, kuch markazlari, geosiyosiy chiziklar (yo'nalishlar), frontal raqobat va boshqalar.

3. Siyosiy geografiyaning fanlar tizimida tutgan o'rni. Geosiyosat fanini o'rganish geografiya, tarix, demografiya, etnografiya, dinshunoslik, ekologiya, sotsiologiya, harbiy fanlar, siyosatshunoslik va boshqa fanlar bo'yicha ham bilimlarga ega bo'lishni taqozoyetadi.

Geosiyosat tushunchasini fanga birinchi bo'lib, 1916-yilda Shvetsiyalik olim Rudolf Chellen kiritgan. Uning fikricha, **har qanday davlat bir butun geografik organizm** sifatida qaralmog'i lozim.

Geografik organizmni malum bir landshaft sifatida o'rganish mumkin. Landshaft o'z navbatida tabiiy, hududiy, ijtimoiy, iqtisodiy majmua bo'lib hisoblanadi.

Geosiyosat fani siyosiy geografiya asosida shakllandi va rivojlandi. Siyosiy geografiya jahondagi davlatlarning turg'un (statik) holatdagi tavsifini tuzish bilan shug'ullanadi. Siyosiy geografiyani ko'proq davlatlarning joylashishi, hududining shakli, o'lchamlari, chegaralari, xo'jaligi, aholisining savodxonlik darajasi, madaniyati qiziqtiradi.

Geosiyosat fani siyosiy jarayonlarning geografik makondagi o'zaro aloqalarini, ularning Yerga va madaniy omillarga ta'sirini o'rganadi. Geosiyosat fani asosiy etiborni tabiiy muhit omillarini harbiy-siyosiy, iqtisodiy va ekologik xavfsizlik maqsadlarida faol foydalanishga qaratadi.

Geostrategik mintaka jaxon siyosiy makonining bir qismi bo'lib, u o'ziga xos hududga, savdo va madaniy-ma'furaviy aloqalarning o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Geostrategik mintaka esa geostrategik mintaqaning bir qismi bo'lib, maydoni uncha katta bo'lmasa ham, siyosiy, iqtisodiy va savdo aloqalarining yuqori darajadagi surati bilan ajralib turadi (Evropa, Amerika, Xitoy, Janubi Sharqiy Osiyo va boshqalar). Geosiyosiy mintaka o'z navbatida davlatlar chegaralari bilan mos tushuvchi siyosiy rayonlarga bulinadi. Siyosiy rayonning eng muxim xususiyati siyosiy birlik va yaxlitlikdir. Har bir rayon o'ziga xos shakl va o'lchamlariga ega.

Davlat chegaralarining barpo qilinishi va rasmiylashtirilishi milliy davlatning shakllanishi va rivojlanishi davrida amalga oshiriladi. Chegaralar ular o'rab turgan "Millat-davlat" makonining geosiyosiy rasmiylashtirilishidir. Bundan tashqari, tabiiy va suniy chegaralar mavjud. Tabiiy chegaralarga tog'lar, daryolar dengiz va ko'l akvatoriyalari kiradi. Suniy

chegaralar quruqlikda ham, suvda ham aniq tabiiy obekt bo'lmagan joylarda o'tkaziladi. Bunda geografik kenglik va uzunlik elementlari bo'lgan parallellar va meridianlar hisobga olinadi. Masalan, AQSh va Kanada o'rtasidagi davlat chegarasi 49 parallellar buyicha 1450 km ga cho'zilgan. Suniy chegaralar davlatlarning o'zaro kelishuvlari asosida o'tkaziladi va tasdiqlanadi.

Geosiyosatda tabiiy chegaralarga ko'proq etibor beriladi. Dengiz chegaralari eng qulay chegara hisoblanadi. Mashhur olim F. Rattsel "Qirg'oq bizlarga qo'shni sifatida tabiatni inomyetdi va bu qo'shni har qanday do'stona davlatdan afzaldir» - degan edi.

Dengiz chegaralari boshqa davlatlar bilan aloqa o'rnatishga katta imkoniyat yaratadi. Shuning uchun uning qiymati uzunligi ortgan sari ortib boradi.

Chegara siyosiy, mudofa va harbiy strategik vazifalarni bajaradi. Har qanday chegara chegaraoldi hududlariga ega. Ayrim hollarda bunday hududlar "bufer davlat" larga aylantiriladi. " Bufer davlatlar odatda kichik mamlakat bo'lib, u ikkita kuchli davlatni turli xil kutilmagan hatti-harakatlardan saqlab turadi. Yevropada Reyn daryosining kuyi qismi Shvedsariyadagi tog' dovonlari, Niderlandiya, Shvedsariya va Belgiya hududlari shunday hududlar qatoriga kiritiladi. Shunki ular Germaniya va Frantsiya o'rtasida "bufer davlat " vazifasini Afg'oniston bajargan.

Bir necha "bufer davlatlar" "bufer zona" larni hosil qilishi mumkin. Birinchi jahon urushi davrida Shvetsiya, Norvegiya, Daniya, Niderlandiya, Belgiya, Luksemburg, Polsha, Eron, Afg'oniston, Koreya kabi davlatlar ana shunday "bufer zona" lar Germaniya va sobiq ittifoq tomonidan bo'lib olingan (Sudet viloyati, Polsha, G'arbiy Ukraina, G'arbiy Belarus va boshqalar)

Siyosiy geografiya geografiya va siyosatshunoslik qirrasidagi ijtimoiy geografiya fanidir. U, o'z navbatida, tarix va geosiyosat bilan ham yaqindan aloqa qiladi. Biroq, geosiyosat va siyosiy geografiya bir-biriga juda yaqin bo'lsada, ularning orasida farq bor: geosiyosat asosan davlatlarning tashqi siyosati, siyosiy geografiyaning tadqiqot obekti esa ularning ichki hududiy-siyosiy tuzilishidir. Ayni vaqtda har ikki fan ham jahon geosiyosiy tizimi, siyosiy xaritasi bilan ish tutadi.

4. Siyosiy geografiyaning tarkibiy tuzilishi. Shunday qilib, "Siyosiy geografiya – jamiyat siyosiy hayoti va hududiy siyosiy tizimlarning hududiy tashkil etilishini o'rganadi".

Siyosiy geografiya – geografik fan sifatida quyidagicha ichki tuzilishga ega:

a) umumiy va nazariy siyosiy geografiya (ilmiy – nazariy asoslarini o'rganadi);

b) funtsional (tarmoq) siyosiy geografiya (jamiyat geosiyosiy faoliyatining turlari (davlat, partiya, ijtimoiy, diniy, etnik, harbiy), elektoral geografiya, etnosiyosiy geografiyani o'rganadi);

v) mintaqaviy (integral) siyosiy geografiya (turli darajadagi geosiyosiy tizimlarni, ularning shakllanishi, xarakteristikalarini, mamlakatlarning siyosiy – geografik tipologiyasini o'rganadi);

g) amaliy siyosiy geografiya – ushbu fanni amaliyotga chiqishini ta'minlovchi bo'shqaruv, ta'limiy, siyosiy, kartografik, mafkuraviy yo'nalishlarini o'rganadi.

Siyosiy geografiya – kelib chiqishiga ko'ra geografik fan bo'lib, u ijtimoiy – geografik va tabiiy – geografik fanlarning o'ziga hos "bo'g'lovchisi" (integratori) bo'lib hisoblanadi. Ammo, siyosiy geografiyani siyosatshunoslik fanining tarkibiy qismi deyish bo'tunlay noto'g'ridir.

Siyosiy geografiya ham bo'shqa fanlar singari o'zining mustaqil ilmiy tadqiqot ob'ekti va predmetiga ega bo'lishi bilan birga, o'zi mansub bo'lgan zamonaviy iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning ilmiy tadqiqot ob'ekti bilan hamohangdir.

Ma'lumki, iqtisodiy va ijtimoiy geografiya ijtimoiy geografik fan tarmog'i sifatida jamiyatni yoki hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarni (Manak, 1985) o'rgansa, bunga uyg'un holda siyosiy geografiya jamiyat rivojlanishining hududiy-siyosiy jihatlarini tadqiq qiladi. Bundan shunday xulosa qilishi mumkinki, siyosiy geografiyaning asosiy ilmiy tadqiqot ob'ekti – bu hududiy siyosiy tizimlar bo'lib xizmat qiladi.

2. Hududiy siyosiy tizimlar (HST) – siyosiy geografiyaning bo`sh ilmiy tadqiqot ob`ekti bo`lishi bilan birga, u mamlakat ijtimoiy-siyosiy hayotining o`zaro hududiy jihatdan uyg'unlashgan turli komponentlaridan tashkil topgan.

Hududiy siyosiy tizimlarni tahlil qilishdan asosiy maqsad jamiyatning siyosiy-hududiy tashkil etilishini muayyan bir davlat doirasida o`rganishdan ibo`rat. Bunda, eng avvalo, quyidagi uchta muhim hududiy tuzilmalarni o`rganishga e`tibo`r qaratiladi:

- 1) Davlatning siyosiy-hududiy qurilishi;
- 2) Siyosiy kuchlar, tashkilotlar, institutlar;
- 3) Aholining elektoral hulq-atvori, ya`ni oliy va mahalliy hokimiyat organlariga saylovlarda aholining xohish-irodasini o`rganish yoki sotsiologik tadqiq qilish.

Shulardan kelib chiqib, aytish mumkinki, siyosiy geografiya muayyan davlat hududi doirasida ijtimoiy (sinfiy) va siyosiy kuchlarning hududiy taqsimlanishi va rivojlanishi qonuniyatlarini, ularga ta`sir qiluvchi tarixiy, tabiiy geografik, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy omillar hamohangligida o`rganadi. Hududiy siyosiy tizimlarning shakllanishi va rivojlanishining asosida hududiylik tamoyili yotadi. Bunda har bir olingan hudud inson hayot faoliyatining, jumladan uning siyosiy hayot faoliyatining maydoni sifatida ahamiyat kasb etadi. HSTlarni tadqiq qilishda muhim bo`lgan elementlardan biri – bu siyosiy geografik o`rindir. Siyosiy geografik o`rin deganda, eng avvalo, muayyan davlatning, davlatlar guruhining, jahon mintaqasining siyosiy birlik sifatida bo`shqa davlatlarga yoki davlatlar guruhiga nisbatan to`ngan o`rniga aytiladi. Agarda tabiiy geografik o`rin tabiiy kartada, iqtisodiy geografik o`rin iqtisodiy kartada aniqlansa, davlatning siyosiy geografik o`rni siyosiy kartada aniqlanadi. Bunda siyosiy kartani qotib qolgan emas, balki, aksincha siyosiy-hududiy jarayonlarning rivojlanishini o`zida aks ettirgan doimiy harakatdagi jarayonlar yig`indisi sifatida tushunish maqsadga muvofiq. Maergoyz I.M. tomonidan ishlab chiqilgan hamda tadqiqotlarda qo`llanilgan iqtisodiy geografik o`rin (Maergoyz I.M., Novosibirsk, 1986. s. 51-59) metodikasini siyosiy geografik o`rinni tadqiq qilishga qo`llash natijasida siyosiy geografik o`rinning quyidagi uch darajisini ajratib ko`rsatish mumkin:

- 1) makro siyosiy geografik o`rin;
- 2) mezo siyosiy geografik o`rin;
- 3) mikro siyosiy geografik o`rin.

**Makro siyosiy geografik o`rin deganda**, eng avvalo, muayyan davlatning dunyo siyosiy xaritasida yetakchi rol o`ynayotgan davlatlar yoki regionlarga nisbatan to`ngan o`rni tushuniladi. Masalan, O`zbekistonning AQSH, G`arbiy Yevropa yoki Yaponiyaga nisbatan to`ngan o`rni, mavqei.

**Mezogeografik o`rin deganda esa**, muayyan davlatning o`zi o`rnashgan mintaqada to`ngan o`rni tushuniladi. Masalan, Yaponiyaning Sharqiy Osiyoda yoki O`zbekistonning Markaziy Osiyoda to`ngan o`rni, mavqei.

**Mikrogeografik o`rin deganda** muayyan bir davlatning bevosita qo`shni davlatlarga nisbatan to`ngan o`rni tushuniladi.

Yuqoridagilar bilan birga, siyosiy geografik o`rinning quyidagi shakllari ham ajratiladi:

- periferik yoki chuqur, markaziy va o`rtacha siyosiy geografik o`rin;
- subkontinental, kontinental va kontinentlararo siyosiy geografik o`rin (davlatga nisbatan olinganda);
- siyosiy geografik o`rinning qo`shnichilik shakli (qo`shnichilik darajasi o`lchanadi).

Yuqoridagilar bilan birga, davlatning dunyo siyosiy xaritasida o`zini erkin to`tishiga uning keskin kontinental (quruqlikning o`ta ichkarisida) joylashib qolganligi ham salbiy ta`sirini ko`rsatadi. Agarda, har qanday davlat aslida muayyan siyosiy-hududiy tuzilma ekanligi hamda faoliyat ko`rsatishi e`tibo`rga olinsa, yuqoridagi holatda mazkur davlat bevosita jahon okeaniga chiqa olmaydi. Bu esa uning transport geografik o`rni bilan bo`g`liq. Bulardan iqtisodiy geografik va siyosiy geografik o`rin o`zaro uyg'unlashuvini ko`rish mumkin.

Davlat hududini siyosiy geografik tadqiq qilishda uning quyidagi parametrlari muhim ahamiyatga ega:

- tuzilishi;
- konfiguratsiyasi;
- ichkari joylashuvi;
- kompakt joylashuvi;
- chegaralanish darajasini baholash;
- ma'muriy-siyosiy chegaralari;
- davlat chegaralari.

Bular davlatning siyosiy geografik o'rni va hududiy-siyosiy tizimlarini integral baholashda muhim ahamiyatga ega. Siyosiy-ma'muriy chegara hududiy-siyosiy tizimlarning muhim tadqiqot ob'ektlaridan biridir.

Davlatni hududsiz tasavvur qilib bo'lmaganidek, chegara ham har qanday davlatning atribo'klaridan biridir.

Davlatlarni siyosiy geografik o'rganishda davlat chegarasi muhim ko'rsatkichlardan biridir. CHegaralarning xarakteri, quruqlik, suvlikdan o'tishi, baland tog' va aksincha tekislik (cho'l) hududlardan o'tgan chegaralarni tadqiq qilish muhim ahamiyatga ega. Hududiy siyosiy tizimlarni tadqiq qilishda aholi muhim o'rinni egallaydi. Bunda, ayniqsa uning demografik tuzilishi, takror barpo bo'lish rejimi, "sifati", ya'ni madaniy va ma'lumotlilik darajasi, kadrlar tayyorlash va bo'shqalarning o'rni beqiyos. Aholining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va etnomadaniy xususiyatlari hududiy siyosiy tizimlarni rivojlanishini belgilab beradi. HSTlarga aholi joylashuvi ham katta ta'sir ko'rsatadi.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

- 1.Martin Jones, Rhys Jones, Michael Woods. An introduction to political geography: space, place and politics. Routledge. London and New-York. 2004. ISBN 0-203-62697-4, ISBN 0-203-663084-X.
- 2.Golubchik M.M. Politicheskaya geografiya mira. Ucheb. Posob. Smolensk,1998.

Qo'shimcha adabiyotlar

- 3.Mirziyoev Sh.M.Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.- T.:O'zbekiston, 2017.
- 4.Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.- T O'zbekiston 2017.
- 5.Mirziyoyev Sh. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganing 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza 2016-yil 7-dekabr.- T O'zbekiston 2017.
- 6.Colin Flint, Peter J Taylor. Political Geography: World-economy, Nation-state and Locality. Taylor & Francis, 2012. ISBN-13: 978-0273735908, ISBN-10:027373590X
- 7.Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: havfsizlikka taxdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari.-T., 1997.
- 8.Xo'janov B.A. Geosiyosat asoslari. T., 2002.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

- 1.Siyosiy geografiyaning tadqiqot ob'ekti va predmeti nima.
- 2.Siyosiy geografiyaning fanlar tizimida to'tgan o'rnini aniqlang.
- 3.Siyosiy geografiyaning ilmiy-amaliy ahamiyatini tushuntiring.
- 4.Siyosiy geografiyaning vujudga kelishida geografik determinizmning rolini tushuntiring.

Ma'ruza 2: Siyosiy geografiya va geosiyosatning asosiy tushuncha va kategoriyalari

Reja:

1. Fanning ilmiy-tadqiqot ob'ekti haqida tushuncha
2. Hududiy siyosiy tizimlar – Siyosiy geografiyaning asosiy tadqiqot ob'ekti sifatida
3. Davlatning tashkil etilishi shakllari

4. Davlat hududi – davlatning faoliyat ko'rsatishi hamda aholi hayotining tabiiy asosi ekanligi
5. Davlat chegarasi haqida tushuncha

Tayanch tushunchalar (kalit so'zlar):CHegara, Davlat hududi, Monarxiya,Respublika, Siyosiy geografiya, Geosiyosat, geosiyosat kategoriyalari, Federativ davlat,Geostrategik mintaq, siyosiy – geografik tuzilish,

1. Fanning ilmiy-tadqiqot ob'ekti haqida tushuncha. Har qanday fanning mustaqil fan sifatida shakllanishining ilk poydevori – uning o'z ilmiy tadqiqot ob'ektiga (nimani yoki qaysi voqea-hodisani o'rganadi) va predmetiga (voqea-hodisaning qaysi jihatini o'rganadi) ega ekanligidir.

Siyosiy geografiya ham bo'shqa fanlar singari o'zining mustaqil ilmiy tadqiqot ob'ekti va predmetiga ega bo'lishi bilan birga, o'zi mansub bo'lgan zamonaviy iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning ilmiy tadqiqot ob'ekti bilan hamohangdir.

*Biz siyosiy geografiyani uchburchak figura sifatida tasavvur qiladigan bu ikki termin, siyosat va geografiyaning ko'pgina bo'limlardan iborat bo'lgan siyosiy fanlar ichidagi ishning klasteri sifatida deb bilishimiz mumkin. Uchburchakning bir tomoni kuch-qudrat, siyosat va armiyaning burchagidir. Uchburchakning ikkinchi tomoni esa joy maydon va fazo burchaklaridir.*²

Ma'lumki, iqtisodiy va ijtimoiy geografiya ijtimoiy geografik fan tarmog'i sifatida jamiyatni yoki hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarni (Manak, 1985) o'rgansa, bunga uyg'un holda siyosiy geografiya jamiyat rivojlanishining hududiy-siyosiy jihatlarini tadqiq qiladi. Bundan shunday xulosa qilishi mumkinki, siyosiy geografiyaning asosiy ilmiy tadqiqot ob'ekti – bu hududiy siyosiy tizimlar bo'lib xizmat qiladi.

2. Hududiy siyosiy tizimlar – Siyosiy geografiyaning asosiy tadqiqot ob'ekti sifatida

Hududiy siyosiy tizimlar (HST) – siyosiy geografiyaning bo'sh ilmiy tadqiqot ob'ekti bo'lishi bilan birga, u mamlakat ijtimoiy-siyosiy hayotining o'zaro hududiy jihatdan uyg'unlashgan turli komponentlaridan tashkil topgan.

Hududiy siyosiy tizimlarni tahlil qilishdan asosiy maqsad jamiyatning siyosiy-hududiy tashkil etilishini muayyan bir davlat doirasida o'rganishdan iborat. Bunda, eng avvalo, quyidagi uchta muhim hududiy tuzilmalarni o'rganishga e'tibor qaratiladi:

- 4) Davlatning siyosiy-hududiy qurilishi;
- 5) Siyosiy kuchlar, tashkilotlar, institutlar;
- 6) Aholining elektoral hulq-atvori, ya'ni oliy va mahalliy hokimiyat organlariga saylovlarda aholining xohish-irodasini o'rganish yoki sotsiologik tadqiq qilish.

Shulardan kelib chiqib, aytish mumkinki, siyosiy geografiya muayyan davlat hududi doirasida ijtimoiy (sinfiy) va siyosiy kuchlarning hududiy taqsimlanishi va rivojlanishi qonuniyatlarini, ularga ta'sir qiluvchi tarixiy, tabiiy geografik, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy omillar hamohangligida o'rganadi. Hududiy siyosiy tizimlarning shakllanishi va rivojlanishining asosida hududiylik tamoyili yotadi. Bunda har bir olingan hudud inson hayot faoliyatining, jumladan uning siyosiy hayot faoliyatining maydoni sifatida ahamiyat kasb etadi. HSTlarni tadqiq qilishda muhim bo'lgan elementlardan biri – bu siyosiy geografik o'rindir. Siyosiy geografik o'rin deganda, eng avvalo, muayyan davlatning, davlatlar guruhining, jahon mintaqasining siyosiy birlik sifatida bo'shqa davlatlarga yoki davlatlar guruhiga nisbatan to'tgan o'rniga aytiladi. Agarda tabiiy geografik o'rin tabiiy kartada, iqtisodiy geografik o'rin iqtisodiy kartada aniqlansa, davlatning siyosiy geografik o'rni siyosiy kartada aniqlanadi. Bunda siyosiy kartani qotib qolgan emas, balki, aksincha siyosiy-hududiy jarayonlarning rivojlanishini o'zida aks ettirgan doimiy harakatdagi jarayonlar yig'indisi sifatida tushunish maqsadga muvofiq. Maergoyz I.M. tomonidan ishlab chiqilgan hamda tadqiqotlarda qo'llanilgan iqtisodiy geografik o'rin (Maergoyz I.M., Novosibirsk, 1986. s. 51-59) metodikasini siyosiy geografik o'rinni tadqiq

² Martin Jones, Rhys Jones, Michael Woods. An introduction to political geography: space, place and politics. Routledge. London and New-York. 2004. ISBN 0-203-62697-4, ISBN 0-203-663084-X. 3-bet

qilishga qo'llash natijasida siyosiy geografik o'rinning quyidagi uch darajisini ajratib ko'rsatish mumkin:

- 4) makro siyosiy geografik o'rin;
- 5) mezo siyosiy geografik o'rin;
- 6) mikro siyosiy geografik o'rin.

Makro siyosiy geografik o'rin deganda, eng avvalo, muayyan davlatning dunyo siyosiy xaritasida yetakchi rol o'ynayotgan davlatlar yoki regionlarga nisbatan to'tgan o'rni tushuniladi. Masalan, O'zbekistonning AQSH, G'arbiy Yevropa yoki Yaponiyaga nisbatan to'tgan o'rni, mavqei.

Mezogeografik o'rin deganda esa, muayyan davlatning o'zi o'rnamashgan mintaqada to'tgan o'rni tushuniladi. Masalan, Yaponiyaning Sharqiy Osiyoda yoki O'zbekistonning Markaziy Osiyoda to'tgan o'rni, mavqei. Mikrogeografik o'rin deganda muayyan bir davlatning bevosita qo'shni davlatlarga nisbatan to'tgan o'rni tushuniladi.

Yuqoridagilar bilan birga, siyosiy geografik o'rinning quyidagi shakllari ham ajratiladi:

- periferik yoki chuqur, markaziy va o'rtacha siyosiy geografik o'rin;
- subkontinental, kontinental va kontinentlararo siyosiy geografik o'rin (davlatga nisbatan olinganda);
- siyosiy geografik o'rinning qo'shnichilik shakli (qo'shnichilik darajasi o'lchanadi).

Siyosiy geografiya yohud geosiyosat fanining klassik namoyandalari asarlarida geosiyosiy o'rin tushunchasiga atroflicha e'tibo'r qaratilgan. Ushbu tushuncha zamonaviy siyosiy geografik, geosiyosiy tadqiqotlarda qo'llanilmoqda (Sorokin K. Geopoliticheskie i geoeconomicheskie problemy Rossii. SPB., 1995. – S. 10-18). Geosiyosiy o'rin ba'zan siyosiy geografik o'rin tushunchasining sinonimi sifatida ham tushuniladi. Geosiyosiy o'rin deganda muayyan mamlakat yoki mintaqaning jahonda to'tgan o'rni tushuniladi. Geosiyosiy o'rin siyosiy geografik hamda iqtisodiy geografik o'rin tushunchalarining umumlashmasi sifatida ham tushuniladi. Bunda davlatning siyosiy geografik o'rniga transport, iqtisodiy, ekologik, demogeografik omillarning ta'sirini inkor qilib bo'lmaydi.

Siyosiy geografik o'rin muayyan davlatning dunyo siyosiy xaritasida to'tgan o'rni va mavqei, uning dunyoning rivojlangan davlatlariga, mintaqalariga va qoaversa, siyosiy-harbiy kuchlarga nisbatan joylashuvi va uning siyosiy oqibatlari bilan bo'g'liq bo'lishi bilan birga, ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlari bilan ham ahamiyatlidir. Bu yerda siyosiy geografik o'rinning iqtisodiy-ijtimoiy oqibati bo'yicha davlatlar turlicha mavqega ega. Masalan, O'zbekistonning siyosiy geografik o'rnidagi salbiy holat siyosiy notinch vaziyat hukmron bo'lgan Afg'oniston bilan bevosita qo'shnichiligi bilan bo'g'liq bo'lsa, bu bo'rada respublika viloyatlari turlicha mavqega ega. Jumladan, Toshkent viloyatiga nisbatan Surxondaryo viloyatining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida uning bevosita Afg'onistonga qo'shnichiligi salbiy ta'sir ko'rsatadi. Yuqoridagilar bilan birga, davlatning dunyo siyosiy xaritasida o'zini erkin to'tishiga uning keskin kontinental (quruqlikning o'ta ichkarisida) joylashib qolganligi ham salbiy ta'sirini ko'rsatadi. Agarda, har qanday davlat aslida muayyan siyosiy-hududiy tuzilma ekanligi hamda faoliyat ko'rsatishi e'tibo'rga olinsa, yuqoridagi holatda mazkur davlat bevosita jahon okeaniga chiqa olmaydi. Bu esa uning transport geografik o'rni bilan bo'g'liq. Bulardan iqtisodiy geografik va siyosiy geografik o'rin o'zaro uyg'unlashuvini ko'rish mumkin. Davlat hududini siyosiy geografik tadqiq qilishda uning quyidagi parametrlari muhim ahamiyatga ega:

- tuzilishi;
- konfiguratsiyasi;
- ichkari joylashuvi;
- kompakt joylashuvi;
- chegaralanish darajasini baholash;
- ma'muriy-siyosiy chegaralari;
- davlat chegaralari.

Bular davlatning siyosiy geografik o'rni va hududiy-siyosiy tizimlarini integral baholashda muhim ahamiyatga ega.

Siyosiy-ma'muriy chegara hududiy-siyosiy tizimlarning muhim tadqiqot ob'ektlaridan biridir.

Davlatni hududsiz tasavvur qilib bo'lmaganidek, chegara ham har qanday davlatning atriob'laridan biridir.

Siyosiy chegaraning muhim vazifalariga quyidagilar kiradi:

- to'siq qo'yish;
- ajratish;
- fil'trlash.

Davlatlarni siyosiy geografik o'rganishda davlat chegarasi muhim ko'rsatkichlardan biridir. Chegaralarning xarakteri, quruqlik, suvlikdan o'tishi, baland tog' va aksincha tekislik (cho'l) hududlardan o'tgan chegaralarni tadqiq qilish muhim ahamiyatga ega.

Hududiy siyosiy tizimlarni tadqiq qilishda aholi muhim o'rinni egallaydi. Bunda, ayniqsa uning demografik tuzilishi, takror barpo bo'lish rejimi, "sifati", ya'ni madaniy va ma'lumotlilik darajasi, kadrlar tayyorlash va bo'shqalarning o'rni beqiyos. Aholining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va etnomadaniy xususiyatlari hududiy siyosiy tizimlarni rivojlanishini belgilab beradi. HSTlarga aholi joylashuvi ham katta ta'sir ko'rsatadi. Zero, shaharlar, ayniqsa yirik shaharlar HSTlarning "yadro"si, mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy hayotining muhim "asab tugunlari" bo'lib xizmat qiladi.

3. Siyosiy geografik tadqiqotlarning muhim yo'nalishlaridan biri – bu dunyoning siyosiy xaritasini tadqiq qilish bilan bo'g'langan.

Barcha siyosiy geografik birliklar o'zaro uyg'unlikda dunyo siyosiy xaritasini hosil qiladi hamda quyidagi 2 ta o'zaro teng bo'lmagan guruhga ajratiladi:

1. To'la o'zini bo'shqarish maqomiga ega, suveren davlatlar. Ularning soni hozirda 190 tadan ortiq.
2. O'zini-o'zi bo'shqara olmaydigan, bo'shqa davlatlarga turli darajada qaram davlatlar.

3.Davlatning tashkil etilishi shakllari

Mamlakatlarning davlat tuzumi asosan ikki xil, yani monarxiya va respublika shaklida bo'ladi. **Monarxiya** davlat tuzumining eng qadimgi shakli bo'lib, u oliy davlat hokimiyatining yakka bir shaxsga monarxga (podshoh, qirol, shoh, amir, sulton va x.k.) bo'ysunishini bildiradi. O'z navbatida monarxiyaning ham turli ko'rinishlari mavjud, Masalan, mutlaq monarxiyada davlat boshlig'ining roli cheklanmagan va unga barcha oliy mansablar taalluqli bo'ladi, davlat rahbarligi avloddan-avlodga meros sifatida o'tib boradi (Birlashgan Arab Amirliqi, Qatar, Oman, o'tmishda Rossiya va b.).

Cheklangan monarxiyada davlat boshlig'ining funktsiyasi konstitutsiya yoki parlament orqali cheklangan. Masalan, Shvetsiya konstitutsion monarxiya, Buyuk Britaniya esa parlament monarxiya tuzumiga ega (bu mamlakatda asosiy vazifani premer-ministr bajaradi).

Yuqoridagilardan tashqari, monarxiyaning mutloq teokratik ("teo"-xudo, din) shakli ham mavjud. Bunday tipdagi mamlakatlarda (Vatikan, Saudiya Arabistoni, Bruney) davlat rahbari ayni vaqtda diniy boshliq hisoblanadi. Vatikanda monarx Rim Papasi, Saudiya Arabistoni esa barcha rahbarlik (premer ministr, Oliy sudya, Oliy qo'mondon va hokazo) faqat yakkayu-yagona qiroлга bo'ysunadi.

Davlat tuzumining **respublika** shakli ham ancha qadimiy (San-Marino Respublikasi 301 yilda tashkil topgan). Respublika ham o'z navbatida prezidentva parlament respublikasi shaklida bo'ladi. Birinchisida, saylangan prezident ayni vaqtda davlat va hokimiyat boshlig'idir; u hatto parlamentni oldindan tarqatib yuborish huquqiga ham ega. Respublikaning bunday ko'rinishi AQSh, Braziliya, O'zbekiston, Qozog'iston va boshqa davlatlarda amal qiladi.

Parlamentar respublikada prezident huquqi biroz cheklangan bo'lib, unda hokimiyat parlamentga shaklan bo'ysunsada, u amalda asosiy boshqaruvchi shaxs hisoblanadi (Germaniya Federativ Respublikasi, Malayziya, Hindiston, Avstriya, Polsha, Italiya va b.).

Hozirgi davrdayer sharida respublika tuzumidagi davlatlar ko'pchilikni tashkil qiladi. Ularning umumiy soni 150 ga yaqin, monarxiya tuzumiga esa taxminan 30 ta davlat kiradi.

Davlat tuzumi mamlakatning mamuriy-hududiy tuzilishi bilan ham bog'liq. Odatda, davlatlar mamuriy-hududiy tuzulishining ikki-unitar va federativ shakli mavjud. Unitar davlatlarda qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi organ bitta, konstitutsiya ham yagona. Ularning ichidagi mamuriy birliklar, masalan, viloyat, rayon kabilarning huquqi uncha katta emas. Bunday davlatlar soni juda ko'p: Frantsiya, Ukraina, Turkmaniston, Belarus, Qozog'iston, Qirg'iziston, Yaponiya.

Federativ davlatlarning ichki siyosiy tuzilishi ancha murakab: buyerda "davlat ichida davlatlar" mavjud bo'ladi. Yagona davlat tarkibidagi respublika, shtat, okrug, yer, kanton, provintsiya kabilar o'zlarining konstitutsiyasi, qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi organlariga ega. Ularning siyosiy jihatdan mavqei ham ancha yuqori. Chunonchi, AQSh, Braziliya, Hindiston, Meksikaga o'xshash 20 ga yaqin federativ davlatlar tarkibida shtatlar (state, shtat-davlat demakdir), GFRda «erlar», Rossiya-respublikalar mavjud.

5. Davlat chegarasi haqida tushuncha

Davlat mamuriy tuzilishining konfederatsiya shaklida uning ichki birliklari o'zlarining mustaqilligini to'la saqlagan bo'ladi. Bunday geosiyosiy tizim Shvedsariyada kuzatiladi; Shvedsariya konfederatsiyasi alohida kantonlardan iborat.

Mamlakatning ichki jihatdan tashkil etish va boshqarish ko'proq uning hududini qiyofasiga va geoshakliga ham bog'liq. Shu nuqtai nazardan mamlakat hududining ixcham (kompakt) bo'lgani maqul. Bunga misol qilib, Frantsiya yoki Polsha davlatlarini keltirish mumkin. Norvegiya, Portugaliya, Shvetsiya yoki Chili davlatlarining hududi esa «cho'zinchoq» uzoq masofaga cho'zilgan. Bunday holat, albatta, transport va boshqa infrastruktura tizimini rivojlantirish aholiga xizmat ko'rsatish va hatto harbiy strategik jihatdan ham qulay emas.

Xuddi shu nuqtai nazardan davlatlar hududining yaxlit, bir butun yoki anklav, eksklav shakllariga ega bo'lishi ham malum mazmunga ega. Anklav shakli mamlakat hududining boshqa mamlakat hududiga suqilib kirishi (dengiz qo'ltig'i, yoki yarim orollarga o'xshab) demakdir. Bunga misol Toshkent viloyatining chekka shimoli-Sharqiy qismi, Tojikiston Respublikasi So'g'd viloyatidagi Zafarobod tumanlarini kiritish mumkin. Eksklavda esa davlat chegarasining yaxlit emasligi, uning kichikroq hududini asosiy hududdan tamomila ajralib qolgan holati tushuniladi. Masalan, AQShning Alyaska va Gavayi orollari (49, 50 shtatlari), o'zimizning O'zbekistondagi Farg'ona viloyatining Shohimardon qishlog'i, yoki So'x tumani, Rossiya Federatsiyasining Kaliningrad viloyati va b.).

Siyosiy geografiyada davlat chegarasi, uning shakli ham katta ahamiyat kasb etadi. Odatda, bu chegaralar ikki vazifani bajaradi-ular hududlarni birbiridan ajratib, barer sifatida va ayni vaqtda ikki davlatni bog'lab, ular o'rtasida, iqtisodiy integratsiya maydoni darajasida xizmat qilishadi. SHu bilan birga chegaraga tutash rayonlarning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy rivojlanishi o'ziga xos bo'ladi.

Davlatlarning siyosiy geografik o'rni va siyosiy tuzimi ham har xil. Siyosiy geografik o'rin deganda malum bir davlatning boshqa (qo'shni va jahon hamjamiyati) davlatlariga hamda yirik davlatlararo harbiy va siyosiy uyushmalarga, Jaxon okeaniga nisbatan tutgan o'rni tushuniladi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasining hozirgi siyosiy geografik o'rnini uncha qulay deb bo'lmaydi.

Dunyo siyosiy xaritasida tom manodagi koloniya va mustamlakalar deyarli yo'qolgan bo'lsada, siyosiy jihatdan qaram yoki bo'ysunuvchi hududlar hanuzgacha bor. Bularga Portugaliya, Daniya, Frantsiya, AQSh, Buyuk Britaniya kabi davlatlarning yer sharining turli chekkalarida qolgan avvalgi mustamlakalari, kichik to'la mustaqil bo'lmagan hududlari kiradi. Ular, masalan, Janubi-Sharqiy Osiyo, Okeaniya, Karib dengizi havzasida joylashgan.

Shu o'rinda Buyuk Britaniya boshchiligidagi Hamdo'stlik davlatlariga ham to'xtalib o'tish lozim. Malumki, "Buyuk Britaniya" dastavval 1707 yilda Angliya, Shotlandiya va Irlandiyani qo'shilishidan tashkil topgan edi. 1931 yilda vujudga kelgan Buyuk Britaniya Hamdo'stligiga hozirgi vaqtda 50 dan ortiq davlatlar, shu jumladan, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Kanada kiradi (umumiy maydoni 30 mln. km², aholisi esa dunyo aholisining 1/6

qismini tashkil qiladi). Hamdo'stlik tarkibidagi tuzumga ega bo'lgan davlatlar oliy hokimiyat sifatida Buyuk Britaniya qirolichasiga bo'ysunadi.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1.Martin Jones, Rhys Jones, Michael Woods. An introduction to political geography: space, place and politics. Routledge. London and New-York. 2004. ISBN 0-203-62697-4, ISBN 0-203-663084-X.

2.Golubchik M.M. Politicheskaya geografiya mira. Ucheb. Posob. Smolensk,1998.

Qo'shimcha adabiyotlar

3.Mirziyoev SH.M.Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.- T.:O'zbekiston, 2017.

4.Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.- T O'zbekiston 2017.

5.Mirziyoyev Sh. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganing 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza 2016-yil 7-dekabr.- T O'zbekiston 2017.

6.Colin Flint, Peter J Taylor. Political Geography: World-economy, Nation-state and Locality. Taylor & Francis, 2012. ISBN-13: 978-0273735908, ISBN-10:027373590X

7.Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: havfsizlikka taxdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari.-T., 1997.

8.Xo'janov B.A. Geosiyosat asoslari. T., 2002.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Davlat boshqaruvi tiplarini tavsiflang
2. Respublika va monarxiya tipidagi davlatlarga ta'rif bering.
3. Mamuriy tuzilishiga ko'ra qanday davlat tiplari mavjud?
4. Qaram hududlar deganda nimaga tushunasiz?

Ma'ruza 3-Dunyo siyosiy xaritasi va uning shakllanishi

Reja:

1. Dunyo siyosiy xaritasining ahamiyati va o'ziga xosligi
2. Siyosiy xaritaning shakllanish bo'sqichlari
3. Dunyo siyosiy va iqtisodiy xaritasi shakllanishining yangi davri

Tayanch tushunchalar (kalit so'zlar): Siyosiy xarita, Dunyo siyosiy va iqtisodiy xaritasi, Qadimgi davr,O'rta davr,Yangi davr, Buyuk geografik kashfiyotlar davri,Iqtisodiy xarita,Tabiiy xarita

1. Dunyo siyosiy xaritasining ahamiyati va o'ziga xosligi. Siyosiy kartaning ahamiyati shundan iboratki, u mamlakatlarning xalqaro miqyosda tutgan o'rnini, ichki siyosiy-ma'muriy strukturasi hususiyatlarini o'zida aks ettiradi. Aslida har qanday mamlakatlar va xalqlarning butun hayoti ularning siyosiy chegaralari, belgilangan o'z hududlarida o'tadi. Har bir mamlakatning ma'lum bir chegara doirasida ega bo'lganligi dunyoning siyosiy kartasini keltirib chiqaradi. Shunday ekan jahon siyosiy kartasining shakllanishi uzoq davom etadigan tarixiy jarayon bo'lib, u kishilik jamiyati rivojlanish bosqichlarini o'ziga aks ettiradi. U ya'ni jahon siyosiy kartasi asrlar davomida o'zgarib, davlatlarning paydo bo'lishi, parchalanib ketishi, chegaralarining o'zgarishi, yangi yerlarning kashf qilinishi, mustamlaka etilishi, metropoliya va mustamlakalarning paydo bo'lishi, dunyoni bo'lib olish va qayta taqsimlanishni o'zida aks ettiradi. Shu sababli ham, dunyoning hozirgi zamon siyosiy kartasi–bu siyosiy geografiyaning o'rganish predmeti hisoblanadi. Siyosiy geografiya esa iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning bir tarmog'i hisoblanadi.

Dunyoning siyosiy kartasining shakllanish muammolari V.A.Kolosov (1988 y.), K.E.Sarokin (1996 y.), M.M.Golubchik (1998 y.), Yu.N.Gladkiy, S.B.Lavrov (2001 y.), Q.Aberqulov (2000 y.) va boshqalarning ishlarida o'z aksini topgan. Ushbu olimlarning fikriga

ko'ra, dunyo siyosiy kartasining shakllanishini quyidagi davrlarga bo'lish mumkin: qadimgi, o'rta asrlar, yangi, eng yangi va hozirgi zamon davrlariga bo'linadi.

Tortishuvlar kelajakda uchta yo'nalish bo'lishini vujudga keltiradi.

1. Davlat yoki maydonni chegaralarga ajratadigan va ma'muriy bo'laklarning tarifini anglatadigan anʼanaviy konsepsiyalarni madaniyat geografiyasi, Iqtisodiy geografiyadan farqlaydigan konsentratssiya yo'nalishlaridir.

2. Yo'nalish siyosiy geografiya izlanishlarining xarakati va xilma-xilligini ko'rsatadigan xamda siyosiy geografiyani bo'limlar sifatida o'rganishlarning yangi ob'ektlarini izlashini kengayish yo'nalishidir.

3. Uchinchi yo'l esa, tinchlik va nizolarni o'rganishlar xisoblanadi.³

Dunyo siyosiy xaritasi hoyat o'zgaruvchan xususiyatga ega. U quyidagi asosiy siyosiy-geografik o'zgarishlarni aks ettiradi: muayyan davlatning boshqa davlat bilan qo'shilishi (birlashishi, bir davlatning bo'shqa davlat tarkibiga kirishi v.b); davlatchilikning (siyosiy suverenitetining) yo'qotilishi; davlatlar (mamlakatlar) maydonining-hududlar va akvatoriyalar, ular chegaralarning o'zgarishi; poytaxtning almashishi (o'zgarishi); davlat, mamlakat va poytaxt nomlarining o'zgarishi; davlat bo'shqaruvi shaklining o'zgarishi va boshqalar. Bu elementlarning barchasi siyosiy geografik xaritaning asosiy mazmunini belgilab beradi.

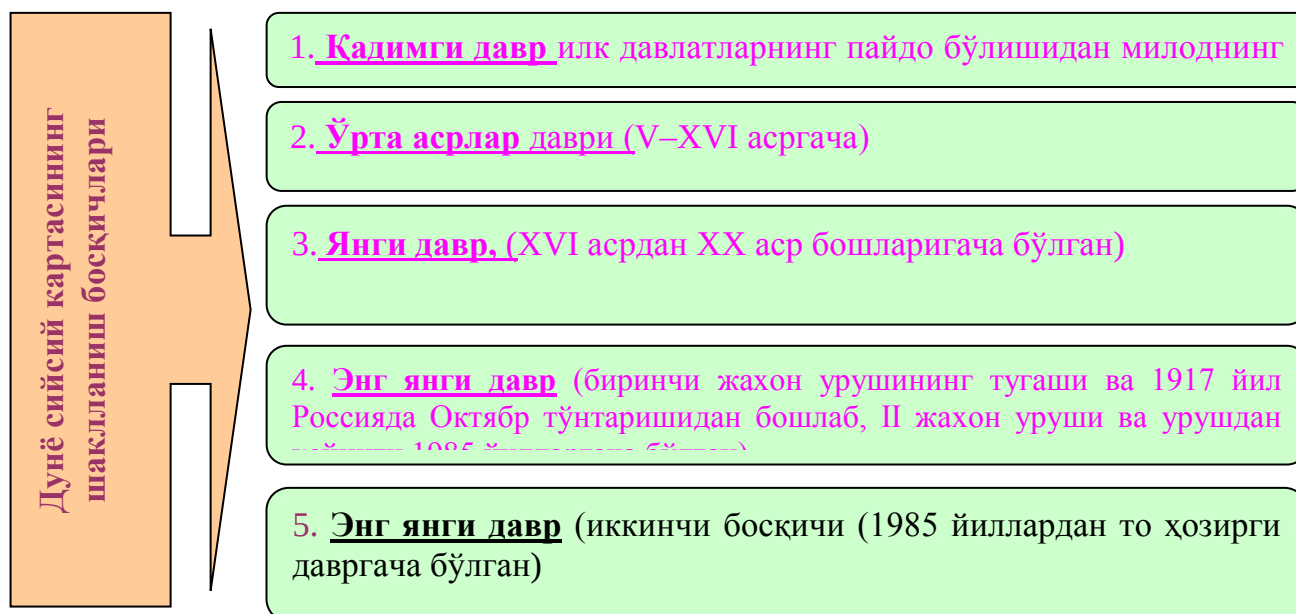
2. Siyosiy xaritaning shakllanish bo'sqichlari. Hozirgi zamon dunyo siyosiy xaritasi kishilik jamiyatining uzoq davom etgan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jarayonlari o'zgarishi, almashinuvi qonuniyatlarini to'la aks ettiradi. Dunyo siyosiy xaritasi (DS) – tarixiy davrlarning ko'zgusi, materiklar, qit'alar, dunyo siyosiy-iqtisodiy bo'linishining o'ziga xos tasvirdir. Dunyo siyosiy xaritasining shakllanishi quyidagi davrlarga bo'linadi: qadimgi, o'rta asrlar, yangi davr va eng yangi davr.

Qadimgi davr (davlatlarning dastlab paydo bo'lishidan milodning V asrigacha) quldorlik tuzumi davrini o'z ichiga oladi; Yer sharida birinchi davlatlarning paydo bolishi va halokatini aks ettiradi. Qadimgi Misr, Karfagen, qadimgi Gretsiya, qadimgi Rim, Orta Osiyoda shakllangan qadimgi Xorazim, Baktriya, Sugda va boshqa davlatlar, Turk hoqonliklari (milloddan avvalgi 207 yildan millodning 216 yiligacha Ulugh Xun imperiyasi, Ikkinchi Xun imperiyasi millodning II-IV asri) kabi qadimgi davlatlar dunyo tsivilizatsiyasining rivojlanishiga katta hissa qo'shganlar. Turkiy xalqlarning qadimgi avlodlari bo'lgan xunlar (skif) Markaziy Osiyo, Kaspiy bo'ylari, Shimoliy Kavkazgacha cho'zilgan o'z davlatlarini barpo etganlar. Ular o'z yozuviga ega bo'lishgan, harbiy maqsadlarda xaritalardan foydalanishgan. Xun avlodlari Sharqiy va G'arbiy Yevropaga bo'rib, milodning 347 yilidan 469 yiligacha Xunlar imperiyasini tuzganlar. Shu bilan bir qatorda bu davrda harbiy yurishlar, urushlar davlat chegaralari va hududlari o'zgarishining asosiy sababi bo'lgan.

Orta asrlar davri (V-XV asrlar). Bu davrda dunyo siyosiy kartasi feodalizm davri bilan bo'hliq holda shakllangan. Quldorlik imperiyalari parchalanib, ularning o'rnida ko'p sonli katta va kichik feodal davlatlar paydo bo'ldi. Feodal davlatlarning siyosiy funksiyalari quldorlik davridagi davlatlardagiga nisbatan ancha murakkab va xilma-xil edi. Bu davrda ichki bo'zor shakllandi, regionlarning bo'shqalardan ajralgan holda biqiq yashashiga chek qo'yildi. Davlatlarning o'zlaridan uzoqda joylashgan hududlarni bosib olishga harakat qilish ishtiyoqi kuchayadi. Dunyo materiklari va qit'alari turli davlatlar o'rtasida taqsimlab olindi. Bu davrda muqaddas Rim imperiyasi, Angliya, Ispaniya, Frantsiya, Portugaliya, Kiev Rusi, Hindiston, Xitoy, Eron va Turon- Turkiston o'lkasidagi feodal davlatlar va boshqalar mavjud bo'lgan. SHu jumladan, Orta asrlar dunyo siyosiy xaritasida Movarounnaxrning ilk feodal davlatlari (Suhd, Toxariston, Farhona, Xorazm va bo'shqalar), IX-XIII asrdagi feodal davlatlar (Karluklar, Toxiriylar, Samoniylar Kora'oniylar, Xorzm davlatlari va bo'shqalar), CHihatoy usuli (XIII-XIV asr), Amir Temur va Temuriylar davlatlari (XIV asrning oxiri XV asr bo'shi) katta salmoqqa ega bo'lganlar.

³ **Martin Jones, Rhys Jones, Michael Woods. An introduction to political geography: space, place and politics. Routledge. London and New-York. 2004. ISBN 0-203-62697-4, ISBN 0-203-663084-X. 14-bet**

Bu davlatlar joylashgan Orni Buyuk ipak yo'li bilan bo'hliq bo'lgan qulayligidan feodalanib, G'arb va Sharq o'rtasidagi aloqalarda o'ziga xos Karvon yo'li "Ko'prigi" (aloqachisi) rolini o'ynaganlar. Shu bilan bir qatorda O'rta Osiyo saholari ularni ajratuvchi, karvon savdosi uchun to'siq funktsiyani ham bajarganligini ta'kidlash lozim. Dunyo siyosiy va iqtisodiy xaritasi shakllanishining yangi davri (XV-XVI asr orlihidan birinchi jahon urushi tugaganiga qadar) kapitalizm paydo bo'lgan, rivojlangan va qaror topgan bo'tun bir tarixiy davrga to'hri keladi. Feodalizmning yemirilishi va kapitalistik munosabatlarning paydo bo'lishi ijtimoiy hayotning barcha sohalarida va dunyo siyosiy xaritasida muhim o'zgarishlar bo'lishiga olib keldi. Kapitalistik iqtisodiyotning rivojlanishida Buyuk geografik kashfiyotlar alohida o'rin egallaydi. U feodal ishlab chiqarish munosabatlaridan kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlariga o'tishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Buyuk geografik kashfiyotlar qator iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlar va voqealarning yakuniy natijasi sifatida tayyorlangan edi. O'rta yer dengizi bo'yi savdosining inqirozi va muomala vositasi hisoblangan oltin va kumishning yetishmasligi, Turkiya O'rta yer dengizi qirhoqlarini zabt etishi yevropaliklarni Sharqqa, ayniqsa, Hindistonga bo'radigan yangi yo'llarni izlab topishga majbur etdi. "Oltin tashnalik" esa yangi yerlarni qidirishga undadi. Portugallar Afrika qirhoqlari, Hindiston, Uzoq Sharqda, ispanlar esa Atlantika okeanidan kesib o'tib, Amerikada "oltin" qidirdilar. Buyuk geografik kashfiyotlarning tayyorlanishi Yevropa qit'asining kapitalizm vataniga aylanishi uchun yaratilgan quyidagi shart-sharoitlar bilan uzviy bo'hliqlar.

- tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi;
- markazlashgan yirik davlatlarning tashkil topishi;
- yangi yerlarni kashf etish va o'zlashtirish uchun tayyor kadrlarning mavjudligi;
- texnik imkoniyatlar, birinchi navbatda Karavella (uch yoki to'rt mechtali yelkanli kema), ixtirosli va kompasli xaritalardan foydalanish;
- o'smonli turklar tomonidan Sharqiy O'rta yer dengizining zabt qilinishi va yevropaliklarning Sharqqa yangi yo'llar topishga majbur bo'lganligi;
- fan rivoj, ayniqsa, «Astronomiya» va «Geografiya» fanlarining yo'tuqlariga tayanib, ispanlar va portugallar buyuk geografik kashfiyotning kashshoflari (pionerlari) bo'ldilar. Portugallar Afrikani aylanib, Hindistonga, ispanlar esa Yangi dunyo (Amerika)ga dengiz yo'llarini ochishga erishdilar. Bular olamshumul ahamiyatiga ega kashfiyatlar edi.

Buyuk geografik kashfiyotlar qatoriga kiradigan quyidagi sayohatlarni ko'rsatib o'tish mumkin: 1.1492-1502 yillari-Amerikaning yevropaliklar uchun kashf etilishi (X Kolumbning Markaziy Amerika va Janubiy Amerikaning shimoliga sayohati). Ispaniya tomonidan Amerikaning kolonizatsiyasining bo'shlanishi;

- 2.1498 – Veska da Gomlaning Afrikani aylanib o'tgan dengiz sayohati;
- 3.1499-1504 yillar Amerikcho vespuchchining Janubiy Amerikaga sayohati;
- 4.1519-1522 yillar – Magellan va sheriklarining dunyo aylanasi bo'ylab sayohati;
- 5.1648 yil Semen Dejuevning sayohati (Rossiya - Sibir');
- 6.1740 yil V.Bering va P. CHirikov sayohatlari (Sibir');
- 7.1771-1773 yillar - Dj. Kuk sayohati (Avstraliya, Okeaniya).

3.Dunyo siyosiy va iqtisodiy xaritasi shakllanishining yangi davri. Yangi davr, (XVI asrdan XX asr boshlarigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Ushbu davrning o'ziga xos xususiyatlari shundan iboratki, bu davrda feodalizm yemirilib, kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlari shakllana boradi. Bu esa hayotning barcha sohalarida, shu jumladan dunyo siyosiy kartasida muhim o'zgarishlarning sodir bo'lishiga olib keladi.

Kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlarining rivojlanishida **buyuk geografik kashfiyotlar** alohida o'rin egallaydi. Ushbu davrda 1492 – 1502 yillarda X.Kolumb tomonidan Amerika qit'asi ochildi. 1498 yilda Vaskada Gama tomonidan Afrikani aylanib o'tish mumkinligi isbotlandi.

1499–1504 yillarda Amerigo Vispuchining Janubiy Amerikaga sayohati; 1519–1522 yillar Magellan va uning sheriklari tomonidan dunyo aylanish sayohati; 1648 yil Semen Djenevning Sibirga sayohati; 1740 yil V.Bering va P.CHirikovlarning Sibirga sayohati; 1771–1773 yillar J.Kukning Avstraliya va Okeaniyaga sayohati va boshqalar.

Buyuk geografik kashfiyotlar davri dunyo siyosiy kartasida kuchli o'zgarishlar bo'lishiga olib keldi. U Yevropa mustamlakachilar bosqichining boshlanishi, dunyo xo'jalik aloqalarining keng rivojlanishi, aholi ko'chish harakatlarining kuchayishiga sabab bo'ldi. Buyuk geografik kashfiyotlar dunyoning uchta yirik mustamlakachi mamlakatlari–Angliya (Afrikada), Ispaniya (Amerikada), Portugaliya (asosan Osiyoda) imperiyasining paydo bo'lishiga, hamda dunyo bozorining shakllanishiga olib keldi. Dengiz yo'lining rivoji “Buyuk ipak” yo'lining inqiroziga olib keldi. Temuriylar davlatining inqirozi va parchalanib ketishi ham aynan shu davrga to'g'ri keldi. Professor Q.Aberqulov (2001 y.) ta'kidlaganidek, XIV asrning oxiri va XV asrning boshida tashkil topgan Amir Temur va Temuriylar davlati Hindiston va Xitoydan O'rta Yer dengiziga qadar hamda Orol dengizidan Fors qo'ltig'iga qadar g'oyat katta hududni egallagan edi. Amir Temur Xitoy va Hindistondan O'rta Osiyo orqali yaqin Sharq va Yevropa mamlakatlariga boradigan asosiy savdo yo'li–“Buyuk Ipak yo'lini” nazorat qilib, Sharq bilan G'arb o'rtasidagi savdo-sotiq va elchilik aloqalarini har tomonlama rivojlantirishga katta xissa qo'shdi. Temurning 1395 yilda To'xtamish ustidan g'alaba qozonib Oltin O'rdaga bergan zarbasi Rossiya davlatining mustaqilligini saqlab qolish va uning markazlashuvida buyuk ahamiyat kasb etadi.

Temurning 1402 yilda Boyazid ustidan g'alabasi esa, Yevropani Usmonli Turk imperiyasi asoratidan saqlab qoldi. Lekin Temur vafotidan keyin vorislar toju-taxt talashuvi, shuningdek Buyuk Ipak yo'lining xalqaro savdo yo'li sifatidagi ahamiyati keskin pasayishi ushbu ulkan davlatning parchalanishiga olib keldi. Xususan, Movarounnaxr va Xurosonda SHayboniixon davlati (XVI asr boshlarida) tashkil topdi. Uning parchalangan hududlarida esa XVI asr oxirida Buxoro xonligi (amirligi), Xiva xonligi, XVIII asr boshida Qo'qon xonligi paydo bo'ldi. XIX asrning o'rtalaridan boshlab Rossiya imperiyasi o'zbek xonliklarini bosib olish uchun keng xarbiy-siyosiy tayyorgarlik ko'rishga kirishdi.

XIX asrning 40–yillari oxiri, 50–yillari boshidan Rossiya imperiyasi Turkiston yerlariga shiddat bilan bostirib kela boshladi. Rus istilochi qo'shinlari 60–yillardan Qo'qon xonligi, Buxoro amirligi, 70–yillarning boshlaridan esa Xiva xonligi hududlarini bosib oldi va ularni Rossiya imperiyasiga to'la bo'ysintirdi. Turkiston ulkan viloyat, volost, uchastka va oqsoqolliklarga bo'linib boshqarildi. Rossiyadan ko'plab rus dehqonlari va yersiz mujiklar ko'chirilib keltirilib, ularga kamida 10 desyatnadan yer ajratib berildi. Mustamlakachilar rus imperiyalar, xutor va selolar, shaharlar yonida esa ruslar uchun “Yangi shaharlar” barpo etishga alohida e'tibor berishdi. Tub joy aholisining turmushi esa tobora og'irlashib boraverdi.

Shunday qilib, O'rta Osiyo uchun bir asrdan ko'proq davom etgan og'ir mustamlakachilik davri boshlandi. XVII asrning birinchi yarmida Angliya va Frantsiya mustamlakachilik yurishlarini boshladilar. Ular Vest-Indiyadagi qator orollarni o'zlariga bo'ysindirdi. XVII asrning o'rtasida Niderlandiya, Gollandiya Zond orollari, Afrika janubi, Gollandiya Gvianasi (Surinam), Vest-Indiyadagi orollarini bosib olib dunyoning birinchi mustamlakachi va savdo markaziga aylandi. Mustamlakalar uchun Angliya bilan Frantsiya o'rtasidagi kurash XVII asr oxiridan XIX asrning boshlarigacha davom etdi. Angliya o'z mustamlakalarini Frantsuzlar hisobidan Shimoliy Amerikada va Hindistonda kengaytirdi. Angliya shiddatli kurash orqali Ispaniya, Niderlandiya, Frantsiyadan ko'plab mustamlakalarni tortib oldi. Ularning umumiy maydoni 22 mln kv.km.dan ortiq bo'lib, Hindiston, Kanada, Avstraliya, Janubiy Afrikani o'z ichiga olgan edi.

XVIII asrning oxiriga kelib Lotin Amerikasida Ispaniya va Portugaliyaning tolonchilik siyosati salbiy oqibatlarga olib keldi. Ozodlik urushlari bilan bog'liq holda Yangi Grenada, Peru va boshqa yigirmaga yaqin yangi davlatlar tizimi paydo bo'ldi va ularga chet el kapitali keng miqyosda kirib kela boshladi.

Angliya mustamlakachiligiga qarshi kurash Shimoliy Amerikada ham avj oldi. 1775-1783 yillarda ozodlik uchun olib borilgan urush, Angliyaning AQSH mustaqilligini tan olishga majbur etdi. 1776 yilda AQSH mustaqilligi e'lon qilindi. AQSH mustaqillikka erishgach u o'z hududini yanada kengaytirish uchun kurash boshladi. 1803 yilda AQSH frantsiyadan G'arbiy Luizianani 1819 yilda Ispaniyadan Floridani sotib oldi. Meksikadan Texas (1845 y.), Kaliforniya va Qoyali tog'larning janubi (hozirgi Nyu-Meksika shtati) ni tortib oldi. 1867 yilda Rossiyadan Alyaskani sotib oldi.

XIX asrning o'rtalarida Germaniya va Italiyada yangi siyosiy birlashish asosida yagona markazlashgan davlatlar tashkil topdi. Bolqon yarim orolida milliy ozodlik harakati asosida Turkiya imperiyasi tarkibiga kirgan Gretsiya (1829 y.), Ruminiya (1861 y.), Bolgariya, Serbiya, Chernogoriya (1878 y.) davlatlari paydo bo'ldi.

Ayniqsa XIX-XX asr tutashgan davrda bo'lingan dunyoni qayta bo'lib olish uchun kurash g'oyat keskinlashib, dunyo siyosiy kartasi bekor bo'lib qoldi. 1876 yilda Afrikaning atigi 10 % hududini G'arbiy Yevropa mamlakatlariga qarashli bo'lsa, 1900 yilga kelib bu ko'rsatkich 90,5 foizga yetdi. Afrikani bo'lib olishda birinchi o'rinni Angliya egalladi. U Shimoliy Sharqiy va Janubiy, qisman G'arbiy Afrikada hukmron mavqega ega bo'ldi va o'ziga Misr, Sudan, Keniya, Uganda, Somalining bir qismi, Shimoliy va Janubi Rodeziya, Transviyal, va Tunis (Oranjevaya), Bur respublikalari, Nigeriya, Oltin qirg'oq (Gana), Siera-Leone, Gambiya kabi mamlakatlarni o'ziga bo'ysintirdi.

Frantsiya 70-yillargacha Jazoir, Senegal, Gvineya qo'ltig'i qirg'oqlarining bir qismini bosib olgan bo'lsa, Afrikani bo'lib olish davrida yana Tunis, Marokka, Gvineya qo'ltig'i qirg'oqlari, Niger, Kongo havzasi, Chad ko'li rayoni, Madagaskar, Somalining bir qismini zabt etdi. U Shimoliy va G'arbiy Afrikada yirik mustamlaka massivini barpo qildi. Bu davrda Germaniya, Italiya ham Afrikada mustamlakalar bosib olishni boshladi. 1884 yilda Germaniya, Janubi-g'arbiy va Sharqiy Afrika (Tanganika), Kamerun, Togoni istilo etdi. Italiya Eriteriya, Somalining bir qismini bosib oldi. 1911-1912 yillardagi Turkiya-Liviya urushi oqibatida Kichik Osiyo qirg'oqlaridagi orollar guruhiga ega bo'ldi. Kongo hududlari Belgiya egaligiga o'tdi. Afrikani bo'lib olish davrida Portugaliya Angola va Mozambik hududlarini kengaytirdi. Ispaniya G'arbiy Sahroi Kabr, Ispaniya Gvineyasi (Reomuni), Shimoliy Marokkning bir qismini zabt etdi.

XIX asrning oxirida AQSH ham mustamlakalar bosib olishga kirishdi. 1898 yildagi Ispan Amerika urushi natijasida u Ispaniyadan Filippin, Guam orollari va Puerto-Rikoni tortib oldi. Kuba rasman mustaqil deb tan olinishiga qaramay amalda u AQSH ning yarim mustamlakasiga aylangan edi. AQSH o'ziga Gavayi orollarini qo'shib oldi. Samoa orollarni Germaniya bilan bo'lib oldi. Okeaniyani bo'lib olish ham tugallandi. Angliya Fidji orollarini, Salomon orollarining bir qismini, Frantsiya Taiti, Yangi Kaledoniya orollarini, Germaniya Yangi Gveneya

orollarining Shimoliy-Sharqiy qismini, Bismark orollarini, Salomon orollarining bir qismini , Marshal orollarini bosib oldilar. Germani Ispaniyadan Marian va Karolin orollarini sotib oldi.

Yaponiya Uzoq Sharqda mustamlakalar istelo qilishni boshladi. 1895 yilda Xitoydan Tayvan orolini tortib oldi, Koreyani bosib oldi va 1910 yilda uni o'zining mustamlakasi deb e'lon qildi. Rus-Yapon urushidan keyin Yaponiya Saxalin orolining janubiy qismida, Kuril orollarida mustahkam o'rnamshdi. Mustamlakali davlatla Xitoyni yarim mustamlakaga aylantirdilar. XIX asrning ikkinchi yarmida Frantsiya, Vetnam, Laos, Kambodjani o'z ichiga olgan Frantsuz Xidi-Xitoy mustamlaka zonasini zabt etdi. Angliya Yuqori Birma, Barneo orolining shimolini zabt etdi. Malayxdagi mustamlakalarini kengaytirdi. XX asrning boshida Turkiya hukmronligiga qarshi milliy ozodlik harakatlari evaziga Albaniya mustaqillikka erishdi. Bolgariya Egey dengiziga chiqishga, Gretsiya va Serbiya esa o'z hududlarini kengaytirishga muvaffaq bo'ldi.

SHunday qilib, dunyo siyosiy kartasi shakllanishining yangi asr davridagi asosiy mazmunini mustamlakalar bosib olish, metropoliya (mustamlakachi) davlatlar o'rtasidagi o'zaro munosabat va nisbatlar belgilab berdi. XX asrning boshida dunyo to'liq bo'lib olindi. 1914 yilda mustamlakachi imperiyalar mustamlakalarining umumiy maydoni 74,9 mln km.kv. (jami quruqlik maydonining 56 %) ulardagi aholi 530 mln. kishiga (dunyo aholisining 35 %) ga yetdi. Angliya mustamlakalari maydoni 33,5 mln.km.kv., Rossiyaniki 17,4 mln.km.kv., Frantsiyaniki 10,6 mln.km.kv., Germaniyaniki 2,9 mln.km.kv., AQSH niki 0,3 mln.km.kv., Yaponiyaniki ham 0,3 mln.km.kv. ni tashkil etdi.

Eng yangi davr. birinchi jahon urushining tugashi va 1917 yil Rossiyada Oktyabr to'ntarishidan boshlab, II jahon urushi va urushdan keyingi 1985 yillargacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Ushbu davrni ayrim mutaxassislar fikriga ko'ra uch bosqichdan iborat.

Birinchi bosqich (1917-1939 y) ning o'ziga xos xususiyatlari shundan iboratki, ushbu bosqichda dunyo kartasida SSSR (sotsialistik imperiya) ning paydo bo'lishi hamda Yevropa va dunyoning boshqa qismlarida muhim hududiy o'zgarishlarning sodir bo'lishi bilan karakterlanadi.

Ushbu davrda Avstriya–Vengriya imperiyasi parchalandi, ko'pgina davlatlarning chegaralari o'zgardi. Yangi mustaqil mamlakatlar–Pol'sha, Finlandiya, Chexoslovakiya, Yugoslaviya (Serbiya, Xorvatiya, Sloveniya qirolliklari) va boshqalar paydo bo'ldi. Buyuk Britaniya, Frantsiya, Bel'giya, Yaponiya mustamlakalari ko'paydi va kengaydi. Millatlar Ligasi (1919 y) tomonidan Germaniya mustamlakalari g'olib davlatlarga mandat bilan vaqtincha boshqarish asosida bo'lib berildi. Jumladan, Tangaika Angliyaga “mandat” ga berildi. Togo va Kamerun esa Angliya va Frantsiya o'rtasida bo'lib olindi, Janubiy-G'arbiy Afrika – JAR ga, Shimoliy Sharqiy Yangi Gvineya–Avstraliya Ittifoqiga, Karalin, Marian, Marshall orollari–Yaponiyaga, G'arbiy Samoa orollari–Yangi Zelandiyaga, Nauru orollari–Angliya, Avstriya, Yangi Zelandiyaga berildi.

Rossiyada bolsheviklar yakka xokimligi ostida Sovet hokimiyati o'rnatilgandan keyin Turkistonda ham muhim o'zgarishlar sodir bo'ldi. Turkiston o'lkasi, Buxoro amirligi, Xiva xonligi o'rnida yangi tuzilmalarni vujudga keltirish asosida mustamlakachilikni yanada mustahkamlash sho'rolar imperiyasi siyosatining asosiy yo'nalishiga aylandi. Dastlab Turkiston muxtoriyati (1917 y.noyabr–1918y. fevral), Turkiston ASSRning tuzilishi (1918 y. aprel), Buxoro amirligining tugatilishi (1920 y. avgust) va Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (1920 y. oktyabr) tuzilishi, (1920 yil boshlari) va Xorazm Xalq Sovet Respublikasi (1920 yil aprel) tuzilishi ushbu siyosatning natijasidir. 1924 yilda Turkiston, Buxoro va Xorazm Sovet Respublikalari o'rnida O'zbekiston SSR, Turkmaniston SSR, Tojikiston ASSR (O'zbekiston SSR tarkibida), Qoraqirg'iz (Qirg'iz viloyati RSFSR tarkibida) va Qoraqalpog'iston avtonom viloyati (Qozog'iston ASSR tarkibida) tashkil etildi. Ular Rossiya inperiyasi davridagidan metropoliyaga arzon xom ashyo yetkazib beradigan mustamlakalar bo'lib qolaverdi. Bulardan tashqari 1918 yilda Afg'oniston (Britaniya imperiyasining ekspantsiyasi ob'ekti) mustaqilligi e'lon qilindi.

1920 yilda Antanta (g'oliblari) mamlakatlari tomonidan San-Remo konferentsiyasida Milliatlar Ligasi tavsiyasiga binoan Turkiya imperiyasining arab mamlakatlaridagi mustamlakalari mandat asosida bo'lib olindi. Angliyaga Falastin, Transiordaniya, Mesopotamiya (Iroq), Frantsiyaga Suriya va Livan berildi. Hijoz mustaqil arab davlati sifatida tan olindi. 1926 yilda "Qo'shilgan viloyatlar bilan Hijoz va Nedja" qirolligi tashkil topdi va uning nomi 1932 yilda Saudiya Arabistoni deb o'zgartirildi.

1923 yilda Nepal mustaqilligi e'lon qilindi. 1931-1932 yillarda Yaponiya Xitoydan Manchjuriyani va Ichki Mongoliyaning bir qismini tortib oldi. 1937 yilda Xitoyni bosib olish uchun kurash boshlandi. Italiya 1935-1936 yillarda Obessiniyani (Efiopiya), 1939-yilda Albaniyani istelo qildi.

Gitler Germaniyasi 1938-1939 yilda Avstriyani bosib oldi, Chexoslovakiyani bo'lib tashladi. 1939 yil sentyabrida Germaniya Pol'shaga xujum boshladi va ikkinchi jahon urushining boshlanishiga olib keldi. Urush davomida Germaniya qator Yevropa mamlakatlarini bosib olish uchun harbiy harakatlarni boshladi. 1941 yilda Yaponiya Janubiy Sharqiy Osiyo va Tinch okeaniga boshqa imperiyalarning mustamlakalarini bosib olish uchun xarbiy harakatlarni boshladi. Ikkinchi jahon urushida Germaniya va Yaponiyaning mag'lubiyatiga bog'liq holda dunyo siyosiy kartasida muhim o'zgarishlar yuz berdi.

Ikkinchi bosqich (1939-1990 yilgacha) Yevropa siyosiy kartasida yuz bergan o'zgarishlardan tashqari, sotsialistik eksperimentning kengayishi (Evropa va Osiyodagi ayrim davlatlarning sotsialistik yo'lga o'tishi), imperializm mustamlakachilik tuzimining yemirilishi oqibatida Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasi, Okeaniya 100 dan ortiq mustaqil davlatlarning barpo etilishi bilan xarakterlanadi. Mustamlakachilik tizimining barbod bo'lishi, milliy ozodlik harakatining kuchayishi, xalqlarning mustaqillik uchun kurashlari dunyo siyosiy kartasini tubdan o'zgartirib yubordi.

1943 yilda Livan va Suriya, 1945 yilda Indoneziya, 1947, yilda Hindiston diniy printsipga asosan ikkita dominyon Hindiston va Pokistonga bo'lindi; 1950 yilda Hindiston, 1956 yildi Pokiston respublikalari e'lon qilindi.

1947 yilda BMT bosh Assambleyasi Falastin hududida ikkita mustaqil Arab va Yahudiy davlatlarini tuzish to'g'risida qaror qabul qildi. 1948 yilda Isroil davlati tashkil etildi, lekin ko'p sabablarga ko'ra, hozirgacha Falastin arab davlati tuzilmadi. 1949 yilda sobiq Germaniya hududida dastlab GFR (AQSH, Angliya, Frantsiya ishg'ol zonasida), so'ngra GDR (SSSR zonasida) tuzildi. G'arbiy Berlin esa mustaqil siyosiy maqomga ega shaharga aylantirildi. SSSR chegaralarida ba'zi o'zgarishlar yuz berdi. Zakarpat Ukrainasi, sobiq Sharqiy Prussiyaning bir qismi (1946 yildan Kaliningrad viloyati), Pechengi rayoni, Janubiy Saxalin, Kuril orollari SSSR tarkibiga kirdi, Pol'shaga uning yerlari–Seleziya, Pomo'rye, Gdan'sk viloyatlari qayta qo'shildi.

Ikkinchi Jahon urushidan keyingi yillarda dunyo siyosiy kartasida V'etnam (1945), KXDR (1948), Xitoy Xalq Respublikasi (1949), Birma (hozirgi M'yanma) (1948y), T'Seylon (hozirgi SHri Lanka) (1972 y) 1953 yilda Laos va Kambodja paydo bo'ldi. 1947 yilda Malaya federatsiyasi tuzildi. 1963 yilda Singapur, Sabox, Saravak bilan birgalikda Malayziya Federatsiyasi tarkibiga kirdi. 1965 yilda Singapur mustaqil Respublika deb e'lon qilindi.

60-yillarning birinchi yarmida ingliz mustamlakalari Kipr, Quvayt, Mal'div orollari, 1967 yilda Janubiy Yaman, 1971 yilda Baxreyn, Katar, Birlashgan Arab Amirliklari, shuningdek Bangladesh (Sharqiy Pokiston) mustaqil bo'ldi. 1976 yilda Shimoliy va Janubiy V'etnam yagona davlatga birlashdi. 1975 yilda Laosda Monarxiya ag'darilib Laos Xalq Demokratik Respublikasi e'lon qilindi.

Ikkinchi Jahon urushidan keyingi yillarda **Afrikaning** 90 %ga yaqin hududi va 75 % aholi mustamlaka asoratida edi.

Afrikada birinchi bo'lib Shimoliy Arab mamlakatlari mustaqil bo'ldilar. Liviya (1951y.), Marokko va Tunis, Sudan (1957 y.), Gvineya (1958 y.), mustaqillikga erishdi. 1960 yil "Afrika yili" dan boshlab (shu yili 17 Afrika mamlakati mustaqil bo'ldi). Mustamlakachilikning parchalanishi jarayonini boshqa qit'alarda ham tezlashdi. Yevropada 1964 yilda Mal'ya mustaqil davlat bo'ldi.

Lotin Amerikasi siyosiy kartasida ham muhim siyosiy o'zgarishlar yuz berdi. 1959 yili Kuba rivojlanishning sotsialistik yo'liga kirdi. 1962 yilda ingliz mustamlakalari o'rnida mustaqil davlatlar–Trinidad va Tabago, Yamayka, 1966 yilda Gayana va Barbados, 1973 yilda–Bagam orollari, 1974 yilda–Grenada, 1978 yilda Dominika, 1979 yilda Sent-Visent va Sent-Lyusiya paydo bo'ldi. 1975 yilda Niderlandiya mustamlakasi Surinam mustaqillikka erishdi.

Okeaniya siyosiy kartasida ham chuqur o'zgarishlar sodir bo'ldi. 60-yillarda G'arbiy Samoa va Nauru (BMTning sobiq vosiy hududlari), 70-yillarda Tongo, Fidji, Salomon orollari, Tuvalu, Kiribati, Popua-Yangi Gvineya, 1980 yillarda–Vanautu mustaqil davlat bo'ldilar. 1-jahon urushidan keyin Yaponiyaga mandat bilan berilgan Germaniya mustamlakalari–Mekroniziya orollari BMT ning qaroriga binoan 1946 yildan AQSHga vosiyligga berildi.

Hozirgi davr, 1990 yillardan to hozirga qadar davom etayotgan davr hisoblanadi.

Ushbu davrga xos xususiyatlar quyidagilardan iborat:

- 1991 yilda sobiq SSSRning parchalanishi, uning tarkibidagi barcha ittifoqdosh respublikalarda mustaqil davlatlar tashkil topdi;
- Mustaqil davlatlar hamdo'stligi (MDH) tashkil topdi;
- Sharqiy Yevropa mamlakatlarida tinch yo'l bilan xalq-demokratik inqilobi g'alaba qildi (1989-1990 yillar);
- 1991 yilda Varshava shartnomasi tashkiloti (Harbiy) va o'zaro yordam iqtisodiy kengashi faoliyati to'xtatildi.
- 1990 yil 3 oktyabrdan ikki nemis davlati (GFR va GDR) yagona davlatga birlashdi;
- Yugoslaviya Sotsialistik Federativ Respublikasi parchalanib, uning tarkibida Slaveniya, Bosniya va Gertsegovina, Xorvatiya, Serbiya va CHernogoriya mustaqil davlat sifatida e'lon qilindi;
- 1990 yil may oyida ikki arab davlati–Yaman Arab Respublikasi (YaAR) va Yaman Xalq Demokratik Respublikasi (YaXDR) milliy-etnik asoslarida birlashdi (Yaman Respublikasi, poytaxti–Sana shahri).
- 1990-1991 yillarda mustamlachilikning barbod bo'lishi jarayoni davom etib, kuyidagi davlatlar o'z mustaqilligini qo'lga kiritdilar:
- Namibiya (Afrikadagi eng so'ngi mustamlakaga), komor fedirativ Respublikasi, Marshal orollari Respublikasi, Palau respublikasi, Sharqiy Temor respublikasi tashkil topdi.
- 1993 yil 1 yanvarida sobiq CHexoslovakiya parchalanib, ikkita mustaqil davlat–CHexiya va Slovakiya vujudga keldi.
- 1993 yil–Eritreya davlatining (Efiopiyaning Qizil dengiz qirg'og'idagi sobiq provintsiyasi) mustaqilligi e'lon qilindi.

Mutaxassislarning fikricha dunyo siyosiy kartasining kelajakda o'zgarishi ko'p millatli mamlakatlarda etnik-milliy jarayonlarning rivoji yo'nalishiga, mamlakatlar va xalqlar o'rtasidagi iqtisodiy, siyosiy, madaniy munosabatlarning xarakteriga bog'liq.

Yer yuzidagi maydoni eng yirik davlatlar

Davlatlar	Maydoni (ming km ²)	Qaysi materik (qita)da
Rossiya	17075	Evrosiyo
Kanada	9976	Shim. Amerika
Xitoy	9597	Osiyo
AQSh	9363	Shim. Amerika
Braziliya	8512	Jan. Amerika
Avstraliya	7687	Avstraliya
Hindiston	3288	Osiyo
Argentina	2777	Jan. Amerika
Qozog'iston	2717	Osiyo
Sudan	2506	Afrika

Aholisining soni eng ko'p va eng kam bo'lgan dunyo mamlakatlari (2002),

Xitoy	1271,9	Palau	20,0
Hindiston	1033,4	San-Marino	27,0

AQSh	284,0	Monako	32,0
Indoneziya	213,6	Lixtenshteyn	32,0
Braziliya	172,6	Sent-Kits va Nevis	41,0
Rossiya Federatsiyasi	144,8	Farer orollari	45,0
Pokiston	141,5	Marshall orollari	53,0
Bangladesh	133,4	Grenlandiya	56,0
Ningeriya	129,9	Bermud orollari	63,0
Yaponiya	127,1		

Sobiq ittifoq iqtisodiyoti tashqi o'zgarishlar va rivojlanishlarga nisbatan moslashuvchanlik darajasi past bo'lganligi uchun inqirozga yuz tutdi.

Belovej davri yangi davlatlarning paydo bo'lishi bilan xarakterlanadi. Birinchi navbatda jaxonning yangi xukmdorlari "barxatli" va malum kuchga tayangan holda sobiq Ittifok atrofida, so'ngra Rossiyada yangi jaxon qoidalarini shakllantirmoqdalar. Ular Versal shartnomasi qoidalariga asoslangan holda ish yuritmoqdalar.

4. Dunyo siyosiy xaritasining ahamiyati va o'ziga xosligi. Hozirgi vaqtda jahon siyosiy xaritasida 200-dan ortiq mustaqil davlatlar mavjud (1998 yil malumotiga ko'ra 193 ta, Birlashgan Millatlar Tashkilotiga qabul qilinganlari 185 ta bo'lgan). Birgina XX asrda suveren davlatlar soni 4 marta ko'paygan, shu jumladan, Afrikada 4 tadan 53 taga, Osiyoda 9 tadan 48 taga yetgan. Okeaniyada 1900 yilda birorta mustaqil davlat bo'lmagan bo'lsa, hozirgi kunda ularning soni 14 tani tashkil etadi.

Yer sharidagi davlatlar o'zlarining katta-kichikligi, geografik o'rni va joylanishi, siyosiy tuzumiga ko'ra bir xil emas. Chunonchi, Rossiya Federatsiyasi, Xitoy Xalq Respublikasi, Kanada, AQSh, Hindiston, Avstraliya, Braziliya kabi hududi nihoyatda katta mamlakatlar bilan bir qatorda o'nga yaqin juda kichik, "mitti" davlatlar ham bor (eng kichigi Rim shahri ichidagi Vatikan bo'lib, uning maydoni 400 km², aholisi 1 ming kishidan iborat). Aholi soniga bo'yicha dunyoning eng katta davlatlari Xitoy, Hindiston, AQSh, Indoneziya, Jazoir, Sudan, Kongo, Saudiya Arabistoni va boshqalardir (hozirgi kunda 100 milliondan ortiq aholiga ega bo'lgan 11 davlat mavjud).

Geografik joylanishiga ko'ra mamlakatlar orolda, yarim orolda, dengiz va okeanlar bo'yida, materik ichkarisida joylashganligi bilan farq qilishadi. Masalan, Yangi Zelandiya, Buyuk Britaniya, Kipr, Yaponiya, Maldiv Respublikasi, Kuba, Fillipinga o'xshash hamda Okeaniyadagi kichik davlatlar orollarda, Janubiy va Shimoliy Koreya, Italiya, Ispaniya, Portugaliya, Norvegiya, Shvetsiya kabilar yarim orollarda joylashgan. Ko'pchilik davlatlar bevosita jahon okeani va dengizlari bo'yicha o'rmanashgan, ayrimlari esa (Boliviya, Paragvay, Nepal, Butan, Afg'oniston, Qozog'iston, Armaniston, Turkmaniston, O'zbekiston, Qirg'iziston, Avstriya, Lyuksemburg, Shvedsariya, Chad, Markaziy Afrika Respublikasi va hokazo) materik ichida. Masalan, O'zbekiston Respublikasi jahon okeaniga chiqishi uchun eng kamida 2 xorijiy mamlakat hududidan o'tishi kerak. Bu borada u dunyoning geosiyosiy xaritasida ikki mamlakatdan biri hisoblanadi.

Dunyo siyosiy geografiyasini yaxshiroq bilish uchun uni alohida qit'alar doirasida tahlil qilish maqsadga muvofiq.

Evropa. Maydoni, Rossiya Federatsiyasiz, 5,9 mln.kv.km. bo'lib, uning hududida 40 dan ortiq mustaqil davlatlar bor. Ulardan 32-respublika, qolgani monarxiya (asosan konstitutsion monarxiya) tipidagi davlatlar; 5 davlat federativ tuzilishga ega. Maydoni jihatdan nisbatan katta davlatlar Frantsiya, Ukraina, Ispaniya, GFR; shu bilan birga bu yerda 6 ta "mitti" davlatlar ham joylashgan: Andorra, Lixtenshteyn, Vatikan, Monako, San-Marino, Malta (eng kichigi Vatikan). Yevropada birorta 100 mln.dan ortiq aholisi bo'lgan davlat yo'q. Eng katta davlat GFR-da 85 mln.kishi atrofida aholi yashaydi. Ayni vaqtda Estoniya aholisi 1,5, Islandiya-0,3, Lyuksemburg-0,4 mln, Andorrada 40, Lixtenshteyn va Monakoda 27 mingdan, San-Marinoda 22, Vatikanda atigi 1 ming kishi aholi bor, xolos.

Ko'rinib turibdiki, Yevropaning siyosiy xaritasi ancha murakkab; bu yerda davlatlar juda "zich" joylashgan, o'rtacha har bir davlatga taxminan 1,4 mln.kv.km-dan maydon to'g'ri keladi.

Agar Rossiyaning Osiyo qismini hisobga olmasak, Yevropaning umumiy maydoni 10 mln.kv.km., aholisi 695 mln. kishi (Rossiya Federatsiyasining 75 foiz aholisi Yevropada, shuncha foiz maydoni Osiyo qitasida joylashgan.) Turkiyaning ham asosiy hududi Osiyoda oʻrnashgan.

Evropa siyosiy geografiyasini Shimoliy, gʻarbiy, Janubiy, Markaziy va Sharqiy Yevropa mintaqalari doirasida oʻrganish tavsiya etiladi. Shu bilan birga ushbu qitaning siyosiy geografik tahlilida “janjalli” yoki siyosiy mavqei aniq boʻlmagan hududlar, harbiy, siyosiy-hududiy birlashma va ittifoqlarga ham etibor berish kerak. Masalan, sobiq Yugoslaviya hududdidagi Kosovo, Korsika oroli, Moldaviyadagi Dnestr boʻyi respublikasi, Shimoliy Irlandiya kabilar siyosiy jihatdan barqaror hududlar hisoblanmaydi. Gibraltar esa (6,5 kv.km) 1713 yildan beri Buyuk Britaniya qaramogʻida.

Malumki, 1949 yilda AQSh tashabbusi bilan NATO (Shimoliy Atlantika bloki) tashkil qilingan. Hozirgi kunda uning tarkibiga 20 ta yaqin davlatlar kiradi. Ularning koʻpchiligi, yani 14 tasi Yevropada joylashgan. Soʻnggi yillarda ushbu tashkilot Sharqqa tomon kengayib bormoqda.

Shuningdek, 1973 yilda tashkild topgan Yevropada havfsizlik va hamkorlik boʻyicha tashkilot (OBSE) ham asosan Yevropada faoliyat koʻrsatadi. Unga barcha Yevropa davlatlaridan tashqari AQSh va Kanada ham azo boʻlgan (jami 40 ga yaqin mamlakatlar). Inson huquqlari, demokratiyani himoya qilish maqsadida 1949 yilda Yevropa Ittifoqi ham tashkil qilingan.

NATO-ning “poytaxti” Bryussel (Belgiya), YeI-niki Strasburg shahri (Frantsiya). Ayni vaqtda Shvedsariya, Norvegiya, Shvetsiya, Avstriya, Irlandiya va Malta betaraf mamlakatlardir.

Osiyo qitasida Janubi-gʻarbiy, Janubiy, Janubi-Sharqiy, Sharqiy va Markaziy Osiyo siyosiy geografik mintaqalari ajratiladi. Umumiy maydoni, Rossiyaning hisoblamaganda, 31 mln.kv.km., aholisi 3,8 mlrd. kishidan ortiq. Eng katta davlatlar XXR, Saudiya Arabistoni, Hindiston, Qozogʻiston, Moʻgʻiliston, Indoneziya, Eron. Ularning har birini maydoni 1 mln. kv.km.-dan (Xitoyniki 9,6 mln. kv. km). Eng kichik davlatlar qatoriga Singapur va Baxreyn (1 ming kv.km), Bruney (5 ming), Maldiv Respublikasi (0,3 ming kv.km) kiradi.

Aholi soni boʻyicha dunyoning eng katta davlatlari: XXR (2003 yil oʻrtalarida 1,3 mlrd.ga yaqin), Hindiston (1,07 mlrd.), Indoneziya (206 mln. atrofida). Shuningdek, Osiyoda aholisi 100 mln. kishidan ziyod boʻlgan Bangladesh, Pokiston va Yaponiya davlatlari ham joylashgan. Ayni vaqtda quvaytda 2 mln., Kiprda 0,7, Katarda 0,6, Butanda 0,8, Bruney va Maldiv Respublikasida 0,3 ming kishidan aholi yashaydi.

Davlat tuzumi boʻyicha respublikalar koʻproq. Shu bilan birga buyerda yakkayu-yagona imperiya shakldagi davlat ham saqlanib qolgan (Yaponiya). Markaziy Osiyo va Kavkazorti mustaqil davlatlari, Suriya, Kipr, Isroil, Pokiston, Bangladesh, Eron, Afgʻoniston, Hindiston, Livan, Xitoy, Indoneziya, Moʻgʻiliston va boshqalar republika, Yaponiya, Baxreyn, Bruney, Butan, Katar, quvayt, Saudiya Arabistoni, Malayziya, Nepal, Oman, Tayland kabilar monarxiya tipidagi davlatlarga kiradi.

Osiyoda ham “issiq” yoki “olovli”, bahs va munozarali hududlar koʻp. Ular jumlasiga Falastin, Kurdiston, Kipr, Afgʻoniston, Togʻli qorabogʻ, Abxaziya, Checheniston, Janubiy Osetiya, Kashmir, Tayvan, Sharqiy Timor, Sintszyan-Uygʻur avtonom oblasti, Tibet, Janubiy Kuril orollari va boshqalar kiradi. Shuningdek, Janubiy va Shimoliy Koreya, Myanma (avvalgi Birma), Shri-Lanka, Kaspiy dengizi muammolari ham mavjud.

Hududiy-siyosiy tashkilotlardan quyidagilar bor:

-1945 yilda tashkil topgan Arab mamlakatlari Ligasi (markazi-Qohira shahri);

-1989 yilda vujudga kelgan Osiyo-Tinch okeani davlatlarining iqtisodiy hamkorligi (ATES). Unga 20-dan ortiq mamlakatlar, shu jumladan AQSh, Yaponiya, Kanada, Avstraliya, Rossiya, Yangi Zelandiya, Koreya Respublikasi, Indoneziya, Filippin, XXR, Meksika, Chili, Tayland, Malayziya va boshqalar kiradi.

-1993 yilda Iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (EKO) tashkil topgan. U Turkiya, Eron, Pokiston, Afgʻoniston, Ozarbayjon, Qozogʻiston, Turkmaniston, Oʻzbekiston, Qirgʻizistonni birlashtiradi.

Afrika siyosiy geografik jihatdan eng “yangi” va ayni vaqtda eng murakkab qita hisoblanadi (umumiy maydoni 29,6 mln.kv.km, aholisi 870 mln kishiga yaqin). Afrikaning ko'pchilik mustaqil davlatlari o'tgan asrda, xususan uning 60-nchi yillarida vujudga kelgan. Shu bilan birga buyerda “eng yosh” mustaqil davlat -Namibiya (avvalgi Janubi-g'arbiy Afrika) joylashgan bo'lib, u bu maqomni 1990 yilda olgan.

Afrika siyosiy xaritasi chindan ham o'zbek xon atlasni eslatadi, u nihoyatda rang-barang. Qitada 50 dan ortiq davlat bor; qizig'i shundaki ularning aksariyati respublika shaklidagi siyosiy tuzumga ega. Monarxiya tuzumi faqat Lesoto, Marokash va Svazilendda mavjud, xolos.

Maydoni bo'yicha eng katta davlatlar: Jazoir yoki Aljir (2,4 mln kv.km.), Sudan (2,5 mln), Kongo (avvalgi Zoir 2,3 mln.), Liviya (1,8 mln), Chad (1,3 mln), Mali (1,2 mln), Janubiy Afrika Respublikasi (1,2 mln kv.km), Angola (1.2 mln kv.km), Misr Arab Respublikasi (1,0 mln), Mavritaniya (1,0 mln), Ninger (1,3 mln). Shu bilan birga kichikroq davlatlar ham yo'q emas, ular asosan orollarda joylashgan (masalan Kabo-Verde mamlakatining maydoni atigi 4 ming kv.km. ga teng).

Aholi soni bo'yicha faqat Ningeriya “yuzmingliklar” qatoridan joy olgan. Qolgan davlatlar ichida bu jihatdan Misr Arab Respublikasi, Efiopiya (Habashiston), Kongo, JAR ham biroz ajralib turadi. O'rtacha bir Afrika davlatiga 560 ming kv.kmyer maydoni va 15 mln kishidan aholi to'g'ri keladi.

Afrikada, boshqa qitalarga o'xshash siyosiy-hududiy tashkilotlar kamroq. Buyerda 1963 yilda tuzilgan Afrika birligi tashkilotini ko'rsatish mumkin, xolos (markazi Addis-Abeba shahri). Unga 30-dan ortiqroq qita davlatlari kiradi.

Afrika mamlakatlarini siyosiy geografik jihatdan Shimoliy, g'arbiy, Markaziy yoki Ekvatorial Afrika hamda Sharqiy va Janubiy Afrika mintaqalariga bo'lish mumkin. Albatta, siyosiy-iqtisodiy nuqtai-nazardan Shimoliy va Janubiy Afrika nisbatan yuqoriroq darajada rivojlangan, Markaziy Afrika esa bu borada eng orqada turadi. Ayni vaqtda Sahroi Kabirdan janubda joylashgan davlatlar ham ajratiladi.

Qitalar orasida Afrika siyosiy jihatdan eng harakatchan, o'zgaruvchan, mojaroli region hisoblanadi. Buyerda, boshqa mintaqalarga qaraganda, o'tgan asrda tez-tez davlat to'ntarishlari bo'lib o'tgan.

Amerika iqtisodiy, tarixiy va siyosiy geografiyasi ichki tafovutlarga ega. Uning umumiy maydoni (Grenlandiya orolisiz) 42,5 mln.kv.km. Grenlandiya bilan birgalikda Amerika Osiyodan sal kichikroq, ammo qolgan materiklarning barchasidan katta.

Amerikaning siyosiy-hududiy tuzilishini Shimoliy Amerika, yani AQSh va Kanada, Lotin Amerikasi va o'rta Amerika miqyosida tahlil qilish maqul. Birinchisining tarkibidagi AQSh davlati respublika tizimiga ega bo'lgan federativ mamlakatdir (u 50ta shtatdan iborat). Kanada ham federativ davlat bo'lib, u Buyuk Britaniya Hamdo'stligiga kiradi. Binobarin, bu yerda davlat boshlig'i qonun bo'yicha Buyuk Britaniya qirolichasi hisoblanadi. Kanada tarkibiga katta huquqa ega bo'lgan 100 ta provintsiya kiradi.

AQSh va Kanada davlatlari maydoni jihatdan uncha katta farq qilmaydi (9,6 va 10,0 mln. kv. km.), ammo aholi soni AQShda Kanadaga qaraganda deyarli 9 marta ziyod (AQShda, 2003 yillar malumotlariga ko'ra 292 mln, Kanadada 32 mln kishi yashaydi).

Lotin Amerikasi 33 mustaqil davlatlarni o'z ichiga oladi. Ularning barchasi respublika davlat tizimiga mansub. Ushbu mamlakatlarning «Lotin Amerikasi» deyilishiga sabab ularning aksariyati lotin tillarida (ispan va portugal) so'zlovchi xalqlar guruhiga kirishidir. Shundan taxminan 1G'3 xalqlar portugal tilida (Braziliya), 3G'5 qismdan sal ko'prog'i ispan tilida so'zlashadilar.

Mazkur qita ham Afrikaga o'xshab o'tgan asrda siyosiy jihatdan ancha o'zgaruvchan bo'lgan; buyerda juda ko'p siyosiy to'ntarilishlar bo'lib o'tgan (masalan, Kuba, Gvatemala, Panama, Nikaragua, Chili va boshqalar).

Hudud va aholi soni bo'yicha eng katta mamlakat Braziliyadir (maydoni 8,6 mln. kv.km, aholisi 172 mln. kishidan ortiq). Meksika qo'shma Shtatlarining maydoni 2,0 mln kv.km.ga yaqin, aholi soni esa 100 mln. kishini tashkil qiladi. Argentina, Kolumbiya va Peru davlatlarining

maydoni ham ancha katta (mos ravishda 2,8; 1,1 va 1,3 mln. kv.km), ammo ularning har birida 25-40 mln.dan aholi yashaydi, xolos. Lotin Amerikasining qolgan mamlakatlari hamda Karib dengizi havzasidagi davlatlarda demografik salohiyat bundan ham oz. Masalan, Beliz, Gayana, Surinam, Barbados, Grenada aholisi hatto 1 mln. kishiga ham yetmaydi.

Amerika hududida davlatlararo turli iqtisodiy va siyosiy ittifoqlar mavjud. Ularga, jumladan 1992 yilda tashkil qilingan Shimoliy Amerika erkin savdo mintaqasi (NAFTA), 1948 yilda vujudga kelgan Amerika davlatlararo tashkiloti (u barcha Lotin Amerika mamlakatlari hamda AQSh va Kanadani birlashtiradi), 1975 yilda tashkil topgan 26 mamlakatlarni o'z tarkibiga oluvchi Lotin Amerika iqtisodiy tizimi (markazi Karakas shahri) misol bo'la oladi.

Shimoliy va Janubiy Amerikada ham mojaroli va siyosiy barqarorlikka ega bo'lmagan hududlar bor. Ular masalan, Kanadaning Kvebek provintsiyasi, Folklend, Malvin orollari va boshqalardir. Shuningdek, buyerda AQSh, Frantsiya, Buyuk Britaniya, Niderlandiyaga siyosiy jihatdan tobe hududlar anchagina (Puerto-Riko, Bermud, Mikelon orollari va x.k.). Yer sharidagi eng katta orol Grenlandiya rasman Daniya qirolligiga bo'ysinadi. Maydoni 2,2 mln kv.km.

Avstraliya va Okeaniyada mustaqil davlatlar soni ancha kam bo'lib, ularning barchasi faqat XX asrning ikkinchi yarmida tashkil topgan. Ushbu geografik obektlarning umumiy maydoni taxminan 8,6 mln. kv.km, aholisi atigi 32 mln kishi. Eng katta davlat Avstraliya hisoblanadi. U dastavval, Avstraliya Ittifoqi nomini olgan, so'ngra 1951 yilda to'la mustaqillikka erishgan. Ammo hozir ham u rasman Buyuk Britaniya Hamdo'stligiga qaraydi. Avstraliya federativ davlat, u 6 ta shtatdan iborat. Yangi Zelandiya ham 1951 yilda mustaqillikni qo'lga kiritgan. Uning maydoni 271 ming kv km., aholisi 4 mln.ga yaqin.

Shunday qilib, Avstraliya va Yangi Zelandiya ushbu regionning eng yirik davlatlaridir (Avstraliya bir materikni to'liq egallagan dunyodagi yagona mamlakatdir). Papua-Yangi Gvineya ham Tinch okeanning janubidagi katta davlatlar qatoriga kiradi. U Yangi Gvineya orolining Sharqiy qismi bilan yana 600 dan ko'proq orollarni o'z ichiga oladi (maydoni 462 ming kv.km., aholisi 4,5 mln. kishi). Papua-Yangi Gvineya 1975 yilda mustaqillikka erishgan, Hamdo'stlik tarkibidagi davlatdir.

Solomon orollari alohida davlat maqomida 1978 yilda, Vanuatu Respublikasi 1980, Fidji Respublikasi 1987 yilda, Palau Respublikasi 1994 yilda tashkil topgan. Shu bilan birga AQSh va Frantsiya qaramog'idagi kichik hududlar saqlanib qolgan.

Shunday qilib, jahonning siyosiy xaritasi doimo o'zgarishda. O'tgan asrning eng muhim siyosiy o'zgarishlari Ikkinchi jahon urushidan keyin vujudga kelgan kapitalistik va sotsialistik lagerning paydo bo'lishi va 90-nchi yillarda sobiq SSSR ning barbod bo'lishi va uning hududida mustaqil davlatlarning shakllanishi hamda yuqoridagi lagerlarning barham topishi bilan bog'liq bo'ldi.

Siyosiy xaritaning ahamiyati hoyat katta bo'lib, u mamlakatlarning xalqaro o'rnini, dunyoda egallagan mavqeini, ichki siyosiy-ma'muriy strukturasi xususiyatlarini o'zida yaqqol aks ettiradi. Mamlakatlar va xalqlarning butun hayoti ularning davlat (siyosiy) chegaralari belgilangan o'z hududlarida o'tadi. Ularni aynan shu yo'nalishda o'rganish iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy geografiyaning asosiy vazifasi hisoblanadi. Bir tomondan, dunyo va regional muammolar ayrim mamlakatlarning muammolaridan o'sib chiqadi va shakllanadi, bo'shqa tomondan esa, ularning rivojlanishi bo'shqa ko'plab mamlakatlarga bevosita katta ta'sir ko'rsatadi. SHu munosibat bilan Ozbekiston Respullikasi prezidenti I.A.Karimovning quyidagi fikrini eslash o'rinlidir: «SSSR parchalanib ketgandan keyin bizning irodamiz va intilishimizga bo'hliq bo'lmagan holda O'zbyokiston amalda front yaqinidagi davlatga aylanib qoldi. Uning tashqi chegaralaridagi Afhaniston va Tojikistonda so'nggi yillarda yuz minglab insonlar hayotiga zomin bo'lgan tanglik o'chahi alanga olib turibdi (1). Afhonistondagi harbiy-siyosiy tanglik, Tojikistondagi beqarorlik bugun Markaziy Osiyodagi mintaqaviy barqarorlikning holatiga ham, jumladan, O'zbekistonning milliy xavfsizligiga ham salbiy ta'sir ko'rsatmay qolmaydi.

Shu bilan bir qatorda halqaro hayotda siyosiy, iqtisodiy (shu jumladan, sanoat, transport va bo'shqa sohalaridagi xo'jalik qurilishlari), egalik mumolarini bir nechta davlatlarning birgalikdagi sa'yi-harakatlari, umumiy mablahlar hisobiga hal etish yollari tabo'ra ko'payib

barmoqda. Bunday muammolar yechimi davlat chegaralaridan tashqariga chiqmoqda, chegaralar esa davlatlarni ajratib turadigan to'siqlardan o'zaro aloqa, hamkorlik chiziqlariga aylonmoqda. Lekin chegaralar ochiqligi davlat hududlari suverenitetining tugaganligini aslo ko'rsatmaydi.

Mustaqil davlatlarning tashkil topishi, shakllanishi, rivojlanishi, shuningdek, ularning barbo'd bo'lishi yoki suverenitetining tugatilishi, o'zgarishi yoki tubdan o'zgartilishi va bo'shqalar hayot murakkab tarixiy jarayonlar bo'lib, ko'plab ichki va tashqi amallar – siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, etnik, diniy va bo'shqalar bilan belgilanadi. Bunda ko'pincha mamlakatlar va xalqlar hayotining murakkab mummolari ko'p yillar, ba'zan asrlar davomida yechilmoy qoladi.

Xalqaro muammolar bo'yicha mo'taxasislar Yer sharida 300 ga yaqin joy (punkt) bo'yicha hududiy, chegara va bo'shqa masalalar yuzasidan munozaralar bo'rligini, shu jumladan, 100dan ortiq shunday joy boyicha kuchli nizoli vaziyat mavjudligini ko'rsatadilar.

Dunyoning aholi yashaydigan qismi (o'zlashtirilgan quruqlik) odamlarning tez ko'payishiga bo'hliq holda tabo'ra tor bo'lib qolmoqda. Kopchilik davlatlarda, birinchi navbatda, Osiyo va Afrikaning ayrim mamlakatlarida mavjud chegaralar doirasida yer tanqisligi haddan tashqari murakkab muammoga aylandi. Ularda yerning oziq-ovqat ishlab chiqarish manbai, aholi yashash manzillari joylashadigan va xo'jalik rivojlanishi uchun hayot zarur hudud sifatidagi qiymati oshib barmoqda. Bu holat mamlakatlar iqtisodiy va siyosiy rivojlanishi xususiyatlari hamda ekologik vaziyatning keskin yomonlashuvi, katta yer maydonlarining ishdan chiqishi(qisman abadiy qaytmaydigan bo'lib), aholi tabiiy o'sishining yuqoriligi bilan uzviy bo'hliqdir.

Bunday ahvolga misol tariqasida Xitoy, Hindiston, ko'pchilik arab davlatlari, Tropik Afrika mamlakatlari. Misol taroqasida Bangladesh Respublikasida yuzaga kelgan fojiali vaziyatni ko'rsatish mumkin. Uning maydoni atiga 144ming kv. km bo'lib, bu yerda 120 milliondan ko'proq aholi yashaydi. Hududning 90% Gang, Braxmaputra, Mechna daryolari va ularning ko'plab irmoqlari yaratgan yotqiziqlaridan tashkil topgan del'tadan ibo'rat. Issiq va hayot nam iqlimda «sholi tuproqlari» deb ataladigan bu yerlar ushbu mamlakatning eng qimmatli va deyarli yagona tabiiy bo'yiligidir. Ayni paytda, dunyoning biron mamlakati daryo to'rlari zichligi, har yili ko'p marta sodir bo'ladigan, katta moddiy zarar yetkazadigan, hududining katta qismini suv ostida qoldiradigan toshqinlarning katta miqyosi bo'yicha Bangladeshga tenglasha olmaydi, Masalan, 1988 yil avgust-sentyabrdagi suv toshqinlari mamlakatning 80% hududiga yoyilgan va 30mln aholining bo'shpanasiz qolishiga sabab bo'lgan. Dunyoda TSunani to'lqinlari kabi dengiz sixiyasining dahshatli zarbalariga uchraydigan Banglabesh kabi davlat topilmaydi. Bu tabiiy ofat o'n minglab odamlarning o'limiga sabab bo'lmoqda. Masalan, 1990 yil kozida sodir bo'lgan toshqin oqibatida, hisoblarga ko'ra. 150 mingdan 300 mingtagacha odam halak bo'lgan.

Bangladesh agror mamlakat bo'lib, deyarli barcha iqtisodiy va ijtimoiy ko'rsatkichlar bo'yicha dunyoning eng kambahal va qoloq mamlakatlaridan biridir. Aholisining tabiiy o'sishi har yili 3 mln kishidan (2,2%) ko'proqni tashkil etadi, umumiy soni esa 120 mlndan ko'proqdir (1996). Aholisining o'rtacha zichligi 1kv.km ga 833 kishiga teng. Bu ko'rsaltkich hududi jihatidan uncha katta bo'lmagan Bangladeshdek mamlakat uchun hayot katta. Bular qator ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning chuqurlashuviga sabab bo'lmoqda. Shunki birorta davlat Bangladeshga bir qarich ham yer bermasligi aniq-ku, axir. Afsuski, dunyoning ko'p rayonlarida chegara, hududiy masalalar doimo murakkab muammo bo'lib kelgan, ular ayniqsa so'nggi yillarda davlatlararo, millatlararo nizolar oqibatida hayot keskinlashdi.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1.Martin Jones, Rhys Jones, Michael Woods. An introduction to political geography: space, place and politics. Routledge. London and New-York. 2004. ISBN 0-203-62697-4, ISBN 0-203-663084-X.

2.Golubchik M.M. Politicheskaya geografiya mira. Ucheb. Posob. Smolensk,1998.

Qo'shimcha adabiyotlar

- 3.Mirziyoev Sh.M.Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.- T.:O'zbekiston, 2017.
- 4.Mirziyoyev Sh.M Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.- T O'zbekiston 2017.
- 5.Mirziyoyev Sh.M.Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganing 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza 2016-yil 7-dekabr.- T O'zbekiston 2017.
- 6.Colin Flint, Peter J Taylor. Political Geography: World-economy, Nation-state and Locality. Taylor & Francis, 2012. ISBN-13: 978-0273735908, ISBN-10:027373590X
- 7.Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: havfsizlikka taxdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari.-T., 1997.
- 8.Xo'janov B.A. Geosiyosat asoslari. T., 2002.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Dunyo siyosiy xaritasi tushunchasiga izoh bering; uning ahamiyati va Oziga xosligi nimada?
2. Dunyo siyosiy xaritasi qanday shakllangan?
3. Dunyo siyosiy xaritasining asosiy bo'sqichlari tarifi ?
4. Buyuk geografik kashfiyotlardagi sayohatchilarni ko'rsatib o'ting ?

Ma'ruza 4-Dunyo mintaqalari siyosiy xaritasi

Reja:

- 1.Mintaqa xaqida tushuncha.
2. Yevropa mintaqasi
3. Osiyo mintaqasi
4. Lotin Amerikasi mintaqasi
- 5.Afrika mintaqasi
- 6.Avstraliya va Okeaniya mintaqasi.

Tayanch tushunchalar (kalit so'zlar): Mintaqa,Xudud,Xorijiy Osiyo, Lotin Amerika,Mintaqaviy iqtisodiyot,Mintaqaviy boshqaruv, Dunyo xo'jaligi, Giosiyosiy yondashuv, Iqtisodiy-geografik rayon, suveren davlat

1.Mintaqa xaqida tushuncha.XX asr oxirgi choragi va XXI asr birinchi o'n yilligi dunyo iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida muhim sifat o'zgarishlari davri ekanligi bilan ajralib turadi. Sharqiy Yevropa va Sobiq SSSR hududida bozor munosabatlarining rivojlanishi va tub iqtisodiy isloxotlar natijasida mutloqo sifat jihatidan yangi iqtisodiy munosabatlar shakllandi. Shuningdek, bozor munosabatlari taraqqiy etgan mamlakatlar iqtisodiyotida ishlab chiqaruvchi kuchlarning joylashishi va rivojlanishida ham yangilanish jarayonlari boshlandi. Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlari ayniqsa, Xitoy, Hindiston, Janubi-Sharqiy Osiyo, Meksika, Braziliya va boshqa davlatlarning jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimidagi ishtiroki kengayib bormoqda. Ko'rinib turibdiki, jahon iqtisodiyotidagi bu jarayonlar mintaqalar va mamlakatlardagi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar sharoitida ishlab chiqaruvchi kuchlarning taraqqiyoti va hududlar iqtisodiyotini tadqiq qiluvchi - mintaqaviy iqtisodiyot fanining alohida ahamiyat kasb etishiga kuchli turtki bo'lmoqda.

Mintaqaviy iqtisodiyot - iqtisodiy fanlar tizimida mintaqalar va mamlakatlarning tabiiy shart-sharoitlari va tabiiy-resurs salohiyati, xo'jalik rivojlanishining tarixiy bosqichlari, demografik jarayon, mehnat resurslari va mehnat bozori, mintaq xo'jalik tarkibi va bozor munosabatlarining rivojlanish darajasi, bozor infratuzilmalari, mintaqaning tashqi iqtisodiy aloqalardagi hamda xalqaro iqtisodiy integratsiyadagi ishtiroki va ichki (hududlararo) rivojlanishdagi farqlarni majmuali o'rganuvchi yagona fandir.

Ma'lumki, bugungi kunda xalqaro iqtisodiy aloqalar murakkablashib va chuqurlashib borayotgan sharoitda jahon xo'jaligi mintaqalari va mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jarayonlarini, tabiiy-resurs salohiyatini, turli bosqichdagi mintaqalar taraqqiyotining xususiyatlarini, mehnat resurslari, uning sifat ko'rsatkichlarini, hududiy ishlab chiqarish

majmualari, ishlab chiqarish kuchlarining istiqbolli yo'nalishlari to'g'risidagi bilim va tasavvurlarni egallamasdan turib, jamiyat hayotida to'xtovsiz rivojlanib hamda yangilanib boruvchi ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni tizimli hal qilish mumkin emas.

Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda XX asrning 50-yillaridan iqtisodiyotda mikro va makrotahlil bilan bir qatorda alohida ijtimoiy-iqtisodiy, tabiiy-tarixiy tizim sifatida mamlakat hududlarini (mintaqalarini) o'rganish boshlandi. Natijada, iqtisodiy fanlar tizimida mustaqil «Mintaqaviy iqtisodiyot va boshqaruv» fani shakllandi va bugungi kunda ham izchil rivojlanib bormoqda.

Har bir fanda shu fanning tub mohiyatini ochib beruvchi tushuncha bo'ladi. Jumladan, biologiyada - xujayra, matematikada - son, fizikada - materiya va energiya, mintaqaviy iqtisodiyotda esa bunday tushuncha hudud va mintaqadir.

«Hudud» - yer sharining ma'lum bir qismi bo'lib, o'zining geografik holati va boshqa tabiiy belgilariga ko'ra boshqa hududlardan ajralib turadi. Hudud tushunchasini akvatoriya (er sharining suv bilan qoplangan bir qismi), aerotoriya (er shari atmosferasining bir qismi) kabi tushunchalar to'ldiradi. Ayni vaqtda hudud, akvatoriya va aerotoriya tushunchalari birgalikda geotoriya tushunchasini hosil qiladi. Hudud tushunchasining g'oyat murakkab va kattaligi uni mintaqalarga bo'lib, o'rganishni taqozo qiladi.

Mintaqa (region) - lotincha so'z bo'lib, ilmiy iste'molga ingliz tilidan kirib kelgan va 100 dan ortiq turli mazmunda talqin qilinishi bilan ajralib turadi.

Keyingi yillarda ilmiy adabiyotlar va tadqiqotlarda mintaqa tushunchasi ijtimoiy-iqtisodiy, tabiiy-tarixiy, siyosiy-harbiy va ekologik tizim sifatida quyidagi: 1) dunyo xo'jaligi va umumbashariy muammolar, giosiyosiy va hududiy takror ishlab chiqarish; 2) megaiqtisodiyotda - makroiqtisodiy va mikroiktisodiy tahlil yondashuvlarida keng qo'llanilmoqda.

Tortishuvlar kelajakda uchta yo'nalish bo'lishini vujudga keltiradi.

1.Davlat yoki maydonni chegaralarga ajratadigan va ma'muriy bo'laklarning tarifi anglatadigan an'anaviy konsepsiyalarni madaniyat geografiyasi, Iqtisodiy geografiyadan farqlaydigan konsentratsiya yo'nalishlaridir.

2.Yo'nalish siyosiy geografiya izlanishlarining xarakati va xilma-xilligini ko'rsatadigan xamda siyosiy geografiyani bo'limlar sifatida o'rganishlarning yangi ob'ektlarini izlashini kengayish yo'nalishidir.

3.Uchinchi yo'l esa, tinchlik va nizolarni o'rganishlar xisoblanadi.⁴

Dunyo xo'jaligi va umumbashariy muammolar yondashuvi-dunyo xo'jaligining tarixiy-iqtisodiy rivojlanishi jarayonida o'zining umumiy ijtimoiy-iqtisodiy, ilmiy-madaniy salohiyatiga ega mamlakatlar rivojlanishiga jiddiy ta'sir etuvchi, xalqaro siyosat, harbiy-siyosiy mojarolar, yoqilg'i-energetika, oziq-ovqat, demografik, ekologik va boshqa umumbashariy muammolar yechimlarini ishlab chiqishga intiluvchi iqtisodiy-siyosiy birlashmalar va ittifoqlar mavjudligiga asoslanadi. Jumladan, XX asrning oxirida Yevropada jiddiy milliy tizimlarni umumlashtirgan (moliya-kredit, yagona pul va boshq.) transmilliy mintaqa Yevropa Ittifoqining yuzaga kelishi, MDH, Shimoliy Amerika erkin savdo assotsiatsiyasi va boshq. shakllanishi jarayoni davom etayotganligi e'tiborga molik.

Geosiyosiy yondashuv - hududiy jihatdan yaqin va chegaradosh mamlakatlar iqtisodiy integratsiya asosida umumiy bozor (bojxona, valyuta ittifoqlari va boshq.) tuzish uchun intiladilar. Masalan, Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamkorligi, MDH doirasida Yevrosiy o iqtisodiy hamkorligi va boshq.

Hududiy takror ishlab chiqarish yondashuvi – mustaqil davlatlarning hududiy umumiylikini ifodalaydi hamda mintaqaning hududiy ishlab chiqarishini ikki xil talqin qilinadi. Birinchi talqin sof iqtisodiy-geografik yondashuv bo'lib, buning asosi hududiy mehnat taqsimotidan (tarmoq mehnat taqsimoti bilan) iborat bo'lib, iqtisodiy rayonlar deb ham yuritiladi.

⁴ Martin Jones, Rhys Jones, Michael Woods. *An introduction to political geography: space, place and politics*. Routledge. London and New-York. 2004. ISBN 0-203-62697-4, ISBN 0-203-663084-X. 14-bet

Ikkinchi talqin takror ishlab chiqarish nuqtai-nazaridan, hudud uchun bir-birini to'ldiruvchi ishlab chiqarish-taqsimlash-ayrboshlash-iste'moldan iborat bosqichlarni o'z tarkibiga olgan yagona jarayon xos. Bu holatda bozor bog'lovchi vazifasini bajaradi va bir mintaqa doirasida (ishlab chiqarish va iste'mol) shuningdek, ishlab chiqarish bir mintaqada, iste'molchi esa ikkinchi mintaqada bo'lishi ham mumkin.

Megaiqtisodiyot – makromintaqa uchun umumiy bo'lgan tabiiy sharoit va resurslar, mamalakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanganlik darajasi, aholi hayotining sifat ko'rsatkichlari (turmush darajasi, aholi daromadlari, intellektual salohiyat), ijtimoiy taraqqiyot va gumanitar rivojlanganlik va umumbashariy muammolarni o'z tarkibiga olgan yaxlit hududga xos yondashuvlarni ifoda etadi.

Iqtisodiy-geografik rayon – mamlakatlarning bir yoki bir nechta ma'muriy-hududiy birliklarini umumlashtiruvchi hududlar, bu bir viloyat darajasida – Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo yoki bir nechta viloyatlar darajasida, ya'ni Farg'ona iqtisodiy rayoni (Andijon, Namangan va Farg'ona viloyatlari), Toshkent iqtisodiy rayoni (Toshkent shahri va viloyati), Quyi Amudaryo iqtisodiy rayoni (Xorazm viloyati va Qoraqalpog'iston Respublikasi va boshq.) kuzatiladi.

Yirik suveren davlat milliy-ma'muriy tuzilmalari (umumiy tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy, diniy-etnik va boshq. yaxlitlik xos hududlar), ya'ni, avtonom ruspublika, viloyat va okrug, shuningdek, alohida olingan joy, shahar, tumanlarga ham mintaqa tushunchasini qo'llash va mikrotahlilni amalga oshirish mumkin.

Bugungi, g'oyat murakkab va ko'p qutbli dunyo xo'jaligining rivojlanishida qutbli mintaqa tushunchasi nafaqat yaxlit tabiiy-geografik hududlarga, balki ijtimoiy-iqtisodiy hamjamiyatlarga nisbatan ham qo'llanilmoqda. Shunki, turli bosqichdagi mintaqalar o'z navbatida mintaqalar tizimining quyi bosqichi yoki elementi hisoblanadi. Buni O'zbekiston misolida quyidagi mintaqalar ierarxiyasidan ham ko'rsa bo'ladi Demak, keng ko'lamda mintaqa deganda, umumiy tabiiy-geografik, tarixiy, milliy-madaniy birlik va diniy-etnik yaqinlik, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish (xo'jalik ixtisoslashuvi va iqtisodiy rivojlanish, demografik vaziyat, aholi turmush darajasi va boshq.) darajasi, turli bosqichda takomillashmagan boshqaruv tizimi hamda ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik muammolarni yechishdagi ma'muriy-hududiy organlar faoliyatining mushtarakligini taqozo qiluvchi yaxlit hududiy birlikni tushunish maqsadga muvofiq.

Dunyoning yirik makromintaqalarga bo'linishi – megaiqtisodiyot shu makromintaqa uchun umumiy bo'lgan – tabiiy sharoit va resurslar, mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish darajasi, aholi hayotining sifat ko'rsatkichlari (turmush darajasi, aholi daromadlari, intellektual salohiyat), ijtimoiy taraqqiyot va gumanitar rivojlanish, mintaqaviy va umumbashariy muammolar va boshqa ko'rsatkichlar majmuasini o'zida mujassamlashtiradi.

Bugungi kunda ilmiy adabiyotlarda va amaliyotda dunyodagi mamlakatlarni turli tamoyillar asosidagi tipologik belgilarga bo'lib o'rganish nafaqat ilmiy, balki muhim amaliy yo'nalishga ham ega bo'lib, mavjud mamlakatlar joylashgan yirik mintaqalarning uzoq muddatli rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish, murakkab tabiiy-geografik va ijtimoiy-iqtisodiy, harbiy-siyosiy va ekologik muammolar yechimlarini aniqlash imkonini beradi.

Dunyo quyidagi yirik makromintaqalarga: a) Shimoliy Amerika; b) Yevropa – G'arbiy Yevropa va Sharqiy Yevropa; v) MDH va Boltiq bo'yi mamlakatlari; g) Xorijiy Osiyo – Janubi-G'arbiy, Janubiy va Janubi-Sharqiy, Markaziy va Sharqiy Osiyo; d) Lotin Amerikasi – Meksika va Markaziy Amerika, Karib havzasi, SHimoli-Sharq va Braziliya, La-Plata; j) Afrika – Shimoliy, G'arbiy, Markaziy, Sharqiy va Janubiy Afrika; z) Avstraliya va Okeaniyaga bo'linadi.

2. Yevropa mintaqasi. Yevropa makromintaqasi Maydoni – 5886,0 ming km².

Evropa – qit'a, Osiyo bilan birgalikda yagona Yevrosiyo materigini tashkil qiladi. Yevropa hududida 39 ta davlat joylashgan, bu mamlakatlar hududlarining katta-kichikligi, aholisi soni, tabiiy shart-sharoiti va foydali qazilmalari, davlat tuzilishi va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi jihatidan bir-biridan farq qiladi. Bu mamlakatlarning ko'pchiligi davlat

tuzilishiga ko'ra respublika, 12 ta mamlakat esa monarxiya shaklida (Andorra bahsli bo'lib, monarxiya deb hisoblansada, amalda respublikadir). Yevropa makroiqtisodiy xalqaro siyosiy hayotda va dunyo xo'jaligi tizimida muhim rol o'ynab keladi.

Nafaqat bugungi kunda, balki kishilik jamiyati taraqqiyotining ko'p ming yillik tarixida ham Yevropani shartli ravishda 2 ta mintaqaga, ya'ni G'arbiy Yevropa va Sharqiy Yevropaga (Markaziy va Sharqiy yoki Markaziy-Sharqiy Yevropa) bo'lish mumkin (MDH mamlakatlariga nisbatan).

1. G'arbiy Yevropa mintaqasi Maydoni – 3710,3 ming km²)

G'arbiy Yevropa dunyodagi iqtisodiy jihatdan rivojlangan mintaq bo'lib, «Katta yettilik» deb yuritiluvchi mamlakatlardan 4 tasi Germaniya, Frantsiya, Buyuk Britaniya, Italiya shu mintaqada joylashgan. SHuningdek, aholisi 10 mln. kishidan oz bo'lgan mamlakatlar ko'pchilikni tashkil qiladi. Beshta mitti davlatlar Andorra, Monako, San-Marino, Lixtenshteyn, Vatikan ham G'arbiy Yevropa mintaqasiga mansub. Ayni vaqtda, Buyuk Britaniya mustamlakasi Gibraltar Buyuk Britaniya va Ispaniya o'rtasidagi bahsli hududdir.

G'arbiy Yevropa mintaqasi iqtisodiy-geografik jihatdan bir-biridan farq qiluvchi 3 ta submintaqaga – O'rta, Shimoliy va Janubiy Yevropaga bo'linadi. Bu submintaqalar o'rtasida O'rta Yevropa submintaqasi iqtisodiy jihatdan rivojlanganligi bilan ajralib turadi.

- **O'rta Yevropa** submintaqasi tarkibiga 5 ta – Germaniya, Avstriya va Shvedsariya federativ, Frantsiya va Irlandiya unitar respublikalari, 5 ta monarxiya – Buyuk Britaniya, Bel'giya va Niderlandiya qirolliklari, Lyuksemburg gertsogligi, Lixtenshteyn knyazligi kiradi. Maydoni 1422,2 ming km², aholisi 253,3 mln kishi.

O'rta Yevropa mamlakatlarining iqtisodiy-geografik holati juda qulay bo'lib, hududlarning biqiq joylashganligi, qo'shnichilik holati, dengizga chiqish imkoniyatlarining kattaligi hatto ichki rayonlar ham daryolar va quruqlik orqali dengizga chiqishi bilan ajralib turadi.

Foydali qazilmalar bilan ancha bo'sh ta'minlangan. Ichki resurslar 10% atrofidagi ehtiyojlarni qoplaydi, xolos. Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar ko'mir zahiralari 25% submintaqaga to'g'ri keladi. XX asr 60-yillaridan boshlab Buyuk Britaniya va Niderlandiyaga qarashli Shimoliy dengiz shel'f mintaqasidan yirik neft va tabiiy gaz havzalari topildi hamda foydalanish boshlandi. Shunga qaramay, neft va tabiiy gazga bo'lgan ehtiyoj import hisobiga qondiriladi. Energetika xom ashyosiga bo'lgan ehtiyojni Frantsiya va Buyuk Britaniya uran rudasi hisobiga qoplaydi. Lyuksemburgda temir rudasi, shuningdek, qalayi, polimetall rudalari mavjud. Boshqa foydali qazilmalarning zahiralari kam.

O'rta Yevropa submintaqasida Niderlandiya, Bel'giya, Lyuksemburg va GFRda suv resurslari bilan ta'minlash darajasi bir muncha keskin muammo bo'lsa, Frantsiya, Buyuk Britaniya, Avstriya, Shvedsariya va Irlandiya to'la ta'minlanganligi bilan ajralib turadi. Yevropa davlatlaridagi mavjud 20% gidroresurslar asosan uchta mamlakat – Frantsiya, Avstriya va Shvedsariyaga to'g'ri keladi. Frantsiyada 33%, Avstriyada 60% va Shvedsariyada 75% hosil qilinayotgan elektr energiyasi gidroresurslar hissasiga to'g'ri keladi.

O'rta Yevropa o'rmon resurslariga ancha kambag'al bo'lib, hududning 20% o'rmonlar bilan qoplangan (qishloq xo'jaligi va sanoatning rivojlanishi bilan o'monzorlar kesib yuborilgan). Avstriyada – 4%, Buyuk Britaniya va Niderlandiyada – 2,5% va Irlandiyada – 3% hudud o'rmonlardan iborat.

Tabiiy sharoit qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun qulay. Tarkib topgan rel'ef ziroatchilik va chorvachilikni rivojlantirish imkoniyatini beradi. Deyarli qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlar haydaladi (Shvedsariyada-10% dan, Frantsiya, GFR va Buyuk Britaniyada 30% ga qadar). Ammo aholi jon boshiga haydaladigan yerlar juda oz bo'lib, 0,1 ga.dan 0,3 ga.gacha to'g'ri keladi.

2.Shimoliy Yevropa submintaqasi tarkibiga Shvetsiya, Norvegiya va Daniya qirolligi, Finlyandiya va Islandiya respublikalari kiradi. Maydoni 1257,2 ming km², aholisi 25,3 mln. kishi. Iqtisodiy-geografik o'rni qulay bo'lib, qisqa masofada xalqaro dengiz yo'llariga chiqish imkoniyatiga ega. Bu xususiyat submintaqa mamlakatlari iqtisodiyotida o'z ifodasini topgan.

Shvetsiyada sifatli temir rudasining yirik zahiralari, mis, qo'rg'oshin, rux va volfram rudalari, Finlyandiya mis va titan-magnitet rudalari mavjud. Yoqilg'i resurslariga ancha kambag'al. XX asrning 70-yillarida Shimoliy dengizning janubiy sohil bo'ylarida (Norvegiya) neft va tabiiy gaz zahiralari topildi va intensiv foydalanish boshlandi. Daniyadan boshqa mamlakatlarda gidroresurslardan keng foydalaniladi.

Submintaqa chuchuk suv bilan to'la ta'minlangan. Finlyandiya va Shvetsiya davlatlari o'rmon resurslariga boyligi bilan alohida ajralib turadi. O'rmon resurslari Finlyandiya iqtisodiyotida (yuqori sifatli qog'oz tayyorlash) sezilarli o'rin tutadi.

Mavjud agroiklimiy shart-sharoitlar va tuproq qoplamining qishloq xo'jaligi uchun bir muncha noqulayligi submintaqa mamlakatlarida haydaladigan yerlar maydonlarining notekis taqsimlanishiga sabab bo'lgan. Chunonchi, Daniyada 60% maydon haydaladi, boshqa mamlakatlarda bu holat 2-8, Islandiyada esa 1% ga ham yetmaydi.

Tabiiy rekreatsion resurslar o'ziga xos, ayniqsa Islandiya geyzerlar va «harakatdagi vulqonlar» mamlakati sifatida ajralib turadi. Katta hududlar inson oyog'i «tegmagan» bo'lib, bu yerlarda qo'riqxonalar, rezervatlar va turistik-rekreatsion mintaqalar barpo etilgan.

3. Janubiy Yevropa submintaqasi. Mintaqa tarkibiga 9 ta mustaqil davlat Italiya, Portugaliya, Gretsiya, Malta va San-Marino Respublikalari, Ispaniya qirolligi, Andorra va Monako knyazligi, Vatikan papa davlati va Buyuk Britaniyaga qarashli Gibraltar (Evropadagi yagona mustamlaka hudud) kiradi. G'arbiy Yevropa mintaqasining 29% hududi va 31% aholisi sub mintaqa ulishiga to'g'ri keladi. Maydoni 1030,8 ming km²

Iqtisodiy-geografik holati juda qulay bo'lib, a) Yevropadan Osiyo, Afrika va Avstraliyaga boradigan bosh dengiz yo'llarida, Ispaniya va Portugaliya esa Markaziy va Janubiy Amerikaga boradigan dengiz yo'llari ustida; b) iqtisodiy rivojlangan O'rta Yevropa, Shimoliy Afrika va Yaqin Sharq mamlakatlari oralig'ida joylashganligi, xalqaro iqtisodiy aloqalar olib borish imkoniyatlarining kattaligi bilan ajralib turadi.

Janubiy Yevropaning tabiiy resurslar bilan ta'minlanganligi birmuncha yuqori bo'lsa-da, juda notekis joylashgan. Italiya foydali qazilmalarga birmuncha boy. Ayni vaqtda, yoqilg'i-energetika resurslari bilan juda bo'sh ta'minlangan bo'lib, neft va tabiiy gaz deyarli yo'q. Ispaniya va Italiya gidroresurslarga boy bo'lib, deyarli o'zlashtirilgan. Pireneya va Alp tog'larida o'rmon massivlari keng tarqalgan bo'lsada, qolgan hududlarda o'rmonlar 10% dan oshmaydi.

Janubiy Yevropaning tabiiy sharoiti qishloq xo'jaligini, birinchi navbatda ziroatchilikni rivojlantirish uchun juda qulay. Iqlimi bir muncha qurg'oqchil bo'lib, ayniqsa, Ispaniya, Gretsiya va Italiyaning janubida bu yaqqol ko'rinadi. Aholi jon boshiga suv oqimi (yiliga o'rtacha) 3000 m/kub bo'lib, ayrim Yevropa mamlakatlaridan yuqori bo'lsada, suv taqchilligi (bug'lanish va mavsumiy holat tufayli) mavjud.

Tabiiy-rekreatsion resurslarga boy. Issiq dengiz suvlari, minglab kilometr ga cho'zilgan qumli plyajlar, o'simlik olami, «ko'zni qamashtiradigan» landshaft, ko'plab dengiz va tog' kurortlari, alpinizm va tog' sportining rivojlanganligi bilan shuhrat qozongan. Ayni vaqtda, tabiat kuchli antropogen ta'sirga uchragan bo'lib, tabiatni qo'riqlash sohasida katta tadbirlar majmuasini amalga oshirishni taqozo qiladi.

2. Sharqiy Yevropa mintaqasi Maydoni –1166,4 ming km² Aholisi –118,7 mln kishi (2008 yil, iyul)

Sharqiy Yevropa mintaqasi tarkibiga 14 ta davlat kiradi. G'arbiy Yevropa mintaqasidan farqli o'laroq barcha mamlakatlar davlat tuzilishiga ko'ra respublikadir. XX asr oxirida bu davlatlar murakkab siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni, ya'ni sotsialistik tizimdan bozor iqtisodiyotiga o'tish va yangi mustaqil davlatlarni (Yugoslaviya Sotsialistik Federativ Respublikasi va Chexoslovakiya Sotsialistik Respublikasi o'rnida) yuzaga kelishi bilan bog'liq holatlarni boshdan kechirdi. Mintaqadagi barcha davlatlarning iqtisodiy-geografik o'zni g'oyat qulay bo'lib, **birinchi**dan, barcha davlatlar iqtisodiy jihatdan rivojlangan G'arbiy Yevropa mamlakatlari bilan chegaradosh va qo'shnichilik holati, **ikkinchi**dan, rivojlangan suv yo'liga (Boltiq, Qora dengiz portlari, Dunay, Oder daryolarining xalqaro ahamiyati) egaligi;

uchinchidan, Rossiya va Osiyoni G'arbiy Yevropa bilan bog'lovchi temir yo'llar, avtomagistralar hamda xalqaro iqtisodiy tuzilmalarning (neft va gaz quvurlari) kesib o'tishi va **to'rtinchidan**, tashqi savdoni rivojlantirish, xalqaro ichki iqtisodiy integratsiya jarayonlarida qatnashish uchun qulay shart-sharoitlar (G'arbiy Yevropa-Rossiya-Osiyo) mavjudligi bilan ajralib turadi,

Sharqiy Yevropa mamlakatlari yuqori tabiiy-resurs salohiyatiga ega bo'lsada, ayrim resurslar turli mamlakatlar bo'yicha notekis joylashgan. Masalan, Bolgariya, Polsha, Ruminiya kabi mamlakatlar tabiiy resurslarga (toshko'mir, neft va tabiiy gaz, temir rudasi, polimetall rudalar) nisbatan boy, Vengriya esa tabiiy resurslar bilan birmuncha bo'sh ta'minlagan. Yer resurslari, ayniqsa, haydaladigan yerlar Polsha, Vengriya, Chexiya, Bolgariyada yer fondining 50% dan ortig'ini tashkil qilsa, Serbiya, Chernogoriya, Xorvatiya, Sloveniya, Slovakiya kabi mamlakatlarda 30% dan oshmaydi. Ayni paytda mavjud agroiklimiy omillar deyarli barcha mamlakatlarda qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun qulay.

Sharqiy Yevropa mamlakatlari o'rtasida Ruminiya (62,2 mlrd kVt/s) CHexiya, Serbiya, Xorvatiya, Sloveniya va boshqa suv resurslariga boyligi (Dunay, Tissa) bilan ajralib turadi. SHu bilan birga Polsha, Bolgariya - Yevropada aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daryo oqimi jihatidan (yiliga 1800 m³) oxirgi o'rinlardan birida turadi.

3. Osiyo makromintaqasi Maydoni – 27,6 mln. km²Aholisi – 3,4 mlrd. kishi (2008 yil, iyul)

Xorijiy Osiyoga (MDH mamlakatlariga nisbatan) Yevrosiyo materigining janubiy qismi, janub, Sharq va janubi-Sharqdagi orollar (Andaman, Moldiv, Lankadiv, SHri-Lanka, Yaponiya, Tayvan, Filippin, Katta va Kichik Zond, Malakka) kiradi.

Makromintaqada siyosiy kartasida 38 suveren mustaqil davlat bo'lib, ularning ko'pchiligi rivojlanayotgan mamlakatlardir (1-ilova). Xalqaro mehnat taqsimotida mineral xom ashyo va qishloq xo'jaligi mahsulotlari eksporti bilan ishtirok etadi. Ayniqsa, neft, tabiiy gaz, qalayi, choy, jun, tabiiy kauchuk ishlab chiqarish va uni eksport qilishdagi hissasi yuqoridir.

Makromintaqa iqtisodiy-geografik o'rining o'ziga xos xususiyatlari:

-ko'pchilik Xorijiy Osiyo mamlakatlarining dengiz bo'yi holati qulay bo'lib, Atlantika, Hind va Tinch okeani suvlari va dengizlari orqali xalqaro suv yo'llarga chiqish imkoniyatining kattaligi (faqatgina Mug'uliston, Afg'oniston, Nepal, Butan va Laos mamlakatlari makromintaqa ichkarisida joylashgan);

- tabiiy shart-sharoitlar negizida qulay agroiklimiy xususiyatlar (shimolida mo'tadil iqlim, qolgan hududlarida subtropik, tropik va ekvatorial iqlim) subtropik va tropik iqlim mintaqalarida yiliga ikki-uch marta hosil olish imkonini berishi bilan ajralib turadi.

Xorijiy Osiyo makromintaqasida dunyodagi 50% dan ortiq aholi to'plangan bo'lib, buning asosiy qismi qishloq aholisidir. Erkaklar ayollarga nisbatan ko'p. Aholi har bir km² hududga 130 kishidan to'g'ri keladi va juda notekis joylashgan. Makromintaqaning 10% hududida 75% aholi joylashgan. Makromintaqadagi aholining asosiy qismi 4 ta mamlakat - Xitoy, Hindiston, Indoneziya va Yaponiyada yashaydi. Mo'g'iliston, Saudiya Arabistonida esa (har 1 km² ga 2-13 kishidan to'g'ri keladi) aholi g'oyatda siyrak joylashgan. Etnik va diniy tarkibi nihoyatda murakkab bo'lib, mingdan ortiq til oilasi va guruhlariga kiruvchi (hind-evropa, semit, turk va boshq.) xalqlar yashaydi. Davlatlarning ko'pchiligi - ko'pmillatlidir. Makromintaqa dunyodagi asosiy yirik dinlarning vatani bo'lib, islom (Iroq, Eron, Afg'oniston, Pokiston, Bangladesh, Indoneziya va boshq.), induizm (Hindiston va boshq.), iudizm (Isroil), nasroniylik (Filippin, Livan, Indoneziya va boshq.), konfutsiylik (Xitoy) ning tarqalgan.

Xo'jaligi. Xorijiy Osiyo makromintaqasidagi mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasiga ko'ra jiddiy farqlari mavjud. Yaponiya, Saudiya Arabistoni, BAA, Qatar, Quvayt kabi mamlakatlarda aholi jon boshiga YaIM eng yuqori (35-38 ming AQSH doll.) bo'lsa, Bangladesh, Myanma, Moldiv Respublikasi va boshqa davlatlarda dunyodagi eng past (200 AQSH doll.) ko'rsatkichga ega. Shuningdek, iqtisodiyoti barqaror rivojlanayotgan, «yangi industrial mamlakatlar» deb nomlanayotgan Koreya Respublikasi, Singapur, Malayziya, Tailand, Indoneziya, Filippin, Turkiya va bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan – sotsialistik Xitoy va V'etnam mamlakatlari mavjud.

Makromintaqa xo'jaligida bosh soha qishloq xo'jaligi bo'lib, tarmoq rivojlanishi tabiiy sharoitga bog'liqdir. Hududining katta qismini dunyodagi eng yirik tog' massivlari (Himolay, Hindiqush va boshq), yassi tog'liklar va ko'tarilmalar egallaganligi dehqonchilik uchun noqulaylik tug'diradi. Past tekisliklar esa tog' massivlariga nisbatan oz bo'lsa-da, namlik yuqori, ayniqsa, musson yog'inlari davrida yog'in miqdori yiliga 1000-2000 mm.ga yetadi. Serunum tuproq qoplami allyuvial tekisliklarda qishloq xo'jaligini rivojlantirish imkonini beradi. Makromintaqaaning mazkur hududlarida haydaladigan yerlarning 90% mujassamlangan.

1. Janubi-G'arbiy Osiyo mintaqasi⁵Maydoni – 6885,4 ming km²Mintaqa hududida 16 ta mustaqil davlat bo'lib, siyosiy kartasining shakllanishi g'oyat murakkab va qarama-qarshiliklarga boy tarixiy yo'lni bosib o'tganligi bilan ajralib turadi. Mintaqada urug'-qabila munosabatlaridan tortib, feodal munosabatlar, boshqaruvning monarxiya (absalyut va teokratik) va respublika shakllari hamda rivojlangan bozor iqtisodiyoti munosabatlari (Isroil, Kipr) mavjud.

Janubi-G'arbiy Osiyo mamlakatlarining qulay iqtisodiy-geografik holati avvalo, Yevropa, Osiyo va Afrika makromintaqalari kesishgan hamda O'rta dengiz va Janubiy Osiyoni bog'lovchi savdo yo'llari ustida joylashganligi, hudud aholisining ming yillar davomida siyosiy va iqtisodiy hayotiga o'z ta'sirini o'tkazgan. Makromintaqa hududida tarixiy-geografik oblastlardan – Mesopotamiya (Dajla va Frut daryolari oralig'i) va Levant (Osiyoning O'rta dengiz qirg'oq bo'yi) joylashgan. Janubi-G'arbiy Osiyo mintaqasi Shimoliy guruhi – Old Osiyo yoki mintaqaning katta qismi Yaqin Sharq mamlakatlari tarkibiga kiradi.

Janubi-G'arbiy Osiyo tabiiy-resurs omili mo'tadil subropik mintaqasidan to eng quyi tropik kengliklargacha cho'zilishi bilan ajralib turadi. Deyarli barcha hududda quruq landshaft hukmron. Suv resurslari chegaralangan. Daryo vodiylarida sug'orma dehqonchilik, yer osti suvlari asosida voha dehqonchiligi, tog'-cho'l va chala-cho'l rayonlarida esa yaylov chorvachiligi rivojlangan.

Mintaqa tabiiy resurslardan neft va tabiiy gaz zahiralari boy. Dunyo bo'yicha mavjud neft zahiralari 65% (Saudiya Arabistoniga neftning 25%, tabiiy gazning 30%) to'g'ri keladi. Ayniqsa, Fors ko'rfazi, Qizil va O'rta dengiz shelf mintaqasi alohida ajralib turadi (bugungi kunda ham neft qidirish ishlari davom etmoqda). Bundan tashqari rudali va noruda qazilmalarga (Turkiya xromit, Saudiya Arabistoni va Eron temir rudasi, mis va boshqa polimetall rudalar, Turkiya Eron, Arabiston yarim oroli, Eron va Iordaniya fosforit, mineral tuzlar va qurilish materiallariga) ham boydir.

2. Janubiy Osiyo mintaqasiMaydoni – 4480,7 ming km²

Mintaqa Yevrosiyo materigidagi 7 mamlakatni (Banladesh, Butan, Hindiston, Maldiv, Nepal, Pokiston, Shri-Lanka) va tabiiy-geografik jihatdan Himolay tog'ining janubidan to Hindiston yarim oroli, Hind-Gang past tekisligi, Hind okeanidagi yaqin orollarni o'z tarkibiga oladi.

Mintaqa hududining kattaligi jihatidan Yevropa hududi bilan teng bo'lsa-da aholi soni bo'yicha ikki marta ko'pdir. Ikkinchi Jahon urushiga qadar Janubiy Osiyoning barcha davlatlari Buyuk Britaniyaning mustamlakasi bo'lgan va II-Jahon urushdan so'ng mustaqillikka erishgan.

Iqtisodiy-geografik holati:

- Janubiy Osiyodagi barcha mamlakatlarning Hind okeani markaziy qismida joylashganligi xalqaro savdo yo'llariga to'siqsiz chiqish imkonini berishi (O'rta dengiz va Tinch Okeani havzasiga);

- Quruqlik chegaralari tabiiy marralar – Himolay, Hindiqush, Janubi-G'arbdagi cho'l hududlaridan o'tsa-da, zamonaviy avtomobil yo'llari barpo etilgan bo'lib, Rossiya va Yevropa mamlakatlariga chiqish imkoniyatlari qulayligi bilan ajralib turadi.

Tabiiy sharoiti va resurslari. Relief tuzilishiga ko'ra 3 ga bo'linadi. SHimolda – 2400 km cho'zilgan Himolay tog' tizmasi (eni 200-350 km, Yer sharidagi eng baland cho'qqi Jamolungma (Everest) 8848 m.), Qoraqurum va Hinduqush tog'lari; Arab dengizidan to Bengal

⁵ Ayrim adabiyotlarda shartli ravishda Yaqin va O'rta Sharq deb ham yuritiladi. Yaqin va O'rta Sharq bir muncha keng tushuncha bo'lib, Misr va Sudan davlatlari ham kiradi.

qo'ltig'igacha cho'zilgan Hind-Gang past tekisligi hamda Hindiston yarim orolidagi Dekan yassi tog'ligi (SHri-Lankaga qadar cho'zilib) mintaqa relbfining asosini tashkil etadi. Yirik daryolari – Hind, Gang, Braxmaputra bo'lib, nihoyatda sersuv.

Foydali qazilmalarga boy, asosan temir va marganets rudalari, boksit, slyuda, toshko'mir (Hindiston), grafit (Shri-Lanka), dengiz shel'f mintaqalarida neft, tabiiy gaz, osh tuzi, radiaktiv elementlar (toriy), qurilish materiallarining yirik zahiralarga ega.

3. Janubi-Sharqiy Osiyo mintaqasi Maydoni – 4501,5 ming km²

Janubi-Sharqiy Osiyo mintaqasi Malayya arxipelagi va orollarini o'z tarkibiga oladi. Janubi-Sharqiy Osiyo mintaqasida siyosiy kartasi birmuncha murakkab (6 ta respublika, 3 ta monarxiya va 1 ta mustamlaka hudud), ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi turlicha bo'lgan mamlakatlar joylashgan. Iqtisodiy-geografik holati juda qulay:

- Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari xalqaro savdo yo'llari yaqiniga joylashgan.
- Malakka bo'g'izi savdo-iqtisodiy ahamiyati jihatidan Suvaysh va Panama kanallari va Gibraltar bo'g'izi bilan tengdir.
- Mintaqa mamlakatlari dunyodagi aholi soni eng ko'p bo'lgan Hindiston va Xitoy o'rtasida joylashgan bo'lib, Tinch va Hind okeanini ajratib tursa-da, Yevrosiyo bilan Avstraliyani o'ziga xos tarzda qo'shib turadi.

Tabiiy resurs omillari. Mintaqaning materik qismi va orollar tabiiy sharoiti turlicha bo'lsa-da, xo'jalik xususiyatidagi umumiy holat dengiz bilan bog'liqligidir. Hindi-Xitoy yarim oroli rel'efida meridional yo'nalishidagi tog' tizmalari, tektonik vodiylar, yassi tog'lar (Iravadi tekisligi, Markaziy va Annam tog'lari, Menam past tekisligi, Kampuchiya tekisligi va Korat platosi) xarakterli bo'lsa, Malayya arxipelagining katta qismi tog'li, dengiz sohil bo'yi tekisliklaridan iborat bo'lib, yuqori seysmik rayondir.

Foydali qazilmalarga juda boy. Rangli metallardan qalayi (5 mln. t.), xromit, nikel, sur'ma, boksit, qora va ligerlovchi metallarning (temir va marganets rudalari, molibden va kobalt, kumush va boshq.) yirik zahiralari mavjud, Neft zahiralari (2 mlrd. tonna Kalimantan va Sumatra orollari, Indoneziya va Birma), tabiiy gaz (2,5 trln. m³, Malayziya, Bruney, Indoneziya), ko'mir, borit, dala shpati, oltingugurt va qimmatbaho toshlarga boy.

4. Markaziy va Sharqiy Osiyo mintaqasi Maydoni – 11795,4 ming km²

Markaziy va Sharqiy Osiyo tarkibiga Yaponiya, Koreya Xalq Demokratik Respublikasi (KXDR), Koreya Respublikasi, Xitoy Xalq Respublikasi (XXR), Tayvan, Mo'g'iliston, Aomin (2000 yilda XXR yurisdiksiyasiga o'tdi) va Gonkong (1997 yil XXR yurisdiksiyasiga o'tgan) davlatlari va hududlari kiradi.

Mintaqada turli tipdagi va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi turlicha bo'lgan mamlakatlar joylashgan.

Iqtisodiy-geografik tipologiyaga muvofiq Yaponiya iqtisodiy rivojlangan mamlakat, XXR va KXDR-sotsialistik davlatlar, Mo'g'iliston bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan davlat. Tayvan va Koreya Respublikasi iqtisodiy rivojlanish darajasiga ko'ra yangi industrial davlatlar qatoriga kiritiladi.

Markaziy va Sharqiy Osiyo mamlakatlari iqtisodiy-geografik o'rni qulay:

- XXR, KXDR va Koreya Respublikasi Tinch okeani dengizlari bilan chegaralanishi, Yaponiya (arxipelag) va Tayvan davlatlari orol davlatlari bo'lib, xalqaro savdo yo'llariga bevosita chiqishi;
- XXR, KXDR va Koreya Respublikasi, Mo'g'iliston (materik ichkarisida joylashgan bo'lib, dengizga chiqish imkoni yo'q) davlatlari quruqlik chegaralari orqali (Rossiya, Qozog'iston, Qirg'iziston va Hindiston) Yevropa va boshqa hududlar bilan iqtisodiy aloqalar, qo'shnichilik munosabatlarini rivojlantirish imkoniyatlari kattaligi bilan ajralib turadi.

Tabiiy sharoiti va resurslari. Markaziy va Sharqiy Osiyo mamlakatlari tabiiy sharoiti xilma-xil va tabiiy resurslarga boy. Rel'efida o'rtacha balandliklardagi tog'liklar va tog'lar (Mo'g'ilistondan tashqari) 60% dan 80% ga qadar tekisliklar, platolar, past tekisliklar bo'lib, qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlar (ayniqsa, aholi jon boshiga hisoblanganda juda oz) kamdir.

Mintaqada mo''tadil, subtropik va subekvatorial iqlim mintaqalari (Mo'g'ilistonda keskin kontenental iqlim) tarkib topgan. XXRda bir necha iqlim va tabiat mintaqalari, Koreya yarim oroli, XXR Sharqi, Yaponiya va Tayvanda musson iqlimi hukmron. Kuchli yer qimirlashlari bo'ron va dovullar tez-tez takrorlanib turadi (Yaponiya).

4. -Lotin Amerika mintaqasi Maydoni – 21 mln. km²

Lotin Amerikasi g'arbiy yarim sharda AQSH va Antarktika oralig'ida joylashgan. Lotin Amerikasi tarkibiga Meksika, Markaziy va Janubiy Amerika, Karib havzasidagi Vest-Indiya orollari kiradi (1-ilova).

Lotin Amerikasi aholisining ko'pchiligi ispan va portugal (Braziliya) tilida so'zlashadi va lotin yozuviga asoslangan roman guruhiga mansub. Lotin Amerikasi deyilishining sababi ham shudir. Barcha Lotin Amerikasi mamlakatlari o'tmishda Yevropa mamlakatlari (asosan Ispaniya va Portugaliya) mustamlakasi bo'lgan.

Bu makromintaqa mamlakatlari mustaqillikka erishgunga qadar Yevropa davlatlariga iqtisodiy va moliyaviy jihatdan bog'liq bo'lsa, keyinchalik AQSHga qaram bo'lib qoldi. SHuning uchun mintqa mamlakatlari o'rtasida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi jihatidan farqlar mavjud.

Moskva Davlat universitetining iqtisodiy geograflari Lotin Amerikasi mamlakatlarini tipologik belgilariga ko'ra quyidagi tartibda guruhlashtiradilar;

- 1.Katta tabiiy va iqtisodiy salohiyatga ega yetakchi mamlakatlar – Braziliya va Meksika.
- 2.Bozor munosabatlari ko'chirma qilingan mamlakatlar – Argentina va Urugvay.
- 3.Bozor munosabatlari rivojlangan yirik anklav mamlakatlar –Venesuela va CHili.
- 4.Bozor munosabatlari rivojlangan tashqi savdo yo'nalishiga moslashgan mamlakatlar – Boliviya, Kolumbiya, Paragvay, Peru, Ekvador.
- 5.Plantatsiya xo'jaligi rivojlangan kichik mamlakatlar – Nikaragua, Gvatemala, Kosta-Rika, Gonduras, Salvador, Dominika Respublikasi, Gaiti va boshq.
- 6.Bozor munosabatlari «kontsession rivojlangan» mamlakatlar – Trinidad va Tobago, Yamayka, Surinam.
- 7.Kichik (mayda) mamlakatlar – «kvartira beruvchilar» (savdo yo'llari kesishgan orollar yoki qirg'oqbo'yi mamlakatlari, «sohil jannati» «mehmonxona-mamlakatlar», «qulay bayroq» mamlakatlari) Panama, Bermud orollari (Britaniya), Bagam orollari, Kayman orollari (Britaniya) va boshq.

Lotin Amerikasi hududi va aholisining soni jihatdan Osiyo va Afrika makromintaqalaridan orqada tursada, iqtisodiy rivojlanish darajasi jihatdan rivojlanayotgan mamlakatlar bilan iqtisodiy rivojlangan davlatlar oralig'ida turadi va iqtisodiyotining asosini ishlov beruvchi sanoat tashkil qiladi.

Iqtisodiy-geografik xususiyatini barcha Lotin Amerikasi mamlakatlarining (Boliviya va Paragvaydan tashqari) okean va dengizga (Atlantika va Tinch okeani) bevosita chiqish imkoniyatiga egaligi, bir guruh mamlakatlarning orollarda joylashganligi hududiy jihatdan AQSHga yaqinligi va xalqaro Panama kanalining atrofidaligi bilan ajralib turadi hamda mamlakatlarning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayotida katta rol o'ynaydi.

Aholi etnik tarkibi murakkab bo'lib, qariyb 1/2 qismi o'tmishdagi aralash nikohlardan bo'lganlar (metis va mulatlar), shuningdek, Gaiti, Yamayka va Kichik Antil orollari aholisining asosiy qismini negrlar, And mamlakatlarida – hindular, Braziliyada mulat va negrlardan tashqari «oqlar» ham ko'pchilikni tashkil qiladi.

Lotin Amerikasida aholining zichligi yuqori bo'lib, 1 km² ga o'rtacha 80 kishi to'g'ri keladi. Ayrim mamlakatlar – Grenada (308), Sent-Lyusiya (317), Martinika (368), Barbados (650) va boshqa orol davlatlarda aholi zichligi yuqori bo'lsa, Boliviya (9), Argentina (14) kabi mamlakatlarda siyrak joylashgan. Aholining asosiy qismi (72%) shaharlarda yashaydi.

Dunyo makromintaqalari o'rtasida suv resurslariga boyligi jihatidan 1-o'rinda turadi. Amazonka, Orinoko va Parana daryolari dunyodagi yirik, sersuvligi va gidroenergo resurslar salohiyati kattaligi bilan ajralib turadi. Lotin Amerikasining eng katta boyligi uning o'rmonlaridir. Mintaqaning 50% hududi o'rmonlardan iborat.

Lotin Amerikasida 53 ta suveren mustaqil davlatlar (1-ilova) va qaram hududlar mavjud. Mustaqil davlatlar – respublika yoki Buyuk Britaniya yetakchiligidagi Hamkorlikka (Antigua-Barbuda, Bagam orollari, Barbados, Beliz, Gayana, Grenada, Dominika, Sent-Vinsent va Grenadini, Sent-Kits, Sent-Lyusiya, Trinidad va Yamayka) kiradi. Mamlakatlarning ko'pchiligi unitar davlatlar bo'lsada, Braziliya, Venesuela va Meksika federativ respublikalardir.

Barcha Lotin Amerikasi mamlakatlari – rivojlanayotgan davlatlar bo'lsada, ularning bir guruhi (Argentina, Braziliya va boshq.) yangi industrial mamlakatlar tarkibiga kiradi. Makromintaqadagi yangi industrial mamlakatlar Lotin Amerikasi sanoat ishlab chiqarishning va YaIMning 2/3 qismini beradi. Shuningdek, Chili, Venesuela, Kolumbiya va Peru ham yangi industrial mamlakatlar guruhiga kiradi. Bu guruhda Gaiti iqtisodiy jihatdan bo'shroq rivojlangan.

Bugungi kunda Lotin Amerikasi makromintaqasida bir nechta iqtisodiy integratsion (savdo) guruh va bloklar tuzilgan. Bular – Lotin Amerika integratsion assotsiatsiyasi (LIA), And pakti, Janubiy konus umumiy bozori (MERSOSUR) – eng yirik iqtisodiy tashkilotlar bo'lib, mintaqadagi 45% aholi, 50% YaIM va 33% tashqi savdo aylanmasi to'g'ri keladi. SHuningdek, Markaziy Amerika umumiy bozori, Karib havzasi umumiy bozori, Markaziy Amerika davlatlari tashkiloti (kredit tashkilotlari, masalan Markaziy Amerika iqtisodiy integratsiya banki) va boshqalar mavjud.

Ayni vaqtda, tabiiy resurslardan birgalikda foydalanish, hamkorlikda ob'ektlar tashkillashga yo'naltirilgan – Lotin Amerikasi iqtisodiy tizimi (LAIT), Amazonka pakti, La-Plata guruhi, investitsion tashkilotlar – Amerikaaro jamg'arma va qarz banki, Lotin Amerikasi eksport banki (LAEB) va boshq. tuzilgan.

Amerika Davlatlari Tashkiloti (ADT) doirasida 1960 yildan boshlab Amerikaaro rivojlanish banki (ARB) mintaqada birgalikda amalga oshiriladigan loyihalarni moliyalashtiradi. Mintaqadagi bir qator eksportyor mamlakatlar (monokul'tura ekinlari) tashqi bozorda o'z manfaatlarini himoya qilish va faoliyatlarini muvofiqlashtirish maqsadida ixtisoslashgan davlatlararo uyushma va kengashlar tuzgan. Bu tovar assosatsiyalari – Kakao ishlab chiqaruvchilar alyansi, Mis eksport qiluvchi mamlakatlar hukumatlararo kengashi, neft eksport qiluvchi mamlakatlar tashkiloti (OPEK), banan eksport qiluvchi mamlakatlar kengashidan iborat.

Lotin Amerikasi mamlakatlari iqtisodiyotidagi tarkibiy o'zgarishlar integratsion jarayonlarning rivojlanishida ham sifat o'zgarishlarini yuzaga keltirmoqda. Lotin Amerikasi davlatlari iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar yetakchi rol o'ynaydigan iqtisodiy guruhlar faoliyatida qatnashishga intilmoqda. Bu Shimoliy Amerika erkin savdo kelishuvi (NAFTA), Osiyo-Tinch okean iqtisodiy hamkorligi (OTOIH – inglizcha ARES) va boshqa. Ayni vaqtda, butun G'arbiy yarim sharda yagona erkin savdo mintaqasi barpo qilish yuzasidan muzokaralar ham olib borilmoqda.

5. Afrika mintaqasi Maydoni (Madagaskar va boshqa orollar bilan) – 30,3 mln. km²

Afrika makromintaqasi – bugungi jahon xo'jaligida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, industrilashtirish darajasi, qishloq xo'jaligi (ziroatchilik va chorvachilik), transport tizimi bilan ta'minlanganligi, sog'liqni saqlash, ta'lim va fanning rivojlanishi jihatidan oxirgi o'rinda turadi.

Xalqaro mehnat taqsimotida qazib beruvchi sanoat, tropik va subtropik dehqonchilik mahsulotlari yetkazib berishga ixtisoslashgan. Ayni paytda xo'jaligida oltin va olmos, uran va boksit, fosforit, kokos yong'og'i va palma yog'i, kofe va kakao ishlab chiqarish bo'yicha muhim o'rin tutadi.

Makromintaqaning iqtisodiy-geografik xususiyatlari:

- Boshqa makromintaqalarga nisbatan Afrikaning o'ziga xos iqtisodiy-geografik holati avvalo ekvator uning markazidan o'tib ikkiga bo'ladi, shimolga va janubga tomon ekvatorial, tropik va subtropik kengliklar joylashgan.

- Issiqlik Afrika hududiga yil davomida bir xil tushadi, yil shimol va janubda bir-biriga qarama-qarshi, Shimoliy yarim sharda yoz bo'lsa, janubiy yarim sharda qish yoki aksincha bo'ladi. Yil davomida qirg'oqlarini yuvib turgan dengiz va okean suvlari muzlamaydi, kemachilik uchun g'oyat qulay.

- Gibraltar bo'g'oz (14 km, Yevropa va Afrikani bir-biridan ajratib turadi), Suvaysh

kanali Qizil dengiz bilan O'rta dengizni bir-biri bilan tutashtiradi), Adan bo'g'ozini xalqaro ahamiyatga ega. SHu bilan birga ko'pgina mamlakatlar bevosita dengizga chiqa olmaydi (Mali, Niger, Chad va boshq.).

- Afrika makromintaqasi dunyodagi eng yuqori tabiiy o'sish sur'atlari (yiliga 3%) va yuqori tug'ilish koeffitsientiga ega bo'lsada, o'lim sur'atlari ham kattaligi bilan ajralib turadi. Aholi yosh tarkibida 15 yoshgacha bo'lganlar salmog'i yuqori (45%). Makromintaqada aholi o'rtacha 1 km² ga 25 kishi to'g'ri keladi va g'oyat notekis joylashgan. Dengiz qirg'oq bo'yi, JAR, Zambiya, Zair va Zimbabve qirg'oq bo'yi rayonlarida 1 km²ga 50 kishidan 1000 kishigacha qadar aholi to'g'ri kelsa, Sahroi Kabir, Kalaxari, Namib cho'llarida aholining zichligi 1 km²ga zo'rg'a 1 kishigacha yetadi. Urbanizatsiya darajasi past, 30% atrofida. Afrikada 200 dan ortiq yirik shaharlar bo'lib, bu shaharlar atrofida aglomeratsiyalar shakllangan (Qohira, Iskandariya, Jazoir, Kasablanka, Addis-Abeba, Logos, Kinshaso, Yoxannesburg, Keyptaun, Durban va boshq.). Yirik shaharlar asosan iqtisodiy jihatdan bir muncha rivojlangan – JAR (59%), Misr (43%), Tunis (63%), Jazoir (63%) mamlakatlarda joylashgan bo'lib, shahar aholisi salmog'i nisbatan yuqori.

Lingvistik xususiyatiga ko'ra, afro-osiyo, kongo-kordofan, nil-sahroikabir va koysan til sinflari mavjud. Yevropoid irqiga mansub xalqlar Afrika aholisining 3%ni tashkil qiladi. Afrikada aholining 42% musulmon, 22% xristian va 36% mahalliy an'anaviy dinlarga e'tiqod qiladi.

Afrika mamlakatlarida ichki va tashqi migratsiya xarakterli. Afrikadan tashqi migratsiya Yevropa mamlakatlariga, Janubi-G'arbiy Osiyo mamlakatlariga (asosan Fors ko'rfazi), ichki migratsiya esa kambag'al mamlakatlardan nisbatan boy mamlakatlar Nigeriya, Kot-d-Ivuar, Marokko, Misr, Tanzaniya, Keniya, Zair va Zimbabvega yo'nalgandir.

Afrika siyosiy kartasida 55 ta mamlakat bo'lib, ularning ko'pchiligi rivojlanayotgan mamlakatlar guruhiga kiradi (1-ilova).

Mintaqada yagona iqtisodiy rivojlangan mamlakat Janubiy Afrika Respublikasidir. Mamlakatlarning ko'pchiligi boshqaruv shakliga ko'ra respublikadir. (Marokash, Lesato va Svazilend konstitutsion monarxiya), ma'muriy hududiy tuzilishga ko'ra ko'pchiligi (JAR va Nigeriya-Federativ) unitar davlatdir.

Afrika geosiyosiy va iqtisodiy holatiga ko'ra: Shimoliy, G'arbiy, Markaziy, Sharqiy va Janubiy Afrika mintaqalariga bo'linadi.

1. Shimoliy Afrika mintaqasi Maydoni – 8531,8 ming km²

Shimoliy Afrika mintaqasi⁶ O'rta Yer dengizining janubiy qirg'oq bo'yida joylashgan bo'lib, aholisi asosan arablardan iborat, islom diniga e'tiqod qiladi. Iqtisodiy-geografik holati juda qulay (dengiz bo'yi, Janubiy Yevropa, Janubi-G'arbiy Osiyo mamlakatlariga yaqin qo'shnichilik holati, Atlantika okeani hamda Suvaysh kanali orqali Hind okeaniga chiqishi) bo'lib, boshqa mintaqalarga (G'arbiy, Markaziy, Sharqiy va Janubiy) nisbatan iqtisodiy va industrial rivojlanishi, xalqaro mehnat taqsimotiga tortilish darajasi yuqori (neft, tabiiy gaz, fosforit va boshqalar eksporti bo'yicha).

Arid va ekstraarid hududlarda joylashgan, foydali qazilmalar (neft, tabiiy gaz, fosforit, rudali va noruda metallar, radiaktiv elementlar – uran) keng tarqalgan. Qishloq xo'jaligi imkoniyatlari chegaralangan. Atlas tog'li oblasti, SHimoli-G'arb, Misr va Sudanda – Nil vodiysi va del'tasi, Senegal daryosining o'ng qirg'og'i dehqonchilik uchun qulay. Yer osti suvlaridan (chorvachilikda) foydalaniladi.

2. G'arbiy Afrika mintaqasi Maydoni – 6143,5 ming km²

G'arbiy Afrika mintaqasi iqtisodiy-geografik o'rni qulay, qirg'oq bo'yi holati (Mali, Burkino-Faso va Nigeriyadan tashqari), G'arbiy Yevropa, Shimoliy va Janubiy Afrika mamlakatlariga nisbatan yaqin joylashganligi kabi xususiyatlari bilan ajralib turadi.

Mintaqa shimoli qurg'oqchil semiarid Sahroi Kabir tabiiy mintaqasi, janubi savanna va tropik o'rmonlar qoldig'i bilan band bo'lib, yuqori namlik xarakterlidir. Daryolari sersuv

⁶ Mag'rib mamlakatlari (arabcha G'arb – Marokko, Tunis va Jazoir) deb ham yuritiladi.

(Valʼta), gidroresurslarga boy boʻlib, GESlar qurilgan. Yirik neft (Nigeriya), boksit (Gvineya-Bisau), temir rudasi, marganets, qalayi, uran, oltin, olmos, fosforit va boshqa qazilmalar mavjud.

3. Sharqiy Afrika mintaqasi Maydoni – 6369 ming. km² Aholisi – 301,6 mln. kishi (2008 yil, iyul)

Sharqiy Afrika mintaqasi iqtisodiy-geografik holati Janubi-Gʻarbiy va Janubiy Osiyo hamda Yevropa mamlakatlari bilan dengiz yoʻllari orqali (Uganda, Malavi, Zambianing dengizga chiqish imkoniyati yoʻq) savdo aloqalari olib borish uchun qulay.

Mintaqaning shimoli va janubi bir-biridan farq qiladi. Efiopiyada togʻ landshafti hukmron boʻlib, boshqa hududlarda koʻtarilgan platolar mavjud. Katta hudud qoʻrgʻoqchil (Efiopiya, Somali, Keniya va Tanzaniya), tuproq eroziyasi keng tarqalgan. Oʻrmonlar mintaqaning 1/5 qismini tashkil qiladi.

Suv resurslariga boy. Efiopiyada togʻ daryolari va Zambezi havzasi Buyuk koʻllar - Uganda, Tanzaniya, Malavi va Keniya xoʻjalik hayotida katta rol oʻynaydi. Koʻk Nil va Viktoriya Nili, Zambezi janubi istiqbolda gidroenergetikani rivojlantirish salohiyatlariga ega.

Foydali qazilmalardan mis rudasi (Zambiya), rangli va nodir metallar, koʻmir va boshqalarga boy.

4. Markaziy Afrika mintaqasi Maydoni – 6613 ming km² Mintaqaning iqtisodiy-geografik holati Atlantika okeani qirgʻoq boʻyi holati (yoki Kongo (Zair) daryosi orqali) mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishiga ijobiy taʼsir etadi. Shu bilan birga Chad, MAR va boshqa bir qator mamlakatlarning bevosita okeanga chiqish imkoniyati yoʻqligi esa iqtisodiy qoloqlik sababi boʻlib qolmoqda.

Mintaqa shimoldan janubga 4,5 ming km.ga choʻzilgan (Sahroi Kabirdan Janubiy Afrika chala choʻllariga qadar). Namtropik oʻrmonlarning yirik massivlari mavjud boʻlib (MAR janubiy qismi, Gabon, Kongo, Zair va Angolaning bir qismi), yer sharining oʻziga xos «oʻpka»sidir. Mintaqaning Shimoliy qismi kuchli kurgʻoqchil boʻlsa, ekvatorial qismida namlik yuqori. Kongo (Zair) daryosi havzasi barcha mamlakatlarni bogʻlovchi hamda yirik suv va energetika resurslari manbaidir. Mintaqaga Afrika gidroenergetika resurslarining 50% toʻgʻri keladi. Foydali qazilmalarga juda boy boʻlib, XX asrning 70-yillarda shelf mintaqasida yirik neft va tabiiy gaz zahiralari topilgan.

5. Janubiy Afrika mintaqasi Maydoni – 4165,8 ming km²

Janubiy Afrika mintaqasi mintaq iqtisodiy-geografik holati materik va orollarida joylashganligi, iqtisodiy rivojlangan Janubiy Afrika Respublikasining (JAR) chegaradoshligi hamda Atlantika va Hind okeani suvlariga bevosita chiqish imkoniyatlari qulayligi bilan ajralib turadi.

Tabiiy sharoiti va resurslari. Mintaqa materik qismidagi Namib choʻli, Kalaxari chala choʻli nisbatan qurgʻoqchil (chorvachilik, ayniqsa, qorakoʻlchilik rivojlangan), materik Sharqi intensiv dehqonchilikni rivojlantirish uchun qulay. Foydali qazilmalarga gʻoyat boy (toshkoʻmir, olmos, oltin, qora va rangli metallar, uran va boshq).

6. Avstraliya va Okeaniya Maydoni – 8,5 mln. km²

Avstraliya, Yangi Zelandiya va Tinch okeanining markaziy va janubi-gʻarbiy qismidagi orollar (10 mingdan ortiq) alohida makromintaqa – Avstraliya va Okeaniyani tashkil etadi. Makromintaqa mamlakatlari va hududlarining siyosiy va iqtisodiy rivojlanish darajasi nihoyatda xilma-xil. Avstraliya va Yangi Zelandiya iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlar boʻlsa, orol davlatlar (oʻtmishda barchasi mustamlaka boʻlgan) va ayrim hududlar (hozir ham mustamlaka) iqtisodiy jihatdan boʻsh rivojlangan.

- Avstraliya Ittifoqi – iqtisodiy jihatdan rivojlangan industrial-agrar davlat boʻlib, Avstraliya materigi, Tasmaniya oroli va koʻplab mayda orollardan (Tinch va Hind okeanidagi) iborat.

- Yangi Zelandiya – Buyuk Britaniya hamdoʻstligi tarkibidagi davlat. Ikkita yirik (Shimoliy va janubiy) hamda mayda orollardan iborat. Buyuk Britaniyaning sobiq mustamlakasi (1840 yildan), 1907 yilda dominion maqomini olgan va 1931 yildan mustaqil ichki va tashqi siyosat olib boradi. Bugungi kunda iqtisodiy rivojlangan industrial-agrar davlat.

• Okeaniya – planetadagi eng yirik orollar to'plangan hudud bo'lib, Melaneziya (yirik orollar guruhi), Polineziya (unchalik katta bo'lmagan orollar guruhi) va Mikroneziyadan (mayda orol va orollar guruhi) iborat. Okeaniyaning bir qator orollarida iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarning (AQSH, Frantsiya va boshq.) harbiy bazalari, yadro qurollarini sinash poligonlari mavjud.

1. Avstraliya Maydoni – 7687 ming km² Avstraliya federativ davlat, Buyuk Britaniya boshchiligidagi hamdo'stlik tarkibiga kiradi. Avstraliya Ittifoqi tarkibiga oltita shtat – Yangi janubiy Uels, Viktoriya, Janubiy Avstraliya, Kvinslend, G'arbiy Avstraliya va Tasmaniya shuningdek, ikkita hudud – Shimoliy va Poytaxt hududlari kiradi.

Iqtisodiy-geografik holati:

• boshqa kontinentlardan ajralgan va uzoqda joylashgan bo'lib, Tinch va Hind okeani suvlari ajratib turadi. (Avstraliya Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlaridan 3,5 ming km, AQSH dan 11-16 ming km va Buyuk Britaniyadan 21 ming km uzoqlikda joylashgan).

• Avstraliyaning Shimoliy va Sharqiy qirg'oqlarini Tinch okeani, g'arbiy va janubiy qirg'oklarini Hind okeani suvlari yuvib turadi. Malakka bo'g'ozini orqali Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari bilan aloqalar olib boradi.

• Materik qirg'oqlarining katta qismi kemachilik uchun noqulay, shimoli-Sharqda esa Katta Barjer rifi to'siqlik qiladi, faqat materikning janubiy qirg'oq bo'ylari kuchli yemirilgan, tabiiy buxta va gavanlardan iborat bo'lib, asosiy port shaharlar joylashgan.

Avstraliya – materik mamlakat bo'lib, g'arbdan Sharqqa 4400 km, shimoldan janubga 3100 km.gacha cho'zilgan. Hududning kattaligi tabiiy sharoiti va resurslarning xilma-xil bo'lishiga olib kelgan. Reliefi tekislikdan iborat, noqulay va qishloq xo'jaligida yaroqsiz yerlar umumiy yer fondining 1/3 qismini tashkil qiladi (Markaziy Avstraliya cho'li). Tog'lar mamlakat hududining 5% egallaydi. Sharqiy qismidagi Suvayrig'ich tizmasi (eng baland nuqtasi Kostsyushko tog'i, 2230 m) xo'jalik jihatdan o'zlashtirishga to'siqlik qiladi. Iqlimi qurg'oqchil, daryolari kamsuv va suvsiz. Eng katta daryo – Murrey (Darling irmog'i bilan).

Maydonining 50% yaylov va o'tloqlardan iborat bo'lib, mamlakat milliy boyligi hisoblanadi. Haydaladigan yerlar va o'rmonlar hududning 5% tashkil bo'ldi. Mamlakatning Sharqiy va janubi-Sharqiy qismigina dardonchilik va chorvachilik uchun qulay. Istiqbolda yer resurslarini o'zlashtirish (er osti suvlari yordamida) imkoniyatlari katta.

Avstraliya geologik tuzilishining o'ziga xos xususiyatlari mineral xom ashyo resurslariga boy va xilma-xil bo'lishga olib kelgan. Foydali qazilma resurslari bilan o'z ehtiyojlarini qondirishdan tashqari xalqaro bozorga ham chiqaradi. Birinchi navbatda bu qora va rangli metall rudalari, uran, ikkinchi o'rinda ko'mir, ligerlovchi va kamyob metallar, oltin zahiralarga ta'lluqlidir.

2. Okeaniya Maydoni – 60 mln. km² (quruqlik qismining maydoni – 1,3 mln. km²)

Okeaniya Tinch okeanining markaziy va janubi-g'arbidan iborat katta hududini egallab, 29° sh.k. va 130° sh.u. va 109° g'u. oralig'ida joylashgan. Uning quruqlik qismi 1,3 mln. km² dan iborat.

Yangi Gvineya (829 ming km²) va Yangi Zelandiya (265 ming km²) Okeaniyaning taxminan 90% egallasa, qolgan 10 mingdan ortiq orollar 200 ming km² yoki 10% hududni egallaydi, xolos.

Okeaniya orollari janubiy yarim sharning tropik va subtropik mintaqasida joylashgan, yumshoq issiq iqlim (er sharidagi eng shinam, yoqimli va qulay) harorati, yetarli yog'in miqdori bu kengliklarda yetishtiriladigan qishloq xo'jaligi ekinlaridan mo'l hosil olishdan tashqari, bir necha marta hosil olish imkonini beradi (kokos palmasi, banan, kakao, kofe, choy, shakarqamish, paxta, ildiz mevalilar — taro, batat, yams, monioki va boshq.).

Okeaniya xilma-xil foydali qazilmalarga boy. Toshko'mir (Yangi Zelandiya), tabiiy gaz, temir rudasi, mis va marganets rudalari, platina, kumush (Yangi Gvineya), oltin (Fidji), fosforit rudasi (Nauru) va boshq. qazib chiqariladi.

Mintaqada papuas, melaneziya, mikroneziya va polineziya xalqlari yashaydi. Okeaniya yevropaliklar tomonidan (F. Magellanning dunyo aylana sayohati davrida 1521 yil Marianna

orollari kashf etilgan) XVI asr boshlarida kashf qilingan. Okeaniya hozirgi aholisining asosiy qismini mahalliy aborigenlar (avstroneziya oilasiga kiruvchi papuas xalqlari, immigrantlar va ularning avlodlaridan (ingliz – yangi zellandiyaliklar, amerikaliklar, hindular, frantsuzlar, ingliz-avstraliyaliklar, xitoylar, koreyslar, vʼetnam va boshq.) iborat. Okeaniya mamlakatlarining koʻpchiligida tugʻilish va tabiiy oʻsishning yuqoriligi va oʻlimning pastligi xarakterli. Jinsiy tarkibida ayollarga nisbatan erkaklar koʻpchilikni tashkil qiladi. Yosh tarkibida oʻsmirlar salmogʻi yuqori. Iqtisodiy faol aholining asosiy qismi qishloq xoʻjaligi, togʻ-kon, xizmat koʻrsatish (ayniqsa, turistlar uchun) sohalarida band. Mamlakatlararo migratsiya oqimi mavjud. Aholining oʻrtacha zichligi har bir km² ga 8-8,5 kishi toʻgʻri keladi.

Tavaku, Nauru, Mbau va boshqa orollarda aholi zich joylashgan boʻlsa, bir qator orollarda aholi mutlaqo yashamaydi.

Okeaniyadagi orol-mamlakatlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasiga koʻra rivojlanayotgan mamlakatlar boʻlib, iqtisodiyoti agrar yoʻnalishga egadir.

Xoʻjalik ixtisoslashuvida tropik dehqonchilik (xilma-xil sabzovotlar va mevalar, paxta, kofe, kakao va boshq.) va chorvachilik (qoramolchilik, qoʻychilik, choʻchqachilik, parrandachilik) asosiy sohalardir. Oʻrmon xoʻjaligi va baliqchilik rivojlangan boʻlib, eksportga yogʻoch va oʻrmon mahsulotlarini chiqaradi.

Sanoati togʻ-kon sanoati – nikel, rangli metallar, fosforit, xromit, neft, boksit qazib chiqarish tarmoqlaridan iborat. Oziq-ovqat sanoati qishloq xoʻjaligida ishlab chiqarilgan mahsulotlarni qayta ishlaydi va bu tarmoqlar koʻpchilik orol davlatlarining tashqi savdo yoʻnalishlarini belgilab beradi. Keyingi yillarda turizm jadal rivojlanmoqda.

Tashqi iqtisodiy aloqalari asosan dengiz transporti orqali amalga oshirilmoqda. Aholi jon boshiga toʻgʻri keladigan YaIM orol-davlatlarda turlichadir. Masalan Nauruda 15 ming AQSH doll., Fidjida 1500, Papua-Yangi Gvineya, Solomon orollari, Vanuatuda 900, Gʻarbiy Samoa, Tonga, Kiribati, Tuvaku kabi davlatlarda 400-600 AQSH doll. toʻgʻri keladi.

Okeaniyadagi koʻp sonli orollar tabiiy shart-sharoitlari, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish xususiyatlariga koʻra bir-biridan farq qiladi. SHu nuqtai-nazardan Okeaniyani uchga boʻlish mumkin.

- Melaneziya («Qora orollar»). Tinch okeanining janubi-gʻarbiy qismidagi yirik orol-davlatlar kiradi va Okeaniya hududining 90% (1170 ming km²), aholisining 80% toʻgʻri keladi. Nafaqat Melaneziyada, balki butun Okeaniyadagi eng yirik davlat – Papua-Yangi Gvineya (maydoni 463,0 ming km², aholisi 6,5 mln kishi (2008 yil, iyul), poytaxti Port-Morebi shahri). Foydali qazilmalarga boy (mis, marganets, toshkoʻmir, oltin va boshq.). Asosan tropik oʻrmonlar bilan qoplangan va hududining 70% ni egallaydi. Mahalliy xalq – papuaslar (1000 dan ortiq qabila va til), bundan tashqari yevropaliklar, avstraliyaliklar, Sharqiy Osiyo xalqlari (xitoylar va boshq.) yashaydi. Iqtisodiyotining asosi qishloq xoʻjaligi boʻlib, 85% aholi band. Kofe (25% eksport tushumi toʻgʻri keladi), kakao, kopra, tabiiy kauchuk va tropik daraxtlar yetishtiriladi hamda eksport qilinadi. Turizm va baliqchilik rivojlangan.

- Polineziya¹ («Koʻp sonli orollar») Tinch okeani markazidagi gʻoyat koʻp sonli orollarni oʻz tarkibiga oladi. Maydoni 26 ming km², aholisi 1,5 mln kishi, bir tilda (bir nechta dialektida) soʻzlashadi. Tropik dehqonchilik, baliqchilik, chorvachilik, hunarmandchilik rivojlangan. Dengiz toshbaqalari ovlanadi, marvarid olinadi.

- Mikroneziya («Kichik orollar») Tinch okeanining shimoli-gʻarbiy qismidagi kichik orollar guruhidan tashkil topgan. Quruqlik maydoni 2,6 ming km², aholisi 1,2 mln. kishi. Mariana va Karolin, Marshall orollari guruhidan iborat (200 ga yaqin orollarda aholi yashaydi). Nauru, Tuvalu, Kiribati, Vanuatu, Papua, Fidji va boshqa mustaqil davlatlar mavjud. Keyingi yillarda fosforit, boksit, temir va marganets rudalari qazib chiqarilmoqda. Eksport va isteʼmol yoʻnalishidagi qishloq xoʻjaligi ekinlari, baliqchilik (dengiz mahsulotlari) rivojlangan. Hududda AQSHning taʼsiri juda yuqori.

⁵Polineziya tarkibiga Yangi Zelandiya ham kirsada, iqtisodiy jihatdan rivojlangan davlat boʻlganligi uchun alohida oʻrganiladi

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Martin Jones, Rhys Jones, Michael Woods. An introduction to political geography: space, place and politics. Routledge. London and New-York. 2004. ISBN 0-203-62697-4, ISBN 0-203-663084-X.
2. Golubchik M.M. Politicheskaya geografiya mira. Ucheb. Posob. Smolensk, 1998.

Qo'shimcha adabiyotlar

3. Mirziyoev SH.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.- T.: O'zbekiston, 2017.
4. Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.- T O'zbekiston 2017.
5. Mirziyoyev Sh. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganing 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza 2016-yil 7-dekabr.- T O'zbekiston 2017.
6. Colin Flint, Peter J Taylor. Political Geography: World-economy, Nation-state and Locality. Taylor & Francis, 2012. ISBN-13: 978-0273735908, ISBN-10:027373590X
7. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: havfsizlikka taxdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari.-T., 1997.
8. Xo'janov B.A. Geosiyosat asoslari. T., 2002.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Mintaqa degenda nimani tushunasiz?.
2. Yevropa mintaqasiga tavsif bering?
3. Osiyo mintaqasiga tavsif bering?
4. Lotin Amerikasiga mintaqasi tavsif bering?
5. Afrika mintaqasiga tavsif bering?
6. Avstraliya va Okeaniya mintaqasiga tavsif bering?

Ma'ruza 5-Siyosiy geografiya va geosiyosatning ilk tarixiy kurtaklari

Reja:

1. Geosiyosat fani haqida tushuncha.
2. Geosiyosiy bosqichlar
3. Geosiyosatning asosiy kategoriyalari.

Tayanch tushunchalar (kalit so'zlar): Geosiyosat, Siyosiy xarita, Dunyo siyosiy va iqtisodiy xaritasi, siyosiy geografi, Geosiyosat tushunchasi, Geosiyosat fani, geografik o'rni, tabiiy resurslari, Geostrategik minta, Hayotiy makon tushunchasi. Chegara

1. Geosiyosat fani haqida tushuncha. Geosiyosat va siyosiy geografiya bir-biriga juda yaqin bo'lsada, ularning orasida farq bor: geosiyosat asosan davlatlarning tashqi siyosati, siyosiy geografiyaning tadqiqot objekti esa ularning ichki hududiy-siyosiy tuzilishidir. Ayni vaqtda har ikki fan ham jahon geosiyosiy tizimi, siyosiy xaritasi bilan ish tutadi.

O'quv fani sifatida siyosiy geografiyaning tarixi 3ta davrga bo'linadi:

- 1) so'nngi 19-asrdan 2-jahon urushigacha bo'lgan davr-hukmronlik davri;
- 2) 1940-yillardan 1970-yillargacha bo'lgan davr-inqiroz davri;
- 3) so'nngi 1970-yillardan keying davr-tiklanish davri;

Biroq siyosiygeografik asarlar va faktlarning ildizi bu davrlardan ancha oldinga borib taqaladi. Qadimgi Gretsiyada 2300 yil oldin Aristotel mamlakat chegaralari, poytaxt shahari hamda maydoni va aholisi o'rtasidagi nisbatni hisobga olishda muhit hal qiluvchi ekanligi nuqtai nazaridan davlatni o'rganishni aytadi⁷

⁷ Martin Jones, Rhys Jones, Michael Woods. An introduction to political geography: space, place and politics. Routledge. London and New-York. 2004. ISBN 0-203-62697-4, ISBN 0-203-663084-X. 4-bet

Geosiyosat-turli siyosiy jarayonlarning geografik sharoit (muhit)ga bog'liq holda rivojlanishini o'rganadigan fandır. XX asrda dunyo siyosiy xaritasining tubdan o'zgarishi, hududiy, ijtimoiy-ekologik va demografik muammolarning keskinlashuvi geosiyosat faninga bo'lgan etiborni kuchaytirib yubordi.

Geosiyosat fanini o'rganish geografiya, tarix, demografiya, etnografiya, dinshunoslik, ekologiya, sotsiologiya, harbiy fanlar, siyosatshunoslik va boshqa fanlar bo'yicha ham bilimlarga ega bo'lishni taqozoyetadi.

Geosiyosat tushunchasini fanga birinchi bo'lib, 1916-yilda Shvetsiyalik olim Rudolf Chellen kiritgan. Uning fikricha, har qanday davlat bir butun geografik organizm sifatida qaralmog'i lozim.

Geografik organizmni malum bir landshaft sifatida o'rganish mumkin. Landshaft o'z navbatida tabiiy, hududiy, ijtimoiy, iqtisodiy majmua bo'lib hisoblanadi.

Geosiyosat fani siyosiy geografiya asosida shakllandi va rivojlandi. Siyosiy geografiya jahondagi davlatlarning turg'un (statik) holatdagi tavsifini tuzish bilan shug'ullanadi. Siyosiy geografiyani ko'proq davlatlarning joylashishi, hududining shakli, o'lchamlari, chegaralari, xo'jaligi, aholisining savodxonlik darajasi, madaniyati qiziqtiradi.

Geosiyosat fani siyosiy jarayonlarning geografik makondagi o'zaro aloqalarini, ularning Yerga va madaniy omillarga tasirini o'rganadi. Geosiyosat fani asosiy etiborni tabiiy muhit omillarini harbiy-siyosiy, iqtisodiy va ekologik xavfsizlik maqsadlarida faol foydalanishga qaratadi.

Geosiyosat fanining o'rganish obekti: sayyoraviy (planetar) makon, geosiyosiy jarayonlar va hodisalardir. Sayyoraviy makonga quraqlik, suvlik (Dunyo okeani), havo qobig'i, davlatlar va ularning resurslari kiradi.

Geosiyosatning asosiy vazifasi, yani o'rganish predmeti sayyoraviy makonni nazorat qilishdir.

Bunda geosiyosiy omillarni o'rganish va baholash muhim ahamiyatga ega. Geosiyosiy omillarga quyidagilar kiradi:

- geografik (geografik o'rni, tabiiy resurslari);
- siyosiy (siyosiy tuzumi, davlat chegaralari, jamiyatning ijtimoiy tarkibi, asosiyyerkinliklarning mavjudligi);
- iqtisodiy (ishlab chiqarish kuchlarining quvvati va tarkibi, aholining turmush darajasi, strategik zaxiralar va safarbarlik (mobilizatsion) quvvatlari);
- harbiy (qurolli kuchlarning kattaligi, quvvati, harbiy tayyorgarligi, harbiy kadrlarni tayyorlash holati);
- ekologik (cheklangan yoki tugaydigan va tiklanmaydigan) resurslarga bo'lgan demografik bosim, xomashyo resurslarining kamayishi va tugashi, aholi turmush darajasining o'zgarishi);
- demografik (aholi soni, o'sish surati, zichligi va tarkibi);
- madaniy-marifiy (konfessiyalar, millat va elatlar, mehnat ananalari, ilm-fan, talim, sog'liqni saqlashning rivojlanganligi, urbanizatsiya darajasi va boshqalar). Yuqoridagi omillarni geosiyosiy jihatdan tahlil qilish uchta yo'nalishda olib boriladi: a) ijtimoiy-siyosiy vaziyatni ularning malum bir hudud va davr doirasida rivojlanishi bilan bog'liq holda tadqiqyetish; b) malum bir hudud to'g'risidagi haqiqiy malumotlarni ayrim hollarda tamomila qarama-qarshi tasavurlar bilan taqqoslash; d) makonni o'zgartirish bo'yicha siyosiy strategiyani amalga oshirishni bashoratlash.

Geosiyosatning asosiy kategoriyasi siyosiy makonni nazorat qilishdir. Jaxon siyosiy makoni o'z navbatida mintaqalarga, rayonlarga davlatlar bloki va ittifoqlariga bulinib ketadi.

Shu sababli geosiyosat kategoriyalari quyidagilardan iborat: geostrategik mintaka, geosiyosiy mintaq, davlatlar bloki, geosiyosiy ittifoqlar, qudratli, tengi yo'q davlat, kuch markazlari, geosiyosiy chiziklar (yo'nalishlar), frontal raqobat va boshqalar.

Geostrategik mintaq jaxon siyosiy makonining bir qismi bo'lib, u o'ziga xos hududga, savdo va madaniy-mafkuraviy aloqalarning o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Geostrategik mintaq esa geostrategik mintaqaning bir qismi bo'lib, maydoni uncha katta

bo'lmasa ham, siyosiy, iktisodiy va savdo aloqalarining yuqori darajadagi surati bilan ajralib turadi (Evropa, Amerika, Xitoy, Janubi Sharqiy Osiyo va boshqalar). Geosiyosiy mintaqalar o'z navbatida davlatlar chegaralari bilan mos tushuvchi siyosiy rayonlarga bulinadi. Siyosiy rayonning eng muxim xususiyati siyosiy birlik va yaxlitlikdir. Har bir rayon o'ziga xos shakl va o'lchamlariga ega.

Davlat chegaralarining barpo qilinishi va rasmiylashtirilishi milliy davlatning shakllanishi va rivojlanishi davrida amalga oshiriladi. Chegaralar ular o'rab turgan "Millat-davlat" makonining geosiyosiy rasmiylashtirilishidir. Bundan tashqari, tabiiy va suniy chegaralar mavjud. Tabiiy chegaralarga tog'lar, daryolar dengiz va ko'l akvatoriyalari kiradi. Suniy chegaralar quruqlikda ham, suvda ham aniq tabiiy obekt bo'lmagan joylarda o'tkaziladi. Bunda geografik kenglik va uzunlik elementlari bo'lgan parallellar va meridianlar hisobga olinadi. Masalan, AQSh va Kanada o'rtasidagi davlat chegarasi 49 parallellar buyicha 1450 km ga cho'zilgan. Suniy chegaralar davlatlarning o'zaro kelishuvlari asosida o'tkaziladi va tasdiqlanadi.

Geosiyosatda tabiiy chegaralarga ko'proq etibor beriladi. Dengiz chegaralari eng qulay chegara hisoblanadi. Mashhur olim F. Rattsel "Qirg'oq bizlarga qo'shni sifatida tabiatni inomiyetdi va bu qo'shni har qanday do'stona davlatdan afzaldir» - degan edi.

Dengiz chegaralari boshqa davlatlar bilan aloqa o'rnatishga katta imkoniyat yaratadi. Shuning uchun uning qiymati uzunligi ortgan sari ortib boradi.

Chegara siyosiy, mudofa va harbiy strategik vazifalarni bajaradi. Har qanday chegara chegaraoldi hududlariga ega. Ayrim hollarda bunday hududlar "bufer davlat" larga aylantiriladi. " Bufer davlatlar odatda kichik mamlakat bo'lib, u ikkita kuchli davlatni turli xil kutilmagan hatti-harakatlardan saqlab turadi. Yevropada Reyn daryosining kuyi qismi Shvedsariyadagi tog' dovonlari, Niderlandiya, Shvedsariya va Belgiya hududlari shunday hududlar qatoriga kiritiladi. Shunki ular Germaniya va Frantsiya o'rtasida "bufer davlat " vazifasini Afg'oniston bajargan.

Bir necha "bufer davlatlar" "bufer zona" larni hosil qilishi mumkin. Birinchi jahon urushi davrida Shvetsiya, Norvegiya, Daniya, Niderlandiya, Belgiya, Luksemburg, Polsha, Eron, Afg'oniston, Koreya kabi davlatlar ana shunday "bufer zona" lar Germaniya va sobiq ittifoq tomonidan bo'lib olingan (Sudet viloyati, Polsha, G'arbiy Ukraina, G'arbiy Belorus va boshqalar)

XIX asrning ikkinchi yarmida nemis olimi Fridrix Rattsel (1844-1904) birinchi bo'lib dunyoga geosiyosiy ningohning (qarashning) asosiy yunalishlarini ishlab chiqdi. Uning fikricha makon-siyosiy resurs, taraqqiyot omili bo'lib hisoblanadi. U o'zining asosiy geosiyosiy g'oyalarini "Antropogeografiya" va "Siyosiy geografiya" nomli asarlarida yoritib bergan. Uning fikricha, mamlakatning mustaqil davlat sifatida "oyoqqa" turishida tarixiy taraqqiyot nazariyasi geografik sharoitning ahamiyatini hisobga olmagan. Shuning uchun ham u davlat tashqi va ichki siyosatining geografik sharoitga bog'liq ekanligini isbotlash buyicha muhim ilmiy ishlar olib bordi.

U davlatning asosiy xususiyatlari qatoriga quyidagilarni kiritgan: mamlakat hududining kattaligi, geografik o'rni va chegaralari, o'simlik dunyosi, boshqa hududlarga bo'lgan munosabati.

U geosiyosat sohasida juda muxim bo'lgan quyidagi qonuniyatlarni ishlab chiqqan.

-davlat makoni (madaniyat rivojlangan sari kengayib, o'sib boradi.

-davlat siyosati (g'oyalar, savdo, diniy targ'ibot va boshqalar-ning rivojlanishi bilan bir paytda amalga oshadi);

- davlatning taraqqiyoti va kengayishi kichik davlatlarni qo'shib olish va bosib olish hisobiga amalga oshadi;

- davlat chegarasi uning o'sishini taminlashi, qudrati yoki zaif tomonlari o'zgarishining asosiy sababchisi bo'lishi mumkin;

-davlat rivojlanishi davomida o'zini o'rab turgan eng muhim tabiat elementlari - qirg'oq chiziqlari, daryo vodiylari, tog'lar, tekisliklar va resurslarga boy mintaqalarni qo'shib olishga doimo harakat qiladi;

-sodda (kuchsiz) davlatlarga hududini kengaytirish haqidagi dastlabki turtki tashqaridan, yuqori darajali madaniyat markazlaridan keladi.

Davlatlar vujudga keladi, o'sadi, taraqqiyyetadi, vaqti - soati kelganda tirik jonzoqlar kabi barham topadi.

Davlatning kengayishi yoki torayishi uning ichki hayotida ro'y beradigan jarayonlar bilan bog'liq bo'ladi. F. Rattsel katta davlatlarda geografik ekspansiya (bosib olishga intilish)ga moyfflik mavjudligini va bu xususiyat asta-sekin sayyoraviy (planetar) miqyosda kengayib borishini aniqlagan. Bundan tashqari, u har bir xalq va davlat o'zining hududiy taraqqiyot kontseptsiyasiga ega ekanligini asoslab berdi.

F. Rattsel tadqiqotlarining asosiy va eng muhim jihatlaridan bin -uning "Geografik makon siyosiy kuch sifatida geosiyosatning asosini tashkilyetadi", degan xulosasidir.

Geosiyosat fanining rivojlanishiga R. Chellen va K. Xausxofer juda katta hissa qo'shgan.

R. Chellen birinchi bo'lib davlat inson kabi sezuvchi, his qiluvchi va o'ylovchi mavjudotdir, degan fikrni aytgan. Davlat Yer yuzasida o'zining kuchiga bog'liq holda mavjuddir. U kurash holatida bo'lib, tirik mavjudotlarga o'xshab bo'ladi va halok bo'ladi, deb takidlaydi R. Chellen.

Yashash uchun kurash, R. Chellen fikriga ko'ra, har qanday davlat organizmining mohiyatini tashkilyetadi. Urush geografik makonni egallash maqsadida olib borilayotgan ushbu kurashning aniq bir shaklidir.

Kuch-qudrat davlatni ushlab turish va qo'llab-quvatlash bo'yicha qonunga nisbatan muhimroq asosdir. Shunki qonunning o'zi faqat kuch orqali ushlab turiladi. Qonun davlatga manaviy-axloqiy elementlari olib kirs, kuch-qudrat uning faoliyatini taminlaydi, deb takidlaydi. R. Chellen davlat o'z nomi bilan maqsaddir, u fuqarolari farovonligini yaxshilashga xizmat qiluvchi organizm emas, degan xulosaga kelgan.

K. Xausxofer (1896-1946) jahonda birinchi geosiyosatchilar maktabining asoschisi va tashkilotchisi hisoblanadi. Uning ilmiy izla-nishlarida "hayotiy makon" kategoriyasiga katta etibor berilgan.

"Hayotiy makon" tushunchasi (kategoriyasi) ning shakllanishida F. Maltus ishlari va g'oyalari muhim o'rin tutadi. F. Maltus aholi o'sishi biologik qonunlar asosida geometrik progrestsiya bo'yicha, oziq-ovqat mahsulotlari esa arifmetik progrestsiya bo'yicha o'sadi, degan g'oyani olg'a surgan. Shuning uchun aholining ko'payishi oziq-ovqat mahsulotlarining ko'payishiga nisbatan tezroq bo'ladi. Demak, u aholisi eng zich va eng ko'p mamlakat-Germaniyada urushlarning oldini olib bo'lmaydi, shunday sharoitda tirik qolish uchun "hayotiy makon" ni kengaytirish zarar, degan xulosaga kelgan.

K. Xausxofer boshqa milliy g'oya tarafdorlari kabi, nemis davbtining kuch-qudratini kuchaytirishga harakat qildi. Bu maqsadga esa o'z-o'zidan, mamlakat industrial qudrati va madaniyatini ko'tarmasdan geosiyosiy ekspansiya qilmasdan erishish mumkin emas edi. Germaniyaning Yevropa qoq markazida joylashganligi uni tabiiy holda g'arbiy dengiz mamlakatlari-Angliya, Frantsiya va kelajakda AQSh ga qarshi qilib qo'ymoqda edi.

Shuning uchun ham Germaniyaning "Atlantika mamlakatlari" bilan siyosiy ittifoq tuzishi xomxahisoblanar edi. Bunda Frantsiya va Angliyaning hududiyetirozlari ham muhim o'rin egalladi.

Mana shunday fikr-mulohazalar K. Xausxofer geosiyosiy qarashlarining asosi bo'lib xizmat qildi.

Katta davlatlarning kichik davlatlar oldidagi yutuqli jihatlari to'g'risidagi Rattsel g'oyasini o'ziga asos qilib olib, K. Xausxofer Germaniyaning qo'shni kichik davlatlar ustidan hech qanday gap-so'zsiz hukmronlik qilishini mutlaq haqiqat deb, Germaniyaning iqtisodiy jihatdan Rossiyani o'ziga tobe qilib olishini esa asosiy vazifalardan biri deb hisoblardi.

Geosiyosatdagi kontinental yo'nalish Angliya-Amerika yo'nalishidan farq qilib, mintaqaviy xususiyatga ega.Frantsiyalik olim J. Gottman kommunikatsion nazariya asoschisi hisoblanadi. Uning fikricha, faqat kommunikatsiyalar jarayonidagina makonning tabaqalanishi yuz beradi. Ushbu tabaqalanishning markazlari bo'lib shaharlar, davlatlar, madaniyatlar

(tsivilizatsiyalar) xizmat qiladi, Ammo mazkur jarayon bir yo'nalishda sodir bo'lmaydi, monarxiyalardan so'ng mintaqaviy bo'limsh, undan keyin yangi shakldagi birlashmalar vujudga kelishi mumkin. Birlashish, parchalanish geosiyosiy makonning rivojlanishini aksyettiradi.

Evrosiyoda katta muqobil makonlarning mavjudligi buyerda siyosiy mustaqil, etnomadaniy o'zlikni anglash, g'oyaviy va dunyoviy qarashlarni aniqlashdayerkinlikni saqlab qolishga imkon beradi.

Aynan mana shu jihatlar Rossiyaning Germaniyadan, o'z navbatida AQSh yoki Angliyadan ajratib turadi.

Kontinental yo'nalishning "kontinental blok" nazariyasi asoschisi Karl Xausxofer hisoblanadi.

K. Xausxofer davlatning asosiy harakatlantiruvchi kuchi uning o'z hayotiy makonini kengaytirishga qaratilgan kurashi hisoblanadi, deb takidlagan. Bunga u qo'shni, asosan, kichik davlatlarni bosib olib, o'ziga qo'shish hisobiga erishishi mumkinligini asoslab bergan.

Xausxofer Germaniya qo'shni davlatlar ustidan hukmron bo'lishi kerak deb hisoblagan. Uning kontinental bloki yoki geosiyosiy o'qi Berlin-Moskva-Tokio yo'nalishiga ega edi. U Rossiya va Yaponiya bilan tuzilgan ittifoq dengiz davlatlari strategiyasini tutib turuvchi kuch deb hisoblardi. Mana shu maqsadga erishish yo'lida Xausxofer va uning safdoshlari "katta makon" kontseptsiyasini ishlab chiqdilar.

Xausxofer AQSh ning G'arb-Sharq yo'nalishidagi geosiyosiy muammolarini ochib berdi.

Zamonaviy geosiyosat "ikki blokli mintaqqa" o'rniga kelgan bir qator paradigmalariga ega. Birinchi paradigmada markaz bilan chetdagi hududlar o'rtasidagi farqlarga diqqat-etiborni tortadi. Xuddi shunday holat Janub-Shimol, yani rivojlanayotgan mamlakatlar va rivojlangan mamlakatlar o'rtasida ham mavjuddir.

Ikkinchi paradigmada asosiy etibor o'tgan urushlar o'rtasidagi farqqa qaratiladi. Hozirgi vaqtda inson hayotiga xavf solmaydigan urushlar nazariyasi ishlab chiqilmoqda.

Uchinchi paradigmada davlat siyosatini remilliylashtirish nazarda tutilgan. Ko'p millatli imperiyalarning parchalanib ketishi bir millatli davlat barpo qilish muammosini keltirib chiqardi. Bunda etnik, sinfiy, diniy ziddiyatlarning barchasi "millat davlafini barpo qilishga bo'ysundiriladi.

To'rtinchi paradigmada mintaqaviy tizimlar o'rtasidagi farqlar asoslanadi. Bunday tizimlar markazida mintaqadagi vaziyatga tasir ko'rsatuvchi davlat mavjud bo'ladi ("Buyuk Eron", "Buyuk Pokiston" yoki "Buyuk Xitoy").

G. Kissinjer XXI asrda xalqaro tizim kamida oltita kuch markazidan iborat bo'ladi, deb hisoblaydi. Ular AQSh, Yevropa, Xitoy, Yaponiya, Rossiya, Hindiston hamda ko'plab o'rta va kichik davlatlardan iborat bo'lishi mumkin. G. Kissinjerning ushbu oltita kuch markazlari turli xil beshta tsivilizatsiyaga tegishlidir. Shuning uchun u XXI asr har xil tsivilizatsiyalarning o'zaro aloqadorligini o'zida aksyettiradi, deb takidlaydi.

Beshinchi paradigma tsivilizatsiyalar taraqqiyotiga asoslangan paradigmadir. Garvard universiteti strategik tadqiqotlar markazining direktori S. Xangtington "umuman insoniyat" yo'q, faqat malum iuda-xristianlik, islom dini, buddizm va shu kabi tsivilizatsiyalar mavjud. Eng katta xavfni mana shu tsivilizatsiyalar o'rtasida yuz beradigan harbiy nizolar tug'diradi, deb hisoblaydi.

S. Xangtington o'zining "Sivilizatsiyalar to'qnashuvi" deb nomlangan maqolasida tsivilizatsiyalarni eng yuqori darajadagi ijtimoiy madaniy jamoalar deb atadi. S. Xangtington har bir tsivilizatsiyaga faqat uning o'ziga yaqin bo'lgan tarixiy taraqqiyot, din, til, urf-odatlarining umumiyliigi, ijtimoiy institutlar bajaradigan vazifalarning yaqinligi va boshqa xususiyatlar xosdir, deb takidlagan.

Uning takidlashicha, xalqaro munosabatlarda tsivilizatsiya omilining ahamiyati borgan sari oshib boradi. Ushbu xulosa quyidagilar bilan asoslanadi:

1. Sivilizatsiyalar o'rtasida juda katta farqlar (uning asosini din tashkilyetadi) mavjud. Ular siyosiy rejimlar o'rtasidagi farqlardan ham kuchlidir.

2. Turli xil tsivilizatsiyalarga mansub xalqlar o'rtasida o'zaro aloqadorlik kuchayib bormoqda. Bunday holat tsivilizatsiya doirasida o'zlikni anglashning o'sishiga olib kelmoqda.

3. Dinning ahamiyati o'sib bormoqda. Bunday holat ayrim hududlarda fundamentalistik shaklda namoyon bo'moqda.

4. G'arbning boshqa mamlakatlarga bo'lgan tasiri pasaymoqda. Bu holat o'z xalqiga xos tsivilizatsiya tomirlarini izlash jarayonini kuchaytirmoqda.

5. Kompromiss qarorlar qabul qilishda madaniy farqlarning roli iqtisodiy va siyosiy farqlarga nisbatan past bo'lmoqda, yani madaniy farqlar xalqlar o'rtasidagi aloqalarga konservativ tasir ko'rsatmoqda.

6. Iqtisodiy mintaqaviylik kuchaymoqda. Bunda tsivilizatsion omil-ko'plab iqtisodiy tashkilotlar va integratsiyalashgan guruhlar asosida yotuvchi madaniy-diniy o'xshashlik hal qiluvchi ahamiyat kasbiyetmoqda.

(ETTB)-Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlari, shuningdek, MDH ga azo mamlakatlarni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirishga yordam ko'rsatuvchi xalqaro bank. 1990-yilda azo bo'lgan 42 mamlakat hukumatlari tomonidan 10 mlrd ekyu mablag' biian tashkil etilgan. 1991-yildan faoliyat olib boradi. Shtab-kvartirasi Londonda.

O'zbekiston 1992-yil boshida YETTBga azo bo'ldi va shu yili Toshkent shahrida uning vakolatxonasi ochildi. 1993-yildan O'zbekistonda loyihalarni amalga oshirishda ishtirok eta boshladi.

ETTB Farg'ona neftni qayta ishlash zavodini jihozlash (umumiy qiymati 81,5 mln ekyu), energetika ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish va Sirdaryo GRESining xalqaro andozalarga muvofiqligini taminlashga qaratilgan (umumiy qiymati 25,2 mln ekyu) va Toshkent xalqaro aeroportini tamirlash, shuningdek, xavfsizlikni oshirish uchun maxsus jihozlar sotib olish (umumiy qiymati 43,5 mln ekyu) loyihalarni amalga oshirish uchun kreditlar ajratdi. Hozirgi vaqtda O'zbekistonda YeTTB ishtirokida umumiy qiymati 1 mlrd AQSh dollaridan ortiq bo'lgan 15 ta loyiha amaliyotga joriy etilmoqda (bunda bankning bevosita moliyalashdagi ulushi 597,7 mln AQSh dollariga teng).

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1.Martin Jones, Rhys Jones, Michael Woods. An introduction to political geography: space, place and politics. Routledge. London and New-York. 2004. ISBN 0-203-62697-4, ISBN 0-203-663084-X.

2.Golubchik M.M. Politicheskaya geografiya mira. Ucheb. Posob. Smolensk,1998.

Qo'shimcha adabiyotlar

3.Mirziyoev SH.M.Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.- T.:O'zbekiston, 2017.

4.Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.- T O'zbekiston 2017.

5.Mirziyoyev Sh. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganing 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza 2016-yil 7-dekabr.- T O'zbekiston 2017.

6.Colin Flint, Peter J Taylor. Political Geography: World-economy, Nation-state and Locality. Taylor & Francis, 2012. ISBN-13: 978-0273735908, ISBN-10:027373590X

7.Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: havfsizlikka taxdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari.-T., 1997.

8.Xo'janov B.A. Geosiyosat asoslari. T., 2002.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Geosiyosat fanini o'rganish uchun yana qanday fanlar bo'yicha bilimlar bo'lishi taqozo etiladi?

2. Qanday omillar geosiyosiy omillar bo'lib hisoblanadi?

3. Geosiyosat fanining asosiy vazifasi nimadan iborat?

4. Qaysi olim "geosiyosat" tushunchasini qachon fanga olib kirgan?

5. F. Rattsel tomonidan ishlab chiqilgan geosiyosiy qonunlarni aniqlang.
6. F. Rattsel katta davlatlar va geografik ekspansiya to'g'risida qanday fikr bildirgan?
7. F. Rattsel davlatning asosiy xususiyatlariga nimalarni kiritgan?

Ma'ruza 6-Klassik geosiyosiy kontseptsiyalar

Reja:

- 1.Siyosiy geografiya va geosiyosatning shakllanishida nemis olimlarining hissi.
- 2.Nemis olimlarning nazariy va kontseptual qarashlari.
- 3.Ingliz-amerika geosiyosat maktabining asosiy g'oyalari.
- 4.X. Makinder va A. Mexenning geosiyosiy qarashlari
- 5.N. Spikmen va klassik atlantizm.

Tayanch tushunchalar (kalit so'zlar): Klassik geosiyosatchilar, Siyosiy fanlar, Geosiyosat, Dunyo siyosiy va iqtisodiy xaritasi, siyosiy geografi, Geosiyosat tushunchasi, Geosiyosat fani, geografik o'rni, tabiiy resurslari, Geostrategik minta, Hayotiy makon tushunchasi. CHegara

1.Siyosiy geografiya va geosiyosatning shakllanishida nemis olimlarining hissi. Siyosiy fanlardagi yunalishlardan biri – geosiyosat xalkaro munosabatlarda tobora muxim urin egallab bormokda. Lekin uziga xos ob'ektiv va sub'ektiv sabablarga ko'ra, xozirgacha geosiyosatni ilmiy yunalish sifatida asoslash va e'tirof etish masalasi oxirigacha xal kilingani yuk. Bugungi kaltis zamon va makonda mazkur fanning tub moxiyatini tadkik etish geosiyosiy jarayonlarni anglash nuktai nazaridan muxim axamiyat kasb etadi.

Ta'kidlash kerakki, klassik geosiyosatchilar bu fanni nafakat nazariy, balki amaliy majmua sifatida xam talkin etgan va uni uz davlatlarining tashki siyosatini shakllantirishda kullashga intilgan. Shu tufayli amaliy geosiyosat paydo bulgan va u kupgina xollarda yetakchi davlatlar tashki siyosatining nazariy asosi sifatida xizmat kilgan. Garchi bunday geosiyosat utgan asrda yakkol namoyon bulgan bulsa-da, g'arb davlatlari aynan X.Makkinder yaratgan nazariyaga, uning izdoshi – S.Xantington va Z.Bzejinskiylarning ta'limotiga tayangan xolda dunyoga xukmronlik kilish siyosatini ilgari suradi. Bunday siyosat okibatida XXI asrda xam yer yuzida kuplab urush uchoklari paydo bulayotgani g'arb va Sharq urtasidagi ziddiyatlar borgan sari keskinlashayotganini kuzatish mumkin. Xalkaro va turli mintakalar doirasida yuz berayotgan mojaro va ziddiyatlar xamda muayyan davlatlarning boskinchilik siyosati geosiyosatga asoslanayotgani, uning mazmun-moxiyati, asosiy yunalishlari va tamoyillarini ilmiy jixatdan jiddiy urganishni takazo etadi. Bu urinda dastavval geosiyosatning ilmiy negizini tushunish, uning ilmiy ta'rifini aniklab olish talab etiladi.

Geosiyosiy maktablar namoyandalari yaratgan turli kontseptsiyalar geosiyosat fanining mazmun-moxiyati, yunalishlari, tamoyillari va umumiy predmetini tashkil etadi. Albatta, ushbu fanning asosiy predmeti xamda bosh uslubiy tamoyillarini belgilashda mualliflarga turli yondoshadilar. Bunday bulinish tarixiy shart-sharoit, shuningdek, geosiyosatning dunyo siyosati, xokimiyat muammolari va xukmron mafko'ralar bilan uzviy boglikligidan kelib chikadi. Geosiyosatning umumiylik xususiyati uning tarkibida geografiya, tarix, demografiya, strategiya, etnografiya, dinshunoslik, ekologiya, xarbiy ta'limot, mafko'ra, sotsiologiya, siyosatshunoslik tarixi kabi kupgina fanlar unsurlarining uygunlashuvida namoyon buladi. Ammo bu uz yunalishlariga ega bulgan ushbu fanlarni fakat geosiyosatga tegishli, deya kat'iy xulosa chikarishga asos bula olmaydi.

Geosiyosat atamasini fanga kiritgan olimlardan biri – R.Chellen geosiyosatni «davlatni geografik tana yoki xududiy xodisa sifatida talkin kiluvchi doktrina» deb xisoblagan. Mumtoz ta'limotlarni urganish orkali geosiyosatni dunyokarash sifatida talkin kilish va bunday xolda uni fanlar bilan emas, balki fanlar tizimi bilan kiyoslash lozimligi urtaga chikadi. Geosiyosatning asoschilari bu fanning bosh maksadi – davlatning rivojlanishi uchun boshka davlatlar xududini bosib olish zaruratini anglashdan iborat, deya talkin etishgan. Zero, ularning fikricha, «allakachon bulib olingan dunyoda xududlarni bir davlat boshkasidan fakat kuch bilangina tortib olishi mumkin». Rus olimi Yu.V.Tixonrov mashxur nemis geosiyosatchilaridan

K.Xausxoferning geosiyosat «siyosatning geografiyaga boglikligi» to'g'risidagi ta'limot sifatida ta'riflaganligini ta'kidlaydi.

Geosiyosat individning uzi yashayotgan xudud (makon) belgilab bergan, shu xududning uziga xos xususiyatlari, reliefi, landshafti ta'sirida shakllanishi, anikrogi, uning ijtimoiy-geografik mohiyatiga asosiy e'tiborni karatadi. Birok bunday alokadorlik insonning davlatlar, etnoslar, madaniyatlar va tsivilizatsiyalar doirasida yuritadigan keng miqyosdagi ijtimoiy faoliyatida yakkolrok namoyon buladi.

Geosiyosatning asosiy goyasi – insonning geografik muxitga boglikligi aloxida shaxsdan uzoklashib kishilar guruxiga yakinlashgan sari namoyon bula boradi. SHuning uchun xam muayyan goyaviy poydevorning mavjudligiga karamay, geosiyosat tom ma'nodagi mafko'raga, to'g'rirogi “ommaviy mafko'raga” aylana olmagan. Uning xulosa va uslublari, tadkikot predmeti va asosiy koidalari ijtimoiy va tarixiy xarakterdagi umumbashariy konuniyatlariga baxo berish, strategik rejalashtirishning ulkan muammolari bilan shugullanuvuchi ijtimoiy katamlar uchungina tegishli bulishi mumkin. Geosiyosiy makon juda katta ulchovlarda namoyon bulishi tufayli geosiyosat xam davlatlar, xalklar va xokazo umumlashgan vokeliklar bilan boglik ijtimoiy guruxlarga muljallangan.

Mumtoz tadkikotlarda geosiyosat geografik xukmronlik dunyokarashi, uning shakl va kurinishlari xamda bunday xukmronlikni urnatish koidalari, mezonlari va tamoyillari xakidagi fan sifatida ta'riflanadi. Inson ijtimoiy jixatdan yuksalib borgan sari geosiyosat uning uchun axamiyat, mazmun va manfaat kasb etib boradi. Geosiyosat siyosatdagi xukmron doiralar uchun yaratilgan fan bulib, bu fan bilan fakat mamlakatlar va millatlarni boshkarishda faol ishtirok etadigan yoki shunday maksad yulida xarakat kilayotgan kishilargina shugullanib kelganligiga tarix shoxiddir.

Geosiyosat ilmiy nuktai-nazardan kandaydir dogmatik koidalarga asoslanmasdan, uzi uchun muxim va ikkinchi darajali bulgan fanlar yoki fan yunalishlarinigina belgilab oladi. Boshka ijtimoiy va tabiiy fanlar geosiyosiy uslubning asosiy tamoyillariga zid kelmagan takdirdagina tadkikot doirasiga jalb etiladi. Xozirgi paytda yer yuzida yetakchilik kilayotgan eng kudratli davlatlarning xarakat dasturi sifatida ittifoklar tuzish, urush boshlash, isloxotlar utkazish, jamiyatni tarkibiy jixatdan kayta kurish, keng kamrovli iktisodiy xamda siyosiy dasturlarni joriy kilish kabi muxim karorlarni kabul kilish borasidagi zaruriy xulosalarni uz ichiga olgan uziga xos amaliy kullannmaga aylanib kolgan.

Geosiyosatning asosiy koidasi yer yuzasining geografik tuzilishi xamda tsivilizatsiyalarning tarixiy tiplarga bulinishida ifodalangan fundamental dualizmning kat'iyiligini ifoda etishdan iboratdir. Mazkur dualizm «tellurokratiya» («kuruklik kuchi») va «talassokratiya» («dengiz kuchi»)ning bir-biriga karama-karshi kuyilishida namoyon buladi. Bunday karama-karshilikning mohiyati antik davr tarixidagi mashxur savdo tsivilizatsiyasi – Karfagen (Afina) xamda xarbiy-avtoritar tsivilizatsiya – Spartaning (Rim) uzaro munosabatlari misolida yakkol kuzga tashlanadi. Boshkacha aytganda, bu liberal goyaga asoslangan demokratiya va ideokratiya urtasidagi karama-karshilikdir. Mazkur ziddiyat dastlabki paytlardan boshlab uni tashkil kilgan kutblarning karama-karshiligi xususiyatiga ega bulib davr takozasiga ko'ra uzgarib turadi Shunday kilib, butun ijtimoiy tarix ikki unsur, ya'ni «suv» («suyuk», «okuvchi») va «kuruklik» («kattik», «doimiy») unsurlari atrofida ruy bergan jarayonlardan iborat. Tellurokratiya, makonning mukimligi va undagi asosiy xususiyatlarning barkarorligi bilan xarakterlanadi. TSivilizatsion darajada tellurokratiya insonlarning yirik uyushmalari, xalklar, davlatlar, imperiyalar buysunadigan utroklik, konservatizm, kat'iy xukukiy me'yorlarda namoyon buladi. Kuruklikning kattikligi xalklarning madaniy xayotiga xam jiddiy ta'sir kursatadi, jumladan, ijtimoiy an'analarning barkarorligi va axlokiy koidalarning mustaxkamligi ana shu omil ta'sirida shakllanadi. Kuruklikdagi, ya'ni Yevroosiyoning ichkarisidagi xalklarga induvidualizm ruxi yot bulib, ularga azaldan ijtimoiylik ruxiyati va ierarxiyaviy tizim xos bulgan.

Talaskratiya esa bunga teskari bulgan koidalarga asoslangan tsivilizatsiya bulib, u dinamik, xarakatchan va texnik rivojlanishlar tarafdoridir. Uning ustuvor yunalishlari kuchmanchilik (asosan dengizda suzish nazarda tutilmokda), savdo, induvidual ishbilarmonlik

ruxidan iborat. Shaxs jamoaning xarakatchan vakili bulgani tufayli oliy kadriyat xisoblanadi. Bunda ma'naviy va xukukiy me'yorlar bir-biri bilan aralashib, nisbiy va xarakatchan bulib koladi. Sivilizatsiyaning bu turi tez rivojlanadi, tashki madaniy xususiyatlarni oson uzlashtiradi, lekin shunga karamasdan uzligini saklab koladi. Insoniyat tarixining asosiy kismi xar ikkala yunalishning ma'lum cheklangan xududlari doirasida, ammo «tellurokratiya»ning umumjaxon miqyosidagi ustuvorligi sharoitida rivojlangan. Kuruklik unsuri butun tsivilizatsiyaga uz ta'sirini utkazadi, «suv» (dengiz, okean) unsuri esa ayrim paytlarda va muayyan xududlardagina namoyon buladi. Kuruklik va suv dualizmi ma'lum vaktgacha geografik jixatdan dengiz kirgoklari, daryo xavzalarida va boshka xududlar doirasida kolishi mumkin. Karama-karshilik sayyoraning turli joylarida, turli shakllarda rivojlanadi.

Ta'kidlash joizki, geosiyosiy konuniyatlar siyosiy tarix, diplomatiya tarixi xamda strategik rejalashtirish va taxlil etishda ayniksa kul keladi. Ushbu fan sotsiologiya, siyosatshunoslik, etnologiya, xarbiy strategiya, diplomatiya, din tarixi kabi kupgina fanlar bilan kesishuv nuqtalariga ega. Ayrim mutaxassislar ushbu fanning kupgina xollarda iktisodiyot bilan xam uzviy boglikligini nazarda tutib, «geoiktisodiyot» deb nomlangan fanni kiritish taklifini ilgari surgan.

2.Nemis olimlarning nazariy va kontseptual qarashlari.Geosiyosiy ta'limotning eng yorokin kurinishi nemis «organistik maktabi»ning shakllanishida namoyon bulgan. Asarlarida “geosiyosat” atamasini ko'llagan bulmasa xam Fridrix Rattselni (1844-1904) geosiyosatning “ota”si deb xisoblash mumkin. Uning ta'limoti geografiyani siyosiy nuqtai nazardan talkin etishga bagishlangan bulib, ana shu masala taxliliga doir “Siyosiy geografiya” asari 1897 yilda nashr etilgan.

*Germaniya hududiy kengayishi cheklangan Markaziy Yevropada berk havzada joylashgan. Bu holatda maydon va davlat kuch-qudrati o'rtasidagi aloqadorlik haqidagi g'oyalar Germaniyaning yangi intellektual sinfi, ayniqsa, siyosiy geografiyaning otasi hisoblangan Fridrix Ratsel uchun qiziqish bo'ldi. Ratsel davlatning ilmiy o'rganilishi deb takidlagan Siyosiy geografiya kabi asarlarida Germaniyaning maydon jihatidan kengaytirish uchun ehtiyojni ko'rsatib beradi.*⁸

F.Rattsel' Karlsrue shaxridagi Politehnika Universitetini tamomlagan. Bu oliygoxda u geologiya, paleontologiya va zoologiya fanlaridan taxsil olgan. Ukishini Xaydelberg'da tamomlagan Rattsel', Shu yerda («ekologiya» atamasini ilk bor ko'llagan) Ernst Gekel ismli professorga shogirdlik kiladi. Rattsel'da olamning tadrijiy tarakkiyoti va darvinchilikka asoslangan dunyokarash shakllanadi, buning natijasida esa unda tabiatshunoslik ilmiga kizikish yakkol ifodalangan edi. Rattsel' kungillilar katorida 1870 yildagi Frantsiya-Prussiya urushida katnashadi va dovyurakligi uchun “Temir xoch” unvoniga sazovor buladi. Uning siyosiy dunyokarashi asta-sekin uta millatchilik ruxi bilan yuGrila boradi. Natijada 1840 yilda Karl Piter tomonidan tashkil etilgan “Panolmon liga”si nomli millatchi tashkilotga a'zo bulib kiradi. U Yevropa va Amerika buylab kup sayoxat kiladi xamda uz ilmiy saloxiyatini etnologiya soxasida olib borgan tadjikotlari bilan boyitadi. Bir necha yil Myunxen texnika institutida geografiyadan dars bergan F.Rattsel' 1886 yilga kelib Leyptsig'dagi xuddi shu nomli kafedrada ilmiy faoliyatini davom ettiradi. Umrini siyosiy geografiya muammolarini urganishga bagishlagan olim 1876 yilda “Xitoyga emigratsiya” mavzusidagi dissertatsiyasini ximoya kiladi, 1882 yilda esa Shtutgart'da uning “Antropogeografiya” nomli asari bosilib chikadi. F.Rattsel ijodida xalklarning tadrijiy tarakkiyoti, demografiyaning geografik omillar bilan boglikligi, xudud rel'efining maxalliy axoli madaniy va siyosiy rivojiga ta'siri kabi masalalar atroflicha taxlil etilgan. Geosiyosat borasida kuplab tadjikotlarni amalga oshirgan bulsa-da, “Siyosiy geografiya” uning eng asosiy asari xisoblanadi.

F.Rattsel' mazkur asarida xududning (zamin) birlamchi xamda uzgarmas omil ekanligi va xalklarning manfaati uzlari yashab turgan zamin atrofida namoyon bulishini asoslashga xarakat

⁸ Martin Jones, Rhys Jones, Michael Woods. An introduction to political geography: space, place and politics. Routledge. London and New-York. 2004. ISBN 0-203-62697-4, ISBN 0-203-663084-X. 4-bet

kiladi. Uning nazarida xudud va zamin tarixiy tarakkiyotni oldindan belgilab beradi. Bundan esa tadrijiy mazmundagi kuyidagi xulosa kelib chikadi: “davlat tirik borlik”, anikrogi, “zaminda ildiz otgan tana xisoblanadi”. Davlat xududiy relʼef, ulcham xamda ularning xalk tomonidan anglanishidan tashkil topadi. Shunday kilib “davlat” kategoriyasida xududning obʼektiv geografik belgilari va ularning umummilliy miqyosda subʼektiv jixatdan anglanishi siyosatda ifodalangan xolda aks etadi. F.Rattsel millatning geografik, demografik va etnomadaniy xususiyatlarini uygunlashtira olgan davlatni “meʼyordagi davlat” deb xisoblaydi. “Siyosiy geografiya” asarida bu xakda shunday deb yozadi: “Davlatlar uz tarakkiyotining barcha boskichlarida zamin bilan uzviy alokada bulgan borlik ekani bois, ular, avvalo, geografik nuqtai-nazardan urganilishi zarur. Etnografiya va tarixga oid ilmiy maʼlumotlar davlatning xududiy negizda tarakkiy topishi, u bilan yakinlashib, birikishi xamda undan kuvvat olishini isbotlaydi. SHunday kilib, davlat zamindan boshkariladigan va jonlanadigan xududiy borlik ekan, uni tasvirlash, kiyosiy tadjik va taxlil etish geografiyaning vazifasidir. Davlat ijtimoiy tarakkiyot jarayonida ruy beradigan xodisalarning eng yukori nuqtasiga aylangan xolda, ularga singib ketadi”.

F.Rattsel bunday “organistik” yondashuv asosida davlatning xududiy jixatdan kengayishini tirik mavjudotning rivojlanishi, tiriklik jarayoni sifatida talkin etadi. Bu xol zaminning uziga nisbatan munosabatida xam namoyon buladi. Jumladan “zamin” mikdoriy xususiyatga ega bulgan moddiy kategoriyadan “xayotiy muxit”, “xayotiy makon” tarzidagi yangi sifat darajasiga kutariladi va uziga xos “geebiomuxit”ga aylanadi. Ana shu muloxazalarga tayangan xolda F.Rattsel ikki muxim tushuncha - “makonning mazmuni” va “xayotiy kuvvat” atamalarini ilmiy muomalaga kiritadi. Bir-biriga yakin ushbu atamalar xalklar xamda geografik tizimlarga xos muxim xususiyatni anglatadi xamda ularning tarixdagi siyosiy axamiyatini oldindan belgilab beradi.

Geosiyosatning asosiy tamoyillari xisoblangan ushbu tezislar F.Rattselning izdoshlari tomonidan aynan shu asnoda rivojlantirilgan. Bundan tashkari, davlatning “zaminda ildiz otgan xududiy asosdagi tirik jism” sifatida talkin etilishi geosiyosiy uslubning bosh goyasi xamda uzagi xisoblanadi.

Bunday yondashuv kishilik jamiyatiga tegishli xodisalarinigina emas, balki unga taallukli bulmagan soxalardagi jarayonlarning butun majmuini taxlil kilish imkonini yaratadi. Bu urinda tabiat va atrof-muxitning yorokin ifodasi bulgan zamin, shu xududdagi kishilar xayotini uzluksiz taʼminlaydigan borlik sifatida talkin etiladi.

Shu maʼnoda F.Rattsel, Ferdinand Tennic singari nemis “organistik” sotsiologiya maktabining bevosita vorisi xisoblanadi.

Uning millat va xudud munosabatlariga oid karashlari “Siyosiy geografiya”dan olingan kuyidagi parchada uz aksini topgan:

“Davlat tirik tana singari yer yuzasining maʼlum kismiga boglik xolda shakllanadi va uning mazmun-moxiyati zamin va xalkning xususiyatlari bilan belgilanadi. Bu urinda xudud ulchovi, geografik joylashuv xamda chegaralar eng muxim xususiyatlardan xisoblanadi. Tuprok va usimliklar turi, sugorish tizimi va nixoyat Yer yuzasidagi boshka unsurlar, dastavval, yakin atrofda dengizlar xamda bir karashda xech kanday siyosiy axamiyat kasb etmaydigan kimsasiz xududlar bilan munosabatlar keyinchi urinlarda turadi. Ushbu xususiyatlarning barchasini ifoda etuvchi majmua - dks Lknd ni, yaʼni mamlakatni tashkil etadi. Birok “bizning mamlakat” xaqida gap ketganda, unga inson tarafidan yaratilgan barcha neʼmatlar xamda shu zamin bilan boglik barcha tarixiy xotiralar xam koʼshiladi. Ana shu tarzda dastlab sof geografik tusdagi tushuncha muayyan mamlakat xalkining uz tarixi bilan maʼnaviy-ruxiy alokasi omiliga aylanadi.

Davlat turgun zamindagi xalklar xayotini ifodalagani uchungina emas, balki bu ikki omil bir-birini uzaro mustaxkamlab, tuldiradigan, bir-biri bilan mushtarak bir butunlikka aylangani uchun yaxlit “organizm”xisoblanadi. Uzlashtirilgan, ayniksa, tabiiy chegaralar bilan uralgan xududlar esa aksincha, davlatning tarakkiyotini taʼminlaydi. Agar xalk oʼz xuxudida uzini tabiiy xis kilsa, shu zamindan kelib chikadigan va unga kaytib singib ketadigan bir xil xususiyatlarni takrorlayveradi”.

Rattselning nazarida davlatga nisbatan tirik tana sifatida munosabatda bulish “chegaralarning buzilmasligi” koidasidan voz kechishni talab etardi. Davlat tirik mavjudot singari tugiladi, usib-ulgayadi va vafot etadi. Rattsel ana shu koidaga tayangan xolda davlatning xududiy kengayishi va torayishi tabiiy jarayon ekanini ta’kidlaydi va “Davlatning xududiy usishi to’g’risida konun” kitobida uning ichki xayotiy almashinuvi (tsikli) bilan boglik. istiloning 7 konuniyatini kursatib beradi:

- 1.Davlatning xududiy jixatdan kengayishi jarayoni shu xudud madaniyatining rivojlanishi bilan birgalikda kechadi.
- 2.Davlatning xududiy kengayishi turli soxalarda, xususan mafko’ra, ishlab chikarish, tadbirkorlik faoliyati kabi yunalishlarda “tortishuvchi nurlanish”, prozelitizm bilan uygun xolda ruy beradi.
- 3.Davlat xam uz navbatida muxim siyosiy birliklarni kamrab olgan xolda kengayadi.
4. Chegara davlat atrofida joylashgan tana a’zosi sifatida tushuniladi.
- 5.Davlat uzining xududiy istilosini amalga oshirib uning tarakkiyoti uchun muxim xisoblangan mintakalarni, jumladan kirgokdagi Yerlar, daryo xavzalari, vodiy va barcha boy xududlarni egallashga xarakat kiladi.
- 6.Istiloning boshlangich jarayoni albatta tashkaridan ruy beradi, negaki davlatning xududiy jixatdan kengayishiga tsivilizatsiyaning kuyi bugini tomonidan berilgan turtki sabab buladi.
- 7.Nisbatan zaif va kuchli millatlar uzaro chatishuvi yoki ko’shilib ketishi bilan boglik umumiy tendentsiya ulkan xududlarni xarakatga keltirib, yanada kengayishiga majbur kiladi.

Nemis olimi K.Xausxofer 1869 yilda Myunxen shaxrida professor oilasida dunyoga kelgan. Yoshligidan yetuk xarbiy bo’lishni orzu kilgan Karl tegishli ma’lumotga ega bulgach, yigirma yildan ortik kurolli kuchlar safida zobitlik kiladi. 1908 – 1910 yillarda u Yaponiya va Manchjuriyada Germaniyaning xarbiy vakili lavozimida faoliyat olib boradi. Ana shu paytda u Yapon imperatori oilasi va oliy tabaka oksuyaklar katlami bilan tanishadi. Jismoniy jixatdan zaif bulgan Karl oxir okibatda uzining muvaffakiyatli rivojlanib borayotgan xarbiy faoliyatidan voz kechishga majbur buladi. 1911 yilda Germaniyaga kaytgan Karl umrining oxirigacha uzi tugilib usgan shaxarda yashab koladi. U ilmiy faoliyat bilan shugullanish natijasida Myunxen universitetida “fan doktori” darajasini oladi. Usha paytdan boshlab Xausxofer muntazam ravishda umuman geosiyosat, xususan Tinch okeani xavzasi mintakasi geosiyosatiga doir asarlar chop eta boshlaydi. Uning “Day Nixon” deb nomlangan ilk asari Yaponiya geosiyosatiga bagishlangan. 1924 yildan boshlab K.Xausxofer 20 yil davomida “Geopolitik”, keyinchalik “Zeitschrift fur Geopolitik” deb nomlangan jurnalni nashr etadi.

K.Xausxofer F.Rattsel, R.Chellen, X.Makkinder, V.Blash, A.Mexen va boshka geosiyosatchilarning asarlarini dikkat bilan urgangan. Sayyoraviy dualizm “dengiz kudrati”ning “mintakaviy kuch”larga karshiligi yoki talassokratiya¹ va tellurokratiya karama-karshiligini ifoda etgan manzara uning uchun uzi faol ishtirokchi bo’lgan xalkaro siyosat sirlarini ochib beradigan kalit vazifasini utagan. Masalan, Yaponiyada u dunyoning strategik muvozanatiga doir ma’suliyatli karor kabul kiladigan kuchlar bilan yakin munosabatlarda bulgan. SHunisi kizikki, dastlab natsistlar tomonidan ko’llangan “Yangi Tartib”, xozirgi vaktida esa amerikaliklar ilgari surgan “Dunyoning yangi tartiboti” iborasi ilk bor Yaponiya olimlari tomonidan Tinch okeani mintakasidagi ta’sir doirasini kengaytirishga yunaltirilgan geosiyosiy dasturga nisbatan ishlatilgan.

O’sha paytda “Dengiz Kuchi” va “Yer Kuchi” urtasidagi sayyoraviy rakobat Germaniyaning uz yulini anglab olish muammosini keltirib chikardi. Bu borada K.Xausxofer xam milliy goya tarafdorlari nemis davlati siyosiy kudratini oshirishga xar tomonlama xarakat kilgani ma’lum. Bu bu xol nafakat sanoatning rivojlanishi va madaniy tarakkiyotni, balki geosiyosiy boskinchilikni xam anglatgan. Germaniyaning Yevropa markazida joylashganligi, madaniy va geografik xolati uni g’arbiy dengiz davlatlari bulmish Angliya, Frantsiya va AQSHning tabiiy rakibiga aylantirgan edi. “Talassokratik” geosiyosatchilarning uzlari xam Germaniyaga salbiy munosabatini yashirmas, uni (Rossiya kabi) dengiz xukmroni bulgan g’arbning geosiyosiy rakibi deb bilishardi. Bunday vaziyatda Germaniyaning “Tashki yarimoy” davlatlari bilan yakin

xamkorlik kilishga ishonishi kiyin edi. Kolaversa Angliya va Frantsiya urtasida azaldan uzaro xududiy da'volar mavjudligini xam e'tiborga olinishi kerak.

Natijada, Buyuk Germaniyaning kelajagi g'arb va anglosakson dunyosi, ya'ni Sek Power bilan geosiyosiy nuqtai-nazardan karama-karshi yunalishga ega edi. Karl Xausxofer va uning izdoshlari yaratgan geosiyosiy kontseptsiya ana shu taxlillarga asoslanadi. U "kit'aviy blok" yoki Berlin-Moskva-Tokio ukini tashkil etish zaruriyatini aks ettiradi. Ushbu blok rakib strategiyasiga karshi yagona anik va tulik javob bulishi kerak edi. SHuni ta'kidlash karakki, rakib tomon bunday xamkorlik tuzilishidan ko'rkishini xatto yashirmagan edi. K.Xausxofer "Kit'aviy blok" makolasida agar Yevroosiyoing eng kup sonli xalklari bulgan nemislar va ruslar uzaro ziddiyatlarga barxam berishsa, Yevroosiyo xech kachon yengib bulmaydi (Krim urushi yoki 1914 yilgi voqealar kabi). Bu Yevropa siyosatining aksiomasidir, deya yozgan. Fikrni davom ettirib, Xausxofer amerikalik Gomer Lining "nemislar, ruslar va yaponlar birlashgan paytda anglosakson siyosati ulimga maxkum buladi," degan muloxazasini misol tarikasida keltiradi.

Ushbu fikrni K.Xausxofer uz makolalari va kitoblarida turlicha talkin etadi. Bu fikr Ostorietierung, ya'ni "Sharqqa yunalish" nomini oldi. Unga ko'ra Germaniya xalki madaniy nuqtai-nazardan nafakat Yevropa, balki Osiyo an'alarining g'arbdagi davomchisi sifatida uz urnini topib olishi kerak. Ayrim tadkikotchilarning yozishicha, shuning uchun xam Ikkinchi Jaxon urushi davrida inglizlar nemislarni kamsitib "xunlar" deb atashgan. K.Xausxofer maktabi geosiyosatchilari tomonidan esa bunday nomlanish xakikat tarzida kabul kilingan.

Lekin shuni xam aytish kerakki, "Sharqqa ochiklik" kontseptsiyasi K.Xausxofer talkinida "Slavyan yerlarini egallab olishni" anglatmagan. Suz fakat kit'a mikyosdagi ikki eng yirik davlat Rossiya va Germaniyaning Yevrosiyoda yangicha tartib urnatish borasida xamkorlik kilishi xakida borardi. K.Xausxofer rejasiga ko'ra, nemis yerlarining kengayshiga rus xududlarini bosib olish bilan emas, balki deyarli uzlashtirilmagan ulkan Osiyo xududlarini uzlashtirish va Sharqiy Yevropa yerlarini kayta taksimlash orkali erishish mumkin edi.

Shvetsiyadagi kit'achilik nazariyasi. "Geosiyosat" tushunchasi ilk bor shvedtsiyalik olim Rudol'f Chellen (1864-1922) tomonidan kullanilgan. R.Chellen Gyoteborg va Uppsala universitetlarida tarix va siyosiy fanlar buyicha professor lavozimida ishlagan. Bundan tashkari, mamlakat parlamenti a'zosi sifatida xam siyosiy faoliyat olib borgan. R.Chellen professional geograf bulmagan va u geosiyosatning ustozlari Fridrix Rattsel asarlariga asoslanib, siyosatshunoslikning bir bulimi sifatida urgangan. R.Chellen geosiyosatni kuyidagiga ta'riflaydi: "Geosiyosat – makonda ifodalangan geografik tana shaklida bulgan davlat to'g'risidagi fandir". Geosiyosat'dan tashkari, R.Chellen siyosiy fanlarning asosiy kismlarini tashkil etishi kerak bulgan turtta oralik fanni taklif kiladi:

- ekosiyosat;
- demosiyosat;
- sotsiosiyosat;
- kratosiyosat

R.Chellen asosiy asari "Davlat xayot tarzi sifatida" (1916) kitobida Rattsel asarlaridagi ilmiy koidalarni rivojlantirdi. R.Chellen xam Rattsel singari davlat va jamiyatga mexanik yondashishni rad etuvchi nemis "organitsizm"ining izdoshi deb xisoblangan. Tadkikot predmetini "jonsiz ob'ekt" xamda "inson sub'ektlari"ga ajratishni kat'iy rad etish kupgina geosiyosatchilarga xosdir. Bu fikrning isboti sifatida R.Chellenning "Davlat xayot tarzi sifatida" nomli asosiy asarini kayd etish kifoya.

R.Chellen F.Rattselning geosiyosiy tamoyillarini uzi yashagan davrda Yevropadagi tarixiy vaziyatga kullagan xolda rivojlantirdi. Anikrok aytganda, u Rattselning "mintakaviy davlat" to'g'risidagi goyalarini Germaniyaga nisbatan kullab mantikiy nixoyasiga yetkazdi. Bu bilan u Germaniya Yevropaning uk ildizini tashkil etgan jadal rivojlanayotgan xudud, ekani bois u boshka davlatlarni uz atrofida joylashtirish vazifasini zimmasiga olishi kerakligini uktiradi. R.Chellen birinchi jaxon urushini ("o'q mamlakat") Germaniyaning tez xarakatlanuvchi istilosini

va unga karshi xarakat kiluvchi Yevropa (undan tashkaridagi davlatlar (Antanta) urtasida kelib chikkan tabiiy geosiyosiy nizo, deya talkin etdi.

Geosiyosiy tarakkiyotda Frantsiyaning kuchsizlanishi bilan Germaniyaning kuchayib borishi urtasidagi fark usha paytda mintakadagi asosiy kuchlar nisbatini belgilab bergan edi. Shundan kelib chikkan xolda, uning fikriga ko'ra, garchi Germaniya Birinchi Jaxon urushida maglubiyatga uchragan bulsa-da, uni geosiyosiy nukta nazardan Yevropa bilan tenglashtirilishi mukarrardir.

R.Chellen F.Rattsel' kuzlagan Germaniyaning manfaatlari (Evropa manfaatlari) g'arbiy Yevropa davlatlari (Frantsiya va Angliya) manfaatlari ziddir, degan geosiyosiy fikrni ilgari suradi. Ammo Germaniya "yosh" davlat, "urta Yevropada joylashgan"idan xavolangan "yosh nemislar" "kekxa" frantsuzlar va inglizlar nazoratidagi xududlar xisobiga sayyoraviy miqyosdagi kit'aviy davlat bulishga intilmog'i lozim. R.Chellen bu urinda geosiyosiy karama-karshilikning mafko'raviy jixatini ikkilamchi omil deb xisoblagan.

Urta Yevropa kontseptsiyasi. R.Chellen uz mamlakati siyosatini Germaniya siyosati bilan yakinlashtirish tarafdori bulsa-da, uning german xududining mustakil birlashtiruvchilik xususiyati to'g'risidagi geosiyosiy goyalari Fridrix Naumann tomonidan rivojlantirilgan "Urta Yevropa" (Mitteleuropk) nazariyasi bilan aynan mos keladi. Zero F.Naumann "Mitteleuropk" (1915) kitobida R.Chellen kontseptsiyasiga uxshash geosiyosiy nazariyani ilgari surgan. Uning fikriga ko'ra, Angliya (mustamlakalari xam), AQSH, Rossiya kabi uyushgan geosiyosiy tuzilmalar bilan rakobatda maglub bulmaslik uchun Markaziy Yevropada yashovchi xalklar uzaro birlashishi va siyosiy-iktisodiy asosda yangicha makon tashkil etishi lozim. Albatta nemislar uni bu makonning asosiy uzagini tashkil etishi zarur.

Mitteleuropk goyasi sof "pangerman" loyixalaridan farkli ularok, milliy emas, balki geografik takdirning umumiylikiga asoslangan asl ma'nodagi geosiyosiy tushunchadir. Nauman loyixasi esa Germaniya, Avstriya xamda Dunaybuyi davlatlari xamda uzok kelajakda Frantsiyaning birlashtirishni nazarda tutgan edi. Mazkur geosiyosiy dastur usha paytda mavjud bulgan ayrim madaniy koidalar bilan xam tasdiklangan. Jumladan, Germaniyaning uzi organisistik tuzilma sifatida "Mittellke", "urta xolat" degan ma'naviy tushuncha bilan umumlashtirila boshlandi. Bu goyani 1818 yilda Arndt kuyidagicha ifodalagan edi: "Tangri bizni Yevropaning kok markazida joylashtirdi, biz (nemislar) dunyoning uzimiz yashayotgan kismidagi yuragidirmiz".

3. X.Makkinderning geosiyosiy karashlari. Tarixning geografik o'qi.

Ushbu fan rivojiga ingliz maktabi vakillarining kushgan xissasi aloxida urin tutadi. Ayniksa geosiyosiy nazariyada chukur tadjikot olib borgan va ilmiy izlanishlari natijalari davlatlarning tashki siyosat amaliyotida keng kullangan olimlardan biri- X.Makkinderning asarlari muxim axamiyat kasb etadi.

Xelford Dj. Makkinder (1861-1947) geografiyadan oliy ma'lumot olgach, London Iktisod maktabi (oliy ukuv yurti) direktori etib tayinlangunga kadar 1887 yildan boshlab Oksford universitetida dars bergan. 1910-1922 yillarda parlamentning umumiy palatasi a'zosi, 1919-1920 yillarda esa Britaniyaning Janubiy Rusiyadagi muxtor vakili vazifasida faoliyat olib borgan.

X.Makkinder goyalari xalkaro munosabatlarning yunalishiga jiddiy ta'sir etishga kodir bulgan va shu tufayli Angliya siyosatida oliy martabaga erishgan siyosiy arbobdir. SHu bilan birga, u dunyo siyosiy tarixini tadjik va talkin etishda dadil va uziga xos inkilobiy yunalish yaratgan mashxur shaxs xisoblanadi.

Geosiyosatga xos bulgan ilmiy jumbokni X.Makkinderning ilmiy asarlarida yakkol kuzatish mumkin. Uning "Tarixning geografik uki", "Demokratik ideallar va vokelik" singari mashxur asarlarida eng muxim geosiyosiy goyalar bayon etilgan. Shuni ta'kidlash kerakki, X.Makkinder nafakat siyosat olamida, balki ilmiy doiralarda xam yukori mavkega ega bulishiga karamay, uning goyalari ilmiy xamjamiyat tomonidan kabul kilinmagan.

1904 yilda "Geografik jurnal"da nashr etilgan "Tarixning geografik o'qi" makolasi X.Makkinderning dastlabki va eng yorokin chikishi bulgan edi¹. X.Makkinder bu makolada keyingi barcha asarlarida rivojlantirilgan geografiya va tarixga oid karashlarini bayon etgan.

Mazkur makolaning ilmiy qiymati shundaki, unda nafakat “siyosiy geografiya” tarakkiyotining ilgari barcha yunalishlarida kulga kiritilgan ilmiy natijalar umumlashtirilishi bilan bir katorda, mazkur fanning asosiy konuni xam ishlab chikilgan.

X.Makkinder fikricha, eng kulay geografik makon bu urtalikdagi xolat bulib, biror bir mintakaning markazda joylashish davlat uchun xar jixatdan foydalidir. “Markazda joylashganlik xolati” nisbiy tushuncha bulib, vaziyatga ko’ra uzgarib turishi mumkin. Ammo sayyoraviy nuqtai nazardan dunyoning markazida Yevrosiyo mintakasi, uning markazida esa “dunyoning yuragi”, ya’ni “hekrtlknd” joylashgan. U butun dunyoni nazorat kilish uchun eng kulay geografik platsdarmdir.

Hekrtlknd “dunyo oroli”ning (World Islknd) chegarasi ichida urin egallagan umummiyosdagi asosiy xudud xisoblanadi. X.Makkinder “dunyo oroli”ni 3 mintaka - Osiyo, Afrika va Yevropadan iborat deb bilgan. SHunday kilib, X.Makkinder markazda tuplanuvchi doiralar tizimini kullagan xolda, umumsayyoraviy miyosida xududlar ketma-ketligini belgilab, uning markazida “tarixning geografik uki” yoki “uk maydon” joylashganini asoslashga intildi. Ushbu geosiyosiy tushunchaga ko’ra, Yerning geosiyosiy uki geografik nuqtai nazardan Rossiya xududini anglatadi. Ana shu “uk”ni tashkil etgan vokelik hekrtlknd, ya’ni yerning yuragi deb ataladi.

Undan keyin esa “ichki yoki tashki yarimoy” joylashgan. Bu belbog Yevrosiyo mintakasiining kirgok xududlariga to’g’ri keladi. X.Makkinder fikriga ko’ra, “ichki yarim oy” tsivilizatsiya rivojining ancha tezkor kismini tashkil etadi. Bu esa tsivilizatsiyalarning dengiz va daryolar soxillarida paydo bulganligi to’g’risidagi “potamik nazariya”ga mos keladi. Ushbu nazariya barcha geosiyosiy yondashuvlarning uzagi xisoblanadi. Suv va kuruklikning kesishishi nuqtasi davlat va xalklar tarixida muxim omil xisoblanadi. Bunday karashlar tizimi K.Shmitt va N.Spaykmen tomonidan ilgari surilgan bulsa-da, ushbu muammoni birinchilardan buli tadjik etgan olim aynan X.Makkinder xisoblanadi. U “Demokratik ideallar va vokelik” asarida bundan keyin yanada kengrok doira: “tashki yoki oroliy yarim oy” boshlanishini ta’kdlaydi. Bu xudud Dunyo Oroli (World Islknd)ning kuruklikdagi kismiga nisbatan (geografik va madaniy jixatdan) butunlay tashkarida joylashgan. X.Makkinder fikricha, tarixiy tarakkiyot jarayoni sabab-okibat tamoyiliga asoslangan xolda kuyidagicha kechgan: Hekrtlkndning markazidan uning kirgoklariga “kuruklik boskinchi”lari muntazam ravishda xujum kilib turgan. Bu xol XIII asrda mugullar boskini davrida ayniksa yakkol kuzga tashlangan. Birok ulardan oldin skiflar, xunmlar xamda alanlar tomonidan xam xuddi xurujlar amalga oshirilgan. X.Makkinderning ta’kidlashicha, “tarixning geografik uki”da joylashgan tamaddunlar hekrtlkndning ichki xududlaridagi “avtoritar” siyosiy xokimiyatga ega bulgan “nodemokratik” xamda “savdoga asoslanmagan” jamiyatlardan iborat bulgan. Bunday tamaddunlar dastlab Kadimgi Rim yoki Spartasi singari jamiyatlar mujassamlashgan.

Tashkaridan, “orol yarim oyi” mintakalaridagi “dengiz boskinchilari” yoki “orolliklar” tomonidan “dunyo oroliga” xujum bulib turgan. Ular Yevrosiyodan tashkaridagi markazlardan kelib chikkan mustamlakachi bulib, mintakaning ichki sarxadlaridan kelgan kuchlarni yengib, dengiz va kuruklik kuchlari urtasida muvozanatni ta’minlashga intilgan “Savdo-sotik” va “demokratik” siyosiy tizim esa “tashki yarim oy” tamaddunlar xos xususiyatdir. Kadimda Afina davlati yoki Karfagen ana shunday xususiyatlari bilan ajralib turgan.

Ikki kutbni egallagan ushbu tamaddunniy-geografik majmua oraligida “ichki yarim oy” xududi joylashgan. U ikki yoklamaligi xamda doimiy ravishda bir-biriga zid bulgan madaniyatlar ta’sirida kolgani tufayli ancha xarakatchan bulgan va shu sababli tamaddaunning eng tarakkiy topgan xududiga aylangan. Tarixning geografik uki makolasida X.Makkinder Yevrosiyaning markaziy kuruklik kismi bilan kirgokdagi davlatlar urtasida joylashgan mamlakatlarni misol tarikasida keltirish mumkinligini yozadi.

X.Makkinder fikricha, tarixiy jarayon geografik nuqtai nazardan mintakaviy uk atrofida kechadi. Bu jarayon “ichki yarim oy” xududlarida yakkol namoyon buladi “hekrtlknd”da “xarakatsiz” arxaizm, “tashki yarim oyda” esa kandaydir tamadduniy tartibsizlik xukm suradi.

X.Makkinder uz manfaatlarini anglosakson orol dunyosi, ya'ni "tashki yarim oy" xududining manfaatlari mushtarak deb xisoblagan. "dunyo oroli" geosiyosiy jixatdan shunday yunalishga ega buladiki, bunda hekrtlkndning nixoyatda zaiflashagani xolda "tashki yarim oy"ning "ichki yarim oy"ga kursatadigan ta'siri kengayib boradi. X.Makkinder "tarixning geografik uki"ning butun dunyo siyosatidagi strategik ustuvorligini ta'kidlab, kuyidagi muxim geosiyosiy konunni kashf etadi. U 1919 yilda N'yu Yorkda nashr etilgan "Demokratik ideallar va vokelik" asarida "Kimki Sharqiy Yevropani nazorat kilsa, hekrtlknd'da ustunlik kiladi; kim hekrtlknd'da ustunlik kilsa "dunyo oroli"da ustunlik kiladi; kimki "dunyo oroli"da ustunlik kilsa dunyo mikyosidagi ustunlikka erishadi", deb yozgan edi.

Siyosiy nuktai nazaridan karaganda bu xol Rossiyaning strategik yetakchiligini tan olishni anglatar edi. X.Makkinder "Tarixning geografik uki" makolasida bu xakda shunday deb yozadi: "Germaniyaning Yevropadagi urni kanday bulsa Rossiya butun dunyo mikyosida xuddi shunday markaziy strategik mavkeni egallaydi. U xar tarafdand xamla kilishi va ayni vaktida uzi xam shimoldan tashkari barcha tarafdand xujumga duch kelishi mumkin. Ana shu fakrlarga tayangan xolda X.Makkinder anglosakson geosiyosatining bosh vazifasi "tarixning geografik uki", ya'ni Rossiya atrofida mintakaviy strategik ittifok tashkil topishiga yul kuymaslik deb xisoblagan. Demak, "tashki yarim oy" kuchlarining strategiyasi hekrtlknd'dan imkon kadam kup mikdorda soxilli xududlarni tortib olish va ularni "orol tsivilizatsiya"si ta'siri ostiga kiritishdan iborat. Uning nazarida: "Kuchlar muvozanatining uk davlat (Rossiya) tomond uzgarishi, uning Yevrosiyo atrof xududlarini istilo kilishi bilan barobar ruy berib, mintakaning ulkan xaxiralaridan foydalangan xolda kudratli dengiz floti yaratish imkonini berdi; bunday vaziyatda u dunyo saltanati darajasiga yetishi mumkinligi xam extimoldan xoli emas. Rossiya Germaniya bilan birlashgan takdirda ana shunday vaziyat vujudga kelishi mumkin.

E'tiborli jixati shundaki, X.Makkinder fakatgina nazariy taxminlarni ilgari surish bilan cheklanib kolmadi, balki Antantani kullab- kuvvatlash maksadida tuzilgan "ok xarakat"ni tashkil etishda xam faol ishtirok etdi. Uning fikriga bu xarakat nemislarga xayrixox bulgan yevrosiyochoi-shurolar kudratini zaiflashtirishga yunaltirilgan jarayon bulishi kerak edi. X.Makkinder Angliya xukumatidan imkon kadam kuprok madad olishga xarakat kilgani xolda shaxsan uzi "ok xarakat" raxbarlariga yul-yurik va maslaxat bergan.

X.Makkinder faol ishtirok etgan Versal's shartnomasining asosiy mazmunida uning geosiyosiy karashlari singdirilgan. Bu shartnoma g'arbiy Yevropa anglosakson dunyosi uchun kirgok bazasi bulib kolajagini mustaxkamlash uchun tuzilgan edi. Shu bilan birga, X.Makkinder nemislar va slavyanlarni bir biridan ajratib turuvchi chegaraviy davlatlar tuzilishini xam nazarda tutadi. Bunday oralik davlatlar nemislar va slavyanlar urtasida uziga xos chegara vazifasini utaydi va demakki "demokratiya" uchun xatarli bulgan mintakaviy strategik ittifok tuzilishiga imkon bermaydi.

Shuni ta'kidlash kerakki, X.Makkinder asarlarida hekrtlknd` geografik chegaralarining tadrijiy tarakkiyotini xam kuzatish mumkin. Agar 1904 va 1919 yillarda hekrtlknd`ning tashki kurinishi umumiy belgilarga ko'ra Rossiya Imperiyasi chegaralari, keyinchalik esa SSSR chegaralariga mos kelgan bulsa, 40-yillarda X.Makkinder uzining oldingi karashlarini kayta kurib chikadi va "Tarixning geografik uki" (1904) makolasi xamda "Demokratik ideallar va vokelik" kitobida (1919) shurolarning Yenisey ortida joylashgan Sharqiy Sibir xududlarini hekrtlknd'dan chikarib tashlaydi. 1943 yilda chop etilgan "Aylana sayyora va tinchlikni zabt etish" asarida u deyarli axolisiz bulgan shuro xududlarni Lena daryosi nomidan kelib chikkan xolda "Lenklknd Rossiyasi" deb ataydi:

"Nekrtlknd'da Rossiyaning 9 million axolisi bor, 5 millioni Irkutskdan Vladivostokgacha bulgan mintakalararo temir yul xududida yashaydi. Kolgan xududlarda xar 8 km kvadratga bir kishidan kam axoli to'g'ri keladi. Bu Yerning tabiiy boyliklari yogoch, minerallar bulib, ularga umuman kul urilmagan.

"Lenklknd"ning "Nekrtlknd" chegaralaridan chikarilishi uni "ichki yarim oy" xududi sifatida kabul kilinishi imkoniyatini, ya'ni "orol davlatlari" tomondan "tarixning geografik uki"ga karshi jangda kullaniladigan kirgok xududi sifatida foydalanish mumkinligini anglatardi.

“Ok xarakat” va Antanta xarakatini tashkil etishda faol ishtirok etgan X.Makkinder aftidan Kolchakning Yevroosiyo markaziga karshi chikishini “tashki yarim oy” xududlariga nisbatan bulajak xujum sifatida talkin kilgan. SHu tufayli uning nazorati ostida bulgan xududlarni extimoldagi “kirgok xududlari” sifatida kabul kilish uchun yetarli asos deb xisoblagan.

X.Makkinder Demokratik ideallar va vokelik asarida dunyo geosiyosati tarixini 3 boskichga buladi:

1.Kolumbgacha bulgan davr. Bu davrda Dunyo Oroli atrofida yashovchi barcha xalklar, masalan, rimliklar, xamisha “Yer yuragi”dagi kuchlar tomonidan bosib olish xavf ostida yashagan. Rimliklarga karshi bu taxdid germanlar, xunlar, alanlar va forslar tomonidan bulib turgan. Urta asrlarda esa taxdid Oltin Urda xoni va oykumenlar tomonidan bulgan.

2.Kolumb davri. Bu davrda “ichki yarim oy” (kirgok xududlari) vakillari sayyoraning noma’lum xududlarini bosib olishga otlanadi va xech kaerda jiddiy karshilikka uchramaydi.

3.Kolumbdan keyingi davr. Zabt etilmagan xududlar kolmaydi. Dinamik xarakatlanishda bulgan tamaddunlar tuknashuvga maxkum bulib, yer yuzidagi xalklar umumjaxon mikyosidagi fukarolar urushiga jalb etiladi.

X.Makkinder tomonidan yaratilgan ushbu geosiyosiy koidalar ushbu fanning mumtoz asoslarini tashkil etadi va ularni kupgina xollarda nazariy-uslubiy nuktai-nazardan kullash mumkin. Bugungi geosiyosiy jarayonlarga nazar tashlansa, ular X.Makkinder kabi olimlar yaratgan umumiy nazariy konuniyatlar asosida taxlil etiladi. Boshkacha aytganda, bugungi geosiyosiy jarayonlar xam geosiyosatning butun tarixi davomidagi mavjud konuniyatlar asosida davom etmokda. Dengiz va kuruklik kuchlari urtasidagi karama-karshilik bundan ikki asr ilgari kanday bulgan bulsa, bugungi kunda xam xuddi shu darajada davom etmokda. Nekrtlknd tomon yurish va unga karshilik kursatish bir oz bulsa-da, tuxtagani yuk. Bu xol keyingi yillarda Markaziy Osiyo atrofida kechayotgan jarayonlarda ayniksa yakkol namoyon buladi.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro’yxati

Asosiy adabiyotlar

1.Martin Jones, Rhys Jones, Michael Woods. An introduction to political geography: space, place and politics. Routledge. London and New-York. 2004. ISBN 0-203-62697-4, ISBN 0-203-663084-X.

2.Golubchik M.M. Politicheskaya geografiya mira. Ucheb. Posob. Smolensk,1998.

Qo’shimcha adabiyotlar

3.Mirziyoev Sh.M.Erkin va farovon, demokratik O’zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.- T.:O’zbekiston, 2017.

4.Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.- T O’zbekiston 2017.

5.Mirziyoyev Sh. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganing 24 yilligiga bag’ishlangan tantanali marosimdagi ma’ruza 2016-yil 7-dekabr.- T O’zbekiston 2017.

6.Colin Flint, Peter J Taylor. Political Geography: World-economy, Nation-state and Locality. Taylor & Francis, 2012. ISBN-13: 978-0273735908, ISBN-10:027373590X

7.Karimov I.A. O’zbekiston XXI asr bo’sag’asida: havfsizlikka taxdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari.-T., 1997.

8.Xo’janov B.A. Geosiyosat asoslari. T., 2002.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1.Siyosiy geografiya va geosiyosatning shakllanishida nemis olimlaridan kimlar hissa qo’shgan?

2.Nemis geosiyosiy maktablarini tavsiflang?

3.Nemis olimlarning nazariy va kontseptual g’oyalarini tavsiflang?

4.Ingliz-amerika geosiyosat maktabining asosiy g’oyalarini tavsiflang?

5.X. Makinder va A. Mexenning geosiyosiy qarashlari qanday yo’nalishlar asosiy o’rin tutadi?

6.N. Spikmen va klassik atlantizm g’oyasiga ta’rif bering?

7.AQSh geosiyosatining yangi davri qanday sifat kasb etadi?

Ma'ruza 7-Siyosiy geografiya va geosiyosatdagi zamonaviy kontseptsiyalar

Reja:

- 1.Evropa va Osiyoning geostrategik istikboli to'g'risida Yevropa-Amerika maktablari
- 2.Geosiyosiy jarayonlar borasida hozirgi tadqiqotlar
- 3.Evroosiyochilar yangi okimi vakillarining geosiyosiy karashlari
- 4.Siyosiy-geografik tadqiqotlarning asosiy yo'nalishla
- 5.O'xshashlik usulini asosiy mazmuni
- 6.Formalashtirilgan usullar

Tayanch tushunchalar (kalit so'zlar): Dunyo siyosiy va iqtisodiy xaritasi, siyosiy geografi, Geosiyosat tushunchasi, Geosiyosat fani, geografik o'rni, tabiiy resurslari, Geostrategik minta, Hayotiy makon tushunchasi.CHegara

1.Evropa va Osiyoning geostrategik istikboli to'g'risida Yevropa-Amerika maktablari. Geosiyosiy karashlarni tadqiq etish keyingi vaktida tobora kuchayib borayotgan mintakaviy mojarolarning oldini olish, Yevroosiyoning takdiri xususida muxim xulosalar yasashga yordam beradi. Biz yukorida ingliz va nemis olimlarining Yevroosiyoning geosiyosiy manzarasi, xukmron kuchlarning xarakat dasturiga aylangan ilmiy karashlarni taxlil qilishga xarakat kildik. Ma'lumki, ikkinchi jaxon urushiga kadar Germaniya va Buyuk Britaniya Yevropadagi eng kudratli davlatlar xisoblangan. Bu ikki davlat nafakat g'arbiy Yevropa, balki Sharqiy Yevropa va xatto butun Yevroosiyoning takdirida xal kiluvchi urin tutgan.

Shu bilan bir katorda, Italiya, Frantsiya, Shvetsiya kabi davlatlarning tashki siyosati ana shu ikki davlatning geosiyosatiga karab belgilangan. Ammo Ikkinchi Jaxon urushidan keyingi davrda AQSH eng kudratli dengiz davlati sifatida jaxon siyosati saxnasida paydo buldi. Uning kuchli xarbiy saloxiyatga ega bulishi va NATOning tashkil etilishi "Sovuk urush" yakuniga (1991 yilga) kadar Yevroosiyoni ikki kutb asosida boshkarishni ta'minladi.

Bu urinda Yevroosiyono va AQSH geosiyosatida muxim nazariy manba sifatida xizmat kilgan frantsuz olimi Vidal' de la Blash, amerikalik olimlar Al'fred Mexen va Nikolas Spaykmenlarning karashlariga aloxida e'tibor karatish lozim.

Frantsuz olimlari Yevroosiyono muvozanatini xam kit'achilik, xam atlantistik karashlarni mujassamlashtirgan xolda tadqiq etgan. Ulardan biri - tanikli olim frantsuz geografiya maktabining asoschisi V.Blash xisoblanadi. Garchi u nemis geosiyosiy maktabining kup jixatlarini kattik tankid kilgan bulsada, uz nazariyasini F.Rattselning "Siyosiy geografiya"sigaga tayanib yaratgan.

V.Blash "Frantsiyaning geografik manzarasi" (1903) asarida nemis geosiyosiyosatchilari uchun uta muxim xisoblangan zamin tushunchasiga murojaat etib, shunday deb yozadi: "Frantsiyada zamin va inson urtasidagi munosabat utmishning betakror xususiyati bulgan uzluksizlik bilan xarakterlanadi. Bizning mamlakatda odamlar kadim-kadimdan bir xududda yashaganini kuzatish mumkin. Buloklar va kaltsiyli koyalar ilk davrlardan boshlab kishilarni yashash va ximoyalalanish uchun kulay xudud sifatida uziga tortgan. Bizda inson xayot sirlarini xakikiy ma'noda zamindan urgangan. Zaminni urganish axolining fe'l-atvori, axloqi va urf-odatlarini aniqlashga yordam beradi."

Biroq geografik omil va uning madaniyatga ta'siri borasida aynan nemis olimlari singari yondashganiga karamasdan, V.Blash F.Rattsel va uning izdoshlari tabiiy omilning ta'siri va axamiyatini xaddan tashkari burttirib yuborishganini ta'kidlaydi. Uning nazarida, nafakat tabiiy omil, balki inson xam "tashabbuskor"ligi tufayli "muxim geografik omil" sifatida talkin etilishi zarur. Olimning ta'kidlashicha, inson tabiatdagi jonsiz buyum emas, balki jarayonlardagi asosiy ijrochidir.

Bugungi Siyosiy geografiya 20-30 yil oldingidan porloq axamiyatga ega.Biroq siyosiy geografiya xamma narsa siyosatdir degan qiymatga ega bo'lib qolishi mumkinligi bu o'tishning

*xalokatdan keyin barcha geografiya - siyosiy geografiyadir deb kuzatilishiga olib kelishi mumkin. Bu mantiq Klark va Doel' tomonidan olg'a surilgan.*⁹

F.Rattsel karashlari va ilmiy merosiga tankidiy yondashuv asosida V.Blash "possibilizm" deb nomlangan uziga xos geosiyosiy kontsepsiyani ilgari suradi. Unga ko'ra, siyosiy tarix makon (geografik omil) xamda zamon (tarixiy omil) kabi jixatlarga ega. Geografik omil atrof muxitda, tarix esa inson borligida aks etadi. V.Blash fikricha, rel'efni davlatning siyosiy tarixidagi asosiy omil deb xisoblash "nemis geosiyosatchilari"ning xatosidir. Uning uzi esa geografik yoki xududiy joylashuvni dolzarb va chinakam siyosiy omilga aylanishi mumkin bulgan "extimollik", "imkoniyat" deb talki etishni taklif kiladi. Bu esa, avvalo, sub'ektiv omilga, anikrogi usha xududda yashayotgan xalkka boglik. Bunday yondashuv K.Xausxofer maktabiga mansub nemis geosiyosatchilari tomonidan e'tiborga olingan va V.Blashning tankidini goyatda muxim va asosli deb topgan edi. Zero, aynan shunday yondashuv muayyan davlatning siyosiy tarixini urganishda etnik va irkiy omil axamiyatining kuchayishini ifoda etgan edi.

V.Blash Frantsiyaning usha vaktdagi asosiy siyosiy rakibi bulgan Germaniyaga aloxida e'tibor karatadi. Uning fikricha, geosiyosiy istilosiga Yevropadagi boshka rivojlangan davlatlar tomonidan tuskinlik kilinayotgan Germaniya mintakadagi yagona kudratli davlat xisoblanadi. Yer yuzida Angliya va Frantsiyaning kuplab mustamlakalari mavjud, Rossiya deyarli butun Osiyoni kamrab olgan, AQSH bulsa janub xamda shimolga deyarli erkin xarakat kila oladi, Germaniya esa xamma tomondan kisilgan va uz kuvvatini tashkariga chikara olmaydi. Blash Germaniyani Yevropa xududida joylashgan, lekin dunyo tinchligiga putur yetkazuvchi asosiy taxdid va bunday xavfli kushnini xar kanday yullar bilan bulsa-da zaiflashtirish kerak, deb xisoblaydi.

Germaniyaga nisbatan bunday munosabatda bulish, Frantsiyani mintakaviy darajadagi davlatga karshi yunaltingan «Dengiz kuchlari» umumiy fronti tarkibiga kushilishini bildiradi. Blashning yunalishi frantsuz geosiyosatchilari urtasida yagona emas edi, Shunki unga parallel xolda admiral Laval va general De Goll tomonidan urtaga tashlangan butunlay teskari germanparast yunalish xam mavjud edi.

N.Spaykmen 1917 yilda nashr etilgan «Sharqiy Frantsiya» nomli kitobida El'zas-Lotaringiya provintsiyasining aslida kadimdan Frantsiyaga tegishli bulib, nemislarning bu xududga nisbatan da'vosi nokonuniy ekanligi isbotlaydi. Bu bilan V.Blash Frantsuz inkilobini taxlil etishga xarakat kiladi va ushbu inkilobdagi yakobinchilarga xos mezonlar uz davlatini geografik integratsiya orkali markazlashtirish va mustaxkamlashga intilgan frantsuz xalki geosiyosiy intilishlarining ifodasi ekanligini ta'kidlaydi. U siyosiy liberalizmni xam kishilarning zaminga boglikligi va uni xususiy mulk sifatida egallashga bulgan tabiiy intilishlari orkali tushuntirishga xarakat kiladi. V.Blash shu tarzda geosiyosiy vokelikni uz maylicha mafko'raaviy vokelik bilan shunday boglaydi: g'arbiy Yevropa (Frantsiya)ning xududiy siyosati «demokratiya» va «liberalizm» bilan chambarchas boglik. Bunday tenglashtirish orkali V.Blashning geosiyosiy karashlarini X.Makkinder va A.Mexen karashlari bilan kiyoslash mumkin. V.Blashning «dengiz yunalishi»ni tanlashi mazkur sxemaga juda mos keladi.

Shuni e'tiborga olish kerakki, Yevroosiyodaning geosiyosiy takdiri doimo Amerikalik geosiyosatchilar va olimlarning dikkat markazida bulgan. Bunday karashlarning asoschilaridan biri – Amerikalik geosiyosatchi Al'fred Mexen xisoblanadi. A.Mexenning 1890 yilda nashr etilgan "Tarixda Dengiz kuchlari" (1660-1783)¹ deb nomlangan ilk asari xarbiy strategiya buyicha noyob kullannmaga aylandi. Birozdan keyin uning "Dengiz kuchining Frantsuz inkilobi va imperiyasiga ta'siri" (1793-1812), "Amerikaning xozirda va kelajakda dengiz kuchlariga extiyoji" "Osiyo muammosi va uning xalkaro siyosatga ta'siri" xamda "Dengiz kuchlari va uning urushga munosabati" kabi boshka asarlari nashrdan chikadi.

Uning deyarli barcha kitoblari yagona "Dengiz kuchi" - Sek Power masalasiga bagishlangan edi.

⁹ Martin Jones, Rhys Jones, Michael Woods. *An introduction to political geography: space, place and politics*. Routledge. London and New-York. 2004. ISBN 0-203-62697-4, ISBN 0-203-663084-X. 14-bet

A.Mexen nafakat xarbiy strategiya nazariyotchisi bulib kolmay, balki siyosatda xam faol katnashgan. Jumladan, u Genri Kebot Lodj va Teodor Ruzvel't kabi siyosatchilarga kuchli ta'sir utkazgan. Bundan tashkari, XX asr Amerika xarbiy strategiyasiga nazar tashlansa, u A.Mexen goyalari asosida shakllanganiga ishonch xosil kilish mumkin. Garchi bu strategiya Birinchi jaxon urushida AQSHga sezilarli muvaffakiyat olib kelgan bulmasa-da, Ikkinchi jaxon urushida kulga kiritilgan yutuklar, ayniksa, "sovuk urush" davrida erishilgan galaba "Dengiz kuchlari" strategiyasining mavkeini yanada mustaxkamladi.

A.Mexen siyosatning asosiy vositasi – savdo deb xisoblaydi. xarbiy xarakatlar esa sayyoraviy savdo tamaddunining shakllanishi uchun kulay shart-sharoit yaratishi kerak. A.Mexen "dengiz kudratining tarixiy tarakkiyotga ta'siri" asarida iktisodiy tsiklni 3 xolatda kurib utadi:

1. Ishlab chikarish (suv yullari orkali tovar va xizmatlar almashinuvi)
2. Navigatsiya (ushbu almashinuvni amalga oshiradi)
3. Mustamlakalar (dunyo mikiyosida maxsulot ayirboshlash aylanmasini ta'minlaydi).

A.Mexen davlatning geosiyosiy makomi va xolatini taxlil kilishda olti mezonga asoslanish kerakligini ta'kidlaydi:

1. Davlatning geografik xolati, uning dengizga ochikligi, boshka davlatlar bilan dengiz kommunikatsiyalariga ega bulish imkoniyati. Kuruklikdagi chegaralar masofasi, strategik muxim mintakalarni nazorat kilish imkoniyati. Rakib xududiga uz floti bilan taxdid solish imkoniyati.
2. Davlatning "Jismoniy shakli", ya'ni dengiz kirgoklarining shakli va unda joylashgan portlar soni. Savdoning ravnaki va strategik ximoya ana shu omilga boglik.
3. xududning uzunligi. U kirgok chizigining masofasiga teng.
4. Axoli mikdori. Bu bilan davlatning kemalar kurish va ularga xizmat kilish imkoniyatini baxolash mumkin.
5. Milliy fe'l-atfor. Xalkning savdo bilan shugullanish imkoniyati.
6. xokimiyatning siyosiy tabiati. Eng samarali tabiiy va inson resurslarini kudratli dengiz salohiyatini yaratishga yunaltirish ana shu omilga boglik".

Yukorida ta'kidlanganidek, A.Mexenning geosiyosiy nazariyasi fakat "Dengiz kudrati" va uning manfaatlaridan kelib chikkan xolda yaratilgan. Uning uchun kadimda Karfagen xamda yakin tarixda (XVII-XIX asrlarda) Angliya dengiz kudratining timsoli xisoblanadi.

A.Mexenga ko'ra, "dengiz kudrati" tushunchasi "dengiz savdosi"ning erkinligiga asoslanadi, xarbiy dengiz floti esa ana shu savdoni ta'minlashning kafolati xisoblanadi. A.Mexen masalaga yanada chukurrok yondashib, "dengiz kudrati"ni eng mukammal xamda eng samarali bulgan va shu tufayli dunyoviy xukmronlikka muljallangan aloxida turdagi tamaddun, deb biladi.

Ta'kidlash joizki, A.Mexenning kontseptsiyasi butun dunyoda e'tirof etildi va Yevropa kupgina geosiyosatchilar karashlari va siyosiy faoliyatiga ta'sir kursatdi. xatto asosan kuruklikda joylashgan mintakaviy Germaniya xam admiral Tirpits boshchiligida A.Mexen goyalariga tayanib jadallik bilan dengiz flotini rivojlantirishga kirishadi. 1940-41 yillarda A.Mexenning ikki asari sobik Ittifokda xam nashr etilgan edi.

Ammo uning asarlari birinchi navbatda Amerika geosiyosatchilariga muljallangan edi. Ma'lumki, A.Mexen prezident Monro (1758-1831) doktrinasining kizgin tarafdori bulgan. Shunki, ushbu xujjatda (1823 yilda) Amerika va Yevropa mamlakatlari urtasida bir-biriga tajovuz kilmaslik tamoyili e'lon kilingan, shuningdek, AQSH kudratining yuksalishi yakin atrofdagi xududlarni istilo kilish bilan boglik ekani kursatilgan edi.

Binobarin, A.Mexen xam Amerikaning "kelajagi dengiz bilan uzviy boglik" deb xisoblagan va bu "mknifest destiny" (ya'ni, mukarrar takdiri azal)dir, deb xisoblagan. U birinchi boskichda butun Amerika mintakasini strategik jixatdan birlashtirgach, dunyoda xukmronlik urnatishdan iborat ekanini uktirgan.

Darxakikat, A.Mexenning uzokni ko'ra bilish kobiliyatiga e'tibor berish kerak. Chindan xam A.Mexen yashagan davrda AQSH xali dunyoning kudratli davlatlari katoriga kirmagan, buning ustiga, dunyodagi yetakchi davlatlar kelajakda mukarrar ravishda "dengiz" davlatlariga aylanishi xam noma'lum edi. Masalan, X.Makkinder 1905 yilda "Tarixning geografik uki" makolasida

AQSHni “tashki yarim oy” tarkibiga kiruvchi Angliyaning yarim mustamlakasi xamda strategik maksadlarining davomchisi deb, uni “kuruklikka asoslanadigan davlat”lar katoriga kushgan edi.

X.Makkinderning asari paydo bulishidan roppa-rosa 10 yil oldin admiral A.Mexen Amerikaning sayyoraviy miqyosdagi takdirini, ya’ni dunyo takdiriga bevosita ta’sir kiluvchi asosiy dengiz davlatiga aylanishini bashorat kilgan edi.

1897 yilda nashrdan chikkan “Amerikaning dengiz kudratidan manfaatdorligi” asarida A.Mexen Amerikaning dunyo davlatiga aylanishi uchun kuyidagi faoliyatni amalga oshirishi kerakligini ta’kidlaydi.

1.Dengiz davlati bulgan Britaniya bilan muntazam xamkorlik.

2.Germaniyaning dengizchilikni rivojlantirishga oid da’vo va e’tirozlariga tuskinlik kilish.

3.Yaponiyaning Tinch okeanidagi istilosini dikkat bilan kuzatish va unga karshi xarakat kilish.

4 Yevropaliklar bilan xamkorlikda Osiyo xalklariga karshi olib borilayotgan xarakatlarni muvofiklashtirib borish.

E’tiborli jixati shundaki, A.Mexen “Dengiz tsivilizatsiyalari” uchun asosiy xavf borasida X.Makkindern dan bexabar xolda aynan u yasagan xulosalarga kelgan edi. Bu xavfni u birinchi navbatda, Yevroosiyoning mintakaviy davlatlari – Rossiya va Xitoy xamda Germaniyadan kutish mumkinligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, Rossiya bilan, ya’ni g’arbdagi Kichik Osiyodan boshlanib, Sharqdagi Yapon meridianigacha chuzilgan Rus imperiyasi kuchlari bilan jang kilish dengiz kuchlari uchun uzok muddatli asosiy strategik vazifadir.

A.Mexen 1861-1865 yillarda Shimoliy Amerika fukarolar urushida amerikalik general MakKlellan kullagan “anakonda” tamoyilini sayyoraviy miqyosga olib chikadi. Bu tamoyil dushman xududini dengiz xamda kirgok yulaklar orkali kamal kilish va natijada rakibni strategik jixatdan boskichma-boskich zaiflashtirishdan iborat. A.Mexenga ko’ra, davlatning kuch-kudrati uning “Kuchli dengiz davlati”ga aylana olish saloxiyati bilan belgilansa, rakibga karshi turishning bosh strategik vazifasini belgilovchi omil – uning shunday kuchga aylanishiga yul kuymaslikdir.

A.Mexenning ta’kidlashicha, rakiblar – Evrosiyo davlatlarini “anakonda” aylanasida bugib tashlash uchun ular nazoratidan kirgok xududlarini tortib olish va imkon kadar dengiz xududlariga chikish yullarini berkitib, sikuvga olish kerak.

Birinchi jaxon urushida ushbu strategiya “ok xarakat” tomonidan Antantaga madad berish maksadida (bol’sheviklarning Germaniya bilan imzolagan tinchlik bitimiga javob tarikasida) Yevrosiyo tevaragida amalga oshirildi, ikkinchi jaxon urushida u yana Markaziy Yevropaga, shuningdek, amalga oshirilgan xarbiy-dengiz yurishlari orkali kisman Yaponiya va uk davlatlarga karshi kullandi. Ushbu geostrategiya XIX asrning oxiridan boshlab geosiyosatchilar tomonidan nazariy jixatdan rivojlantirilganligi ma’lum. Aslini olganda NATO, KSEKN, KNZUS, CENTO kabi bloklarning Sovet Ittifokiga karshi karatilgan strategiyasi admiral A.Mexenning asosiy tezislarni rivojlantirish orkali ishlab chikilgan edi. Bu xol uni zamonaviy atlantizmning “ma’naviy otasi” deb atashga asos bula oladi.

Uz faoliyatini Yevroosiyoda strategik muvozanat urnatishga bagishlagan amerikalik olimlardan yana biri – Nikolas Spaykmen (Nicholks Spykmkn) xisoblanadi. Kelib chikishi gollandiyalik bulgan N.Spaykmen (1893-1943) admiral A.Mexenning bevosita izdoshidir. N.Spaykmen xalkaro munosabatlar professori, keyinchalik Yel’ universiteti koshidagi Xalkaro munosabatlar instituti direktori bulgan. Avvalgi geosiyosatchilardan farkli ularok, uni geografiya, xalkning zamin bilan alokasi, rel’efning milliy xarakterga ta’siri kabi mummlar unchalik kiziktirmagan. N.Spaykmen nazarida geosiyosat – xalkaro siyosat amaliyotida kullandigan muxim kurol, eng samarali strategiyani ishlab chikish imkonini beradigan taxliliy uslub va formulalar tizimdir. SHu ma’noda, u nemis geosiyosat maktabining “adolatli va adolatsiz chegaralar” to’g’risidagi tasavvurlarni metafizik safsata ekanini ta’kidlab, kupgina, ayniksa 1944 yilda N’yu Yorkda nashrdan chikkan “Tinchlik geografiyasi”(“The Geogrph of the Pekce”) asarida bu yondashuvni keskin tankid kildi.

N.Spaykmen A.Mexen kabi AQSHning “dunyo xukmronligi”ga tezrok erishishini ta’minlaydigan samarali geosiyosiy dastur ishlab chikish tarafdori bulgan. Uning keyingi tadkikotlari xam ana shu maksadga karatilgan pragmatizmga yugrilgan.

X.Makkinder asarlarini sinchiklab urgangan N.Spaykmen asosiy geosiyosiy sxema borasida uzining boshkalardan farkli bulgan dasturini urtaga tashladi. N.Spaykmen X.Makkinderning hekrtilkndga xaddan ortik baxo berganligini ta’kidladi. Bunday baxo nafakat dunyo xaritasidagi kuchlarning xolati, balki dastlabki tarixiy sxemaga xam ta’sir etadi. N.Spaykmen fikricha, “kirgok xududlar”ini tashkil etgan “ichki yarimoy”, ya’ni rimlknd’ning geografik tarixi (xuddi X.Makkinder fikri kabi) “kuruklik kuchmanchilari” bosimi ostida emas, balki tabiiy ravishda kechgan. Uningcha, hekrtilknd barcha madaniy ta’sirlarni kirgok xududlardan oladi, uning uzi mustakil geosiyosiy vazifa yoki tarixiy rivojlanish saloxiyatiga ega bulmagan xududdir. Spaykmen Hekrtilknd emas, aynan Rimlknd dunyo xukmronligining kaliti ekanini uktiradi. U X.Makkinderning biz yukorida keltirgan xulosasini yangicha talkin etib, “Kimki Rimlkndda ustunlik kilsa Yevroosiyoda ustunlik kiladi, kimki Yevroosiyoda ustunlik kilsa dunyo takdirini uz kuliga oladi”, - degan koidani ilgari suradi.

N.Spaykmen bu bilan geosiyosat faniga aytarlik yangilik kiritmadi. X.Makkinder uchun xam “kirgok xudud”, “tashki yarim oy”, yoki Rimlknd mintakani nazorat kilish uchun asosiy strategik muljal xisoblangan. Lekin X.Makkinder ushbu xududni mustakil va farovon geosiyosiy makon emas, balki “dengiz” va “kuruklik” unsurlarining xududiy karama–karshiligi sifatida tushungan. Birok hekrtilkndni nazorat kilish deganda, u xech kachon Rossiya va unga yakin bulgan mintakaviy xududda xukmroklik kilishni nazarda tutmagan.

N.Spaykmen “Dunyo siyosatida Amerika strategiyasi: Kushma SHtatlar va kuchlar muvozanati” (“Kmerick's Strktegy in World Politics: The United Stktes knd the Bklknce of Power”, N’yu - York, 1942) va “Tinchlik geografiyasi” asarlarida birinchi bulib A.Mexen tomonidan taklif kilingan davlatning geosiyosiy kudratini belgilovchi unta mezonni kursatib utadi.

- 1.Xududning yuzasi
- 2.Chegaralar tabiati
- 3.Axoli mikdori
- 4.Foydali kazilmalarning mavjudligi yoki yukligi
- 5.Iktisodiy va texnik tarakkiyot
- 6.Moliyaviy imkoniyatlar
- 7.Bir millatlilik yoxud axoli tarkibida bitta millatning ustunligi.
- 8.Ijtimoy integratsiya darajasi
- 9.Siyosiy barkarorlik
- 10.Milliy ro’xiyat

Mazkur mezonlar asosida baxolangan davlatning geosiyosiy imkoniyatlari yetarli darajada bulmasa, u xolda bunday davlat umumbashariy strategik ximoyadan foydalanish uchun suverentetining bir kismidan voz kechish evaziga muayyan strategik ittifokka a’zo bulishi kerak. buladi.

Rimlknd tushunchasiga xaddan tashkari yukori baxo berish bilan, N.Spaykmen dunyo geosiyosiy xaritasiga “dengiz kudrati” pozitsiyasidan axamiyatli bulgan yana bir muxim kushimcha – “oralik okean” (Midland Ocekn) tushunchasini ilmiy muomalaga kiritadi. Uning negizida Yevropa, Yakin Sharq va Shimoliy Afrikaning kadimgi tarixida Urta yer dengizi kanday urin tutgan bulsa, G’arb tsivilizatsiyasining eng yangi tarixida Atlantika okeani xuddi shunday mavkega ega ekani xakida geosiyosiy goya yotadi.

N.Spaykmen tamaddunning asosiy tarixiy xududi aynan “kirgok xudud”lari bilan (Rimlknd) uzviy boglik, deb xisoblagan. Shu tufayli u Urta Yer dengizi atrofidagi xududlarni keyinchalik mintaka (kuruklik boskinchilarini madaniylashuviga olib kelgan) ichkarisiga va ayrim orollarga tarkalagan (dengiz boskinchilarini madaniylashuviga olib kelgan) madaniyat namunasi sifatida talkin etgan.

Kadimda Urta yer dengizi atrofida kechgan jarayonlar bugungi kunda sayyoraviy miqyosida Atlantika okeani doirasida ro'y bermoqda. Okeanning xar ikki kirgogi G'arb tamaddunining texnologik va iktisodiy jixatdan eng rivojlangan xududi bulib kolmokda.

Bunday talqin etilgan Midlend Ocekn, ya'ni "oralik okean" ajratuvchi emas, balki birlashtiruvchi omil sifatida More Intemum, ya'ni "ichki dengiz"ga aylanadi. Shundan kelib chikib, N.Spaykmen shartli ravishda "atlantika mintakasi" deb atash mumkin bulgan kuruklikdan iborat geosiyosiy vokelik xakida suz yuritadi. Ushbu mintaka markazida joylashgan Atlantika okeani kul vazifasini bajaradi. Nazariy tusdagi ushbu "mintaka" yoki "yangi Atlantida" G'arbiy Yevropa madaniyatining mushtarak, demokratiya va liberal-kapitalizm mafko'rasi, siyosiy, etnik xamda texnologik tarakkiyotning uzviy boglikligini ifoda etadi.

N.Spaykmen ushbu "atlantik mintaka"da intellektual omil ayniksa muxim axamiyat kasb etishini ta'kidlaydi. G'arbiy Yevropa va Shimoliy Amerikaning Sharqiy kirgogi (ayniksa N'yu-York) ushbu yangi "atlantik xamjamiyat"ning uzak markazini tashkil etadi. Bunda AQSHning savdo xamda xarbiy-sanoat majmui uning boshkaruv markazi va kudratli mexanizmi vazifasini bajaradi. Yevropa ma'lum ma'noda AQSHning intellektual tarkibiy kismiga aylanadi va shu bois AQSHning geosiyosiy manfaatlari va strategik yunalishi barcha g'arb davlatlari uchun yagona va asosiy yul bulib koladi. Shunday ekan, Spaykmen Yevropa davlatlarining siyosiy suvereniteti xam asta-sekin kiskarishi va xakikiy xokimiyat "atlantika" xududining barcha vakillarini birlashtiruvchi AQSH yetakchiligidagi maxsus tuzilma ixtiyoriga berilishi kerak, deb xisoblaydi.

Boshkacha aytganda N.Spaykmen "Shimoliy Atlantika Ittifoki" (NATO) tuzilishi natijasida ruy bergan kupgina jarayonlar, jumladan, urushdan keyin Yevropa davlatlari suverenitetining kamayishi va AQSHning sayyoraviy xukumronlikka intilishini oldindan anglab yetgan edi.

Shu bois Spaykmen ayrim olimlar tomonidan Amerikaning "sovuk urush"dagi galabasining me'mori deb tan olinishi bejiz emas. AQSHning "dengiz kudrati" sifatida mintaka va dengiz kuchlari urtasidagi ko'rashda xal kiluvchi galabaga erishish uchun Yevrosiyo, jumladan Yevropa, Arab mamlakatlari, xindiston, Xitoy kabi davlatlarning kirgok xududlarini nazorat kilishni nazariy jixatdan asoslash Spaykmen kontseptsiyasining mazmun-moxiyatini tashkil etadi. Makender talkinida sayyoraviy ikkilik deb atalgan dengiz va kuruklik urtasidagi ziddiyat "abadiy" va "uzgarmas" bulsa, N.Spaykmen fikricha, "dengiz davlatlarining" Rimlknd ustidan urnatadigan mutlak xukumronligi kuruklik davlatlarini tula-tukis nazorat ostida tutib turish imkonini beradigan galabaga olib keladi".

Aslida bunday yondashuv A.Mexen ilgari surgan "anakonda" taktikasining mantikiy yakuniga yetkazilgan va rivojlantirilgan kurinishidir. N.Spaykman Markaziy Yevroosiyoening geosiyosiy xolati va ushbu mintakada ruy berishi mumkin bulgan uzgarishlar xususida xam fikr-muloxozalarini bayon etgan. Chunonchi, u Markaziy Yevrosiyo siyosiy jixatdan kuchayishi va butun kit'ani egallashga intilishi mumkinligi to'g'risidagi X.Makkinder nazariyalaridan voz kechishga xali erta ekanini uktiradi. Shunday kilib, N.Spaykmen geosiyosat tarixida "atlantizmning otasi" "NATOning goyaviy raxnamosi" sifatida nom koldirgan.

Shunday kilib, Yevroosiyoening geosiyosiy takdiri frantsuz geosiyosiy maktabi vakillari tomonidan ilgari surilgan kontseptsiyalar g'arbiy Yevropada strategik muvozanatni saklashga karatilgan bulsa, atlantistlar vakillari tomonidan ilgari surilgan kontseptsiyalar butun Yevroosiyoada strategik muvozanat urnatishni nazarda tutadi.

Amerika geosiyosatida Buyuk Britaniyaning Yevroosiyoeni egallash va uning markaziga intilishga karatilgan strategiyasining davomini kurish mumkin. AQSH strategiyasi "sovuk urush" davrida goyaviy-mafko'raviy jixatdan asosan sobik Sovet Ittifokiga karshi yunaltirilgan edi va bu ko'rashda geosiyosiy maksadlar oshkora namoyon bulmagan. Sovet tizimi parchalangandan keyin Yevroosiyoening turli mintakalarida AQSH olib borayotgan xarbiy xarakatlar, ushbu kit'aning markazi – Markaziy Osiyoga nisbatan turli xiyla va nayranglar vositasida kirib borish va bu xududni imkon boricha uzokrok uz ta'sir doirasida saklab turishga intilishlar mazkur davlatning yuz yildan buyon amalga oshrib kelayotgan geosiyosatining muxim yunalishlaridan biri ekanini namoyon etadi. Xulosa kilib aytganda, A.Mexenning "Anakonda" strategiyasi va

N.Spaykmen ilgari surgan kontseptsiya yer yuzida va asosan Yevroosiyodagi strategik vaziyatni nazorat etishga yunaltilgan geosiyosatni anglatadi.

2. Geosiyosiy jarayonlar borasida zamonaviy tadkikotlar. Ma'lumki, utgan asrning asosiy geosiyosiy karama-karshiligi "sovuk urush"da yakkol namoyon bulgan. Bu davrda uning intixosi, umuman jaxon xamjamiyatining kelajagi to'g'risida turli yondashuv va nazariyalar ilgari surildi. Ba'zi olimlar yadroviy xalokat dunyo tarakkiyotiga yakun yasashini ta'kidlagan bulsa, boshkalari Sharq va G'arb utrasidagi ziddiyat oxir-okibatda yagona umumsayyoraviy tartibotga buysunishga olib kelishini uktiradi. Aynan ana shu yondoshuv mondializm nazariyasining mazmun-moxiyatini ifoda etadi. Ushbu kontseptsiya G'arbning "sovuk urush"da erishgan galabasidan ancha ilgari paydo bulgan edi. Unga ko'ra, tulik sayyoraviy integratsiyaning ruy berishi mukarrar bulib, davlatlar, xalklar, millatlar va madaniyatlarning xilma-xilligi boskichidan yagona dunyo, ya'ni "One World"ga utish amalga oshadi.

Ushbu goyaning ildizlarini Urta asrlarga va uzok utmishga borib takaladigan ba'zi utopik nazariyalarda kurish mumkin. Bunday ta'limotlarga ko'ra, tarixning muayyan kul'minatsion davrida yerdagi barcha xalklar yagona saltanat ostida birlashadi va kadimdan davom etib kelgan ziddiyatlar, tuknashuv xamda muammolar barxam topadi.

Mondialistik goyalar kuprok betaraf pozitsiyada turgan turli kasbdagi yevropaliklar, ingliz liberallariga, shuningdek shurolarga xos bulgan. XIX asr oxiridan boshlab jaxon biznes olamidagi yirik shaxslar tomonidan mondialistik ruxdagi tashkilotlar tuzilgani ma'lum. Masalan, ser Sesil Rous tomonidan tuzilgan "Davra stoli" guruxi a'zolari "yagona Dunyo xukumatini tuzish va butun dunyoda tusiksiz savdo tizimini shakllantirishga xissa kushishi" shart edi. Ushbu "davra stoli" doirasida yuritilgan baxs-munozaralarda kupincha sotsialistik va liberal-kapitalistik goyalar korishib ketar va kommunistlar ushbu tashkilotdagi yirik moliya kapitali vakillari bilan xamkorlik kilar edi. Ularning barchasini umumsayyoraviy birlashuv utopik goyasi bir-biri bilan boglab turgan. Rus olimi A.Duginning fikricha, Millatlar Ligasi, BMT va YUNESKO kabi nufuzli xalkaro tashkilotlar xam ana shunday mondialistik ruxdagi tashkilotlar sirasiga kiradi. XX asr davomida bunday mondialistik tashkilotlar ortikcha shov-shuvlardan kochib, yashirin, sirli tusga ega bulib, nomini tez-tez uzgartirib turgan.

AQSHning butun G'arb olamida, qolaversa, butun yer yuzida strategik jixatdan eng kudratli davlatga aylangani sari u mondializmning asosiy shtabiga aylandi. Bu "shtab" a'zolari xokimiyatga mukobil maslaxatchilar, taxlilchilar va strategik tadkikotlar markazlaridan iborat tizimni shakllantirdi.

Shunday kilib mondialistik tashkilotlarning uch asosiy markazi vujudga kelgan va faoliyat yuritgan bulsa-da, ular rasman G'arb jamoatchiligiga uzok vakt ayon bulmagan. Rasmiy tashkilot xamda tizimlardan farkli ularok, bu guruxlar rejalashtirish va tadkikotlar soxasida erkin faoliyat yuritishib, BMT va boshka xalkaro tashkilotlar komissiyalari faoliyatini belgilovchi kat'iy koidalar va rasmiyatchilikdan xalos edi.

Amerikalik yirik bankir Morgan asos solgan "Xalqaro munosabatlar buyicha kengash" dastlabki mondialistik tashkilotlardan bulgan. Ushbu norasmiy tashkilot AQSHning jaxon xamjamiyatiga nistabatan olib boradigan strategiyasini ishlab chikish, "Dunyo xukumati"ni tashkil etish va sayyorani tuligicha yagona kolipga solishni maksad kilib faoliyat yuritgan. Bu tashkilot 1921 yilda "Butun jaxon tinchligi uchun Karnegi Jamgarmasi"ning shu'basi sifatida tashkil topgan. Uning a'zolari xisoblangan barcha yukori mansabdagi siyosatchilarni sayyoramizning kelajagi to'g'risidagi mondialistik karashlar birlashtirgan. 1954 yilda ikkinchi mondialistik tizim – Bil'denberg klubi yoki Bil'denberg guruxi tashkil topadi. U "nafakat" amerikalik taxlilchi, siyosatchi, moliyachi va ziyolilar, balki ularning yevropalik xamkasblarini xam birlashtiradi. 1973 yilda Bil'denberg guruxi faollari tomonidan uchinchi muxim mondialistik tizim "Trilateral" (Trilkerkl) – "Uch tomonlama komissiya" tashkil etiladi.

Ushbu tashkilotning AQSHdagi shtab-kvartirasidan (345 Ekst 46th street, New York) tashkari yana ikki karorgoxi Yevropa va Yaponiyada mavjud bulgan. "Trilkerkl" fundamental geosiyosiy nukta nazardan bozor iktisodiyoti xamda texnik rivojlanishda yetakchilik kilayotgan

Amerika kit'asi, Yevropa va Yaponiya nazorat kilayotgan Tinch okeani xududidan iborat "uchta eng ulkan xudud"ni AQSH va atlantizm boshchiligida birlashtirishni nazarda tutgan edi.

Bil'denberg va Trilateral kabi mondialistik guruxlarga "Cheyz Manxetten bank"ning egasi yirik sarmoyador Devid Rokfeller boshchilik kilgan. Bundan tashkari, barcha mondialistik loyixalarni ishlab chikish va amaliyotga joriy etishda atlantizmning doimiy taxlilchilari, geosiyosatchi va strateglari xisoblangan Zbigneu Bjezinskiy, Genri Kissinjer va Jorj Boll kabi mashhur siyosatchilar xizmati bekiyos bulgan.

Barcha mondialistik loyixalarning asosiy yunalishi "demokratik", "gumanistik", "progressiv" kadriyatlarni keng targib etish va g'arbning strategik ustuvorligi ostida yagona dunyo tizimiga utishni kuzda tutadi. Ammo, ta'kidlanganidek mondializmga karshi kayfiyatlardan xalos bulish maksadida siyosatchi, jurnalist, ziyoli, moliyachi xamda taxlilchilardan iborat parallel tuzilmalar xam tashkil etilgan. Mutaxassislarining fikricha, bunday tuzilmalar "Yagona Dunyo xukumati" loyixasini keng ommaga e'lon kilish oldidan uziga xos zamin xozirlashi kerak edi. Shunki bunday olamshumul dasturning kutilmaganda e'lon kilinishi kuchli karshilikni keltirib chikarishi mumkin edi. Mondialistik tashkilotlar tuzadigan va amalga oshiradigan dasturlar uslubi bilan jixatidan bir-biridan farqlansa-da, nazariy jixatdan bir maksadga yetaklaydigan vosita bulgan.

Mondializmga konvergenstsiya nazariyasi muxim urin tutadi. Utgan asrning 70-yillarida Z.Bjezinskiy boshchiligida "sul" taxlilchilar tomonidan ishlab chikilgan ushbu nazariya "sovuk urush" davrida yakkol namoyon bulgan mafko'raviy va geosiyosiy karama-karshilikka yangi madaniy-mafko'raviy tamaddunni vujudga keltirish orkali barxam berish mumkinligini asoslaydi. U sof atlantizm va kontinentalizm oraligidagi, anikrok aytganda, sotsializm va kapitalizmni uygunlashtiradigan tamaddun bulishi kerak edi.

Bu nazariya asoschilari marksizmdan xalos bulish uchun uning sotsial-demokratik yoki revizionistik ruxdagi mu'tadilrok andozasini kabul kilishi lozimligini ta'kidlagan. Buning uchun esa "proletariat diktaturasi", "sinfiy ko'rash", "ishlab chikarish kuchlarini natsionalizatsiya kilish" va "xususiy mulkni bekor kilish" degan marksistik atamalardan voz kechish zarur edi. Bu uz navbatida, liberal g'arbda bozor erkinligini bir oz cheklash, iktisodiyotga davlat aralashuvini kisman bulsa-da kiritishni takozo etardi. Madaniy mushtaraklik esa ma'rifatparvarlik va insonparvarlik kadriyatlarida ifodalanishi mumkin. Zero, g'arbdagi demokratik tuzumlar xam, shurolarning ijtimoiy axlok tizimi xam ana shu umuminsoniy kadriyatlarga asoslangan.

"Konvergenstsiya nazariyasi" asosida paydo bulishi mumkin bulgan Dunyo xukumatiga sobiq SSSR va AQSH tomonidan sayyoramizni birgalikda boshkarish imkoniyati berilishi nazarda tutilgan edi. Bu vaziyatda yer yuzidagi xalklar geosiyosiy ziddiyat bosimidan xalos bulib, "sovuk urush" tugashi va umumiy tinchlik davri boshlanishi kerak edi.

E'tiborli jixati shundaki, mondialistik markazlarning Moskvada xam uz vakillari bulgan. Jumladan, akademik Gvishiani "Trilateral"ning sovetlar davlatidagi shu'basi bulgan tizimli tadkikotlar institutiga raxbarlik kilgan. g'arbdagi va Rossiyadagi ayrim geosiyosatchilar fikricha, sobiq Ittifok davrida kayta kurish siyosatini amalga oshirgan Mixail Gorbachev va uning maslaxatchilari tayangan mafko'raviy asos konvergenstsiya nazariyasi edi.

Mondializmga eng mashhur tadkikotlardan biri – bu Djons Xopkins Universiteti professori Frensis Fukuyamaning "Tarix intixosi" nazariyasidir. Kupchilik olimlar, davlat arboblari, geosiyosatchi mutaxassislar fikricha, g'arb atlantizmining galabasi va sobiq shuro davlatining kulashi mondialistik loyixalarning barxam topishi yoxud mantikan uzgarishiga olib kelishi kerak edi. 1990 yillarning boshida mondializmning yangi kurinishi sifatida F.Fukuyamaning "Tarix intixosi" makolasi asosida ishlab chikilgan doktrina paydo buldi. Jiddiy shov-shuvlarga sabab bulgan ushbu makolada ilgari surilgan goya siyosatchilar va boshka kuplab tanikli mutaxassislar tomonidan neomondializmning goyaviy bazasi sifatida talkin kilina boshlandi.

Xush, ushbu goyaning mazmun-moxiyati nimalardan iborat? Mazkur makolada F.Fukuyama tarixiy jarayonlar rivojining kuyidagi andozasini taklif kiladi. Insoniyat "ijtimoiy vokelik noto'g'ri boshkarilgan" va "koloklik" xukm surgan zulmatli davrdan kapitalizm,

zamonaviy G'arb tamadduni, bozor iktisodiyoti va liberal-demokratik mafko'raga asoslangan tuzum sari intilib kelgan. Sho'ro davlatining parchalanishi eng sunggi "irratsionalistik" andozaning kulagani tarix intixosi xamda yer yuzida yangicha davr boshlanganini anglatadi. Dunyo tarakkiyoti bundan buyon "bozor va demokratiya"ning ratsional konunlariga asoslanadi.

Bozor munosabatlari va demokratiya G'arb madaniyati maxsuli bulsa-da, yangi tuzum barcha mintakalarni kamrab olgan xolda mamlakatlarni iktisodiy rivojlangan markazlar atrofida birlashtiradi.

F.Fukuyamaning nazariyasiga yaqin fikrlar yevropalik olimlar asarlarida xam uchratish mumkin. Chunonchi, uzok vakt davomida Frantsiya prezidenti Fransua Mitteranning maslaxatchisi xamda bir oz vakt Yevropa Tiklanish va tarakkiyot banki direktori lavozimida ishlagan J.Attali "Gorizont chizigi" kitobida shunga uxshash nazariyani ilgari surgan.

J.Attalining fikricha, xozirgi vaktida tarakkiyotning uchinchi davri - kadriyatlarning universal ekvivalenti bulgan "pul davri" boshlangan. Uning nazarida, jaxonda yagona liberal-demokratik mafko'ra, bozor tizimi va informatsion texnologiyalarning rivojlanishi tufayli dunyoda yangi manzara vujudga keladi, butun tarixiy tarakkiyot davomida xukmronlik kilgan geosiyosiy vokeliklar axamiyati susayadi. Bu xol G'arb va Sharq urtasidagi ziddiyatni ifoda etgan geosiyosiy dualizmning bartaraf etilishiga sabab buladi.

Shu bilan birga, yaxlit umumdunyoviy tizim "geoiktisodiyot" tamoyillariga asoslangan yangi geosiyosiy vokelikka aylanadi. Ta'kidlash joizki, "Geoiktisodiyot" mondialistik geosiyosatning uziga xos kurinishi bulib, u geosiyosiy yondashuvning mazmun-moxiyatini ifoda etuvchi geografik, madaniy, mafko'raviy, etnik, diniy va boshka xususiyatlarni emas, asosan iktisodiy omilning xududga munosabatini ustuvor omil sifatida tan oladi. "Geoiktisodiyot" uchun aloxida shaxsning yashash tarzi, takomili, madaniy kadriyatlari va an'alarini e'tiborga olmaydi. U vokelikni yirik ishlab chikarish, axborot markazlari, foydali kazilmalar va jaxon birjalari markazlari bilan boglik xolda talkin etadi. J.Attalining geoiktisodiy yondashuvi "yagona dunyo"da kuyidagi yangi iktisodiy markazlar bulishi mumkinligini asoslaydi:

- Janubiy va Shimoliy Amerikani birlashtirgan yagona moliyaviy-sanoat xududi;
- Iktisodiy integratsiyalashuv natijasida paydo bulgan Yevropa xududi;
- Yaponiya, Tayvan, Singapur kabi bir kancha rakobatchi markazlarni uz ichiga olgan "yangicha tarakkiyot" zonasi - Tinch okeani mintakasi xududi.

J.Attali bu uch mondialistik xudud bir-biri bilan iktisodiy va mafko'raviy jixatdan uzviy boglik bulgani bois, ular urtasida jiddiy fark yoki karama-karshilik vujudga kelmaydi, deb ta'kidlaydi. Bu xududlar geografik joylashuv jixatidangina farklanib, atrofidagi rivojlanmagan mintakalarni uzviy bir tizimga tarzida birlashtiradi. Shu tarika yer yuzida mavjud bulgan geosiyosiy karama-karshilik barxam topadi. g'arbgaga karshi tura oladigan kutbning mavjud emasligi Yevroosiyoda yangicha yondashuvlarni joriy etish jarayonini tezlashtiradi. J.Attalining ta'kidlashicha, bu geoiktisodiyot davrining boshlanishidan dalolat beradi.

Xulosa kilib aytganda, geosiyosat tarixida uziga xos urin tutgan bunday tadkikotlar muxim ilmiy - nazariy axamiyat kasb etadi. Zero, ushbu izlanishlar xalkaro munosabatlar amaliyotini atroflicha urganish xamda nazariy umumlashtirish negizida yangi ilmiy yechimlar va xulosalar kilishga xizmat kilgan. Shu ma'noda, keyingi yillarda Markaziy Osiyoda jadal kechayotgan geosiyosiy jarayonlarni tadkik etayotgan olimlar uchun bunday tadkikotlarning urni va axamiyati bekiyosdir.

3. Yevroosiyochilik va neoevroosiyochilik. Yevroosiyoning geosiyosiy takdiri rus geosiyosatchilari tomonidan chukur taxlil etilgan. Yevroosiyoda strategik muvozanat urnatish mavzusi kuplab olimlar, ayniksa rus geosiyosatchilari tomonidan teran taxlil etilgan. Zero, geosiyosiy ta'limotlar va ularga tayangan xolda olib borilgan tashki siyosat, shuningdek, xarbiy xarakterlar xamda boskinchilik yurishlar yunalishi bevosita Yevroosiyoning markaziga karatilgan. Bu xol MDx xududida yashayotgan olimlar, mutaxassislar, siyosatchilar va davlat arboblari uchun nafakat ilmiy tadkikot masalasi, balki Rossiya va uning atrofidagi davlatlarni tashvishga solayotgan jiddiy muammodir. Yevroosiyoning geostrategik mavkei va istikboli rus geosiyosatchi olimi, Lev Nikolaevich Gumilevning karashlarida ilmiy jixatdan asoslangan.

Asli tarixchi bulgan L.Gumilev rus geosiyosatchisi P.Savitskiyning eng iste'dodli shogirdlaridan bulgan. U asarlarida tom ma'nodagi geosiyosiy mavzularni tadqiq qilgan bulmasa-da, uning etnogenez va etnik tsikllar nazariyasi "organitsistik" yondashuvga yaqin bulib, kisman "geografik determinizm" yunalishini davom ettiradi. Zero, ushbu tushunchalar F.Rattsel, R.Chellen, K.Xausxofer êââi tanikli olimêâð geosiyosiy karashlari negizini tashkil kiladi.

L.Gumilevning kadimgi davr Yevroosiyo etno-xaritasi, chullar, kuchmanchi xalklar va ularga tegishli bulgan tamaddunlarga oid tadqiqotlari ayniksa diqqatga sazovordir. Uning asarlarida siyosiy tarixning butunlay yangi kiyofasi namoyon buladi. Bunda Yevroosiyoning Sharqiy kismi tsivilizatsiya tevaragida (ya'ni g'arbiy tsivilizatsiya nazarda tutilmokda) joylashgan varvarlarga tegishli yer emas, balki etnogenez, madaniyat, siyosiy tarix, davlatchilik va texnik tarakkiyotning uziga xos markazi sifatida ifodalanadi. g'arb va uning tarixi nisbiylashtiriladi. Yevroosiyo madaniyati va bu kit'ada yashayotgan etnoslarning bir-biri bilan uzviy bog'liqligi, uziga xos kadriyatlar majmui, diniy muammolari xamda tarixiy konuniyatlari umuman urganilmagan dunyo sifatida maydonga chikadi.

L.Gumilev Yevroosiyoda mavjud bulgan elatlar to'g'risidagi goyani mantiqiy nixoyasiga yetkazadi va etnik ruslar fakat Sharqiy slavyanlarga tegishli buginlardan biri bulmay, balki turkiy kabilalar va slavyanlarning kushilishidan xosil bulgan aloxida etnos degan fikrni ilgari suradi. Fikrimizcha, bu goya Rummiyadagi turkiy urug'lar istikomat kiladigan xududlar ustidan ruslarning nazorat urnatishi asosli ekaniga bilvosita ishora bulishi mumkin. Olimning nazarida, buyuk rus tamadduni "CHul va Urmon" urtasida urnatilgan tarixiy xamkorlik natijasida turkiy-slavyan etnogenezi asosida yuzaga kelgan. Aynan "Chul va Urmon"ning geosiyosiy uygunligi Rossiyaning tarixiy mohiyatini ochib beradi xamda uning tamadduni, madaniyati, mafko'rasi va siyosiy istikbolini belgilab beradi.

L.Gumilyov O.Shpengler va A.Toynbi singari tamaddunlar, madaniyatlar xamda etnoslarning tarixiy tsikllarini ajratib kursatgan. Uning talkiniga ko'ra, millatlar, davlatlar va diniy jamoalarning etno-madaniy tuzilmalari barcha jabxalarda guyo tirik jismga uxshaydi. Ular tug'ilish, yoshlik, ulgayish va karilik davrlarini bosib utadi, keyin esa yuk bulib ketadi. L.Gumilevning yondashuvida barcha kontinental geosiyosiy maktablarga xos "organitsistik falsafa" ta'siri yakkol sezilib turibdi.

Bu urinda L.Gumilevning etnogenez sabablari, ya'ni xalk va davlatning paydo bulishiga oid karashlari diqqatli tortadi. Ushbu jarayonni taxlil kilish uchun u "passionarlik" yoki "passionar turtki" degan atamani kullaydi. Bu tushuncha biologik va ma'naviy kuvvatning tushuntirib bulmaydigan tarzda uzaro uygunlashgan xolda shiddat bilan sachrashini ifoda etadi. Olimning fikricha, "eski" (kari) xalklar xamda madaniyatlar turgun xolatdan tusatdan xarakatga kelib, xududiy, ma'naviy va texnikaviy boskinchilikning dinamik tulkinida turli etnik va diniy guruxlarni kamrab oladi. Bu jarayonda turli tuman elatlar koldiklari birlashib, yangi, faol va nisbatan barkaror shaklga utadi. Shu tarika etnogenezning shakllanish jarayoni va tulakonli passionarlik sharoitida aloxida superelatni vujudga keltiradi. Ushbu superelat siyosiy tashkilotning milliy-davlatchilik shakligagina emas, balki imperiyaga xam mos kelishi mumkin. Passionarlik ðóxi esa asta-sakin suna boradi. "Passeizm" - "faollik", ya'ni an'analardan uzilgan xolda fakat bugungi kun bilan yashash va kelajakka beparvolik ximmi bilan almashinadi. Ana shu boskichda "passionar sinish" yuz beradi va etnogenez inkirozga yuz tuta boshlaydi. Keyinchalik "futuristik boskich" boshlanib, unda zaif "xayolparastlar" va "diniy eskapist"lar turi ustuvor bulib, u tevarakdagi borlikka ishonchini yukotadi va "narigi dunyo"ga (uzga olam) utishga xarakat kiladi. L.Gumilev nazarida bu xol uzil-kesil inkiroz belgisi xisoblanadi. Elatning tushkunlikka yuz tutishi, superelatlarining parchalanib ketishi, imperiyalarning kulashi kuzatiladi. Bunday xolat yangi "passionar turtki" paydo bulishigacha davom etadi. Bu turtki okibatida yangi sof elat paydo bulib, eski tuzilmalar koldiklarini yemiradigan yangi etnogenez vujudga kelishiga zamin xozirlanadi. Ushbu boskichda ba'zi etnoslar dastlabki xolatida saklanib kolsa, boshkalari yangi etno-genetik rivojlanish jarayonida yuk bulib ketadi. L.Gumilyov yoklab chikkan Yevroosiyo guymidan kuyidagi geosiyosiy xulosalar kelib chikadi.

1. Evroosiyo elatlar va madaniyatlarning shakllanishi uchun boy, serxosil, ularning tulik rivojlanishini ta'min etadigan kulay zamindir. Demak, jaxon tarixini atlantistik tarixshunoslikka xos tarzda "g'arb va barcha kolganlar" tarzidagi bir kutbli kurinishda emas, balki kup kutbli kurinishda urganiSH lozim. Bunda Shimoliy va Sharqiy Yevroosiyo aloxida ahamiyat kasb etadi. Shunki u umumsayyoraviy tamadduniy tarakkiyot jarayonining muxim manbai sifatida g'arbga mukobil xisoblanadi. L.Gumilev asarlarida X.Makkinderning "Tarixning geografik uki" tezisiga teran tushuncha beriladi va muayyan tarixiy va etnik mazmun bilan boyitadi.
2. Velikorosslar davlatchiligi asosida yotgan "guë và urmon" geosiyosiy sintezi Osiyo va Sharqiy Yevropa ustidan madaniy strategik nazorat uchun asosiy vokelik xisoblanadi. Bunday nazorat Sharq va g'arb urtasida muvozanatni saklab kolishga xizmat kiladi. Aks xolda g'arb tamaddunining (urmon) maââiy cheklangan sharoitida ustunlikka intilishi Sharq madaniyatini (chul) anglab yetmaslikka va oxir-okibatda ziddiyat va tuknashuvlarga olib keladi.
3. Etnogenezning eng yukori boskichiga kutarilgan g'arb tamadduni "ximerik" etnoslarning konglomeratiga aylanadi. Demak, ogirlik markazi yanada yoshrok xalklarga kuchadi.
4. Yakin kelajakda År sayyorasining siyosiy va madaniy xaritasini keskin uzgartirib yuboradigan oldindan bashorat kilib bulmaydigan "passionar turtki" yuz berishi mumkin.

L.Gumilevning geosiyosiy karashlari uziga xos kit'achilik goyasiga asoslanganligi ma'lum buladi.

Bu urinda yangi rus yevroosiyochilari yaratgan nazariyalarni taxlil etishga zarurat tugiladi. Avvalo ta'kidlash joizki, L.Gumilev uzi yaratgan dunyo manzarasi asosida geosiyosiy xulosalar. Bunday xulosalar marksistik tsenzura zaiflashgan (keyinchalik esa bekor bulgan) davrda uning izdoshlari tomonidan amalga oshirilgan. Bunday yondashuv umumiy ravishda "yangi yevroosiyoliklar" deb atalgan va bir necha yunalishlarga ega bulgan. Ularning barchasi L.Gumilevning fikrlariga asoslanmagan bulsa-da, ushbu geosiyosiy mafko'raga uning ta'siri bekiyosdir.

Bir kancha yunalishlarga ega bulgan "yangi yevroosiyochilar" kontseptsiyasi tugal va izchil mafko'ra darajasiga kutarilib, u 1990-1994 yillardagi isloxotlarga karshi turgan milliy muxolifatchilar siyosiy guruxlari tomonidan yaratilgan edi. Ular "Zavtra" gazetasi va "Elementlar" jurnali atrofiga birlashgan ziyolilardan iborat edi.

Bu neoevroosiyochilik P.Savitskiy, G.Vernadskiy, knyaz N.Trubetskoy xamda rus milliy-shurochilik mafko'rachisi N.Ustryalov goyalariga asoslangan. Ijtimoiy-siyosiy darajada bu yunalish Yevroosiyo sotsializmiga yakin bulib, liberal iktisodiyotni atlantizm lagerining belgisi deb xisoblaydi. Davrlar almashuvi natijasida Rossiya tarixining sovet davriga sayyoraviy boskinchilik va aksilg'arbchilik ruxidagi Yevroosiyochilikka esa an'anaviy rus milliy intilishining modernistik shakli sifatida karaladi. Neoevroosiyochilikning "kommunistik" yunalishlari shu asosda paydo bulgan.

Ular L.Gumilevning merosini e'tirof etgan xolda passionarlik nazariyasini ital'yan jamiyatshunosi V.Paretoning "Elitalar tsirkulyatsiyasi" to'g'risidagi goyaviy ta'limoti bilan boglaydi. L.Gumilevning dinshunoslikka oid karashlari esa yevropalik an'anachilar (Genon, Evopa kabilar) maktabi vakillari tomonidan ilgari surilgan goyalar bilan umumlashtiriladi.

An'anachilarning "Zamonaviy dunyo inkirozi", "g'arbning yemirilishi" goyalari neoevroosiyochilikning muxim komponentidir. Bu goyalar rus olimlari tomonidan rivojlantirilgan va boyitilgan. Bundan tashkari, uning Yevropa kontinental loyixalari bilan (K.Xausxofer, K.Shmitt, Nikish, "Yangi unglar") kiyosiy urganilishi tufayli Yevroosiyo doktrinasining ta'sir doirasi kengayib, kattagina botiniy imkoniyatlarga ega ta'limot sifatida tarkaladi. Bunday yondashuv XX asrning birinchi choragida xorijda yaratilgan tarixiy yevroosiyolikka butunlay begonadir, Shunki ularning asarlari AQSH xali mustakil geosiyosiy ahamiyatga ega bulmagan, Yevropa bilan g'arb urtasidagi muayyan fark mavjudligi to'g'risidagi tezis ilgari surilmagan bir paytda yozilgan edi.

Neoevroosiyochilikning yana bir xususiyati – bu islom davlatlarini (ayniksa, Eronni) muxim strategik ittifoqchi sifatida tanlashda namoyon buladi. Bunday ruxdagi rus-islom ittifoki goyasi Yevroosiyo kit'asining Janubiy-g'arbiy kirgogidagi gayrilatlantistik strategiyasi asosida

shakllantirilgan. Ushbu alyans nazariy jixatdan rus va islom tamaddunlarining an'anaviy xarakteriga asoslanadi. Bu ularni an'anaga zid, pragmatik g'arbga karshi ko'rashda birlashtiradi.

Bu yunalishda yaratilgan barcha geosiyosiy loyixalar mafko'raviy, strategik va siyosiy jixatdan tugal, izchil va tarixiy nuqtai-nazardan asoslangandir. Binobarin, ular goyaviy-mafko'raviy jixatdan g'arbiy geosiyosiy loyixalarning (atlantistik va mondialistik) turli kurinishlariga karshi yunaltilgan.

Mondializm va atlantizm ta'limotlari g'arb geosiyosiy mafko'rasining ikki muxim yunalishini aks ettiradi. Neoevroosiyochilikning boshka yunalishlari yukorida bayon etilgan goyalarni uzgaruvchan siyosiy vokelikka moslashtirishga intilishlarda kurinadi. Masalan, sobik Sovet respublikalari iktisodiy alokalarini tiklashga karatilgan "Evroosiyo" goyasi rus geosiyosatchilari P.Savitskiy va N.Trubetskoy karashlari asosida Qozog'iston Prezidenti N.Nazarboev taklif etgan loyixa, V.Jirinovskiyning boskinchilik tezislari asoslashga xizmat kiladigan "buyuk davlatchilik loyixasi", B.El'tsin xukumatining ba'zi arboblari tomonidan ilgari surilgan ruslar va kam sonli millatlar yaxlitligini saklashga karatilgan "Evroosiyo jamoasi" xakidagi ritorik chakiriklar loyixasi va nixoyat, P.Savitskiy, N.Trubetskoy, Suvchinskiy, Karsavinlar merosini tulik uzlashtirishga doir intilishlar shular jumlasidandir.

Neoevroosiyochilikning istikboli, uning intellektual merosi va kontinental geosiyosatning umumiy tamoyillarining axamiyati sodir bulayotgan tarixiy vokealarning geosiyosiy mantigini tushuntirib berish bilan bir katorda, g'arb loyixalariga karshi tura oladigan uygun futurologik loyixaning yaratilishi bilan belgilanadi.

Kontseptual darajada g'arbning "Sovuq urush"dagi galabasi ikki kutbli dunyoning barxam topishi va bir kutbli dunyoning shakllanganidan darak beradi. Bunda atlantistlarning (Xantington) fikricha, bir kutblilik nisbiy bulib, g'arb (The West) "kolganlar" (The Rest) bilan tobora keskinlashib borayotgan tamaddunlararo nizolarni bartaraf etishga intilsa, mondialistlarning (Fukuyama, Attali) nazarida, g'arb umumsayyoraviy ustunlika ega bulishi kerak.

G'arb strateglarining ta'kidlashicha, xozirgi boskichda g'arbning asosiy geosiyosiy vazifasi – bu atlantizm kuchlari bilan tenglasha oladigan kit'a mikyosida kudratga ega bulgan geosiyosiy blokining shakllanishiga yul bermaslikdir. Bu AQSH xarbiy-siyosiy doktrinasining asosiy tamoyili bulib, Pol Vol'fovitsning ma'ruzasida ifodalangan. Boshkacha aytganda, g'arb kup kutblilikka kaytishni xoxlamaydi. Zero, bu uning uchun xalokatli bular edi.

Neoevroosiyochilik esa "tarixning geografik uki" manfaatlaridan kelib chikib, g'arb to'g'risida karama-karshi fikrni e'tirof etadi. Unga ko'ra, mavjud vaziyatdan chikishning yagona yuli – yangi bipolyarizmdir. Shunki aynan shu yunalishda Yevroosiyo xakikiy geosiyosiy mustakillika erishishi mumkin. Fakat yangi bipolyarlik keyinchalik kup kutblilikka yul ochib, talassokratik liberal-demokratik tizim kurshovidan chikishi, paydo bulgan kup kutbli dunyoda xar bir xalk va xar bir geosiyosiy blok uz kadriyatlarini tizimini tanlay olish va rivojlantirish imkoniyatiga ega bular edi.

Shunisi muximki, Yevroosiyo kit'aviy bloki Varshava shartnomasini kayta tiklash tufayli yuzaga kelmaydi. Kit'adagi ilgarigi geosiyosiy tuzilmaning parchalanishi konuniy jarayon bulib, buning sabablarini tizimning uzidan izlash kerak. Yangi kontinental al'yans Yevropadan Atlantikagacha va Yevroosiyo janubiy kirgoklaridagi xindiston, Eron, xindixitoy xududlarini egallashi yoki bu xududlardagi davlatlarning beterafligini ta'minlashi, ya'ni ularni atlantizm nazorati ostidan chikarishi lozim edi. Boshkacha aytganda, yangi Yevroosiyodagi bipolyarizm butunlay boshka mafko'raviy omillarga asoslanishi va uzgacha uslublarga tayanishi zarurdir.

Bu yangi bipolyarizm nazariyasi neoevroosiyochilik loyixalarida yetarlicha rivojlangan bulib, Yevropa va Uchinchi dunyo barcha nonkonformistik geosiyosiy nazariyalarning ilmiy-nazariy asosidir. Xuddi hekrtlknd ob'ektiv talassokratiyaga planetar mukobil platsdarmining yagona nuktasi bulganidek, neoevroosiyochilik xam planetar strategiyalarni yaxlit katorini yaratish uchun yagona nazariy platforma bula oladi. Ushbu planetar strategiyalar atlantizmning jaxondagi ustunligini va uning tsivilizatsion kadriyatlar tizimi – bozor, liberal-demokratiya, dunyoviy madaniyat, individualizimdagi me'yordan chikishlarni inkor etadi.

Shu urinda rus geosiyosatchisi K.E.Sorokinning Yevroosiyoning geosiyosiy strategik istikboli xususidagi karashlarini taxlil etish muxim axamiyatga egadir. Sorokin Konstantin Eduardovich - rus geosiyosatchisi va tarixchisi, 1959 yilda Moskva shaxrida tugilgan. 1981 yilda MGIMOning jurnalistika fakul'tetini tugatgan. AQSH va Kanada institutida aspiranturasida ukib nomzodlik dissertatsiyasini ximoya kilgan.

1993-1994 yillarda K.E.Sorokin Stenford universitetining Xavfsizlik muammolarini urganish markazida (AQSH, Kaliforniya) ishlagan. Ushbu markazdagi faoliyati natijasida uning "Tez uzgaruvchan dunyoda Rossiyaning yashab kolishi" nomli asari yozilgan.

Xozirgi vaktida K.E.Sorokin RFA Yevropa Institutining geosiyosiy tadjikotlar Markazi direktori lavozimida ishlab kelmokda. Uning kator makolalari Rossiya ilmiy matbuotida, Angliya, Germaniya, AQSH va boshka mamlakatlar jurnallarida chop etilgan.

Rossiyada uning "Zamonaviy geosiyosat va Rossiyaning geostrategiyasi" va "Milliy manfaat" nomli ikki kitobi nashr etilgan. Birinchi kitobda u nafakat geosiyosat fanining rivojlanish tarixi to'g'risida, "dunyoning geosiyosiy manzarasi" tushunchasi xakida xam uz fikr-muloxazalarini bayon etadi. Sorokin shakllanayotgan yangi geosiyosiy davrni tavsiflash va dunyoning geosiyosiy modeliga tayangan xolda Rossiyaning urni, uning milliy geostrategiyasi xamda uni amalga oshirish yunalishlarini aniklashga xarakat kiladi.

K.E.Sorokin zamonaviy geosiyosatning turt ustuvor yunalishiga e'tibor karatadi.

Birinchidan, turli manfaatlar tuknashuvi jarayonida iktisodiy nizolarning keskinlashuvi natijasida iktisodiy omil axamiyatining ortib borishi xakida suz yuritadi. Ikkinchidan, xarbiy-texnikaviy, informatsion, ilmiy, ijtimoiy-siyosiy bilimlar xolati, axolining madaniy-ta'lim saloxiyati, mamlakat siyosiy tizimining samaradorligi, jaxon dinlarining ta'siri kabi omillar xam aloxida e'tiborga olinishi zarurligini uktiradi. Uchinchidan, geosiyosatni davr talabiga moslashtirish uchun uz axamiyatini yukotgan omillarni aniklab olish.

K.E.Sorokinning fikriga ko'ra, geosiyosatni zamonaviylashtirishda ba'zi atama va tushunchalarga aniklik kiritish va yangilash, birinchi galda, milliy manfaatlar" va "davlat manfaatlari" kabi asosiy kategoriyalarning moxiyatini oydinlashtirish lozim. U milliy "manfaatlar yagonaligi" kontseptsiyasining eskirganini kuyidagi sabablar bilan izoxlaydi:

- xar bir millat ichida manfaatlar birligi mavjud emasligi, ular "yukori"lar va "kuyi"lar manfaatlariga bulinishi. Shu bilan birga, millat ichida mintakaviy (xududiy) manfaatlar xam mavjud bulishi;
- Etnik xamda millatlararo nizolar asrida millatlar manfaatlarini e'tiborga olish mumkin emasligi;
- Millatning bir kismi mamlakat tashkarisida istikomat kilishi.

Ana shu omillarni inobatga olib K.E.Sorokin "milliy manfaatlar" kategoriyasini "davlat manfaatlari" tushunchasi bilan almashtirishni taklif etadi.

Olimning fikricha, geosiyosatning aniklik kiritilishi lozim bulgan yana bir nuqtasi - bu davlatlarning kuch-kudratida ekanligini ta'kidlash bilan boglik. Bu urinda u mamlakat xududi, landshafti, iklimi, joylashuvi va chegaralari, dengizga chikish yullarining mavjudligi, tabiiy-kazilma boyliklarga egaligi, transport va elektron-kommunikatsiya alokalar tizimining tarakkiyoti, xarbiy-texnikaviy saloxiyati, kishlok xujaligi va axolisining soni xamda sifati, milliy tuzilishi va ta'lim darajasi, armiyaning kurollanish xolati, xarbiy tayyorgarligi, diniy xolati, siyosiy tizim samaradorligi, elitaning sifati kabi omillarni uz ichiga olgan yangi tizimni ishlab chikadi.

Turtinchidan, Sorokin geosiyosatning eng muxim kategoriyalaridan biri - "ekspansiya" ("tajovuz") ekaniga e'tibor karatadi xamda unga muayyan aniklik kiritish lozimligini ta'kidlaydi. Shunki mumtoz geosiyosatda, xamkorlik va barkarorlikdan ko'ra nizoli xolatlar (ayniksa xarbiy nizolar) kuprok bulgani shubxasizdir. Bugungi kunda xam iktisodiy, informatsion, madaniy xurujlar tobora avj olayotganligini ta'kidlashga tulik asos bor.

K.E.Sorokinning fikricha, geosiyosatning "kuchlar muvozanati" kontseptsiyasini xam yangicha talkin etishga zarurat bor. Bugungi kun nuqtai nazaridan nafakat muvozanat, balki uni urnatadigan omillarning faolligiga boglik bulgan dinamik nisbat sifatida talkin etilishi zarur.

Biror bir omilning xolatidagi xar kanday uzgarish butun geosiyosiy manzaraga uzgartirish kiritishi mumkin.

Kayd etilganidek, Sorokin kullagan uslub xozirgi davrning xususiyatlari, dunyodagi kuchlar nisbati va joylashuvini aniklash xamda shu asosda Rossiyaning geosiyosiy makomi va geostrategik imkoniyatlarini taxlil etib, tegishli xulosalar chikishdan iborat. U shakllanayotgan davrni zamonaviy geosiyosat nukta nazaridan ikki kutblikdan (bipolyarlik) politsentrizmga utish davri, deb ta'riflamokda. Utish jarayonining xususiyatlari Varshava shartnomasi va SSSRning parchalanishi bilangina emas, XX asrning elliginchi yillarida dastlab Yevropa Iqtisodiy Tuzilmasining (EIT) boskichma-boskich Yevropa Ittifokiga (EI) aylangani bilan boglik. Bu xol Yevropa Kumir va pulat birlashmasi tuzilgan paytdan boshlangan jarayonni tezlashtirdi, xolos. Shuningdek, Yaponiyaning mislsiz iktisodiy rivojlanishini, OPEKning (Neft' eksport kiluvchi mamlakatlar Tashkiloti) tashkil etilishi xamda mintakaviy integratsiyani xam nazarda tutish kerak. Bu urinda uzaro boglik ikki jarayonni ajratib kursatmok zarur:

- yetakchi davlatlarning (sobiq SSSR va AQSH) muntazam kechgan xarbiy, siyosiy va mafko'raviy karama-karshilikdan xolsizlanib borishi;
- ularning ittifokchilari va rakiblarining iktisodiy va xarbiy saloxiyatining kuchayib borishi.

Shunday kilib, zamonaviy dunyoning eng muxim xususiyati – uning kup kutbliligi va kupkatlamliligida namoyon buladi. Ikkinchidan, xozirgi davrda sayyoramizda yuz berayotgan nizo va mojaroviy xolatlarga barxam berilmagan. Agar umumbashariy mojaroning taxlikasi pasaygan bulsa, geosiyosatning omillari sonining kupayganini xisobga olib, pastki darajadagi mojarolar xakida xali bunday deb bulmaydi. Uchinchidan, xalkaro munosabatlar soxasida kutilmagan burilishlar umumiy geosiyosiy jarayonlarning tezlashuviga olib keladi. Turtinchidan, nafakat ikki kutb, balki turli kuch va markazlar urtasida yakinlashish va uzoklashish asnosida turlicha (jumladan kup yunalishli) siyosiy uyushma va birlashmalar tuzish imkoniyati paydo bulmokda. Bu esa “xartlend” dunyoning kolgan kismiga karshiligi to'g'risidagi ilgargi tasavvurlarning cheklanganidan dalolat beradi.

K.Sorokin bunday sharoitda Rossiyaning geosiyosiy makomini “transmintakaviy davlat”, deb belgilaydi. Shunki u dunyoning ikki kit'asida joylashgan bulib, bir nechta geosiyosiy mintakalarga chikish imkoniyatiga ega bulgan davlatdir. xatto Rossiya an'anaviy geosiyosiy kadriyatlar (xudud, resurslar) zamonaviy kurol-yarog va ishlab chikarish soxasidagi yutuklarga tayangan xolda avvalgi kuch-kudrati global makomini tiklsh imkoniyati mavjud.

Rossiyaning milliy strategiyasi xakida gapirganda, K.E.Sorokin uchta extimoliy variantni taklif etadi: ekspansionistik, yon berish va pozitsion strategiyalar. Olim fikricha, pozitsion milliy strategiya xozirgi Rossiyaning mamlakat geosiyosiy xususiyatlarini saklab kolishga xizmat kiladi. Rossiya milliy strategiyasining bosh maksadi – avvalo milliy manfaatlarini ta'minlash va barcha buyuk davlatlardan muvozanatni teng uzoklikda saklashga karatilagan.

K.Sorokinning nazarida, bunday strategiya jaxon siyosatiga ta'sir etishning barcha mavjud vositalaridan samarali foydalanish; aloxida geosiyosiy kutblarning kuchayib ketishiga yul kuymaslik; yetakchi davlatlar va ular boshkarayotgan koalitsiyalar urtasidagi ziddiyatlariga aralashishni nazarda tutadi. K.Sorokin yakin, urta (Varshava shartnomasining sobik mamlakatlari va Markaziy va Sharqiy Yevropaning boshka davlatlari) va uzok xorijdagi tashki siyosiy faoliyatni Rossiya geosiyosatining bosh yunalishi bulishi zarur, deb xisoblaydi.

Evroosiyoing geosiyosiy istikboli xususida ukrain olimlaridan V.A.Dergachevning fikrlarini taxlil etish maksadga muvofikdir. Vladimir Aleksandrovich Dergachev – zamonaviy ukrain geosiyosatchisi va geostrateg olimi. Moskva Davlat universitetida oliy ma'lumot olgach, shu dargoxda nomzodlik (Ittifok va Xitoy xamkorligi mavzusida) xamda doktorlik (Dunyo okeani kirgok zonalari) ishlarini ximoya kilgan.

Xozirgi vaktida Kievda istikomat kiladi va Geostrategiya texnologiyalari Institutiga raxbarlik kiladi. Ushbu institut geosiyosat, etno-siyosat va geoiktisodiyot soxalariga oid taxliliy xisobotlar tayyorlaydi, shu bilan birga, tadbirkorlar va siyosatchilarga maslaxat berish, ijtimoiy-iktisodiy va investitsion dasturlar tayyorlash, xududlar rivojining bashorati va stsenariysini

tuzish, dolzarb muammolar xakida joylarda ma'ruzalar tashkil etish va turli loyixalar buyicha ilmiy izlannishlar olib boradi.

V.A.Dergachev 500 dan ortik ilmiy publitsistik ishlar muallifi. U uz tadkikotlarida iktisodiy, ijtimoiy-madaniy va tabiiy aloka zonalari xakida kontseptsyani yoklab chikkan. Ayni vaktida uning raxbarligi chegaralar boglikligi nazariyasi ishlab chikilmokda.

V.A.Dergachevning 2000 yilda chop etilgan "Geosiyosat" asarida Xitoyning tarixi va bugungi geosiyosiy xolati taxlil etilgan. Unda Xitoy geosiyosati va geostrategiyasining uziga xos jixati – kit'aviy Xitoy, Gonkong, Makao va Tayvanni birlashtirgan "bir davlat – ikki tuzum" tamoyilining moxiyati, Rossiya bilan munosabatlari rivoji va boshka masalalar kurib chikilgan. Muallifning ta'kidlashicha, Xitoyda urta asrlardayok ma'muriy-xududiy boshkarishda asos buladigan "markaz" (ichki), "oralik" (periferiya) va "tashki" (chegaraviy) kabi tushunchalar mavjud bulgan. Eramizdan avvalgi VI asrdayok Xitoy geosiyosatida etnomarkazlashtirish va yakkalanish tamoyillariga asoslangan Konfutsiy kontseptsiyasi ustunlik kilgan. Unga ko'ra, markazda joylashgan imperiya chekka xududdagi varvarlardan ximoyalanish maksadida uzini yakkalash kuzda tutilgan. Agar varvarlar bilan urushmaslikning iloji bulmasa, ular bilan boshka varvarlar yordamida ko'rashish afzal xisoblangan. Buyuk Xitoy devori bunday geosiyosatning timsoli bulib xizmat kilgan. Mavjud geosiyosiy maktablar esa tashki dunyo bilan ochik siyosat yuritish, imperiya uchun foydali bulgan iktisodiy alokalarni rivojlantirish tarafdori bulgan. Xitoy uchun ochiklik siyosati kanchalik samarali ekanini Buyuk Ipak Yuli yakkol namoyon kilgan va bu ochiklik utgan asrning ikkinchi yarmiga kadar, ya'ni Xitoyda yakkalanish siyosati davrining boshlanishiga kadar davom etgan.

Bugungi kunda yevropaliklar tomonidan Xitoyning dengiz xududlarini egallash va uni "ochik eshiklar" siyosati yuritishga majbur etishning 160 yil davom etgan davri poyoniga yetmokda. Utgan asrning oxirida Gongong va Makao Xitoy tasarrufiga utdi. Tayvanning kushilishi masalasi xam kun tartibiga kiritilgan. Bugungi Xitoy geosiyosati mamlakatning izchil iktisodiy rivojlanish, sotsialistik rejali iktisodiyotdan erkin bozor munosabatlariga utishiga karatilgan. Xitoy geoiktisodiy strategiyasi Den Syaopin tomonidan ishlab chikilgan "Yolgizlik urugini sochsang - kashshoklik urasan" mazmunidagi koidaga tayanadi. Birok Xitoy iktisodiyotidagi ochiklik, jamiyatni erkinlashtirish borasidagi isloxotlar boskichma-boskich amalga oshirilmokda. Birinchi boskichda iktisodiy jixatdan tarakkiy topgan xududlarga yakin bulgan, ya'ni dengizga yoki Yaponiyaga bevosita chikish, "Osiyo ajdarxolari" (Janubiy Koreya, Singapur va boshkalar) bilan xamkorlik urnatish imkoniga ega bulgan (Gonkong, Makao, Tayvan kabi) eng istikbolli mintakalarda butun mamlakat uchun katalizator vazifasini utdigan maxsus iktisodiy zonalar (MIZ) tashkil etildi. XXI asr boshlariga kelib, mamlakatning barcha kirkok xududlari iktisodiy ochiklik makomiga ega buldi va bu amaliyot mamlakat ichki xududlarini xam kamrab ola boshladi. Natijada XX asr sungida Xitoy xorijiy sarmoyani jalb etish buyicha dunyoda AQSHdan keyingi ikkinchi uringa chikib oldi.

Tabiiyki, iktisodiy kudratini oshirib borayotgan Xitoy Osiyoda uzining geosiyosiy ta'sir doirasini xam kengaytirishga intilmokda. Xitoy olib borayotgan umumiy geostrategik bosim Janubi-Sharqiy, Shimoli-Sharqiy, Shimoli-g'arbiy yunalishlarda amalga oshirilmokda. Xitoyning Janubi-Sharqiy yunalishdagi geostrategiyasining maksadi-Tailand, Singapur, Malayziya va Indoneziya mamlakatlari xamda Moluk kultigini ana shu xududda yashayotgan etnik xitoylar (xuatsyao) xamda yadroviy raketalar bilan kurollangan xarbiy dengiz va xarbiy strategik kuchlari yordamida nazorat kilishdan iborat. Uning Shimoli-Sharqiy va Shimoli-g'arbiy yunalishdagi geostrategiyasi Uzok Sharq va Markaziy Osiyoda Rossiya manfaatlari bilan kesishadi. V.Dergachev fikriga ko'ra, Rossiya va Xitoyning kelajagi ochik iktisodiyot va savdoni rivojlantirishga tayanishi, ulkan Buyuk Yevroosiyo dashtini xamkorlikda uzlashtirish, mingyillik arafasida uzaro munosabatlarni mustaxkamlash asosida amalga oshirilishi kerak

Evroosiyoing geostrategik istikbolini Rossiya geosiyosiy mavkeining pasayishi orkali izoxlagan olimlardan biri E.A. Pozdnyakovdir. El'giz Abdulovich Pozdnyakov – Rossiyalik tanikli geosiyosatchi, falsafa fanlari doktori, professor, Rossiya Fanlar Akademiyasining akademigi. U Rossiyada birinchilardan bo'lib milliy manfaatlar kontseptsiyasini shakllantirish va

amaliy geosiyosatda unga tayanish zarurligini anglab yetgan. 1994 yili uning “Millat, millatchilik va milliy manfaatlar” asari chop etiladi. Bundan tashkari; u “Siyosat falsafasi”, “Rossiyadagi geosiyosiy inkiroz” va boshka asarlar muallifi sifatida xam tanilgan. Uning nuktai nazariga ko’ra, milliy manfaatlar davlatdan ajralmas va moxiyati jixatidan davlat manfaatlari bilan mushtarakdir. Kanchalik baxsli bo’lmasin, bunday yondashuvning ilgari surliishiga yetarlicha asos bor¹. Jaxon siyosatida boshka nodavlat sub’ektlarining xalkaro maydonga chikishiga karamasdan, davlat xalkaro munosabatlarning asosiy sub’ekti va xarakatlantiruvchi kuchi bo’lib kolmokda. BMT, mintakaviy tashkilotlar, xarbiy bloklarda xam siyosatni davlat delegatsiyalari “amalg oshiradi”, muzokaralar esa davlat vakillari tomonidan olib boriladi.

E.A.Pozdnyakov amerika siyosatchisi Gans Morgentau tomonidan yaratilgan doimiy va vaktinchalik manfaatlar nazariyasiga tayanib milliy-davlat manfaatlari kontseptsiyasini ilgari suradi. Unga muvofik, fukarolarning shaxsiy manfaatlar davlatning umumiy maksadlari bilan uygun xolda shakllanib ikki darajali tizimga ega. Uning birinchi darajasida asosiy tashki siyosiy manfaatlar, ijtimoiy-iktisodiy, siyosiy, milliy-tarixiy va madaniy birlik sifatidagi davlat manfaatlar kamrab olingan. Ikkinchi daraja davlatning xalkaro maydondagi ikkinchi darajali manfaatlarni ifodalaydi.

1995 yili E.A.Pozdnyakov Rossiyada birinchilardan bo’lib milliy-davlat manfaatlari kontseptsiyasini uz ichiga olgan Geosiyosat asarini nashr etadi. Ushbu kitobda geosiyosatning shakllanish tarixi va rivojlanishi to’grisida kiska ma’lumot berib, uni geosiyosiy jarayonlarda muxit omilining axamiyati va davlatning xarbiy-siyosiy, iktisodiy xamda ekologik xavfsizligiga ta’sirini o’rganuvchi fan sifatida ta’riflaydi. Shu yo’sinda u davlat xavfsizligini geosiyosatning asosiy kategoriyasi deb xisoblaydi. E.A. Pozdnyakovning fikricha, xar bir davlatning tashki siyosiy faoliyati negizini uchta yetakchi omil: geosiyosat, milliy manfaatlar va davlat xavfsizligi tashkil kiladi. xar uchala omilning uygunligiga erishish uchun kuchlarni muvozanatga keltiruvchi xarakatlardan foydalanish lozim. Aynan kuchlar muvozanati va o’zgarishlar xisobi xalkaro alokalar tizimiga xakkoniy baxo berish xamda istikbolni belgilashga imkon yaratadi. Ayniksa, xozirgi vaktida barcha tizimlar xarakatga kelgan o’tish davrida aloxida axamiyat kasb etadi.

Evroosiyoning geostrategik muvozanati borasida muxim ilmiy va amaliy faoliyat olib borgan xarbiy geosiyosatchilardan biri L. G.Ivashovdir. 1943 yilda Kirgizistonda tavallud topgan general Ivashov xarbiy strateg, geostrateg va geosiyosatchi olim xisoblanadi. U Toshkent umumkushin Oliy maktabi va Frunza nomidagi xarbiy Akademiyani tamomlagan. Xizmatni Turkiston, Prikarpat, Moskva xarbiy okruglari, Germaniya Mudofaa Vazirligi markaziy apparatida utagan. Vazirlikda ishlayotgan vaktida yangi kurol aslaxalar va xarbiy texnikani (jumladan, kosmik) Sovet Ittifoki kurolli kuchlarida kullash jarayonida faol ishtirok etgan. 1987-1992 yillarda L.Ivashov Sovet Ittifoki Mudofaa Vazirligi Bosh boshkarmasi raxbari lavozimida ishlagan paytda xarbiy konunchilikni ishlab chikishga boshchilik kilgan. SHuro tizimi tarkalgach, MDx davlatlari xarbiylari urtasida yakin xamkorlikni yulga kuyish tashabbusi bilan chikdi va MDx davlatlari urtasida imzolangan jamoaviy shartnoma muallifiga aylandi. Yugaslaviyaga karshi NATO xarbiylari xujumi, NATOning Sharq mamlakatlari tomon yoylishiga birinchilardan bulib karshi chikkan L.Ivashov 1992-2002 yillarda Rossiya Federatsiyasi Mudofaa Vazirligining Xalkaro xarbiy xamkorlik bosh boshkarmasi boshligi lavozimida ishladi. xarbiy xizmatni xarbiy diplomatik faoliyat bilan uygun xolda olib borgan L. Ivashovning 400 dan ortik ilmiy ishlari nashr etilgan. U tarix fanlari doktori, prafessor, Rossiya Geosiyosat muammolari akademiyasining vitse-prezidenti, kator xalkaro tashkilotlarning xakikiy a’zosi.

Kuppina ilmiy ishlari katorida L.Ivashovning 2000 yilda yozilgan “Rossiya va dunyo yangi ming yillikda” asarida G’arb va Rossiya urtasidagi munosabatlarni anik, lunda taxlil etib berilgan. Muallif, bugungi siyosat va geosiyosat maydonida Rossiyaning mavkei, milliy xavfsizlik tizimi va kushni davlatlar bilan xamkorlik an’anasini davom ettirish, zamonaviy geostrategiya sharoitidagi ijobiy va salbiy jixatlarni izchil tadjik etgan. Asarning “Rossiya va G’arb: geosiyosiy refleksiya” nomli birinchi bobi, “Yangi vokelik va yangi dunyo geosiyosiy modeli” ikkinchi bobida Rossiyaning geosiyosiy da’vatlarga nisbatan munosabati, Sharqu-

G'arbiga yunaltilgan geografik sharoit, muvozanatsiz geosiyosiy zonalarga dengiz orkali chikish masalalari xususida atroflicha fikr yuritilgan. Uning fikricha, mamlakatning xaddan ziyod xarbiy soxaga urg'u berishi uni uchinchi darajali davlatlar katoriga tushirib kuygan. Ilgari Rossiya va G'arb urtasidagi munosabatlarning keskinlashuvi – global imperiyalarning (AQSH, Xitoy, Germaniya, Buyuk Britaniya) tajovuziga karshilik kilishga kodir bulgani bilan izoxlanadi. xozirgi davrda esa vaziyat uzgacha tus olgan. Shu urinda Ivashov “dunyoning yangi geosiyosiy modeli”ni kuyidagicha talkin etadi:

- Yevropa mamlakatlarining yagona, tizimga birikishi kontingentda kuchlar tengligi va xududlarning uzaro bulinib olinishiga asos buldi;
- Ilgari bir tizimga birlashish asosan urushlar orkali amalga oshirilgan bulsa, endilikda noxarbiy vositalar, masalan, iktisodiy integratsiya yetakchi omilga aylandi;
- Sho'ro davlatining parchalanishi dunyo xamjamiyatida AQSHning moliyaviy-iktisodiy, axborot-texnologik, xarbiy-siyosiy mavkeini mustaxkamladi. Ammo AQSHning zaxiralari va imkoniyatlari cheklangani bois kelajakda ikkinchi kutb kuchlarining mavkei oshadi. Masalan, Xitoyning dunyo mikiyosidagi yetakchi uringa chikib olish extimoli katta. Xullas, zamonaviy dunyoning geosiyosiy modeli bir kolipga siGmaydigan barkarorlikka asoslanadi.
- Asarning “Rossiya milliy xavfsizligining geosiyosiy aspekti” bobida L.Ivashov rus davlati geosiyosatining ijtimoiy etnik va ma'naviy axlokiy omillariga aloxida etibor karatadi:

Uning fikricha, Rossiya geomakonidagi asosiy markaz-Moskva ulkan geosiyosiy uzgarishlar pallasida mamlakatning ma'naviy yetakchisi darajasiga kutarila olmayapti. Aloxida iktisodiy axamiyatga ega bulgan xududlar – Sankt-Peterburg, Rostov, Novosibirsk G'arbiy xududlar xisobiga zaiflashib bormokda. Nafakat Rossiyaning, balki Yevroosiyoning aloxida xududi sanalgan Moskva, Ural va G'arbiy Sibir'ning geosiyosiy mavkei pasaymokda. SHu bois L.Ivashov X.Makkinderning mashxur formulasini kuyidagicha uzgartiradi: “Evroosiyoning urta mintakasida barkarorlikni ta'minlash dunyo buyicha barkarorlikni ta'minlash demakdir”. Sovet Ittifoki, tarkalgach, Rossiya Kora dengizdagi Odessa, Nikolaev, Xerson, Ust'-Dunay, Janub, Yalta, Feodosiya, Poti, Batumi, Baltikadagi Tallin, Riga, Ventspil, Klaypeda, Liepa singari portlardan maxrum buldi. Kaliningraddagi port va xarbiy-dengiz bazasi Kora dengizdagi Sevastopol bazasidan uzoklasha boshladi. Kaspiy va kaspiybuyi, Baltika va Kora dengizga xorij sarmoyasi, kirib kela boshladi. L.Ivashov xulosasiga ko'ra, agar Rossiya bu xududlarda xorijiy investitsiyalar okimini cheklamasa, Kavkaz va O'rta Osiyoning boshka davlatlar ta'sir doirasiga tushib kolishiga keng yul ochib beradi. SHu bois L.Ivashov sobik Ittifok davlatlari bilan alokalarni mustaxkamlash zarur deb xisoblaydi. Aks xolda Boltikbuyi, Ukraina va Moldaviya g'arb davlalari, Kavkazorti va Markaziy Osiyo Turkiya ta'sir doirasiga tushishi mumkin.

L.Ivashovning fikrlaridan kurinib turganidek, Rossiyaning Yevroosiyodagi asosiy vazifasi uning atrofidagi mintaka davlatlari bilan xisoblashish, ular bilan alokalarni mustaxkamlashdan iborat. Buday siyosatning Markaziy Osiyo uchun ijobiy jixati shundaki, u Yevroosiyoda strategik muvozanat urnatish maksadida sobik Ittifok davlatlari bilan yakin xamkorlik munosabatlarini urnatishiga xizmat kiladi; uning xatarli jixati undan iboratki, masalan, ushbu respublikalarda xorij ta'siri kuchayib ketgan takdirda (bu xol albatta Rossiyaning milliy manfaatlariga zid keladi), Rossiya turli keskin chora va usullar bilan bunga tuskinlik kilish anik.

Shunday kilib, Rossiyaning iktisodiy kudrati yuksalgani sari xam tashki dunyoning, xam MDx davlatlarining u bilan xisoblashishga va uzaro foydali xamkorlik kilishga undaydi. Bu Markaziy Osiyo, xususan, bu mintakadagi yetakchi davlat-Uzbekiston uchun xam xavfsizlik, xam iktisodiy manfaat nukta nazaridan foydalidir.

Evroosiyoning geostrategik muvozanati borasida uziga xos ilmiy faoliyat olib borgan, pragmatik siyosat tarafdori bulgan olimlardan yana biri- rossiyalik geosiyosatchi K.S.Gadjievdir. Kamaludin Serajudinovich Gadjiev – tanikli rossiyalik tarixchi, siyosatshunos va geosiyosatchi. Tarix fanlari doktori, professor. Moskva Davlat va Xalqaro Munosabatlar Institutida dars beradi (MGIMO). K.S.Gadjiev yangi va eng yangi tarix, tarix va xalkaro munosabatlar sotsiologiyasi, xalkaro xukuk, siyosiy sotsiologiya va siyosiy madaniyat, geosiyosat va globalistika masalalari buyicha kuplab ilmiy ishlar muallifidir. Unga tegishli 1990 yillarda chop etilgan “Siyosiy fanlar”

kitob zamonaviy Rossiyasida siyosatshunoslik yunalishi buyicha yaratilgan ilk ukuv kullannmalardan xisoblanadi. Shuningdek, u 2001 yilda nashr etilgan “Evropa mamlakatlari va Amerikaning yangi va eng yangi tarixi” kullannmasining xammuallifidir.

“Geosiyosatga kirish” kitobining soʻz boshida u XIX asr geosiyosatining kator xususiyatlarini taʼkidlab oʻtadi. “Eski” geosiyosat yevromarkazlashgan dunyo xukmronligi davrida va uning manfaatlaridan kelib chikkan xolda ishlab chikilgan. U xalkaro munosabatlarning Vestfal tizimi infratuzulmasiga asoslangan edi. Yigirmanchi asr ushbu dunyo tartibiga jiddiy uzgartirishlar kiritdi. Undagi asosiy uzgarishlar kuyidagilardir:

- ilm-fan, texnika va texnologiya tarakkiyoti, ilmiy-texnikaviy xamda informatsion-telekommunikatsion inkilobi roʻy berdi;
- Bozor iktisodiyoti va liberal demokratiya jadal rivojlanmokda, millatlar va inson xukuklarini ximoya kilish tamoyillarini tan olayotgan davlatlar soni kupayib bormokda,
- XX asr “goyalar va millatchilik amaliyoti” tantana kilgan asr boʻldi va bu xol kolonial va davlat imperiyalarining parchalanishida namoyon boʻldi,
- XX asr insoniyat beshiga mislsiz azob-ukubat va kuplab tolfatlar keltirgan jaxon urushlari, ommaviy kirgin kurollarining yaratilishi, zolim mustabid tizimlar asri sifatida tarixda muxrlanib koldi.
- XX asr barcha davlatlarning kuchi va taʼsiridan katʼiy nazar, jaxon siyosatiga jalb etilishi bilan ajralib turadi.

Ana shu muloxazalarga tayanib, K.S. Gadjiev kuyidagi xulosaga keladi: “xozirgi davrda dunyo vokeligi shu kadar keskin oʻzgardiki, uni oʻzga davrlarda ishlab chikilgan uslublar taxlil etishi mumkin emas. Mazkur vokelikni teran va izchil tadjik etish uchun kulanayotgan uslublar, vositalar, tushuncha va kategoriyalarini oʻzgartirish talab etiladi U zamonaviy geosiyosatni siyosiy fanlarning aloxida kismini tashkil etuvchi mustakil fan deb xisoblaydi. Geosiyosat tarixiy fanlar (tashki siyosat, diplomatiya, xalkaro munosabatlar tarixi), xukukshunoslik (xususan, xalkaro xukuk), sotsiologiya (xalkaro munosabatlar), falsafa bilan munosabatga kirishib, fanlar tizimida maʼlum oʻrin egallaydi. Shu bilan birga, u uziga xos tadjikot predmetiga ega. K.Gadjievning taʼkidlashicha zamonaviy geosiyosat kuyidagi savollarga javob berishi kerak: “Uzaro chirmashib ketgan siyosiy tashkilotlar va xokimiyat markazlari dunyosida milliy uz-oʻzini anglash “va milliy davlat suveriniteti” tushunchalari eskirishi mumkinmi? xozirgi vaktida dunyo siyosatida yetakchi urin tutgan subʼektlar kimlar? “Inson xukuklari”, “Fukarolar xukuk va erkinliklari” tushunchalari kanday maʼnoga ega?” “Milliy chegaralarni kesib oʻtuvchi tashkilotlar va assotsiatsiyalar faoliyati kanday boshkarilishi zarur?”. K.Gadjiev ushbu masalalalar buyicha uz fikr-muloxazalarini batafsil bayon etgan.

Evroosiyodagi strategik vaziyatga Rossiyalik Vadim Leonidovich TSymburskiy uziga xos tarzda, unga Rossiyaning urni va mavkei nukta-nazaridan javob izlashga xarakat kiladi. SHu nukta-nazardan uning ilmiy faoliyati va goyalariga eʼtibor karatish maksadga muvofikdir. Vadim Leonidovich TSymburskiy - zamonaviy rus geosiyosatchisi, filologiya fanlari nomzodi, RFA Falsafa instituti katta ilmiy xodimi. Unda XX asr oxiridagi rus geosiyosatining kodi, yangi asrdagi mavkei kursatiladi. Yangi davrni “orol” deb nomlagan V.Simbirskiy X.Makkinder “Xartlend”i izidan bormaydi. V. Simbirskiyning “Rossiya oroli” – aloxida olingan, Baltika va Sharqiy Yevropa mamlakatlaridan katta shiddat bilan utgan, okean urtasidagi maskan. Rossiya uch xususiyati bilan geosiyosat obʼekti sanaladi: avvalo, uzok tarixga ega bulgan, Yevropa va Xitoy kengliklarini bogʻlab turgan, roman-german etno-sivilizatsiyasi asnosidagi rus etnosi; ikkinchidan, Sibir va Uzok Sharqda uzlashtirilmagan xududlarning kupligi; uchinchidan, romano-german Yevropasidan xududiy bulinish. Ayni shu jixat, yaʼni, Boltikbuyi, Polʼsha, Vengriya va Chexiya kabi gʻarb tsivilizatsiyasi markazidan aloxidalik rus tarixida aloxida urin egallagan. Buni X.Makkinder xartlendidagi geografik asos, Yevroosiyoliklar talkin etgan madaniy-xududiy umumiylik konunlari asosidagi (imperik tafakkur, imperialistik siyosiy kurilish va xokazo) rivojlanish bilan kiyoslab bulmaydi.

“Rossiya oroli”, “Rus geosiyosatining istikbollari” asari uning nomini dunyoga tanitdi. Ushbu asarlarda XX asr oxiridagi rus geosiyosatining yunalishi, yangi asrdagi mavkei

kursatiladi. Yangi davrni “orol” deb nomlagan V. Simbirskiy X. Makkinderning “Xartland”i izidan bormaydi. V. Simbirskiy ning “oroli”-Baltika va Sharqiy Yevropa mamlakatlaridan katta shiddat bilan utgan okean urtasidagi aloxida maskan. Rossiya uch xususiyati bilan geosiyosat ob’ekti sanaladi: birinchidan, uzok tarixga ega bulgan, Yevropa va Xitoy kengliklarini tutashtirgan, roman-german etno- tsivilizatsiyasi asnosida vujudga kelgan rus etnosi; ikkinchidan, Sibir va Uzok Sharqda uzlashtirilmagan xududlarning kupligi; uchinchidan, romano-german Yevropasidan xududiy bulinish. Ayni shu jixat ya’ni Boltikbuyi, Polsha, Vengeriya va Chexiya kabi g’arb tsivilizatsiyasi markazidan ajralib turishi rus tarixida aloxida urin egallagan. Buni X.Makkinder xartlendidagi geografik asos yevroosiyoliklar talkin etgan madaniy-xududiy umumiylik konunlari asosidagi (imperik tafakkur, imperialistik siyosiy kurilish va xokazo) rivojlanish bilan kiyoslab bulmaydi.

V. Simbirskiy uchun “Rossiya oroli” shunchaki geosiyosiy bir xillikka intilish emas, balki Rossiyaning xozirgi xolati va geosiyosiy mavkei, G’arb va kushni davlatlar bilan uzaro munosabatlarini uzida ifodalovchi kontseptsiyadir. Rossiya uchun orol geosiyosati avvalo buyuk davlatchilik doktrinasini kayta kurib chikishni takozo kiladi. To’g’rirogi, yangi geosiyosat ichki, xududiy takomilga asoslanishi zarur edi. V. Simbirskiy ning fikricha, Rossiya geosiyosati global omillarni ichki, xududiy, rus federalizmini mustaxkamlashga xizmat kiladigan ustuvor omillarga almashtirishi zarur. Shunki bolshevistik davlatchilik tugatilishi bilan Rossiya tarixidagi 280 yillik buyuk imperiyachilik davriga xam yakun yasadi.

“Rossiya oroli”ning uziga xosligi va Yevropa “ildiz”laridan ayricha takomili Goyasini Simbirskiy “Buyuk Limitrof (kentlik) orkasidagi Yer” (“Rossiya Yevroosiyodan Yevroosiyodagi Rossiya) asarida ifodalab, Yevroosiyoda nazariyasi tankidi, madaniy aynanlik, madaniy-tsivilizatsiyadagi tafovutlar, tarixiy va geosiyosiy vaziyatlarni atroflicha urganadi. V.TSimburskiy “Buyuk Rusiya oroli. Rus madaniyati tomon” asarida rus dunyosi, uning aloxida orol sifatidagi xususiyatlari, madaniy-tarixiy takomilidagi jixatlarni chukur tadjik kiladi.

Dunyo kolonial davlatlar tomonidan bulib olingach, uning geosiyosiy xolati xam uzgardi. “Geosiyosat dunyoni anglash fani sifatida” makolasida muallif mukobil kontseptsiyalar, jumladan, “ulkan kengliklar” (F.List), “panidat” (K.Xausxofer), “Tarixning geogeografik uyasi” (X.Makkinder) kabilarni atroflicha taxlil etadi. Ayniksa, geosiyosatdagi ushbu uchta asosiy kategoriya: Nemis klassik geosiyosatining “katta kulam”i (Crossrkum); xayotiy kenglik (Lebensrkum); Kuruklik va Dengiz munosabatlariga aloxida e’tibor karatadi:

Uning fikricha, siyosiy va geografik xususiyatlar milliy davlatni rivojlantirish yoki “katta kenglik”larni uzlashtirish xizmat kilishi mumkin.

Zamonaviy geosiyosat mumtoz davrga nisbatan kulayrok sharoitlarda rivojlanmokda. Bir tarafdin, “yopik oykumenlar”, ya’ni milliy davlatlar urtasida dunyoning bulinishi, ikkinchi tarafdin, ochik, “muzlatilmagan” dunyoga intilish kuchaydi. Atlantikaning ikki tomonida “yirik kulam”-NATO, YeI va NAFTA, Tinch okeani zonasida Amerika-Yaponiya xamkorligiga asoslangan xamjamiyat tashkil etildi. Bular zamonaviy dunyoning “yopilishi”, ajratilishiga imkon bermaydi va bu xolat mumtoz geosiyosatda uchramaydi.

Makola sungida V. Simbirskiy geosiyosat va siyosatshunoslik mutanosibliqi masalasiga oydinlik kiritadi. U geosiyosatni kat’iy ilmiy nazariya deb xisoblamaydi va uni siyosatshunoslik tarkibidagi bulim sifati talkin etadi. Bu bulimni u metageosiyosat yoki geosiyosatshunoslik deb ataydi. Muallifning fikricha o’z ilmiy uslub va nazariyasi, ilmiy apparati bilan geosiyosat siyosatshunoslikni boyitishi mumkin.

Evroosiyochilik goyasini “neoevroosiyochilik” tarzida rivojlantirgan va bu borada salmokli ilmiy natijalarni kulga kiritgan rus olimi A.G.Dugin. Aleksandr Gel’evich Dugin 1962 yilda Moskva shaxrida xarbiy oilasida tugilgan. Universitetni bitirgach (1988-1991 y.) “EON” nashr markazida muxarrir va bosh muxarrir, “Mily Angel” (1990 y.) al’manaxi, “Elementy” (1991 y.) jurnalida bosh muxarrir, *FINIS MUNDI* radioeshittirishi (1996-1997 y.) xamda “Geopoliticheskoe obozrenie” eshittirishining (1997-1999 y.) muallifi va boshlovchisi. Falsafa fanlari nomzodi bulgan A.G.Dugin bugungi kunda Moskva Novy Universitetida falsafadan dars beradi, 1998 yildan beri esa shu universitetning rektori xisoblanadi. Bugungi kunda 13 ta

yirik asar muallifi bulib, ular asosan geosiyosat muammolariga bagishlangan. Jumladan, Rossiya birinchi geosiyosat kullanimasi xisoblangan “Geosiyosat asoslari” (1997), “Konservativ inkilob” (1994), “Evroosiyo misteriyalari” (1996), “Bizning yul” (1999), “Makon bilan fikrlash” (2000), “Evroosiyoichilik asoslari” (2002) kabi asarlar shular jumlasidandir. Ayrim kitoblari Buyuk Britaniya, Italiya va Ispaniya singari Yevropa mamlakatlarida nashr etilgan. Makolalari “Izvestiya”, “Rossiyskaya gazeta”, “Literaturnaya gazeta”, “Rossiya”, “Nezavisimaya gazeta”, “Evraziyskoe obozrenie”, “Konservator” singari gazetalarda muntazam chop etiladi. Aksilg’arbchi, aksilliberal, konservator, ung millatchi A.Dugin 1990 yillarda Rossiya xokimiyatiga nisbatan muxolif pozitsiyada turgan. 2000 yildan keyin esa uzining keskin radikal pozitsiyasidan uzoklashib, tsentrist va prezident tarafdorlari katoriga kushilgan. 1998 yildan boshlab RF Davlat Dumasi raisi maslaxatchisi lavozimini egallagan.

U neoevroosiyoichilik goyasiga tayangan siyosiy okimga asos solgan, shuningdek, yetarli siyosiy mavke kozona olmagan va Dumadagi partiyalar safiga kira olmagan “Evroosiyo” (2002) partiyasini tashkil etgan. A.Duginning fikriga ko’ra, 1980-yillarda kommunizmning inkirozi, shurolar siyosiy tuzumining yemirilishi xamda jamiyatning ijtimoiy-siyosiy tuzilishi to’g’risidagi g’arbona andozalarga javob berish zarurati bu okimning paydo bulishiga turtki bergan. Uning asosiy ijtimoiy-falsafiy uslubi tamadduniy yondoshuv bulib, utgan asr boshlaridagi yevroosiyoichilik an’alarining izdoshi va merosxuri xisoblanadi. Uz asarlarida A.Dugin nemis konservativ inkilobchilari bulmish O.Shpengler, V.Zombart, K.Shmitt, E.Yunger, F.Yunger, E.Nikit, Yevropa an’anchiligi namoyondalari R.Genon, Yu.Evolu, T.Burkxart, F.Shuon va zamonaviy “yangi sul”lar J.-P. Sartr, G.Debor, M.Fuko, J.Delez, zamonaviy “yangi ung”lar A. de Benua, R.Stoykers va boshkalarga murojaat etadi. Bu okimlarni radikalizm birlashtirib, g’arb jamiyatini “sul” pozitsiya, tamadduniy va millatchilik ruxida tankid kilishga asoslangan. Bu nazariyalarni birlashtirib turgan jixat – liberal siyosiy falsafa va bozor kapitalizmini tankid kilish va mavjud vokelikning asosini tashkil etgan jarayonlarga mukobil andoza topish va vokealar okimini boshka tarafga uzgartirishdan iborat.

A.Dugin kapitalizm va kommunizm urtasidagi kandaydir oralik tuzumni yaratish goyasi bilan mashgul buladi. Uning fikricha bunday tuzumni yaratish uchun fakatgina jozibador mafko’ra emas, balki kuchli ijtimoiy xarakat xam zarur. Liberal mafko’ra va bozor kadriyatlariga asoslangan dengiz davlatlariga karshi turishga kodir bulgan bu kuch bitmas-tuganmas zaxiralar va ulkan geosiyosiy maydonga tayanishi mumkin. Shu ma’noda, A.Dugin uzining yevropalik xamfikrlari bilan yakinlashadi, keyin esa yevroosiyoichilik falsafasini uzi yaratgan koidalar asosida rivojlantiradi. Neoevroosiyoichilikning ijtimoiy-falsafiy kontseptsiyasidagi muxim jixat shundaki, u Yevroosiyo pozitsiyasidan turib Yevropa yoki roman-german madaniyatini tankid kilish emas, balki anglosakson dunyosiga, jumladan, AQSHni tankid kilishga yunaltirilgan.

g’arb - nemis konservativ inkilobi ruxiga monand tajovuzkorlik, boskinchilik ruxidagi “atlantistlar” (AQSH va Buyuk Britaniya) va xamkorlikka kodir bulgan betaraf kontinental (roman-german) Yevropadan iborat. Shu tufayli, mumtoz yevroosiyoichilikda kullaniclan aggressiv, aksilevroosiyoichilik ruxidagi “roman-german dunyosi” atamasi neoevroosiyoichilikda kullanimaydi.

Neoevroosiyoichilar “rivojlanish makoni” kontseptsiyasini rivojlantirishga kup e’tibor karatadi. Bu esa uz navbatida Rossiya tarixida Turon omilining axamiyatini tan olish va geografik determinizmga asoslanishga olib boradi.

A.Dugin nazarida Yevroosiyoichilik xarakatining platformasi kuyidagi tushunchalarni uz ichiga oladi:

- ideokratiya, davlat va xar bir fukaroning oliy ruxiy maksadga xizmat kilish mas’uliyatidan iborat. Davlat axamiyatiga ega bulgan ushbu “oliy ruxiy maksad” yevroosiyoichilikdir;
- yevroosiyoicha tabiiy tanlanish, Yevroosiyoiga xos “tabiiy shart-sharoitlari”dan kelib chikadigan va jamoaviy mas’uliyat, xolislik, uzaro yordam, asketizm, iroda, chidamlilik, boshliklarga suzsiz buysunish singari xususiyatlarni uz ichiga olgan uziga xos axlokiy me’yorlar talab etadigan tushunchani anglatadi. Fakat ana shu xususiyatlarga yevroosiyoichilarga butun yevroosiyo makonini egallashni yakuniga yetkazish va nazorat urnatishni ta’minlaydi.

- demotiya (uzgacha sharoitlarda shakllangan g'arbcha, yunon-angliya demokratiyasidan farqli ularok) "zararli" liberal demokratiya me'yorlarini kuchirmasdan, maxalliy kengashlar, uz-uzini boshkarish va dexkon uyushmalari vositasida xokimiyatda ishtirok etish yulidan borishi kerak. Demotiya ierarxiyani inkor etmasdan, "evroosiyodagi avtoritarizm" bilan uygunlashib ketadi.

A.Dugin fikriga ko'ra, neoevroosiyochilikning siyosiy platformasi kuyidagilarda namoyon buladi:

- "evroosiyocha tabiiy tanlanish" goyasi V.Pareto va yevroosiyochi an'anachilar, shuningdek, R.Genon, Yu.Evola, L.Dyumon singari tadkikotchilar, xokimiyatning pravoslavcha talkini va L.Gumilevning passionarlik nazariyasi goyalari bilan boyitiladi;
- "demotiya" goyasi J.J.Russo, K.Shmitt, A.de Benua, A.Myuller van den Bruk singari olimlar kayd etgan "organik demokratiya" goyasi bilan tuldiriladi. Neoevroosiyochilik nukta nazaridan "demotiya" atamasi "xalkning uz takdirini yaratishda ishtirok etishi"ni anglatadi;
- "ideokratiya" goyasi turli konservativ koidalar bilan mustaxkamlanadi;
A.Dugin mumtoz yevroosiyochilarning goyalarini rivojlantirishdan tashkari neoevroosiyochilikni kuyidagi kontseptual goyalar bilan boyitishga erishadi:
- bugungi dunyoning mukarrar ravishda tulik inkirozga yuz tutishi goyasi;
- zamonaviy ratsional madaniyatni irratsional arxaik udumlar, afsona va kadimgi dinlar orkali talkin etish;
- lingvistik, epigrafik (runologiya), folklor va boshka kadriyatlar asosida Yevroosiyoxaklarining dastlabki mukaddas va betakror dunyokarashini tiklashga intilish, umumiy ildizlar va umumiy "makon-zamon koidasini" izlash;
- g'arbda rivojlangan geosiyosiy goyalarni (X.Makkinder, K.Xausxofer, Y.Loxauzen, N.Spikmen, Z.Bzejinskiy, J.Triar, K.Shmitt) "Kuruklik" va "Suv", Sharq va g'arb urtasidagi ziddiyat ruxida, atlantizm va globalizmga karshi talkin kilish;
- mondializm va globalizmga umumbashariy mikyosda karshi tura oluvchi mukobil variant topish;

1990 yillarda A.Dugin tomonidan atroflicha tadkik etilgan geosiyosiy jarayonlar bugungi kunda uz axamiyatini ancha-muncha yukotgan. xozirgi vaktida uning ijodi neoevroosiyochilik mafko'rasini yaratishga bagishlangan bulib, Yevroosiyoxeosiyosati ushbu mafko'raning tarkibiy kismi sifatida talkin etiladi.

Geografik tadqiqotlarda, ayniqsa, keng tarqalgan metodlardan biri o'xshatish usulidir. Ushbu usul asosida basharat kilish – u ushbu geografik ob'ektning xususyatlarini bo'shka joydagi tabiiy kompleks bilan xamma jixatdan uxshashliklari asosida amalga oshiriladi. Bu jaraenda makon-zamondagi axvol avvalgi tarixiy axvol bilan xam solishtirib kuruladi, ya'ni ikkala tabiiy komplekslar o'tishdagi vokelik xamda xozirgi strukturali tadrijiy xolat deyarli bir xilda bulishi lozim.Uxshashlik metodi bashoratning kursatkichlari xamda ko'tilaetgan tabiiy geografik jaraen va xodisalarining vujudga kelish vakti va xajmini aniklashga imkon beradi.

O'xshashlik metodini qo'llash jaraenida bir necha bo'skichlardan ibo'rat tadkikot ishlarini amalga oshiriladi, ayniksa uxshash tabiiy kompleksni kidirib topish bo'skichi juda xam ma'suliyatlidir. Bu jaraenda kuyidagilarga aloxida axamiyat berilmog lozim: 1) solishtirilayotgan tabiiy komplekslar aynan uxshash bulishi bilan birga tarixiy o'tmishdagi rivojlanish bo'skichlari aynan bir xil bulishi darkor, 2) solishtirilayotgan xusuiyatlar vaziyalar bir vaktida va makonda kaytarilishi lozim, 3) tabiiy komplks resurslaridan foydalanish xarakteri turlicha bulishligi mumkin , lekin ularning turlari bir-birlariga yakin bulishi yoki bir xil bulishligi va xokazo. Uxshashlik metodi kupincha maxalliy bashoratlarni tayyorlashda ishlatiladi . Masalan kuruk iklim sharoitida suv ombo'rlari magistral kanallar, uzlashtirilgan kuruk yerlar deyarli bir-birlariga yakin bulgan tabiiy sharoitlarda loyixalanilishi ularning xozirda mavjud bulgan aynan shunday gidroteknik inshootlarining tabiiy komplekslarini urganish asosida uxshashlik metodini kullab tegishli bashoratli xulosalarini ishlab chikishi mumkin. Uxshashlik elementlari, mantikiy metod sifatida bo'shka fanlarning bashoratlashtirish tadkikod ishlarida keng foydalaniladi. Lekin ushbu metodning barcha afzalliklari bulishiga karamasdan, u bir variantlikdir, tusatdan buladigan turli nomo'tallib xodisalar va vokelik lar

tugrisida ma'lumot olib bulmaydi shuningdek uzok kelajakda yuz berishi mumkin buladigan xodisalarni oldini oldindan aytib beoishi murakkabdir. Uxshashlik metodi bo'shka usullar majmuasida kullanilishi maksadga muvofikdir. Ko'pgina fanlarda, jumladan geografik tadkikodlarda bashoratashtirishning genetik metodlari keng kullaniladi. Ushu metodlar xodisa va jarayonlarning tarakkiyotini evolyo'tsion bo'skichlarinituzish va shu orkali kuzatilayotgan faktlarning noma'lum xususiyatlarini oldindan aytib berishga asoslangan . Lekin vokelikni sodir bulish vaktini bu metod bilan aniklash mumkin emas. Tabiiy geografik tadkikotlarda genetik strukturali genetik katorlar metodisifatida kullanniladi. Chunonchi yangi kurikerlarini uzlashtirish jarayonida kuydagi genetik metod strukturali katorlarni vujudga kelishini kuzatish mumkin: yer osti suvlarining satxini o'tarilishi, tuprokda shurlash xodisasini rivojlantirishi, ya'ni mikroiklim tarkib topishi, agroirrigatsion katlamcha vujudga kelishi vabo'shkalar aslida grunt suvlarining rejimini uzgarishi bilan bo'glikdir. Ko'pgina fanlarning ilmiy tadkikod ishlarida shujumladan geografik bashoratashtirishda sistemali taxlil metodlari keng urin olmokda .Geografik sistemalar –geosistemalar sifatida sistemali yondoshish asosida urganilishini takozo kiladi, bu bo'rada tadkikod ishlari sistemali metodlarni kullangan xolda olib bo'riladi .Sistemali metod tadkikodning aloxida usuli , vositasi bulib, tadkikodning predmeti tugrisida u bir bo'tunlikning aloxida bir kismi sifatida baxolashni urganish bilan fikr yuritadi (Semirnov ,1981) . Binobarin , bashorat kilinayotgan bulajak geosistema xam sistemali metod bilan tadkikod kilinish lozim T.V.Zvankova (1987) bashoratli geografik vazifalarni majmuli xal kilish nukta nazardan ikki muxim xolda axamiyat berishni takidlaydi:1) sistema integral xususiyatlarga ega bulganligi sababli, ular uning ayrim elementlarida mavjud bulmaganligi tufayli, ularni fakat sistemaning bir bo'tun xodisa sifatida urganilgandagina aniklash mumkin; 2) sistemali yondoshish ma'lum bir ma'noda umumiy vazifani xal kilish uchun turli fanlarning manfaatlarini birlashtiradi. Bashoratashtirishda sistemali yondoshish sistemalararo metodni asosini tashkil kiladi, ushbu metod xozirgi vaktdagi bir sistemaning xolatini urganish bilan kelajakdagi sistemani xolatini aniklashga imkon beradi (bashorat kilingan vabashorat kilinayotgan sistemalar) . bunda ikkala sistema bir –birlari bilan argument va funktsiya yoki vakt birligida va parametrlar buyicha korelyativ bo'lgangan bulishi taxmin kilinadi Ikkala sistema xam ular uchun umumiy bulgan metasistema tarkibiga kirishi kerakki, izomorfli , ya'ni umumiy bir –birlariga mos keluvchi strukturaga ega bulishi, umumiy bulgan manbadan kelib chikishi va uzaro tugri xamda teskari aloqalarga ega bulishi darkor (Zvankova,1987).

Formalashtirilgan metodlar . Umumiy belgilarining xarakteri va xarakat pirintsiplari buyicha bashoratli ekstrapolyatsiya, statistik, analitik modellastirish va bo'shkalarni birlashtiradi .Bashoratashtirada keng kullaniladigan metodlardan biri kelajakda tarakkiyot yunalishining ekstrapolyatsiya kilish metodidir. Ushbu metod matematika statistikaga asoslangan xolda amalga oshiriladi . Ekstrapolyatsiya metodi ma'lum sifatli mikdorli kiymatlar va birliklar asosida bashorat kilinayotgan kursatkichni extimolli mikdorini bashoratashtirish davrining davomini xisobga olgan xolda belgilangan vaktida topishni takozo etadi . Buning uchun bashorat kilinayotgan tabiiy kompleksning uzgarish yunalishi vakt birligida aniklanadi . (L.E. Smirnov . Sistemniy podxod i kartografirovaniye sistem v geografii. V sb « Kartografirovaniye geograficheskix sistem» MGU 1981, s. 5) grafiklar tuziladi , unga geosistemani avvalgi o'tmishdagi va kelajakdagi uzgarish yunalishi aniklanadi.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

- 1.Martin Jones, Rhys Jones, Michael Woods. An introduction to political geography: space, place and politics. Routledge. London and New-York. 2004. ISBN 0-203-62697-4, ISBN 0-203-663084-X.
- 2.Golubchik M.M. Politicheskaya geografiya mira. Ucheb. Posob. Smolensk,1998.

Qo'shimcha adabiyotlar

- 3.Mirziyoev Sh.M.Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.- T.:O'zbekiston, 2017.

- 4.Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.- T O'zbekiston 2017.
- 5.Mirziyoyev Sh. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganing 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza 2016-yil 7-dekabr.- T O'zbekiston 2017.
- 6.Colin Flint, Peter J Taylor. Political Geography: World-economy, Nation-state and Locality. Taylor & Francis, 2012. ISBN-13: 978-0273735908, ISBN-10:027373590X
- 7.Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: havfsizlikka taxdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari.-T., 1997.
- 8.Xo'janov B.A. Geosiyosat asoslari. T., 2002.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Zamonaviy atlantizm kanday maksadga xizmat kiladi?
- 2.Evropa va Amerika urtasida kanday strategik ziddiyat mavjud?
- 3.Evroosiyoichilikning negizida kanday goya yotadi?
4. Neoevroosiyoichilikning Uzbekiston uchun ijobiy va salbiy jixatlari kanday?

Ma'ruza 8-Globalizatsiya va mintaqaviy iqtisodiy integratsiya

Reja :

1. Globalizatsiya tushunchasining mazmun va mohiyati.
2. Globallashuv jarayoni jahon tarrahiyotining muhim jihati.
3. Globallashuvning rivojlanishdagi manbalari
4. G'oyalar va madaniyat sohasidagi globalizatsiya
5. Axborot va kommunikatsiyalar sohasidagi globalizatsiya

Tayanch tushunchalar (kalit so'zlar):Globalizatsiya,Mintaqaviy iqtisodiyot,Xalqaro mexnat taqsimoti, baynalminallashuv jarayoni, Jahon iqtisodiyoti, G'oyalar va madaniyat sohasidagi globalashuv, Axborot va kommunikatsiyalar sohasidagi globalashuv

1.Globalizatsiya tushunchasining mazmun va mohiyati. Globallashuv jarayoni jahon tarrahiyotining muhim jihati, omili bo'lib qoldi. Globallashuv hayotning barcha jabhalariga, jumladan, jahon iqtisodiyoti va siyosatiga, ijtimoiy sohaga, madaniyat va ma'naviyatga, ekologiyaga, xavfsizlikka o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Mazkur jarayonning tashqi iqtisodiy munosabatlarga, tashqi savdoga ko'rsatayotgan ta'siri ham beqiyos va betakrordir. Bo'tun jahon savdo tashkilotining ma'lumotlariga binoan, XX asrning 90-yillaridan bo'shlab dunyo miqyosida ishlab chiqarishning rivojlanishi jahon savdosi bilan uzviy aloqador bo'lmoqda. Globallashuv jarayoni baynalminallashuv jarayoni bilan uzviy aloqador. Ushbu jarayon ichki va tashqi yo'nalishlarda rivojlanib, kengayib bo'rmoqda. Ichki yo'nalishda mazkur jarayon xorijiy tovarlar, kapital, xizmatlar, texnologiya va axbo'rotlardan ichki iste'mol sohasida foydalanish miqyosining kengayishi bilan ifodalansa, tashqi yo'nalishda mamlakatlarni jahon bo'zoriga yo'nalganligi bilan ajralib turadi.

Ana shu jarayonlarning oqibatida davlatlar o'rtasidagi o'zaro aloqalarning kuchayishi bilan bir navbatda, bo'zarlarni hududiy va instito'sional miqyosda integratsiyalashuvi yuz bermoqda. Globallashuv manbalari qatorida jahon bo'zori va tashqi iqtisodiy aloqalar faoliyatiga ta'sir ko'rsatuvchi texnologik taraqqiyot juda muhim ahamiyat kasb etadi. Texnologik taraqqiyot transport va kommunikatsiya sarf xarajatlarini keskin kamayishiga, axbo'rotlarni qayta ishlash, saqlash va ulardan foydalanish davrining qisqarishiga olib kelmoqda. Bunda elektron pochta, internet va bo'shqa zamonaviy tizimlarning hayotga tadbiiq etilishi katta rol' o'ynamoqda. Globallashuvning ikkinchi manbai iqtisodiyotning erkinlashuvi, shu jumladan, savdoning erkinlashuvi bilan bo'g'langan. Iqtisodiyot va savdoning erkinlashuvi proteksionistik siyosatni cheklash va jahon savdosini nisbatan erkin bo'lishiga olib kelmoqda. Buning natijasida tariflar sezilarli tarzda pasaytirildi, tovarlar va xizmatlar bilan savdo qilishda mavjud cheklovlarning aksariyat qismi bartaraf etildi. Erkinlashtirish bo'rasidagi bo'shqa chora tadbirlar kapital bilan ishlab chiqarishning bo'shqa omillari harakatining ildamlashishiga sabab bo'ldi.

Glaballashuv - siyosiy madaniy va iqtisodiy mazmuniga ko'ra quyidagilarni aniqladi.

1. Global miqyoda moliyaviy bozorni axamiyatini aniqlash.
2. Ishlab chiqarish omili sifatida bilimlarni markazlashtirish.
3. Texnologiyalarni xalqarolashishi va transmilliylashtirish.
4. Transmilliy korporatsiyalarni ko'payishi.
5. Madaniyat oqimini investiyalashtirish.
6. Transmilliy iqtisodiy diplomatiyani oshirish.¹⁰

Globallashuv va baynalminallashuv jarayonlarining uchinchi manbai bo'lib, transmilliylashtirish fenomeni, ya'ni trans milliy korporatsiyalarning (TMK) vujudga kelishi, ko'payishi va rivojlanishi hisoblanadi. TMKlar globalizatsiya natijasi va bir vaqtning o'zida ushbu jarayonning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida namoyon bo'lmoqda. Ularning tashqi iqtisodiy aloqalardagi natijasi qator TMKlar faoliyati bilan belgilanmoqda.

Globallashuv jarayoni keyingi 15-20 yilda kapital, texnologiyalar va tovarlar, mehnat bo'zorlarini keng qatlamli, bir biri bilan o'zaro aloqador TMKlarga integratsiyalashuvi natijasida yana ham tezlashdi va chuqurlashdi.

2. Globallashuv jarayoni jahon tarraqiyotining muhim jihati. Bo'zor iqtisodiyoti va erkin savdo tizimini baholashdagi yakdillikni globallashuvning to'rtinchi manbai sifatida ko'rsatish mumkin. Bunday yakdillik 1978 yilda Xitoyda iqtisodiy islohotlar e'lon qilingandan keyin, Markaziy va Sharqiy Yevropa davlatlarida va undan keyingi davrda esa sobiq ittifoq mamlakatlarida amalga oshirilayotgan siyosiy va iqtisodiy islohotlarda o'zining yorqin ifodasini topmoqda. Ushbu mamlakatlar va ularni qo'llayotgan xalqaro tashkilotlar hamda bo'zor iqtisodiyoti rivojlangan G'arb mamlakatlari o'zlarining asosiy e'tibo'rini bo'zorga o'tishning uch shartiga yo'naltirmoqda: makroiqtisodiyotni barqarorlashtirish, baholarni erkinlashtirish va davlat korxonalarini xususiylashtirishga. SHu vaqtning o'zida sobiq ittifoq respublikalari o'rnida hosil bo'lgan davlatlarning ko'pchiligida bo'zor instito'klarini shakllanishiga kam ahamiyat berilayotganligini ta'kidlash lozim. Buning oqibatida yetarli darajada raqobat muhiti vujudga kelmayapti hamda integratsiyalashayotgan aralash iqtisodiyotda davlatning alohida roli hisobga olinmayapti. Vaholanki, "global iqtisodiy struktura"larning har qanday faoliyati hozirgi vaqtda ham, yaqin kelajakda ham samarali faoliyat ko'rsatayotgan davlat mexanizmini almashtira olmaydi. Globallashuvning beshinchi manbai madaniy va ma'rifiy taraqqiyot bilan bo'g'langan. Integratsiyalashgan guruhlarda ommaviy axbo'rot vositalari, san'at va madaniyatning rivojlanishida kuzatilayotgan yaqinlashish, ingliz tilining yagona muomala tiliga aylanishi milliy madaniyat o'rnini integratsiyalashgan madaniyat egallayotganligini bildirmoqda.

3. Globallashuvning rivojlanishdagi manbalari.

Globallashuvning asosiy sohasi bo'lib, xalqaro iqtisodiy tizim yoxud jahon iqtisodiyoti, unda amalga oshirilayotgan ishlab chiqarish, almashish va iste'mol munosabatlari hisoblanadi. XXI asr bo'shida jahon iqtisodiyoti o'zida 230 siyosiy-ma'muriy bo'llakni, shu jumladan, 190 ga yaqin davlatni jamlagan murakkab tarkibga ega bo'lgan tizimga aylangan. Globallashuv barcha mamlakatlar iqtisodiyotiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. U tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish, ishchi kuchidan foydalanish, investitsiyalash, yangi texnologiyalar tadbiiq etish kabi barcha jarayonlarda o'z ifodasini topmoqda. Mazkur jarayonlarga bo'g'liq holda ishlab chiqarishning samaradorligi, mehnat unumdorligi va raqobatbardoshlik shakllanmoqda.

Yuqorida qayd qilib o'tilganidek, globallashuv jarayoni tashqi iqtisodiy munosabatlarda, shu jumladan, tashqi savdo va investitsiyalashda, ayniqsa, katta o'zgarishlarga sabab bo'lmoqda. Zero, qator mamlakatlarda ishlab chiqarish va iste'mol ko'p jihatdan uni xom ashyo va energiya manbai bilan ta'minlanishiga bo'g'liq bo'lsa, bo'shqa turkum mamlakatlarida ushbu holat kapital, iste'mol mollari va ishchi kuchi importi bilan belgilanmoqda. Xalqaro munosabatlarda vujudga kelgan mazkur vaziyat dunyo miqyosida moliyaviy oqimlar va xizmatlarning xalqaro yuklar tashish hajmini ko'paytirishni va kommunikatsiyalar tarmog'ini

¹⁰ **Martin Jones, Rhys Jones, Michael Woods. An introduction to political geography: space, place and politics. Routledge. London and New-York. 2004. ISBN 0-203-62697-4, ISBN 0-203-663084-X. 52-bet**

kengaytirishni talab qilmoqda. SHu vaqtning o'zida rivojlangan mamlakatlar daromadining 20% va rivojlanayotgan davlatlar daromadining uchdan bir qismi bevosita eksportga bo'g'liq. Ayrim baholarga binoan, dunyoda qayta ishlovchi sanoatda band aholining 40% - 45% va xizmat sohasida band aholining 10-12% bevosita yoki bilvosita tashqi savdo bilan aloqadordir. Tashqi savdo esa, dunyo miqyosidagi daromadning qayta taqsimlanishining asosiy vositachisi bo'lib qolmoqda. Globallashuv milliy iqtisodiyotlarga, ularning holati va tarkibiga, eksport–import munosabatlariga, investitsiyalash hajmi va tarkibiga juda katta ta'sir ko'rsatmoqda.

Avvalo, jahon savdosining rivojlanish sur'atlaridan ham ustun sur'atlarga ega bo'lgan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni nazarda to'tish lozim. Darhaqiqat, ushbu kapital qo'yilmalar zamonaviy texnologiyalarni transfertlashda, sanoatni restrukturalizatsiyalashda, global miqyosdagi korxonalarni barpo qilishda hal qiluvchi rol o'ynamoqda. To'g'ri xorijiy investitsiyalar texnologiya innovatsiyalarga ham juda katta ta'sir ko'rsatmoqda. Yangi texnologiyalarsiz globallashuv jarayonini, globallashuv bilan uzviy aloqador bo'lgan raqobatsiz yangi texnologiyalarni barpo qilishni va ularni mamlakatlar o'rtasida tarqalishini tasavvur qilish mumkin emas.

Jahon iqtisodiyotining globallashuvi natijasida xizmatlar, shu jumladan, moliyaviy, huquqiy, bo'shqaruv, axborot sohaslaridagi xizmatlar bilan savdo qilish hajmi keskin o'smoqda. Hozirgi vaqtda xizmatlar savdosi xalqaro savdo munosabatlarining asosiy omiliga aylandi. Agar 1970 yilda xizmatlar eksporti bilan xorijiy investitsiyalarning uchdan bir qismi aloqador bo'lgan bo'lsa, ushbu ko'rsatkich hozirda 50%ga yetdi. Ya'ni intellektual kapital jahon bo'zorida eng muhim tovarga aylandi. «Barcha zamonlarda inson o'zini "tarixiy burilish" davrida yashayapman deb hisoblagan. Taraqqiyot nuqtai nazaridan aytish mumkinki, u ma'lum darajada to'g'ri taxmin qilgan. Lekin shunday paytlar bo'ladiki, bu evrilish taassuroti yanada kuchliroq va ayniqsa o'rinliroq xususiyat kasb etadi», deb yozgan edi frantsuz olimi va mutafakkiri P'yer Teyyar de SHarden (1881-1955). «Globalizatsiya davri» haqidagi bobni mazkur iqtibos bilan boshlash, bizning nazarimizda, shu boisdan ham o'rinliki, Teyyar de SHarden fikriga murojaat etish globalizatsiya hodisasining o'zi ham, uning talqini ham oxirgi o'nyillik mahsuli emasligiga ishonch hosil qilish imkonini beradi. Aynan Teyyar de SHarden globalizatsiyaning geometrik obrazini tavsiflab berdi, uni «*jipslashgan, ixchamlashgan dunyo*» shaklida ifodaladi. O'zining «Inson fenomeni» kitobi (1948)da de SHarden kishilik jamiyatining evolyutsiyasi «megasintez» jarayoni ekanligini ko'rsatib berdi. Bu jarayon tobora tezlashib boradi va pirovard natijada insoniyatning *ommaviy jiplashishi* ("planetizatsiya")ga olib keladi. Xalqlar va tsivilizatsiyalar o'zaro aloqa yoki iqtisodiy bog'liqlik yoxud ruhiy birlikning shunday darajasiga erishadiki, bundan keyin ular faqat bahamjihat taraqqiy etishlari mumkin bo'ladi. «SHu paytgacha statik va qismlarga bo'linadigan dunyo o'z geometriyasining uch o'qi ustida zohir edi. Endi u bir oqimni tashkil etadi», deb yozgan edi u o'tgan asrning 40-yillarida. Shuni ta'kidlash joizki, globalizatsiya tushunchasi, uning mohiyati, asosiy ko'rinishlari, tendentsiyalari va oqibatlari tevarigidagi munozaralar so'nggi yillarda nafaqat jonlandi, balki qizg'in tus oldi. Nafaqat ayrim jamiyatlar, balki butun dunyo bir-biriga qarshi kurash olib borayotgan «globalistlar» va «antiglobalistlar»ga ajraldi. Ayrimlar globalizatsiyani farovon turmush, tanlash huquqi va yanada ko'proq erkinlik, ya'ni ko'chib yurish, to'liq axborot olish, ko'proq haq to'lanadigan joylarda ishlash, eng yaxshi universitetlarda ta'lim olish erkinligi bilan bog'lamoqdalar. Boshqalar uchun esa bu insoniyatga tahdid soluvchi, global isish, atrof muhitning ifloslanishi, nazoratsiz migratsiya oqimlari vujudga kelishi, ishsizlarning ko'payishi, an'anaviy qadriyatlarga putur yetishi kabi muammolarni tug'diruvchi jarayondir.

Xo'sh, globalizatsiya o'zi nima?

Jahondagi hozirgi taraqqiyot jarayonlarining eng taniqli tadqiqotchilari asarlarida berilgan ta'riflarni umumlashtirib, xulosa qilishimiz mumkinki, *globalizatsiya kishilik jamiyatidagi mahalliy ahamiyatga molik madaniy, axborot, iqtisodiy, geosiyosiy makonlarning bir tizimga birlashuvi jarayonidir*.

Globalizatsiya XX asr oxirida boshlangani yo'q. Olimlar oxirgi 500 yil mobaynida insoniyat shu yo'ldan izchil harakat qilganini qayd etmoqdalar. Yangi Dunyoning kashf etilishi,

yer kurrasining doimiy transport marshrutlari bilan birlashtirilishi, migratsiya oqimlarining kuchayishi, axborot texnologiyalarining taraqqiy etishi va hokazolar shakllanayotgan globalizatsiyaning bosqichlari edi. O'tgan asrning oxiri bu jarayon misli ko'rilmagan darajada jadallashuviga olib keldi va globalizatsiya davri nomini oldi.

Endilikda jahonning *chekka o'lkalari* yoki *xilvat burchaklari* mavjud emas. Barcha mintaqalar jahon iqtisodiyoti va yagona axborot maydonining tarkibiy qismlariga aylanmoqda. Hududlar va masofalar o'zining asl ma'nosini yo'qotadigan chegarasiz dunyo tushunchasi real shakl-shamoyil kasb etib bormoqda. Tadqiqotchilar «*global qishloq*» (*global village*), «*tizimga birlashgan jamiyat*» (*networked society*) to'g'risida so'z yuritmoqdalar. Ushbu jarayon sur'atlarining sifat jihatidan yangi darajasini ta'riflash uchun yangi atama – «*giper-globalizatsiya*» atamasi qo'llanmoqdaki, u barcha jabhalar, chunonchi: iqtisodiyot, axborot, moliya, odamlar, tovarlar, pullar, g'oyalar harakati jabhalarida xalqaro aloqalar tezligi tobora oshib borayotganini aks ettiradi.

Har qanday kompleks hodisa singari, globalizatsiya ham o'ziga xos jihatlarga ega. Ularni ko'rib chiqmasdan butun jarayon haqida to'liq tasavvur hosil qilish mumkin emas. Ular o'zaro bog'liq va bir-birini taqozo etadi. Bu globalizatsiyaning jihatlarini bir-biridan ajratish mumkin emasligini anglatadi. Masalan, iqtisodiy globalizatsiyaga yo'l ochib, axborot sohasidagi globalizatsiyani inkor etish mumkin emas.

Globalizatsiyaning eng muhim, uning mohiyatini belgilovchi jihatlar quyidagilardir:

4.G'oyalar va madaniyat sohasidagi globalizatsiya. Odatda globalizatsiyaga avvalo iqtisodiyot va axborot sohaslarida ro'y beradigan jarayon sifatida yondashiladi. Lekin uning jihatlarini ko'rib chiqishni aynan g'oyalar va madaniyat sohasidan boshlasak, o'rinli bo'ladi deb o'ylaymiz, Shunki globalizatsiya tarafdorlari va muxoliflari o'rtasidagi ziddiyat chegarasi asosan shu yerdan o'tadi.

G'oyalar globalizatsiyasi uzoq tarixga ega bo'lgan kompleks jarayon. U yagona iqtisodiy makondan ham oldin vujudga kelgan. Nafsilambrini aytganda, *jahon dinlarining barchasi globalizmga intilish ruhi bilan sug'orilgan*. Har bir qudratli tsivilizatsiya o'z taraqqiyotining cho'qqisida *dunyo miqyosida o'z tartibini o'rnatishga* harakat qilgan. Uning maqsadi o'z ichki qoida va me'yorlarini mumkin qadar keng tarqatish va shu tariqa uyg'unlik va tartib hukm surgan yangi dunyo qurishdan iborat bo'lgan. G'arbdagi ko'pgina tadqiqotchilar bozor iqtisodiyoti, vakillik, dunyoviy demokratiya, siyosiy plyuralizm va ochiq jamiyat g'oyalari hozirgi zamon globalizatsiyasining negizidir, degan fikrga qo'shilmoqdalar. Ularning fikricha, insoniyat tarixida birinchi marta Yer kurrasida yashovchi kishilarning mutlaq ko'pchiligi turmush tarzining asosiy tamoyillarini bir xilda tushuna boshlamoqdalar. Bu *globalizatsiyaning g'oyaviy negizini tashkil etadi*.

Bugungi kunda Yevrosiyoda ro'y berayotgan ayovsiz kurash g'oyalar va mafkuralar qarama-qarshiligi natijasidir. O'tgan asr tarixi Markaziy Osiyo hamda Yevrosiyaning qo'shni mintaqalari taraqqiyotning quyidagi to'rt yo'li (kontseptsiyasi)dan birini tanlashi mumkinligini ko'rsatdi. Bular: sotsializm, millatchilik, islomizm va dunyoviy demokratiya. Odatda, millatlar ushbu jamiyatni safarbarlashtiruvchi g'oyalardan birini yetakchi g'oya sifatida, boshqa g'oyalarning ayrim elementlari bilan birga qabul qilishlari mumkin. Boshqa variantlar kuzatilgani yo'q.

O'tgan asrning o'rtalarida sotsializm Yevrosiyoda ko'pchilikka yuksak taraqqiyotga erishish uchun millat salohiyatini safarbar etishga qodir kontseptsiya bo'lib tuyulgan edi. Sotsializm kontseptsiyasi ijtimoiy adolat, guruhlar va tabaqalar manfaatlarining mushtarakligi tamoyillariga asoslangan jamiyat qurishning g'oyaviy negizi bo'lishi mumkin deb taxmin qilingandi. Bugungi kunda sotsializm g'oya sifatida mutlaqo layoqatsizligi ayon bo'lib qoldi. Shu bois u jamiyatni uyushtirishga, birlashtirishga qodir bo'lgan yetakchi g'oya bo'lib xizmat qila olmaydi.

Millatchilik esa, milliy istiqlol va mustaqil davlatchilik g'oyasi bo'lib, aksincha, asosan g'alaba qildi. Yevrosiyoda yangi mustaqil davlatlarning vujudga kelishi uning kun tartibidagi barcha masalalar deyarli hal qilinganligidan dalolat beradi. Shu bois u jamiyatni mamlakat

kelajagini qurishga safarbar etadigan g'oyani ilgari surishga qodir emas.

Islomizm, yoki jamiyatni shariat qoidalariga asosan qurish kontseptsiyasi izolyatsionizm va antiglobalizm mafkurasidan boshqa narsa emas. Bu kontseptsiya sof ko'rinishda «Tolibon» harakati tomonidan Afg'onistonda amalga oshirildi. O'zbekistonda va Markaziy Osiyoning boshqa mamlakatlarida islomizm va antiglobalizm ekstremistik g'oyalarining ashaddiy tarqatuvchisi «Xizb-ut-Tahrir» tashkilotidir.

Markaziy Osiyo xalqlari tanlagan taraqqiyotning bosh yo'li dunyoviy demokratiya va bozor iqtisodiyoti qurish yo'lidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov 2004 yilning yanvar oyida bo'lib o'tgan mamlakat Oliy Majlisi palatalarining qo'shma majlisidagi ma'ruzasida «demokratik jamiyat qurish yo'lidan bizni hech narsa qaytara olmaydi», deb ta'kidlab o'tdi.¹¹

Madaniy globalizatsiya sohasida ham shunday ayovsiz kurash ketmoqda. Bu faqat Islom dunyosi mamlakatlarida kuzatilayotgani yo'q. Hatto globalizatsiya g'oyalarining beshigi bo'lgan Yevropada ham «*madaniy imperializm*» haqidagi ovozlar tobora balandroq yangramoqda. Frantsiyaning sobiq madaniyat ishlari vazirlaridan biri filmlar va teledasturlar orqali tarqatilayotgan va jamiyatning an'anaviy qadriyatlariga putur yetkazayotgan «*Koka-kola–Mak-Donal'ds–Mikki-Maus*» madaniyatiga qarshi kurashish zarurligini qayd etdi.¹²

Islom dunyosi mamlakatlarida, an'anaviy qadriyatlarni e'zozlashga asoslangan jamiyatlarda esa o'zga madaniyat unsurlarining bostirib kirishi kishilarda nafaqat norozilik uyg'otmoqda, balki ularning keskin qarshiligiga ham sabab bo'lmoqda. Ushbu jamiyatlarda ichki ixtilofning yana bir yo'nalishi – yot madaniyatlarni muayyan darajada qabul qilgan kishilar bilan ularni xoin va munofiq deb biluvchilar o'rtasida ixtilof yuzaga kelmoqda. Yuqorida qayd etib o'tganimizdek, ko'r-ko'rona «vesternizatsiya», odatda, reaksiyaga olib keladi – islom aqidaparastlarining faolligi kuchaymoqda.

Hozirgi davrning eng muhim muammosi shundan iboratki, globalizatsiyaning ushbu unsurini uning qolgan unsurlaridan ajratib bo'lmaydi. Iqtisodiy aloqalarning rivojlanishi, chet el investitsiyalarining jalb qilinishi shu jumladan siyosiy, huquqiy, axborot tizimlarining xalqaro andozalarga moslashuvi bilan belgilanadi. Ayni vaqtda, xorijiy biznes o'zini qulay his etishi uchun mamlakatda tegishli shart-sharoitlar yaratish, shu jumladan madaniy muhitni ham vujudga keltirish zarur. Markaziy Osiyo davlatlari oldida shu mushkul muammoni hal qilish vazifasi turibdi.

5.Axborot va kommunikatsiyalar sohasidagi globalizatsiya. Hozirgi davrda bu shahdam qadamlar bilan ilgarilayotgan global jarayonlardan biridir.

Ikkinchi jahon urushidan keyin Alʼbert Eynshteyn: «Insoniyat 1945 yilda atom bombasining portlatilishini boshdan kechirdi, lekin asr oxirida u yana bir muhim portlash – *informatsion portlash*ni boshdan kechirishiga to'g'ri keladi», degan edi. Axborot-texnologik inqilob XVIII asr o'rtalarida boshlangan sanoat inqilobidan keyingi davrda ro'y bergan eng olamshumul hodisa ekanligini ko'pgina mutaxassislar qayd etmoqdalar.

Er yuzida bir necha lahzada bog'lanish mumkin bo'lmagan nuqta qolmadi. Ayni vaqtda, odamlar o'zini qiziqtirgan axborotni darhol olish imkoniyatiga ega bo'lmagan joy ham yo'q. Dunyo chindan ham yagona axborot maydoniga aylandi. Bu misli ko'rilmagan siyosiy, iqtisodiy va madaniy oqibatlariga olib kelmoqda. Dunyo miqyosidagi yagona axborot maydoni ta'sirida yangi mentalitet, yangi til, yangi madaniyat vujudga kelmoqda.

Shu bilan bir qatorda xavfsizlik va barqarorlikka tahdid soluvchi yangi, misli ko'rilmagan xavflar ham paydo bo'lmoqda. Uyushgan jinoyatchilik, jahon terrorizmi qo'lida axborot xavfli qurolga aylanmoqda. Masalan, Internet qo'poruvchilik tadbirlari tashkil etish bo'yicha qo'llanmaga aylanib qoldi.

Shu sharoitda ayrim mamlakatlar axborot texnologiyalaridan foydalanishga har xil cheklashlar belgilashni mo'ljallamoqdalar. Bu yerda ham, g'oyaviy va madaniy globalizatsiya

¹¹ Karimov I. *Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir*. T., «O'zbekiston», 2005. – 35-b.

¹² B. De Schutter and J. Pas, *About Globalisation*, Brussels, University Press, 2004, p.34

sohasida bo'lganidek, mamlakatlarning iqtisodiy ochiqlikka intilishi bilan ularning axborot maydonini nazorat qilishga intilishi o'rtasida ixtilof yuzaga kelmoqda. Muammo shundaki, shakllanayotgan jahon iqtisodiy va moliya bozorlari jahon xo'jalik aloqalariga to'liq miqyosda qo'shilishga intilayotgan mamlakatlardan rivojlangan axborot-kommunikatsiya tizimiga ega bo'lishni talab qilmoqda. Buni globalizatsiyaning navbatdagi jihati – iqtisodiy globalizatsiya mezonlarining tavsifidan ko'rish mumkin.

Iqtisodiy globalizatsiya ikki jarayon – *bozorlar* (kapital, mehnat resurslari, tovarlar va xizmatlar bozorlari) *globalizatsiyasi* va *iqtisodiy shakllar globalizatsiyasi* (iqtisodiyot tashkiliy tuzilmalarining yiriklashuvi) majmuidir.

Texnologiyalarning taraqqiy etishi jahon iqtisodiy tizimining yagona kompleks sifatida faoliyat olib borish imkoniyatlari kengayishi uchun shart-sharoit yaratdi. Fond bozorlari va investorlar o'rtasida uzluksiz elektron transfert o'rnatildi, jahon pul, tovar va xizmatlar bozorlari tunu-kun ishlay boshladi. Jahon savdosiga xizmat ko'rsatish uchun *ma'lumotlar uzatish elektron tizimi* (EDT – *electronic data transmission*) tashkil etildi.

BMT ma'lumotlariga ko'ra, jahonda 37 000 ko'p millatli korporatsiyalar (KMK) faoliyat olib bormoqda, ular 170 000 sho'ba korxonalarini nazorat qilmoqda, jahon iqtisodiyotiga jami 5 trillion AQSH dollarini investitsiyalashtirmoqda. Korporatsiya ichki savdosi – ayni bir mahsulot tarkibiy qismlarini KMK filiallari o'rtasida yetkazib berish – jahon savdosining qariyb 80% ni tashkil etadi.

Hamma gap shundaki, KMK yo uzluksiz globalizatsiyalashishi, yo raqobat kurashi girdobida yo'q bo'lib ketishi kerak. Ko'p millatli korporatsiyalar turli mamlakatlarning *qiyosiy ustunliklaridan* foydalanish hisobiga *mutlaq ustunlikka* erishmoqdalar.¹³ Ular ko'p mehnat sarfini talab qiladigan jarayonlarni ishchi kuchi arzon bo'lgan joylarda, ishlab chiqarishning yuksak texnologiyalarga asoslangan qismini esa – malakali ishchi kuchiga va rivojlangan infratuzilmaga ega bo'lgan mamlakatlarda yo'lga qo'ymoqdalar. Tayyor mahsulot chiqaradigan korxonalar sotish bozorlari yaqinida va soliq stavkalari past bo'lgan mamlakatlarda joylashtirilmoqda. Kaliforniyadagi Silikon Vodiysi kompaniyalari va Hindiston axborot-texnologiya kompaniyalari o'rtasida mehnatning taqsimlanishi ikki mamlakatning iqtisodiy ustunliklaridan uzluksiz foydalanishning yorqin misolidir.

Endilikda iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlash va ish joylari tashkil etishda hukumatlarning roli, oldingi davrlardan farqli o'laroq, asosan boshqa mamlakatlardan o'z hududiga boy investorlarni mumkin qadar ko'proq jalb qilishdan iborat bo'lib qolmoqda.

Valyuta ayirboshlash bozoridan har kuni 1,2 trillion AQSH dollari o'tadi. Xalqaro banklararo tizimi va hisob-kitoblar tizimi orqali amalga oshirilayotgan to'lovlar hajmi bir kunda 6 trillion dollarni tashkil etadi. AQSHdagi CHIPS (Clearing House Inter-Bank Payments System)ga o'xshash yirik kliring uylari kuniga o'rta hisobda 250 000 ta pul o'tkazuvlarini amalga oshiradiki, bu pulga o'g'irganda yiliga taxminan 315 milliard dollarni tashkil qiladi. AQSH, Germaniya va Yaponiya to'lov tizimlaridagi bir necha kunlik muomala hajmi ushbu mamlakatlarning yillik YaIM miqdoriga teng.

Tadqiqotchilar (R.O'Brayen)ning fikricha, bu tendentsiyalar «geografiya yo'qolgani»ni ko'rsatadi. Texnologiya hukmi ostida hudud o'z ahamiyatini yo'qotadi. Davlatdan tashqari, muayyan hukumat nazoratidan xoli bo'lgan ko'p millatli moliya tizimi vujudga keladi. Buning natijasida hokimiyat markaziy banklardan mamlakatlarning moliya resurslarini birgalikda nazorat qiluvchi shaxslar qo'lga o'tadi.

Pul endi aksariyat holda qo'lga olib bo'ladigan, naqd narsa emas. U boylik haqida ma'lumotni xabar beruvchi elektron impul'sdir.

Pirovard maqsadi yangi, halqaro miqyosdagi muammolar yechimini topishdan iborat

¹³ *Absolyut ustunlik* – tovar ishlab chiqaruvchi ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, mahsulot tannarxini kamaytirish hisobiga erishadigan ustunlik bo'lib, buning natijasida u mahsulotni raqiblar bilan bir xil narxda sotganda ham qo'shimcha daromad oladi; *Qiyosiy ustunlik* – tovar ishlab chiqaruvchi mahsulot tannarxi nisbatan pastligi, ixtisoslashuv tufayli erishadigan ustunlik. David Rikardo ta'riflab bergan *qiyosiy ustunlik qonuni* xalqaro savdo uning ishtirokchilariga ko'proq naf keltirishini ko'rsatadi.

bo'lgan davlatlararo, avvalo – mintaqaviy tuzilmalar vujudga kelmoqda. Bu endi globalizatsiyaning navbatdagi jihati – geosiyosiy globalizatsiya bilan uzviy bog'liq.

Geosiyosiy globalizatsiya ikki qutbli dunyoning barham topishi, odatdagi G'arb-Sharq o'qi va Shimol-Janub konstruksiyasining buzilishi bilan tavsiflanadi. Ilgari kuzatilmagan mintaqaviy ko'p millatli geosiyosiy va geoiqtisodiy jarayonlar ro'y berayotir.

Jahon savdosida to'siqlarni bartaraf qilish, yagona axborot maydonini va jahon miqyosida kommunikatsiyalarni rivojlantirish g'oyalarini faol ilgari surayotgan *Yangi SHimol* vujudga keldi. U zamonaviy texnologiyalarni rivojlantirishda peshqadamlik qilmoqda, moliya resurslarining taqsimlanishini nazorat qilmoqda, mohiyat e'tibori bilan, jahon iqtisodiy taraqqiyotining mazmuni va yo'nalishini belgilamoqda.

Keng ko'lamli sanoat ishlab chiqarishi Shimoliy Atlantika mintaqasidan Osiyo-Tinch okeani mintaqasiga ko'chib o'tmoqda. Bu yerda, Katta Tinch okeani halqasining bepoyon kengliklarida jahonning ikkinchi sanoat markazi – *Yangi Sharq* shakllanmoqda.

SHu bilan bir vaqtda jahon iqtisodiy tizimining yana bir muhim tarkibiy qismi – *CHuqur Janub* vujudga kelmoqda. U ijtimoiy beqarorlik hukm surayotgan, xalqaro xavf va dunyo miqyosidagi muammolarning asosiy manbai bo'lgan hududlarni qamrab oladi. Ayni vaqtda, barqaror iqtisodiy taraqqiyotning bosh manbai – energiya resurslariga aynan shu makromintaqa ega.

Dunyo tuzilishining yangi modeli tobora murakkablashib, tarmoqlanib va, ayni vaqtda, o'zaro bog'lanib bormoqda. Ikki tizim o'rtasidagi ixtilof davrining *barqarorligi* o'rnini «sovuq urush»dan keyingi tinchlik davrining *beqarorligi* egalladi. Xalqaro hayotning nohukumat, ba'zan individual sub'ektlari katta siyosiy, iqtisodiy va moliyaviy qudratga ega bo'lishi, ayni vaqtda davlatlar tomonidan nazorat qilish dastaklari va imkoniyatlarining kamayishi pullarning noqonuniy muomalasi, qurol-yarog' bilan keng miqyosda savdo qilish kabi xavflar paydo bo'lishiga olib keldi. Kommunikatsiya vositalarining rivojlanishi va ko'chib yurish erkinligi xalqaro terrorizmga qulay shart-sharoitlar yaratib berdi. Xavfsizlik masalalari kun tartibidan «iflos bombalar» - terrororchilik tashkilotlari yasagan va ularga qarashli bo'lgan atom quroli xavfi o'rin oldi.

Bu yerda ham, globalizatsiyaning oldingi jihatlarida bo'lganidek, hokimiyat va ta'sir kuchining davlatlardan muayyan shaxslar va nohukumat, ko'p millatli tuzilmalar qo'liga o'tishi bosh tendentsiya bo'lib qolayotir. Hududning xalqaro ishlardagi tashkilotchilik ahamiyati asta-sekin yo'qolib borayotgani ham barcha jihatlar uchun umumiy muammodir. Barcha sohalar – odamlarning ko'chib yurishi, aloqa, iqtisodiy faoliyat va hokazolarda texnologiya va kommunikatsiyalarning tezligi hudud tushunchasini ixchamlashtirib borayotir. Hududiy printsipga asoslangan boshqaruv shakli texnologik taraqqiyot sur'atlari izidan quvib yetolmayapti. Bu siyosiy munosabatlarning an'anaviy ravishda hudud omili bilan bog'langan kontseptsiyasi o'zgarishiga olib kelmoqda. Pol Virtilio ta'biri bilan aytganda, «hudud endi geografiyada emas, elektronlardadir... Geosiyosatdan xronosiyosatga o'tilmoqda: hududning taqsimlanishi vaqtning taqsimlanishiga aylanmoqda».¹⁴

Geosiyosiy va geoiqtisodiy omillar yig'indisi globalizatsiyaning qat'iy, ashaddiy muxoliflarini vujudga keltirmoqda. Turli makromintaqalar o'rtasidagi «asimmetrik bog'lanish»ni ko'pgina tadqiqotchilar hozirgi dunyoning asosiy xususiyati sifatida qayd etmoqdalar.

Yangi Shimol, yoki sanoati rivojlangan dunyo, globalizatsiya jarayonining asosiy harakatlantiruvchi kuchi, «menejeri» bo'lib qolmoqda. Dunyoning qolgan hududlari ko'pincha ushbu jarayon sub'ektlari sifatida namoyon bo'layotir. Jahon aholisining atigi 15% yashaydigan sanoati rivojlangan mamlakatlar dunyo resurslari, ishlab chiqarish, savdo va iste'molning 70% ni nazorat qilmoqdalar. G'arbning 500 yirik korporatsiyasi dunyo bo'yicha jami tovar va xizmatlarning to'rtidan birini ishlab chiqarmoqda. Shu korporatsiyalarning 300 tasi jahon iqtisodiyotida foydalanilayotgan kapitalning 25% ni va dunyo miqyosida amalga oshirilayotgan to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarning 70% ni o'z qo'lida jamlagan. Agar 1960 yilda aholi jon

¹⁴ P. Virilio. *Pure War*. New York, 1993.

boshiga olingan daromadning o'zaro nisbati Yer yuzidagi eng ta'minlangan aholining 20% va eng qashshoq aholining 20% o'rtasida 30:1 ni tashkil etgan bo'lsa, 2000 yilga kelib bu koeffitsient 74:1 ga yetdi va bu tafovut muttasil oshib bormoqda.

Bu hodisalar o'tkinchimi, globalizatsiya jarayoniga immanent ravishda xosmi, globalizatsiyani barcha mamlakatlar oldida yangi imkoniyatlar ochadigan yanada demokratik jarayonga aylantirish mumkinmi, degan savollar hozirgi dunyoning bosh muammolaridan bo'lib qolmoqda. BMT Bosh Kotibi Kofi Annan shu haqda so'z yuritib, «globalizatsiya milliardlab kishilarni qashshoqlikda qoldirmasdan, Yer yuzining barcha aholisi uchun ijobiy kuchga aylanishiga shart-sharoit yaratish bizning bosh vazifamizdir. Rivojlangan mamlakatlar globalizatsiya natijasida katta yutuqlarga erishdilar. Binobarin, ular ushbu jarayon barqaror rivojlanishi uchun shart-sharoit yaratishdan manfaatdorlar», deb ta'kidladi.

Har qanday holatda globalizatsiya – ob'ektiv voqelik, tabiiy tarixiy jarayon. Uni na inkor qilish, na to'xtatish, na kechiktirish mumkin. Uning muxoliflari – antiglobalistlar Yevropaning yangi tarixi bo'yicha yaxshi ma'lum bo'lgan «*ludditlar*»ni – Angliyada XVII-XVIII asrlarda ro'y bergan sanoat inqilobi davridagi *mashinalarni buzuvchilarni* eslatadi. Ma'lumki, ular barcha ijtimoiy kulfatlar mashinalar bilan bog'liq, eski, yaxshi zamonlarni qaytarish uchun ularni buzish kerak, deb hisoblaganlar. Lekin muammo o'sha davrda ham, hozir ham texnika vositalarida emas, balki ularni kim boshqarayotganligidadir. Qizig'i shundaki, antiglobalistlar globalizatsiyaga qarshi “butun dunyo miqyosida kurash” e'lon qilib, globalizatsiya o'z doirasiga hatto muxoliflarini ham jalb qilayotganini beixtiyor namoyish etmoqdalar.

Globalizatsiyaning muhim tarkibiy qismi – *regionalizatsiya* uni orqaga qaytmaydigan jarayon ekanligini namoyish etmoqda. Iqtisodiyot va savdo-sotiqni rivojlantirish maqsadini ko'zlagan mintaqaviy xalqaro tuzilmalar shakllanmoqda va rivojlanmoqda. Bugungi kunda kapitallar va savdoning katta qismi bir necha yirik mintaqaviy integratsion tuzilmalar – YeI, NAFTA, MERKOSUR, ASEAN va boshqalar qo'lida jamlangandir. Ular ko'p taraflama siyosiy munosabatlarni rivojlantirish, xavfsizlik va boshqa sohalardagi hamkorlik masalalarini bahamjihat hal qilish uchun ham zamin yaratmoqdalar.

Markaziy Osiyo mamlakatlari ham bu jarayondan chetda qolmasdan, o'z mintaqaviy tashkilotini rivojlantirishga harakat qilmoqdalar. SHu o'rinda bir savol tug'iladi: Markaziy Osiyo davlatlari jahonda ro'y berayotgan rivojlanish jarayonlarini qabul qilishga qay darajada tayyorlar?

Markaziy Osiyo xalqlari globalizatsiya sohasida to'plagan tajribaning ildizlari uzoq o'tmishga borib taqaladi. Hozirgi Markaziy Osiyo hududida qadimgi jahon dinlari – zardushtiylik va buddizm vujudga kelgan. Hind tsivilizatsiyasining vedalar madaniyati ham Markaziy Osiyo xalqlari tarixida o'chmas iz qoldirgan. Movarounnahr (Amudaryo va Sirdaryo oralig'idagi davlat) tarixan turli tsivilizatsiyalar, madaniy megamintaqalar, jahon dinlari o'zaro aloqa qilgan markaz, o'tmishda Yevrosiyaning asosiy transport, savdo va kommunikatsiya tarmog'i – Buyuk ipak yo'lining markazi bo'lgan. U orqali nafaqat uzluksiz tovar ayirboshlash, balki shu bilan birga bilimlar, g'oyalar, ma'naviy kashfiyotlar bilan o'zaro boyitish ro'y bergan.

Movarounnahr islom tsivilizatsiyasining taraqqiy etishida ham olamshumul rol o'ynagan. Bu tsivilizatsiyaning rivojlanish tarixida globalizatsiyaning hozirgi bosqichiga xos bo'lgan integratsiya jarayonlari kuzatilgan. Nafsilambrini aytganda, islom tsivilizatsiyasi o'z ruhiga ko'ra doim global xususiyatga ega bo'lgan. Islom dini Atlantikadan Hind okeaniga qadar cho'zilgan ulkan hududda qaror topganidan so'ng bu yerda umumiy qonun-qoidalar bilan tartibga solinadigan yagona iqtisodiy, savdo va madaniy-axborot maydoni vujudga kelgan. Markaziy Osiyoning hozirgi davlatlari, shu jumladan O'zbekiston hududida joylashgan davlat tuzilmalari bu maydonda yetakchi rol o'ynaganlar. Bu o'zining ulkan saltanati hududida savdo sohasida barcha to'siqlarni bartaraf etgan Amir Temur hamda Temuriylar sulolasi davrida ayniqsa yorqin namoyon bo'lgan. Temuriylar davrida Movarounnahr butun musulmon dunyosining umume'tirof etilgan ilmiy, madaniy va ma'naviy markaziga aylandi. Muntazam xalqaro muloqot va tsivilizatsiyalararo aloqa xalq mentalitetining diniy bag'rikenglik, boshqa xalqlar va madaniyatlarning dunyoqarashi va erishgan yutuqlarini o'zlashtirishga tayyorlik kabi o'ziga xos

jihatlarini shakllanishiga ko'maklashdi.

Shu nuqtai nazardan Markaziy Osiyo xalqlari keng xalqaro hamkorlikda, globalizatsiya jarayonlarida ishtirok etishga moyillik va alohida salohiyatga egadir. Lekin globalizatsiya jarayonlari jadallashgan davrda ular jahon hamjamiyatiga qo'shilishda bir qancha o'ziga xos qiyinchiliklarga duch keldilar.

Markaziy Osiyoda yangi mustaqil davlatlar tashkil topishi va jahon xo'jalik aloqalariga ularning qo'shilishi globalizatsiya misli ko'rilmagan sur'at kasb etgan paytda ro'y berdi. Bu holat jamiyat va iqtisodiyot hayot faoliyati institutlari nisbatan barqaror bo'lgan boshqa mamlakatlar uchun ham jiddiy muammolar tug'dirdi. Boz ustiga, mintaqa davlatlari iqtisodiy munosabatlarning mutlaqo yangi printsiplariga moslashishlariga to'g'ri keldi. Oldin yo'lga qo'yilgan xo'jalik aloqalarining uzilishi bu davlatlarni bir-biri va boshqa davlatlar bilan tashqi aloqalarni jahon bozoridagi keskin raqobat sharoitlarida butunlay boshidan o'rnatishga majbur qildi.

Markaziy Osiyo yangi davlatlarining jahon iqtisodiyotiga qo'shilishini ular mustaqillikni qo'lga kiritgan paytdagi noqulay iqtisodiy shart-sharoitlar ham ancha qiyinlashtirdi. Markaziy Osiyodagi sobiq sovet respublikalari umumittifoq xo'jalik kompleksiga ayniqsa uzviy bog'langan va jahon iqtisodiyotiga kamroq darajada ochiq edi. 90-yillar boshida boshqa respublikalardan yetkazib beriladigan sof moddiy mahsulot ulushi Rossiyada 15% bo'lgani holda, Qozog'istonda 39,9%, Tojikistonda - 41,8%, O'zbekistonda - 43,2%, Qirg'izistonda - 50,2%, Turkmanistonda - 50,7% ni tashkil etardi. Bunda Markaziy Osiyo respublikalari Ittifoqdan tashqarida amalga oshiradigan tovar ayirboshlash operatsiyalari Ittifoq bo'yicha o'rtacha ko'rsatkich 45% bo'lgani holda, Turkmanistonda 10,5%, Tojikistonda esa - 16% ni tashkil qilardi.

Umumittifoq mehnat taqsimotida Markaziy Osiyo respublikalari xom ashyoga ixtisoslashganligi ham jahon iqtisodiy hamjamiyatiga ularning qo'shilishiga monelik qilgan salbiy omillardan biri bo'ldi. Tayyor mahsulotning aksariyat qismi boshqa respublikalardan yetkazib berilgan xom ashyo hisobidan olinar, sanoat, qo'shimcha qiymatli mahsulot ishlab chiqarishga yo'naltirilgan ishlab chiqarishlar yaxshi rivojlanmagan edi.

Shu sababli Markaziy Osiyo mamlakatlari iqtisodiyotining ochiqligi muammosi avvalboshdan tarkibiy o'zgarishlar, uning samaradorligi, moslashuvchanligi va jahon bozoridagi raqobatbardoshligini oshirish bilan bog'liq bo'lib qoldi. Bu borada amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarga qaramay, mintaqa mamlakatlari o'z rivojlanish sur'atlari va dunyo miqyosidagi iqtisodiy jarayonlarda ishtirokining asosiy ko'rsatkichlariga ko'ra rivojlangan mamlakatlardan hanuzgacha ancha orqada qolib kelmoqdalar. Masalan, 2001 yilda eksportning YaIMga nisbati O'zbekistonda 17,3% ni tashkil etdi. Holbuki, iqtisodiyoti tez rivojlanayotgan mamlakatlar uchun bu ko'rsatkich taxminan 30-32% ni tashkil etadi. 2000 yilda tashqi savdo aylanmasining hajmi respublikada aholi jon boshiga 252 AQSH dollarini tashkil etdiki, bu AQSH va Yaponiyadagidan 27-29 baravar kamroqdir. O'zbekistonning xalqaro savdodagi ulushi ham atigi 0,05% ni tashkil etadi.

Shunday qilib, Yevrosiyaning markazida, Z.Bjezinskiy ta'biri bilan aytganda, «beqarorlik yoyi»da dunyo miqyosidagi olamshumul o'zgarishlar davrida vujudga kelgan mintaqa mamlakatlari o'z mustaqil taraqqiyot yo'lining dastlabki bosqichida katta sinovlardan o'tishlariga to'g'ri keldi. Globalizatsiya talablariga javob berish uchun ular bir paytning o'zida uch muhim ichki vazifani hal qilishlari - o'z davlatchiligini barpo etishlari, mustabid ijtimoiy tizim o'rniga dunyoviy demokratiya qurishlari, buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyot o'rnida bozor iqtisodiyotini shakllantirishlari lozim edi. Mohiyatan inqilobiy bo'lgan bu tub o'zgarishlar bosqichidan Markaziy Osiyoning barcha davlatlari ham shikastsiz o'ta olmadi. Lekin XXI boshiga kelib ularning barchasi jahon miqyosidagi jarayonlarda o'z o'rnini izlayotgan mustaqil davlatlar sifatida qaror topdi. Mintaqaviy integratsiyaning va jahon iqtisodiy jarayonlarida yanada faolroq ishtirok etishning zarurligi Markaziy Osiyo mamlakatlarida umumiy e'tirof etilgan. Lekin bunga bir qancha muhim omillar monelik qilib turibdi. Ularning asosiysi - Markaziy Osiyoning geografik jihatdan berkligi, ya'ni anklavligidir.

Mintaqaning anklavligi va transport kommunikatsiyalarining rivojlanish istiqbollari Dengiz portlariga bevosita chiqish imkoniyatining yo'qligi Markaziy Osiyoning asosiy va kam uchraydigan geoiqtisodiy muammosidir. Jahonda dengiz yo'llaridan uzoqda joylashganlik nuqtai nazaridan bunday noqulay holatda bo'lgan boshqa mintaqa yo'q. Markaziy Osiyoning o'rtasida joylashgan O'zbekiston uchun bu muammo ayniqsa dolzarb ahamiyat kasb etadi. Xullas, nafaqat O'zbekiston, balki uning qo'shnilari ham ochiq dengizga chiqish imkoniyatiga ega emas.¹⁵ O'zbekiston eng yaqin dengiz portidan 3 ming kilometr uzoqda joylashgan dunyodagi yagona mamlakatdir.

¹⁵ Jahonda dengiz portlariga chiqish imkoniyati ikki mamlakat hududi bilan chegaralangan yana bir mamlakat bor. Bu – Lixtenshteyn. Lekin bu knyazlik SHveytsariya va Avstriya o'rtasida, Yevropaning asosiy dengiz portlariga olib chiqadigan Reyn daryosi bo'yida joylashgan va O'zbekistonning geoiqtisodiy shart-sharoitlari bilan uni imkoniyatlarini taqqoslab bo'lmaydi, albatta .

Iqtisodiyot darsliklarida qayd etilishicha, anklavlik, mamlakat reʼyefining togʻliligi bilan bir qatorda, mamlakat iqtisodiy rivojlanishiga monelik qiluvchi ikki asosiy geografik toʻsiqdan biridir. Toʻgʻri, bu tendentsiyalarni *geografik determinizm* nuqtai nazaridan talqin qilish haqiqiy holat haqida toʻliq tasavvur bermaydi. Lekin portlarning yaqinligi, eng arzon transport turi – dengiz transportidan foydalanish imkoniyatining mavjudligi va mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasi oʻrtasida uzviy aloqa mavjudligini tan olmay boʻlmaydi. Asosiy dengiz kommunikatsiya tizimlaridan geografik jihatdan uzoqda joylashganlik toʻlaonli savdo-iqtisodiy aloqalarga toʻsqinlik qiladi. Markaziy Osiyo davlatlariga oʻxshagan mamlakatlarda eksport va import qilinayotgan mahsulotlarni transportda tashish xarajatlari koʻpincha mahsulot qiymatidan ham oshib ketadiki, bu eksportni iqtisodiy jihatdan foydasiz, zarur, hayotiy muhim mahsulot importini esa serxarajat qilib qoʻyadi.

Transport imkoniyatlarining cheklanganligi va mamlakat ravnaqi oʻrtasida aloqa mavjudligini jahon statistikasi ham tasdiqlaydi.

Jahonda geografik jihatdan berk 35 davlat bor. SHulardan 28 tasi «daryo – dengiz» kema qatnovi tizimi yaxshi rivojlangan Yevropadan tashqarida joylashgan. Yevropadan tashqaridagi berk davlatlar orasida eng boyi Botsvanadir. Olmos ishlab chiqarish boʻyicha jahondagi peshqadam davlatlardan biri boʻlgan bu davlat aholi jon boshiga nisbatan yalpi ichki daromad darajasiga koʻra dunyoda 47-oʻrinda turadi. Berk mamlakatlar ichida bu koʻrsatkich boʻyicha keyingi mamlakat – Paragvay juda katta neft xaziralariga ega boʻlib, kishi boshiga keladigan YaIM boʻyicha jahonda 72-oʻrinni egallaydi.

Evropadan tashqaridagi berk mamlakatlar aholi jon boshiga oladigan daromad oʻrta hisobda 1,673 ming AQSH dollarini tashkil etadi. Holbuki, dengiz qirgʻogʻida joylashgan Yevropadan tashqaridagi davlatlarda bu koʻrsatkich 5,691 ming dollardir. SHunisi qiziqki, Markaziy Osiyo mamlakatlarida ham aholi jon boshiga olinadigan oʻrtacha daromad miqdori 1,6 ming dollarga teng.

Xalqaro tashqi savdo toʻlov balansiga doir maʼlumotlar import qilinadigan tovarlar qiymatida transport xarajatlari ulushi geografik jihatdan berk mamlakatlarda ikki baravar yuqori ekanligidan dalolat beradi. SIF narxlarida¹⁶ u rivojlangan mamlakatlarda taxminan 4% ni, rivojlanayotgan mamlakatlarda – 7,2% ni, dengizga chiqish imkoniyatiga ega boʻlmagan rivojlanayotgan mamlakatlarda esa – oʻrta hisobda 14,7% ni tashkil etadi. Eksportga nisbatan ham shunday manzara kuzatiladi. Dengizga chiqish imkoniyatiga ega boʻlmagan rivojlanayotgan mamlakatlar transport xarajatlarini qoplashga eksport boʻyicha oʻz tushumlarining taxminan 17,7% ni, umuman rivojlanayotgan mamlakatlar esa – 8,7% ni sarflaydilar. YUNKTAD maʼlumotlariga koʻra, Markaziy Osiyo mamlakatlari uchun transport xarajatlari aksariyat hollarda import qilinayotgan mahsulotlar qiymatining 60% ga yetadi.

Shu sharoitda Oʻzbekiston Respublikasi, Markaziy Osiyoning boshqa mamlakatlari qatori, xalqaro kommunikatsiyalar tizimini rivojlantirish, muqobil *transport yoʻlaklari* tashkil etishni oʻz milliy manfaatlarini taʼminlash strategiyasida birinchi oʻringa qoʻymoqda.

Transport yoʻlagi – oddiy temir yoʻl tarmogʻi emas. U transport infratuzilmasi bilan bir qatorda, oʻzaro bogʻlangan va bir-birini taʼminlovchi unsurlar, chunonchi: shahar aglomeratsiyalari, intensiv qishloq xoʻjaligi, sanoat va servis zonolari, telekommunikatsiyalar va moliya muassasalari, energiya va suv taʼminoti, mehnat resurslari majmuini oʻz ichiga olgan murakkab tizimni tashkil etadi. Bu, shuningdek, xalqaro transportda yuk va yoʻlovchi tashishni tartibga soluvchi qonunlar va normativ hujjatlarning *unifikatsiya qilingan* tizimi hamdir. Nihoyat, transport yoʻlagini shakllantirish transport tizimi – temir yoʻl izlari orasining kengligi, yuklash-yuk tushirish operatsiyalarining koʻrsatkichlari va hokazolarning yagona standartlarini joriy etishni nazarda tutadi.

Loyiha kelajakka yoʻnaltirilgan (*forward-looking industry*)¹⁷, yaʼni yangi korxonalar,

¹⁶ SIF (*Cost, Insurance, Fracht*) narxi – mahsulot yetkazib berishning toʻliq narxi boʻlib, tovar qiymati, uni sugʻurta qilish va manzilga yetkazib berish xarajatlarini oʻz ichiga oladi.

¹⁷ «*Orqaga yoʻnaltirilgan sanoatlar*» (*backward-looking-industry*) ham mavjud boʻlib, ularning rivojlanishi jamlovchi mahsulotlar yetkazib beradigan taʼminlovchi ishlab chiqarishlarning taraqqiy etgan tizimini taqozo etadi.

ishlab chiqarishlar va ish joylari tashkil etishga mo'ljallangan. SHu bois transport yo'lagi kontseptsiyasiga nafaqat transport yo'llari loyihasi, balki «*taraqqiyot yo'li*» dasturi sifatida qaraladi.

Bugungi kunda O'zbekiston jahon bozorlariga chiqish uchun quyidagi asosiy transport marshrutlaridan foydalanmoqda:

- 1.Vladivostokka (Toshkentdan qayta yuklash portigacha bo'lgan masofa – 8,730 km);
- 2.Shanxayga Xitoy hududi orqali (6,195 km);
- 3.Murmanskka (5,652 km);
- 4.Sankt-Peterburgga (4,047 km);
- 5.Brestga (4,257 km);
- 6.Chopga (5,280 km);
- 7.Odessaga (4,236 km);
- 8.Novorossiyskka (3,558 km);
- 9.Batumiga TRASEKA trassasi bo'ylab (2,950 km);
- 10.Istambulga Eron orqali (4,985 km);
- 11.Bandar-Abbosga (3, 885).

Keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, TRASEKA¹⁸ strategik marshruti eng qisqa yo'ldir. U Uzoq Sharq marshrutlaridan ikki-uch baravar, Boltiq dengiziga olib chiqadigan marshrutlardan – 1,8-1,3 baravar va ochiq dengizlarga chiqishning Istanbul va Bandar-Abbos yo'nalishlaridan tegishincha 1,6 va 1,3 baravar qisqadir. Muqobil marshrutlar tashkil etish bo'yicha asosiy umidlar aynan shu yo'nalish bilan bog'langan edi. O'zbekiston va Markaziy Osiyoning boshqa mamlakatlari ushbu loyihani amalga oshirishga Yevropa Ittifoqini jalb qilish uchun uning tuzilmalari bilan faol ish olib bordilar. Shu sohada ko'p taraflama hamkorlikning huquqiy negizini vujudga keltirishga qaratilgan bir qancha qo'shma hujjatlar qabul qilindi.

1996 yil mayda Ozarbayjon Respublikasi Gruziya, Turkmaniston va O'zbekiston Respublikasi o'rtasida Kavkaz orqali o'tadigan transport yo'lagini tashkil etish to'g'risida Serax shartnomasi tuzildi. Ushbu yo'lak Toshkent-Ashgabat-Turkmanboshi-Boku-Poti marshruti bo'ylab o'tadi va keyin parom kechuvi yordamida Qora dengiz orqali Konstantsa (Ruminiya) va Varna (Bolgariya) portlarigacha boradi. Shartnoma imzolangan paytdan e'tiboran unga Tojikiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Bolgariya va Ruminiya qo'shildi. O'zbekiston shu mamlakatlarning barchasi bilan (Turkmanistondan tashqari) transport sohasida hamkorlik to'g'risida ikki taraflama bitimlarni imzoladi. Barcha mamlakatlar (yana Turkmanistondan tashqari) yuklar tranzitiga haq to'lash uchun o'zaro preferentsiyalar taqdim etmoqdalar. Magistralning o'tkazish qobiliyati kuniga 40 juft poezdni tashkil etadigan temir yo'l qismi ancha yaxshi jihozlangan va qisman elektrlashtirilgan.

¹⁸ TRACECA (Transport Corridor: Europe-Caucasus-Asia) – Yevropa Ittifoqining Yevropa mamlakatlarini Markaziy Osiyo davlatlari bilan Janubiy Kavkaz orqali bog'lovchi transport yo'lagini rivojlantirishga ko'maklashish dasturi.

Shunga qaramay, bu marshrut hali Markaziy Osiyo mamlakatlari uchun transportda yuk tashishning asosiy yo'nalishiga aylangani yo'q.

Kaspiy dengizidagi uzunligi 298 kilometr bo'lgan parom qismi magistralning asosiy muammosi bo'lib qolayotir. Bu yerda hozir Ozarbayjonning har biriga 28 vagon sig'adigan 5 paromi ishlab turibdi. Kaspiy dengizi sathining ko'tarilishi Boku va Turkmanboshi portlarini rekonstruktsiya qilishni taqozo etmoqda. Har xil transport turlaridan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan ushbu marshrutda xarajatlar ancha katta, xizmat ko'rsatish sifati esa doim ham lozim darajada emas. Vagonlar va yuk mashinalari uzoq vaqt kutib qolishi holatlari uchraydi. Kavkazdagi tanglik ham o'z ta'sirini ko'rsatmoqda.

1996 yilda Seraxs – Mashhad – Tejen temir yo'l magistralining tantanali ochilishi «tarixiy Buyuk ipak yo'lining tiklanishi» deb e'lon qilindi. Markaziy Osiyo va Eron temir yo'l tizimlarining birlashtirilishi mintaqadan yuk oqimlari janubiy yo'nalishga qayta yo'naltirilishiga olib keladi va jahon bozorlariga chiqishga sifat jihatidan yangi sharoitlar yaratadi, deb taxmin qilingan edi. Lekin hali bunday bo'lgani yo'q. Bu asosan temir yo'l magistrali Turkmaniston qismining o'tkazish qobiliyati pastligi bilan bog'liq. Boz ustiga, marshrut davomida joylashgan barcha mamlakatlar ham tranzit imtiyozlarini bermayaptiki, bu tashish qiymatining qimmatlashishiga olib kelmoqda. Texnik omillar, avvalo vagon kajavalarini almashtirishga to'g'ri keladigan chegaradagi temir yo'l izlari kengligining har xilligi ham o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Ushbu taomil to'rt soat va undan ko'proq vaqtga cho'zilmoqdaki, bu yuk oqimining to'xtab qolishiga olib kelmoqda. Yevropa yo'nalishida, Turkiyaga yuk tashishda yana bir to'siq – Van ko'li orqali 96 kilometrli parom kechuvi duch keladi. Ko'lning Shimoliy qirg'og'i bo'ylab 250 kilometrli aylanma temir yo'l qurilishi loyihasi muhokama qilinmoqdaki, u amalga oshirilganidan so'ng yuk oboroti ancha oshadi.

Markaziy Osiyo mamlakatlari o'z mustaqilligining dastlabki bosqichida g'arbiy strategik yo'nalishda muqobil marshrutlarni rivojlantirishga alohida e'tibor berdilar. Endilikda nafaqat Yevropa, balki Osiyo mamlakatlariga ham yangi transport yo'laklari qidirilmoqda. Xususan, Andijon – O'sh – Irkishtam (XXR), u yerdan Xitoyning markaziy va Sharqiy viloyatlariga, shuningdek Koreya, Pokiston, Hindistonga eltuvchi transport marshruti dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu loyihani amalga oshirish maqsadida 1996 yil avgustda O'zbekiston, Qirg'iziston va Xitoy o'rtasida uch taraflama bitim imzolandi. O'zbekiston ushbu bitim shartlarini bajarib, Qirg'iziston avtomobil yo'llarini rekonstruktsiya qilishga 30 mln. AQSH dollariga yaqin mablag' sarfladi.

1997 yil aprelda uch mamlakat – Xitoy, O'zbekiston va Qozog'iston Toshkentni O'sh orqali Qoshg'ar bilan bog'laydigan yo'lni rekonstruktsiya qilish to'g'risidagi bitimni imzoladi. Bu yo'l Markaziy Osiyoni Sharqda Xitoy, janubda Pokiston va Hindiston bilan bog'laydigan Qoraqorum shossesiga tutashadi.

Bugungi kunda *Afg'oniston orqali o'tadigan transport yo'lagini* shakllantirishga eng istiqbolli loyiha deb qaralmoqda. Hozirgi paytda O'zbekistondan foydalanilayotgan dengiz portlarigacha yuklarni eltish 20 kungacha va undan ko'proq vaqtini olayotgan bo'lsa, ushbu marshrutni ishga tushirish transportda tashishning o'rtacha vaqtini 1-2 kungacha qisqartirishi mumkin. Bu nafaqat jahon xo'jalik aloqalariga Markaziy Osiyoning qo'shilishi, balki mintaqaga global ahamiyatga molik molik ikki transport yo'nalishi – Sharq-G'arb va SHimol-Janub yo'nalishlarining muhim tranzit uchastkasiga aylanishi uchun ham ulkan ahamiyatga egadir.

Birinchi bosqichda xalqaro hamjamiyat Afg'oniston avtomobil yo'llari tarmog'ini rekonstruktsiya qilish va kengaytirishga e'tiborni qaratdi. AQSH, Saudiya Arabistoni va Yaponiya yordamida «Katta afg'on halqasi»ning janubiy qismini tashkil qiluvchi Kobul-Qandag'or avtomobil yo'lining qurilishi yakunlandi. Osiyo Taraqqiyot banki halqaning Shimoliy qismini tashkil etuvchi 600 kilometrli Mozori SHarif – Hirot yo'lini tiklashga mablag' ajratdi. Hindiston Dilorom – Milak uchastkasining qurilishini mablag' bilan ta'minlash majburiyatini oldi. O'zbekiston Shimoliy Afg'oniston va Kobul o'rtasida normal transport aloqasini tiklash imkonini beruvchi 11 ko'prikn deyarli tekinga ta'mirlab berdi.

Hozir kun tartibida Afg'onistonda birinchi temir yo'lni qurish masalasi turibdi. Bu hozirgacha bir kilometr ham temir yo'lga ega bo'lmagan Afg'oniston tarixida yangi bosqich yasashi, ayni vaqtda, butun makromintaqa uchun ulkan geoiqtisodiy imkoniyatlar yaratishi mumkin. Hayraton – Mozori Sharif temir yo'l tarmog'i (68 km) qurilishi loyihasiga bu sohadagi dastlabki qadam deb qaralmoqda. Mazkur loyihani amalga oshirish Markaziy Osiyoning magistral yo'llarini Afg'oniston shimolidagi muhim iqtisodiy punkt bilan tutashtirish imkonini beradi. Bu Afg'oniston temir yo'llar tarmog'i yanada kengayishi, shu jumladan Eron va Pokiston portlari yo'nalishida tarmoqlanishiga poydevor yaratadi.

Markaziy Osiyoning uglevodorodli xom ashyosini Janubi-Sharqiy Osiyoga yetkazish uchun quvur yo'llari qurish Afg'oniston orqali o'tuvchi transport yo'lagini rivojlantirishning uchinchi bosqichi bo'lishi mumkin.

Bu – Markaziy Osiyodan dengiz portlariga muqobil transport marshrutlari tashkil etishning istiqbolli bosh yo'nalishlari. Xo'sh, jahon aloqa yo'llarining muhim transport bo'g'iniga aylanish uchun mintaqa mamlakatlari qanday ishlarni amalga oshirishlari lozim?

Birinchidan, Markaziy Osiyoning barcha mamlakatlari o'z ichki transport tizimini sistemali asosda rivojlantirishi juda muhimdir. Bu mintaqa orqali o'tadigan magistral yo'llar to'laonli ishlashi uchun zarur shart-sharoit yaratish imkonini beradi.

O'zbekiston nafaqat mintaqada, balki uning tashqarisida ham eng rivojlangan transport tizimlaridan biriga ega. Uning temir yo'llari uzunligi 7 ming kilometrdan oshib ketadi, avtomobil' yo'llarining 80% dan ko'prog'i qattiq to'shamga ega bo'lib, xalqaro ahamiyatga molik shosselar qatoriga kiradi. Shunga qaramay, hukumat ichki kommunikatsiyalar tarmog'ini yanada kengaytirishga katta mablag'lar ajramoqda. Bu butun mintaqa uchun muhim ahamiyatga ega. Masalan, G'uzor – Qumqo'rg'on yo'li (223 km) qurilishining yakunlanishi Afg'oniston orqali o'tadigan transport yo'lagining shakllanishida katta rol o'ynaydi.

Ikkinchidan, transport sohasida xalqaro hamkorlikning huquqiy bazasini izchil takomillashtirish zarur. U transport yo'lagi tashkil etish dasturining ehtiyojlariga ham, xalqaro huquq normalari va talablariga ham moslashtirilishi lozim. Hozircha, mintaqada transport aloqalari sohasidagi qonunlar va qoidalar bilan muvofiqlashtirilgan umumiy normativ-huquqiy baza yo'qligi tufayli, transport kompaniyalari bir-biridan farq qiladigan ichki normalarga moslashishga majbur bo'lmoqdalar. Bu yo'lda ushlanib qolish va jarimalar solinishiga olib kelmoqda. Chegara nazoratidan o'tishga ba'zan bir necha kun vaqt ketmoqda. Har bir chegara punktida bojxona yuk tashuvchilardan ikki tilda tuzilgan hujjatlarning to'liq to'plamini talab qiladi. Plombalar buziladi, boj yig'implari stavkalari juda katta va ular ogohlantirishsiz o'zgartirilishi mumkin. Mintaqa mamlakatlari 1956 y. Xalqaro yo'llarda yuklarni tashish shartnomasi to'g'risidagi konventsiyaga qo'shilmaganligi uchun Yevropa sug'urta kompaniyalari odatda Markaziy Osiyoga ketayotgan yuklarni sug'urta qilishdan bosh tortmoqdalar.

Markaziy Osiyo mamlakatlari 1998 yil martda mintaqa iqtisodiyotlari uchun BMT maxsus dasturi to'g'risidagi Toshkent Deklaratsiyasiga imzo chekdilar. Bu hujjatda yuk tashish sohasida ko'p taraflama hamkorlik masalalari kelishib olindi. O'zbekiston transport aloqalarini rivojlantirish sohasida ko'p va ikki taraflama hamkorlikni rivojlantirish bo'yicha faol siyosat olib borayotir. U bosh strategik yo'nalishlar bo'ylab joylashgan barcha mamlakatlar bilan tranzit yuk tashish to'g'risida shartnoma va bitimlar tuzdi. Ayni vaqtda u tegishli xalqaro konventsiyalarga qo'shilish jarayonini ham nihoyasiga yetkazdi.

Uchinchidan, institutsiyaviy yordam va idoralararo muvofiqlashtirish mexanizmlarini ishga solish tranzit yuklarni tashish sharoitlarini yaxshilashning muhim yo'nalishidir. Gap shundaki, tranzit yuklarni tashishni tashkil etish va ularni nazorat qilish tarmoqlararo xususiyatga ega. Ular uchun turli davlatlarda turli idoralar – ichki ishlar vazirliklari, bojxona, tashqi ishlar, tashqi savdo vazirliklari va boshqa organlar javob beradi. Turli mamlakatlarda subordinatsion javobgarlik bir-biridan farq qiladi va bu ba'zan ixtilof va nizolar chiqishiga olib keladi.

YUNKTAD tomonidan ishlab chiqilgan va jahonning ko'pgina mintaqalarida amal qilayotgan, yuklarning harakatlanishi haqida oldindan xabar berishni nazarda tutadigan *tranzit yuklarni tashish sohasidagi axborot tizimini* joriy etish muammoning yechimlaridan biridir. *Temir yo'ldagi poezdlar haqidagi axborot mintaqaviy tizimi* yuk tashishning samaradorligini oshirish, yuklarning qardaligi haqida aniq ma'lumotlar olish imkoniyatini bergan bo'lur edi. YUNKTAD ishlab chiqqan *bojxona ma'lumotlariga ishlov berish mintaqaviy tizimidan* jahonning 70 dan ortiq mamlakati foydalanmoqda. Uning maqsadi yukni ko'zdan kechirish taomillarini yengillashtirish, chegarada to'xtab qolish vaqtini qisqartirish, hujjatlar hajmini kamaytirish va bir xillashtirishdan iborat.

Nihoyat, mintaqaviy transport yo'lagini shakllantirishga xususiy sektorni yanada faolroq jalb qilish, nodavlat operatorlariga uzoq muddatli kontsessiya berish kerak. Transport xizmatlari sohasini erkinlashtirish monopoliyaga barham berishi, raqobat uchun shart-sharoit yaratishi lozim. Faqat shu asosda xizmatlar qiymatini kamaytirish va ayni vaqtda ularning sifatini oshirish, Markaziy Osiyo uchun eng muhimi – tarmoqqa investitsiyalarni jalb qilish mumkin.

Suv resurslaridan foydalanish muammolari

Arid iqlimli va qishloq xo'jaligining 90% sun'iy sug'orish bilan bog'liq bo'lgan Markaziy Osiyo uchun suv resurslaridan foydalanish masalasi hamisha hayot va mamot masalasi bo'lib kelgan.

Markaziy Osiyoda hokimiyat, siyosiy va iqtisodiy markazlar doimo vohalarda joylashgan. Xiva, Buxoro, Samarqand va Toshkent uchun muayyan hududni o'z hukmi ostiga olishning bosh vositasi asosiy suv manbalari va yo'llari, gidravlik va sug'orish tizimlari, qishloq xo'jaligi uchun suv taqsimlash mexanizmi ustidan nazorat o'rnatish bo'lgan. Mintaqaga bostirib kirgan tashqi kuchlar ham shu siyosatdan foydalanganlar. Vohalar iqtisodiy hokimiyatining asosiy dastagi – sug'orish tizimining vayron qilinishi tashqi kuchlar tomonidan ishlatilgan asosiy xavf hisoblangan.

XX asr davomida amalda suv manbalari oldingi hajmda saqlangani holda, dehqonchilik zonalarining jadal sur'atlarda kengayishi, sanoatning o'sishi va aholi sonining ko'payishi mintaqada suvdan foydalanish muammosi nihoyatda katta ahamiyat kasb etishiga olib keldi. 1960 yilda O'zbekistonda barcha maqsadlar – qishloq xo'jaligi, sanoat, energetikada, shaxsiy va ijtimoiy foydalanish uchun aholi jon boshiga 5 ming kubometr suv to'g'ri kelgan edi. Hozirgi kunga kelib mamlakatda o'rta hisobda bir kishiga to'g'ri keladigan suv hajmi 1960 yilga nisbatan ikki baravar kamaydi va 2,2 ming kubometrni tashkil etadi. O'zbekistonlik mutaxassislarining prognoziga qaraganda, 2050 yilga borib bu ko'rsatkich 1,4 ming kubometrni tashkil qiladi. Turkmaniston 1991 yilda 1,5 million gektar shudgor yerga ega edi. Bugungi kunda bu ko'rsatkich 1,9 million gektarga yetdi va bu hajmni yana ikki baravar ko'paytirish mo'ljallanmoqda.

Orol dengizi havzasida (MDH hududida) yer-suv resurslari rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari¹⁹

Ko'rsatkich	O'lchov birligi	1960	1970	1980	1990	2000
Aholi	mln.	14.6	20.3	26.8	33.6	41.8
Sug'oriladigan zona	1000 ga	4 510	5 150	6 920	7 600	7 896
Aholi jon boshiga sug'oriladigan zona	Gek.	0.31	0.27	0.26	0.23	0.19
Umumiy suv oboroti	km ³ /yil	60.61	94.56	120.69	116.27	105.0
Shu jumladan sug'orish	km ³ /yil	56.15	86.84	106.79	106.4	94.66
Gektarga nisbatan spetsifik og'ish	M ³ /ga	12 450	16 860	15 430	14 000	11 850
Aholi jon boshiga spetsifik og'ish	m ³ /aholi jon boshi	4 270	4 730	4 500	3 460	2 530
YaIM	mlrd. AQSH \$	16.1	32.4	48.1	74.0	55.3
Shu jumladan qishloq xo'jalik mahsuloti	mlrd. AQSH \$	5.8	8.9	18.3	22.0	15.0

Tinch hayot tiklanishi va qishloq xo'jaligi rivojlanishi bilan Afg'oniston mintaqasi suv resurslarining bir qismidan o'z Shimoliy hududlarini sug'orishda foydalanish huquqi haqidagi masalani ko'tarishini ham yoddan chiqarmaslik lozim. Mutaxassislarning prognoziga ko'ra, buning uchun zarur suv hajmi 6-7 mlrd. kubometrni tashkil etishi mumkin.

So'nggi o'nyilliklarda iqlim o'zgarishi natijasida Markaziy Osiyo muzliklarida suv zaxiralari asta-sekin kamayib bormoqda. Mutaxassislarning baholashlaricha, 1950 yilga nisbatan ularning hajmi 10-30% kamaygan. Suv resurslarining shakllanishida muzliklar ulushining kamayishi favqulodda hodisalar – qurg'oqchilik va toshqinlar ko'payishiga olib kelishi mumkin.

Markaziy Osiyoda suv bilan ta'minlashning yomonlashishi nimaga olib kelishi mumkinligini Orol dengizi ekologik halokati bilan bog'liq fojiali holat namoyish etadi. 2000-2002 yillardagi qurg'oqchilik paytida hodisalarning dramatik rivojlanishi ham muammoning keskinlashuvi qanday oqibatlarga olib kelishi mumkinligini va suv resurslarini boshqarishni tubdan yaxshilash zarurligini ko'rsatdi.

Bugungi kunda Markaziy Osiyodagi suv muammolarining mohiyati uning taqchilligida emas. Masalan, Misrda hozir barcha maqsadlarda foydalanish uchun mavjud suv hajmi kishi boshiga 950 kubometrni tashkil etadi. Bu O'zbekistondagidan qariyb 2,5 baravar kamdir. Isroilda vaziyat bundan ham og'ir – 450 kubometr, Iordaniyada esa aholi jon boshiga 250 kubometr chuchuk suv to'g'ri keladi.

Muammo shundaki, mintaqasi suv resurslarining asosiy hajmi (u jamuljam holda yiliga 120-125 mlrd. kubometrni tashkil etadi) iqtisodiy jihatdan eng kam rivojlangan ikki mamlakat – Qirg'iziston va Tojikiston hududida shakllanadi. Asosiy foydalanuvchilar esa mintaqaning qolgan davlatlari hisoblanadi. Masalan, O'zbekistonda Markaziy Osiyo suv resurslari yillik umumiy hajmining atigi 10% shakllanadi. Ayni vaqtda, shudgor yerlari 4,3 mln. gektarni tashkil etadigan O'zbekiston Markaziy Osiyodagi barcha sug'oriladigan yerlarning yarmidan ko'prog'iga ega bo'lib, mintaqaning qolgan barcha mamlakatlari birgalikda iste'mol qiladigan suv resurslari (60–65 mlrd. kubometr)ni iste'mol qiladi.

Markaziy Osiyo suv resurslari shakllanishining asosiy *manbalari va rezervuarlarini* ko'rib chiqamiz.

Qirg'izistonda bu – Norin daryosi havzasidagi Toktogul va Norin suv omborlari. Ularning suvlari Sirdaryoga quyiladi va uning irmoqlari – Chirchiq, Ohangaron, Keles va h.k. bilan birga yillik o'rtacha hajmi 36-37 mlrd. kubometr bo'lgan yagona suv resursini tashkil qiladi. Markaziy Osiyoda surunkasiga 3-4 yil davom etadigan kam suvli yillarda ushbu tizimning yillik o'rtacha hajmi odatdagi yillarning ko'rsatkichlaridan 10-15 mlrd. kubometr kam bo'ladi. Kam suvlilikning salbiy oqibatlari oldini olish va mintaqaning normal hayot faoliyatini ta'minlash

¹⁹ *Lessons on Cooperation Building to Manage Water Conflicts in the Aral Sea Basin.* UNESCO, IHP, WWAP, p.6

uchun o'z vaqtida suv omborlari kaskadi – Toktogul (suv zaxiralari hajmi 19,5 mlrd. kubometr), Qayroqqum (2,5 mlrd.), Chordara (4,5 mlrd.), Chorvoq (2 mlrd.) va b. qurilgan edi.

Tojikistonda bu – Amudaryoga quyiladigan Vaxsh daryosi ustida joylashgan Qayroqqum, Nurek va Rog'un suv omborlari. O'zbekiston uchun bu suv tizimi Sirdaryoga qaraganda ko'proq muammolar tug'dirishi mumkin. Sirdaryo suvlaridan faqat Qirg'iziston va asosan elektroenergiya ishlab chiqarish uchun foydalanadi. Har qanday holatda ham bu suv resurslari O'zbekistonga oqib keladi. Amudaryo suvlari esa Tojikiston, Turkmanistondagi va istiqbolda Afg'onistondagi intensiv qishloq xo'jalik zonalaridan o'tadi va ulardan sug'orish maqsadlarida foydalaniladi.

Ko'rib turganimizdek, Markaziy Osiyo suv resurslarining asosiy manbalari va suv omborlari ikki davlat – Qirg'iziston va Tojikiston hududida joylashgan. Bu mamlakatlarda vaqti-vaqti bilan suvdan foydalanishning bozor iqtisodiyoti printsiplariga o'tishga chorlovlar yangramoqda va foydalanuvchi mamlakatlar «etkazib berilgan» suvga haq to'lashlari zarurligi to'g'risidagi masala ko'tarilmoqda. Ayrim hollarda bunday da'volar xizmatlaridan oqimning quyi qismida joylashgan mamlakatlar foydalanayotgan suv xo'jaligi ob'ektlarini saqlash va ekspluatatsiya qilish xarajatlarini qoplash zaruriyati bilan dalillanmoqda. Oqimning quyi qismida joylashgan mamlakatlar esa, o'z navbatida, *ko'p davlatlar hududidan oqib o'tadigan, yoki transchegaraviy daryolar*, xalqaro huquq qoidalariga ko'ra, bu davlatlardan birontasining ham mulki hisoblanmasligini, bunday daryolarning suvlari oqim bo'ylab joylashgan barcha mamlakatlarga teng darajada qarashli ekanligini va ularning birontasi ham «etkazib berilgan» suvga haq to'lashni talab qilishga haqli emasligini qayd etmoqdalar.

Amaliy nuqtai nazardan suv resurslaridan foydalanishda suvdan «energetik» va «sug'orish» rejimlarida foydalanish ehtiyojlari o'rtasidagi manfaatlar to'qnashuvi ayniqsa keskin tus olmoqda.

Bosh daryolarning yuqori qismida joylashgan mamlakatlar o'z hududidan o'tadigan suvlardan elektroenergiya ishlab chiqarish uchun, ya'ni energetik rejimda foydalanilishidan manfaatdorlar. Masalan, qirg'izistonlik ekspertlar SSRI paytida Qirg'iziston ittifoq manbalaridan har yili 2 mlrd. kubometr gaz va 3 mlrd. kilovatt soat elektroenergiya olib turganini va endilikda ularning o'rmini qoplash uchun o'z gidroresurslarini ishga solishga majbur bo'layotganini qayd etmoqdalar. Gidroelektrostantsiyalarni ta'minlashning yillik xarajati 52 mln. dollarni tashkil etmoqda.²⁰ Energiyaga asosiy ehtiyoj, ya'ni isitish mavsumi qish oylariga to'g'ri keladi. Bu mamlakatlar qishda suvni gidroelektrostantsiyalar orqali intensiv tashlash uchun suv omborlari resurslarini yozda jamlamoqdalar. Vaholanki, daryolarning quyi oqimlarida joylashgan mamlakatlar qishloq xo'jalik maydonlarini sug'orish uchun suv aynan yoz oylarida yetkazib berilishidan manfaatdordirlar.

Qishda, suvdan sug'orish maqsadlarida foydalanib bo'lmaydigan mavsumda ko'p miqdorda suvlarning tashlanishi faqat ushbu noyob va taqchil resursning behuda isrof qilinishi emas. Bu shuningdek tabiatga ham juda katta ekologik zarar yetkazadi va daryolar oqimining quyi qismida yashaydigan aholiga jiddiy muammolar tug'diradi. So'nggi bir necha yillar davomida Qirg'iziston suv omborlaridan qish oylarida tashlangan suvlar O'zbekiston va Qozog'istonning Arnasoy past tekisligi hududida yashaydigan aholisiga jiddiy muammolar tug'dirmoqda. Gap shundaki, bu yerda joylashgan Chordara suv ombori Toktoguldan tashlanadigan qo'shimcha 6 mlrd. kubometr suvni qabul qilishga qodir emas. Sirdaryoning quyi oqimi muzlashi natijasida suv Arnasoy past tekisligiga qarab oqmoqda, qishloq xo'jalik maydonlari va aholi yashaydigan joylarni suv bosmoqda.

Vegetatsiya davrida, qishloq xo'jaligini sug'orish uchun suv zarur bo'lgan paytda esa, aksincha, Toktoguldan sug'orish tizimi uchun zarur bo'lgan suv hajmining yarmigina chiqarilmoqda. Shu sharoitda o'z elektroenergiyasini yetarli miqdorda ishlab chiqaradigan O'zbekiston Qirg'izistonni qo'shimcha elektroenergiya ishlab chiqarish va buning uchun suv

²⁰ Sirdaryoning quyi oqimida joylashgan mamlakatlarning mutaxassisleri mazkur gidroelektrostantsiyalar mahsulotidan ichki ehtiyojlarni qondirish uchun foydalanilishini va shu bois xarajatlarni qoplashni boshqa davlatlardan talab qilish asossiz ekanligini qayd etmoqdalar.

omborlaridan ko'proq suv tashlashga rag'batlantirish uchun elektroenergiyani undan qimmat narxlarda sotib olishga majbur bo'lmoqda.

Markaziy Osiyoning suv resurslari bilan bog'liq yana bir jiddiy muammosi shundan iboratki, mintaqadagi bir mamlakatning suv xo'jaligini boshqarish muhim ob'ektlari aksariyat hollarda boshqa mamlakat hududida joylashgan. Masalan, O'zbekistonga qarashli Amu-Buxoro va Qarshi kanallari, shuningdek Tuyamo'yin suv ombori Turkmaniston hududida joylashgan. Qirg'izistonda O'zbekistonning 50 dan ortiq suv xo'jalik ob'ektlari, shu jumladan Karnasoy suv ombori (O'zbekiston chegarasidan 23 kilometr narida) joylashgan. Chorvoq va Andijon suv omborlari, shuningdek Tuyamo'yin suv omborining bir qismidan tashqari, Sirdaryo va Amudaryo oqimini tartibga soluvchi barcha inshootlar O'zbekistondan tashqarida joylashgan.

Shunday qilib, Markaziy Osiyoda suv resurslari muammosi bir necha jihatlariga ega. Ko'pgina ziddiyatlar o'tmishdan, sovet xo'jalik yuritish va mintaqaviy boshqarish tizimidan meros bo'lib o'tgan. Mavjud suv hajmi o'zgarmagani holda, ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi va aholining o'sishi ham yechishni talab qiluvchi muammolar tug'dirmoqda.

Bizning nazarimizda, mintaq suv resurslari muammosining oqilona yechimini topish uchun quyidagi omillardan kelib chiqish lozim.

Markaziy Osiyoning barcha muhim daryolari *ko'p davlatlar hududidan* oqib o'tadi va *transchegaraviy xarakter ega*. Hatto to'raligicha O'zbekiston hududidan oqib o'tadigan CHirchiq daryosi ham Qozog'istonda boshlanadigan Ugam va Qirg'istondan oqib keladigan CHotqol irmoqlariga ega. Ushbu daryolarning *transchegaraviy* huquqiy maqomini tan olish ular birona ham davlatga qarashli emasligini anglatadi. Xalqaro huquqda shunday sharh 1992 y. Transchegaraviy daryolar va xalqaro ko'llardan foydalanish va ularni muhofaza qilish to'g'risidagi Xel'sinki konvensiyasida berilgan. 1996 yil Bishkekda Markaziy Osiyo mamlakatlari Xel'sinki konvensiyasiga qo'shilish to'g'risida Deklaratsiya qabul qildilar, lekin Qirg'iziston Norin va Qoradaryoning transchegaraviy xususiyatini tan olishdan bosh tortmoqda. Xalqaro tamoyillarga mos keladigan o'zaro hamkorlikning huquqiy negizini vujudga keltirish va mustahkamlash mintaq uchun olamshumul ahamiyatga molik bo'lgan ushbu masalani hal qilishga imkoniyat yaratadi deb o'ylaymiz.

Energetik resurslar – elektroenergiya, gaz va neft tovarlari lekin transchegaraviy daryolarning suv resurslari tabiat in'omidir.

Bu sohadagi ko'p taraflama hamkorlikni ham *institutsiyaviylashtirish* zarur. Bu yerda gap suv resurslarini boshqaruvchi yangi davlatlararo organlar tuzish haqida ketayotgani yo'q – bunday organlar bisyor. Ularning huquq va vazifalarini asta-sekin, bosqichma-bosqich ko'paytirib borish, ularni kengashuvchi organlardan faol ishlaydigan, vakolatli tuzilmalarga aylantirish zarur.

Suv xo'jaligi, boz ustiga davlatlararo suv xo'jaligi – juda murakkab va ko'p mablag' sarflashni taqozo etadigan tizim. Shu bois bu yerda *uzoq muddatli istiqbolga* qarab mo'ljal olish, transchegaraviy suv resurslarini boshqarish strategiyasini ishlab chiqish juda muhimdir. SHu munosabat bilan ko'rsatilgan mavzuda, shu jumladan transchegaraviy suvlarni boshqarishda ko'p taraflama hamkorlik nazariyasi va amaliyoti masalalari, shu sohadagi xalqaro huquq muammolari bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlari olib borish muhim ahamiyat kasb etadi.

So'nggi vaqtda BMT yoki Jahon banki qoshida Markaziy Osiyo suv resurslarini boshqarish bo'yicha xalqaro konsortium tashkil etish masalasi faol muhokama qilinmoqda. Bu loyihaga mintaq Umumiy Bozori (MOUB)ni shakllantirish dasturining tarkibiy qismi sifatida qarash lozim deb o'ylaymiz. Bunday yondashuv taraflarning uzoq muddatli manfaatlarini uyg'unlashtirishga ko'maklashadi.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1.Martin Jones, Rhys Jones, Michael Woods. An introduction to political geography: space, place and politics. Routledge. London and New-York. 2004. ISBN 0-203-62697-4, ISBN 0-203-663084-X.

2.Golubchik M.M. Politicheskaya geografiya mira. Ucheb. Posob. Smolensk,1998.

Qo'shimcha adabiyotlar

3. Mirziyoev SH.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.- T.: O'zbekiston, 2017.
4. Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.- T O'zbekiston 2017.
5. Mirziyoyev Sh. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganing 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza 2016-yil 7-dekabr.- T O'zbekiston 2017.
6. Colin Flint, Peter J Taylor. Political Geography: World-economy, Nation-state and Locality. Taylor & Francis, 2012. ISBN-13: 978-0273735908, ISBN-10:027373590X
7. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: havfsizlikka taxdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari.-T., 1997.
8. Xo'janov B.A. Geosiyosat asoslari. T., 2002.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Globalizatsiya tushunchasining izoxlab bering?
2. Globallashuv jarayonini tushuntiring.?
3. Globallashuvning rivojlanishdagi manbalari nimalarda ifodalanadi?
4. Axborot va kommunikatsiyalar sohasidagi globalizatsiya deganda nimani tushunasiz?

Ma'ruza 9: Jahonning yirik siyosiy, iqtisodiy tashkilotlari.

Reja:

1. Xalqaro tashkilotlarning tashkil topishi, maqsad va vazifalari
2. Jahon mamlakatlarini iqtisodiyotini rivojlantirishga qaratilgan tashkilotlar
3. Xalqaro siyosiy tashkilotlarning faoliyati va rivojlanishi
4. Ayrim halqaro siyosiy tashkilotlarning vazifalari

Tayanch tushunchalar (kalit so'zlar): Jahonning yirik siyosiy tashkilotlari, Xalqaro tashkilotlar, Vena Kongressi, Arab Davlatlari Ittifoqi, Amerika Davlatlari Tashkiloti, Afrika Birdamligi Tashkiloti, Osiyo va Afrika Birdam-ligi Tashkiloti, Yevropa Xavfsizligi va Hamkorligi tashkiloti

1. Xalqaro tashkilotlarning tashkil topishi, maqsad va vazifalari. Xalqaro tashkilotlar jamiyatning o'ziga xos sub'ektlari sifatida jahon iqtisodiyoti va siyosatida uning umuminsoniy manfaatlar yo'nalishining rivojlanishida yetakchi rol o'ynaydi. Bu tashkilotlar jahonning yetakchi kuchlaridan biri hisoblanadi. Xalqaro tashkilotlarning qaror topishi uzoq tarixga ega bo'lib, ular davlatlarning rivojlanishi, mamlakatlar va xalqlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning takomillashib bo'rishi zaruriyati asosida shakllangan. Ularning dastlabki shakllanish jarayoni 1851 yilda chaqirilgan Vena Kongressi dan bo'shlangan. O'shangacha hali mamlakatlar o'rtasidagi aloqalarni uyg'unlashtirib turadigan tartib va qoidalar mavjud bo'lmagan. Vena Kongressi aynan shu vazifani, ya'ni mamlakatlar va xalqlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solib turuvchi qonun qoidalarining dastlabki asoslarini ishlab chiqqan edi. Bu Kongress xalqaro tashkilot sifatida davlatlar o'rtasidagi munosabatlarni uyg'unlashtirish va jahon siyosatining asosiy yo'nalishlarini belgilab berishda muhim omil bo'ldi. Millatlar Ittifoqi jahon siyosati tarixida muhim rol o'ynadi, Shunki u birinchi marta jahon ahlining yagona maqsadi bo'lgan tinchlik, hamkorlik, xavfsizlik munosabatlariga amal qilishi mumkin ekanligini isbotlab berdi va uni hayot tajribasi sinovi-dan o'gkazdi. Millatlar Ittifoqi tashkiloti jahonda barcha kuchlarni birlashtirib, fashizmga qarshi kurash olib bo'rishda va bu bilan ikkinchi jahon urushiga to'sqinlik qilishda ma'lum darajada o'z hissasini qo'shdi. Ammo, u ikkinchi jahon urushini to'xtatib qola olmadi. Millatlar Ittifoqi Ikkinchi jahon urushi tufayli va bo'shqa ob'ektiv sabablarga ko'ra tarqatib yuborildi. Keyinchalik mamlakatlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tartibga solib turadigan xalqaro tashkilotga bo'lgan ehtiyoj kuchayib bo'rdi. Bunday ehti-yojlarning qondirilishida Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT)ning tuzilishi muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Bu tashkilot mustaqil davlatlarning ixtiyoriyligi asosida dunyoda tinchlik va xavfsizlikni saqlash, uni mustahkamlash hamda davlatlar o'rtasida tinch hamkorlikni rivojlantirish maqsadida tashkil topdi. Xalqaro tashkilotlar davlatlar o'rtasidagi munosabatlarda o'z-larining

maqsad va manfaatlari, harakat yo'nalishlariga, jahon siyosatida to'tgan o'rni va rolga qarab turlicha ahamiyat kasb etadi. Ular turli xil tarixiy sharoitlarda vujudga kelgan bo'lib, hozir-gi kunda ularning umumiy soni 4 mingdan oshib ketdi. Ular siyosat-ning sub'ektlari sifatida bir-birlaridan farq qiladi va xalqaro siyosatda turlicha mavqega ega. Xalqaro tashkilotlarni ularning xalqaro munosabatlarda va jahon siyosatida to'tgan o'rniga, maqsad hamda vazifalariga qarab bir necha guruhga ajratish mumkin. Bularga ixtisoslashgan xalqaro tashkilotlar, mintaqaviy xalqaro tashkilotlar, xalqaro mintaqaviy siyosiy tashkilotlar kiradi.

2. Jahon mamlakatlarini iqtisodiyotini rivojlantirishga qaratilgan tashkilotlar. Hozirgi kunda bu guruhlardagi barcha xalqaro tashkilotlarning diqqat e'tibo'ri xalqlarning turmush sharoitlarini yaxshilash, maorif, fan va madaniyatni rivojlantirish, atom quvvatlaridan tinch maqsadlarda foydalanish, tibbiy xizmatini yaxshilash, kosmik fazodan tinch maqsadlarda foydalanish kabi xilma-xil masalalarni hal qilishga qaratilgan. SHunday tashkilotlar ham bo'rki, ular hududining yaqinligi, milliy, iqtisodiy manfaatlarning xususiyatlarini hisobga olgan holda tuzilgan. Bunday tashkilotlar mintaqaviy tashkilotlar bo'lib, ular mazkur mintaqadagi xalqlar va davlatlarning hamkorligini rivojlantirishga, xalqaro keskinlikni yumshatishga, irqiy kamsitishlarga barham berish, harbiy bloklarga qatnashmaslik, tinch-totuv yashash siyosatini amalga oshirish, fan-texnika taraqqiyo-tiga hissa qo'shish, tibbiyot va savdo-sotiqni rivojlantirish kabi muammolarni hal etish maqsadida tashkil topgan. Ularga Arab Davlatlari Ittifoqi (ADI), Amerika Davlatlari Tashkiloti (ADT), Afrika Birdamligi Tashkiloti (ABT), Osiyo va Afrika Birdamligi Tashkiloti (OABD) kabi xalqaro tashkilotlar kiradi. Bu tashkilotlar mazkur mintaqadagi mamlakatlarning biron-bir sohasini rivojlantirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ymaydi, balki ular a'zo davlatlarning maqsad va manfaatlari himoya qiladi. Jahonda mamlakatlar va xalqlarning iqtisodiyotini rivojlantirishga qaratilgan tashkilotlar ham mavjud. Ularning maqsadi a'zo davlatlarning iqtisodiy integratsiyasini kuchaytirish, mahsulotlarini sotishni keng yo'lga qo'yish, mamlakatlarning tanglik-larsiz bir maromda rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan. Bularga Yevropa Iqtisodiy Hamkorligi («Umumiy bo'zor»), Osiyo va Uzoq Sharq uchun iqtisodiy komissiya, Janubiy va Janubiy-SHarc-iy Osiyoda Birlashgan Iqtisodiy taraqqiyot yuzasidan «Palomo Plani», Markaziy Amerika Umumiy Bo'zori (MAUB) kabi xalqaro tashkilotlar kiradi. Xalqaro tashkilotlar turli maqsadlarda shakllangan bo'lsada, biroq ular o'z mohiyati jihatidan iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, harbiy harakterga egadir. Ammo ularning siyosiy mohiyatga ega ekanligi, bu tashkilotlarning hammasi ham xalqaro siyosiy tashkilot ekanligini bildirmaydi. Shunki ularning ko'plari siyosiy masalalar bilan shug'ullanmaydi. Xalqaro siyosiy tashkilotlarning faoliyati asosan siyosiy muammolarni hal etishga yo'naltirilgan bo'lib, ularning maqsadi xalqaro keskinlikni yumshatish, tinchlik, demokratiya va xavfsizlikni ta'minlashdan iborat. O'z navbatida, bu tashkilotlar sof siyosiy masalalar bilan shug'ullanib qolmasdan, shu bilan birga o'z faoliyatlarida, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy masalalarni hal etishda ham yetakchi rol o'ynaydi. Bu tashkilotlarning xalqaro siyosiy tashkilot deb atalishining sababi, ularning faoliyati o'z mohiyati va mazmuni jihatidan ham siyosiy harakterga va siyosiy yo'nalishga ega ekanligi bilan belgilanadi. Masalan, BMTning xalqaro siyosiy tashkilot sifatidagi faoliyati uning dunyoda tinchlik va xavfsizlikni ta'minlashga, mojarolarni ular qanday ko'rinishda bo'lishidan qat'iy nazar, siyosiy yo'l bilan hal qilishga yo'naltirilganligi bilan belgilanadi. Dunyodagi eng nufuzli va ta'sirchan xalqaro siyosiy tashkilotlardan biri Jahon Tinchlik Kengashi (JTK) dir. Bu tashkilot-ning asosiy maqsadi dunyoda tinchlikni himoya qilish, davlatlar o'rtasida tinch-totuv yashash talablarini amalga oshirish, mamlakatlar o'rtasida kelib chiqadigan nizolarni muzokaralar yo'li bilan hal etish, suveren davlatlarning ichki ishlariga aralashishga yo'l qo'y-maslik, xalqlar va mamlakatlar o'rtasida do'stlik va hamkorlikni mustahkamlashdan iborat. **Jahon Tinchlik Kengashi** tinchlik tarafdorlarining 1950 yilda Varshavada bo'lib o'tgan II-Jahon Kongressida ta'sis etilgan. U o'z saflarida dunyodagi 130 tadan ortiq davlatlardagi siyosiy partiyalar, tashkilotlar va milliy qo'mitalarning vakillarini birlashtirgan. JTK o'zining faoliyatida tinchlik tarafdorlari-ning dunyodagi ko'pchilik mamlakatlarda mavjud bo'lgan milliy tashkilotlarga, shuningdek, tinchlik tarafdorlari harakatiga kirma-gan bo'lsada, tinchlikni himoya qilib kelayotgan turli xalqaro va milliy

tashkilotlarga tayanadi. Bu tashkilotning faoliyati tinch-likni himoya qilish yo'lidagi harakatni kengaytirish, barcha mam-lakatlardagi aholining siyosiy qarashlaridan va diniy e'tiqodla-ridan qat'iy nazar ularni shu harakatga tortishdir. Xalqaro siyosiy tashkilotlar tizimida

Yevropa Xavfsizligi va Hamkorligi tashkiloti ham alohida mavqega ega. U 1975 yilda tuzilgan bo'lib, unga Yevropadagi 33 mamlakat hamda AQSH va Kanada davlatlari a'zo. O'zbekiston ham bu tashkilotning a'zosi bo'lib, siyosiy va bo'shqa muammolarning yechimida uning yordamiga tayanmoqda. Xalqaro siyosiy munosabatlarda Jahon Demokratik Yoshlar Federatsiyasi (JDYof) hamda Xotin-qizlarning Xalqaro Demokratik Federatsiyasi (XQXDF) singari tashkilotlar ham muhim rol o'ynamoqta. Bular sof siyosiy tashkilotlar bo'lmasada, o'z karakteriga va faoliyatining asosiy yo'nalishiga ko'ra siyosiy mohiyatga egadir. Masalan, JDYof tashkiloti turli siyosiy qarash va maslakka ega bo'lgan yoshlarni o'z safiga birlashtirgan bo'lib, unda turli siyosiy oqimlarga kiradigan ko'pgina milliy yoshlar tashkilotlari-ning vakillari (demokratlar, radikallar, sotsialistlar) faol ish-tirok etmoqta. JDYof tinchlik, milliy-ozodlik, demokratiya va ijtimoiy taraqqiyot uchun izchil kurash olib bo'rmoqda. JDYof jahonning eng ilg'or va tashabbuskor yoshlarini o'z saflarida birlashtirgan eng ommaviy xalqaro siyosiy tashkilot-dir. Bu tashkilot yoshlar va talabalarning qurolsizlanish, tinchlik va mustaqillik uchun kurashuvchi xalqaro konferentsiyasi, milliy mustaqillik va ozodlik, tinchlik uchun kurashda yoshlar va student-larning birdamligi, jahon forumi va bo'shqa ko'plab jahon yoshla-ri birdamligiga asoslangan tadbirlarga tashabbuskorlik qilmoqda. Xotin-qizlar Xalqaro Demokratik Federatsiyasi ham yoshlar tashkiloti kabi jahondagi yirik siyosiy tashkilotlardan bo'lib, u turli millat xotin-qizlarining irqi, diniy va siyosiy qarashlari-dan qat'iy nazar, o'z huquqlarini himoya qilish, tinchlik, demokratiya va xalqlarning milliy mustaqilligini ta'minlash maqsadida tashkil topgan. Ularga Shimoliy Atlantika Bloki (NATO), **Tinch Okeani Xavfsizligi Pakti** (ANZYUS), G'arbiy Yevropa Ittifoqi kabi tashkilotlar kiradi. Bu tashkilotlarning ustaviga ko'ra, ular a'zo mamlakatlarni tashqi dushmanlardan himoya qilishni asosiy maqsa-di, deb biladi. Ammo bu tashkilotlar ko'pincha ayrim ob'ektiv va sub'ektiv sabablarga ko'ra mamlakatlar va xalqlarning ichki ishla-riga ham aralashadilar. Shunga qaramay harbiy-siyosiy tashkilot-larning faoliyati keyingi yillarda ancha demokratlashib bo'rmoqda. Buni NATO ning sobiq Yugoslaviyadagi keskinlikni bartaraf etish uchun olib bo'rgan amaliy harakatlarida aniq ko'rishimiz mum-kin. Yuqorida ko'rsatib o'tilgan xalqaro siyosiy tashkilotlardan tashqari yana bo'shqa bir qancha tashkilotlar ham bo'rki, ular ham o'z faoliyatlarida siyosiy masalalar bilan shug'ullanadilar. Bularga Jahon Kasaba Soyuzlari Federatsiyasi (JKSF), Xristian Tinch-lik Kengashi (XTK), Janubi—Sharqiy Osiyo davlatlari Assotsia-tsiyasi (ASEAN), Xalqaro Studentlar Soyuzi (XSS) va bo'shqalar kiradi. Ular o'z dasturlarida belgilangan asosiy maqsadlarni amalga oshirish uchun kurash olib bo'rish bilan birga bevosita xal-qaro ahamiyatga molik siyosiy masalalar: qurolsizlanish, yadro uru-shining oldini olish, keskinlikni yumshatish, tinch-totuv yashash kabi masalalar bilan ham shug'ullanadi.

Birlashgan millatlarning oziq – ovqat va qishloq ho'jaligi tashkiloti (FAO) FAO 1945 yilning 16 oktyabrida **Kvebek** (Kanada)da bo'lib o't- gan konferentsiya tashkil topgan. Har yili 16 oktyabr Jahon oziq – ovqat kuni sifatida nishonlanadi. 170 dan ortiq davlat FAO ya'zosi hisoblanadi. FAO faoliyatining asosiy maqsadi va yunalishi quyidagilardan ibo`rat:a'zo – davlatlarda insonlar oziqlanishini yaxshilash va ularning turmish darajasini yuksaltirish;qishloq ho'jaligi, shuningdek o'rmonchilik va baliqchilik mahsulotlarini ishlab chiqarish, qayta ishlash, sotish va taqsimlashni yanada oshirish jarayotida:a) intellektual xizmatlarni, jumladan, ovqatlanish, qishloq ho'jaligi, o'rmon va baliqchiligiga oid faktologik va statis-tika ma'lumotlarining taqdim etilishini ta'minlaydi, shu-ningdek ularning mahsulotini ishlab chiqarish, taqsimlash va iste'mol qilinishiga baho beradi va ularni bashoratlaydi.b) qishloq, o'rmon va baliqchilik ho'jaligi mahsulotini ishlab chiqarish, marketingi, qayta ishlash va taqsimotini yaxshilashga tabiiy resurslarni saqlashga yo'llangan milliy va xalqaro intilishlarni qo'llab-quvatlaydi, shuningdek a'zo davlatlarda kredit va tovar siyosatining rivojlanishiga ko'maklashadi.v) manfaatdor tomonlarning

iltimosiga binoan ko'rsatib o'tilgan sohalarning istalgan biri bo'yicha texnik yordam ko'rsatadi.g) qishloq ho'jaligini rivojlantirish maqsadlari uchun mam- lakatlarga investitsiyalar jalb qilishda ko'maklashadi. FAO ning oliy rahbar organi – barcha a'zo davlatlarni tarkibiga olgan Bo'sh konferentsiya har ikki yilda bir marotaba yig'iladi. Bo'sh direktor Konferentsiya tomonidan 6 yil muddatga saylanadi.FAO Afrikada, Osiyo – Tinch okean mintaqasida, Yevropada, Lotin Amerikasida, Yaqin Sharqda mintaqaviy bo'limlariga va Shimoliy Amerikadagi aloqa byurosiga ega.

Birlashgan millatlar tashkilotining bo'lalar jamg'armasi (YUNISEF) BMTning asosiy jamg'armalaridan biri. Uzoq vaqt davom etgan urush natijasida katta qiyinchiliklarga duchor bo'lgan Yevropa bo'lalariga g'amxo'rlik ko'rsatish maqsadida 1946 yilda tuzilgan. 1953 yildan BMTning doimiy tuzilmasiga aylangan. Yer yuzida, ay-niqsa rivojlanayotgan mamlakatlardagi bo'lalarning sog'lom va bar-kamol voyaga yetishiga ko'maklashish uning bo'sh tamoyilidir. Mazkur sohadagi faoliyati uchun 1965 yilda Nobel' mukofoti bilan taq-dirlangan.O'zbekiston 1994 yil 20 aprelda YUNISEF ga a'zo bo'ldi va u bilan yaqin hamkorlik o'rnatdi. Jamg'arma tomonidan bo'lalarni immunizatsiya qilish, bo'shlang'ich maktab o'quvchilarini oziq-ovqat va ichimlik suvi bilan ta'minlash, vaktsinalar yetkazib berish bo'yicha uzoq muddatli dasturlar, Orolbo'yi aholisiga yordam ko'rsa-tish yuzasidan maxsus dastur, «Orol dengizi: mintaqaviy va ekolo-gik yordam loyihasi» ishlab chiqilgan.Qarorgohi N'yu-York (AQSH)da joylashgan.

Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JST) 1946 yilda tashkil etilgan bo'lib, 1948 yilning 7 apreldan, 26 davlat — BMT a'zolari JST Ustavini tasdiqlaganlaridan so'ng ish bo'shlagan xalqaro tashkilot. Hozirgi vaqtda JST tarkibiga 189 ta davlat kiradi. O'zbekiston 1992 yilning 22 mayidan bo'shlab uning a'zosi hisoblanadi. JST maqsadi, «barcha xalqlarning imkon bo'richa sog'liqning oliy darajasiga erishishidan» ibo'rat. Shu bilan bo'g'liq ravishda 1977 yilda Jahon Sog'liqni Saq-lash Assambleyasi JSTning birinchi navbatdagi vazifasi sifatida «barchaning 2000 yilga sog'lom bo'lishi»ni ta'minlashni belgilab, bu maqsadga erishishning umumiy strategiyasini ishlab chiqdi. Bun-dan kelib chiqib, JST o'z faoliyatini quyidagi asosiy yo'nalish-larga qaratadi:

Iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (IXT) A'zo mamlakatlarning iqtisodiy, madaniy, fan va texnika-viy hamkorligi bo'yicha tashkil etilgan mintaqaviy xalqaro tashki-lot. IXT 1964 yilda Eron, Pokiston va Turkiya tomonidan «Min-taqaviy hamkorlikni rivojlantirish» nomi bilan tuzilgan. Keyin 70 yillarda ichki mintaqaviy savdo susayib ketgani uchun o'z fao-liyatini to'xtatgan. 1985 yilda «Iqtisodiy hamkorlik tashkiloti» nomi bilan qaytadan o'z faoliyatini bo'shladi. 1992 yil 28 noyabrda Islomobo'd shahrida a'zo davlatlar Tashqi ishlar vazirlari kengashining favqulodda yig'ilishida Afg'oniston, Ojarbayjon, Tojikiston, Turkmaniston, O'zbekiston, Qirg'iziston va Qozog'is-ton davlatlari IXTga a'zo bo'ldilar. Tashkilotning asosiy maqsadlari: tashkilotga a'zo bo'lgan dav-latlar o'rtasida iqtisodiy aloqalarni, shu jumladan, savdo-sotiq-ni kengaytirish; har bir a'zo davlatda iqtisodiy o'sish va aholi-ning turmush darajasini ko'tarish uchun shart—sharoitlar yaratish; a'zo davlatlarning ma'naviy va madaniy aloqalarini kuchaytirish va bo'shqalar. Tashkilotning asosiy organlari: Tashqi ishlar vazirlarining Kengashi, doimiy vakillar va mintaqaviy rejalashtirish kengash-lari hamda kotibiyat. IXT kotibiyatini Bo'sh kotib bo'shqaradi. IXTning mintaqaviy muassasalari: kemachilik kompaniyasi; «EKOEYR» aviakompaniyasi; savdo va rivojlanish banki; qayta sug'urtalash kompaniyasi; madaniyat instito'ti; fan fond; ta'lim instito'ti. Tashkilot idorasi Tehron (Eron)da joylashgan.

Markaziy Osiyo hamkorligi tashkiloti Davlatlararo mintaqaviy iqtisodiy tashkilot. 1993 yil iyul oyida O'zbekiston Respublikasi bilan Qozog'iston Respublikasi o'r-tasida 1994-2000 yillarda iqtisodiy integratitsiyani chuqurlash-tirish to'g'risida bitim imzolandi. Integratsiya jarayonlariga sha-roitlar yaratish maqsadlarida 1994 yil 10 yanvarda O'zbekiston va Qozog'iston o'rtasida Yagona iqtisodiy makon tashkil etish to'g'ri-sida shartnoma tuzildi. Shartnomaga 1994 yil 16 yanvarda Qirg'iziston, 1998 yil 26 martdan Rossiya Federatsiyasi va Tojikiston Respublikasi a'zo bo'ldi. 1998 yil 17 iyulda Cho'lponota shahri (Qirg'iziston)da

Yagona iqtisodiy makonni tashkil etish to'g'risidagi shartnoma ishtirokchilari-Markaziy Osiyo davlatlarining mintaqaviy birlashmasi «Markaziy Osiyo iqtisodiy hamjamiyati» nomini oldi. 1999 yildan davlatlararo Kengashda Gruziya, Turkiya, Ukraina kuzatuvchi maqomida ishtirok eta bo'shladi. 2002 yil 28 fevralda davlat bo'shliqlarining Olma-ota uchrashuvida «Markaziy Osiyo hamkorligi» (MOX) tashkiloti tuzish haqida shartnoma imzolandi. Milliy muvofiqlashtiruvchilar instituti tashkil etildi. MOXni tashkil etishning asosiy maqsadlari: qatnashuvchi mamlakatlarning manfaatlarini hisobga olgan holda suv va ener-getika resurslaridan va suv xo'jaligi ob'ektlaridan ratsional foydalanish; transport tizimining umummintaqaviy infratuzil-masini barpo etish; ishlab chiqarish kooperatsiyasi va savdo — iqtisodiy hamkorligini har tamonlama rivojlantirish; gumanitar sohada va ekologik muammolarni hal etishda o'zaro hamkorlik; min-taqa xavfsizligini mustahkamlashda hamkorlikni kuchaytirish.

Mustaqil davlatlar hamdo'stligi (MDH) Davlatlararo tashkilot. **1991yil 8 dekabrda** Minskda Belorussiya, Rossiya, Ukraina tomonidan tuzilgan. Ana shu davlat rahbarlari imzo chekkan Bitimda SSSR chuqur tanazzulga uchrab parchalanib ketishi natijasida yo'q bo'lganligi qayd qilindi, uchala davlat siyosiy, iqtisodiy, gumanitar, madaniy va bo'shqa sohalarda hamkorlikni rivojlantirishga intilishini bayon etdi. 1991 yil 21 dekabrda Bitimga Ozarbayjon, Armaniston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Moldaviya, Tojikiston, Turkmaniston, O'zbekiston qo'shildi, ular Belorussiya, Rossiya va Ukraina bilan birga MDHning maqsad va qoidalari to'g'risidagi Deklaratsiyaga Olma-ota shahrida imzo chekdilar. 1993 yil MDHga Gruziya qo'shildi. **1993 yil MDH Ustavi** qabul qilindi, u davlatlarning inson huquqlari va erkinliklarini ta'minlash, tashqi siyosiy faoliyatini muvofiqlashtirish, umumiy iqtisodiy makonni vujudga keltirish, transport va aloqa tizimlarini rivojlantirish, aholi sog'lig'i va atrof-muhitni muhofaza qilish, ijtimoiy masalalar va immigratsiya siyosati, uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurash, mudofaa siyosatida hamkorlik qilish va tashqi chegaralarni qo'riqlashda birgalikda faoliyat yuritishni nazarda to'tadi. MDH haqiqiy a'zolari bilan birga MDH faoliyatining ayrim turlarida qatnashuvchi a'zolar bo'lishi mumkin. MDHning quyidagi organlari tashkil qilingan: Davlat bo'shliqlari kengashi, Hukumat bo'shliqdari kengashi, Tashqi ishlar vazirlari kengashi, Davlatlararo iqtisodiy qo'mita, markazi Sankt-Peterburgda bo'lgan Parlamentlararo assambleya va bo'shqalar. MDHning doimiy ishlovchi organi Minsk shahrida joylashgan Muvofiqlashtiruvchi maslahat qo'mita hisoblanadi. Uning qoshida doimiy kotibiyat ishlaydi. Davlat bo'shliqlari kengashi 1 yilda kamida 2 marta o'tkaziladi. MDH organlarining faoliyati MDH Nizomi bilan tartibga solinadi. MDH sobiq SSSR hududida fuqarolik urushi kelib chiqishi-ning oldini oladi, mamlakatlarni bo'sqichma-bo'sqich xalqaro muno-sabatlar tizimiga kirib, mustaqilliklari, suverenitetini mustah-kamlashga ko'mak berdi. MDH o'z faoliyati davomida haddan tashqari ko'p qarorlar qabul qildi-yu, lekin aksariyat hollarda ularning ko'pi bajarilmadi. Hozir MDHga kiruvchi davlatlarning aholisi 283 mln. kishini tashkil etadi. Bu aholining 120,5 mln. iqtiso-diyotda mashg'uldir. Ularning 29,4 foizi sanoat va qurilishda, 21,5 foizi qishlok xo'jaligida, o'rmon va baliqchilik sohasida ishlay-di. O'zbekiston o'z milliy manfaatlaridan kelib chiqqan holda MDHda ishtirok etmoqda. U MDHga davlatlar ustidan tuzilgan tashkilot sifatida emas, balki mustaqil davlatlarning harakat-larini muvofiklashtiruvchi organ sifatida qaraydi. MDH hududi-da davlatlarning teng huquqligi asosida yagona iqtisodiy makonni yaratish, tashkilotda umuman iqtisodiy munosabatlarning ustuvor-ligiga erishish, davlatlar o'rtasida savdo-iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish uchun harakat qiladi.

Neft' eksport qiluvchi mamlakatlar tashkiloti (OPEK) Neft' qazib olishni va a'zo mamlakatlarning neft' eksporti siyosatini muvofiqlashtiruvchi hamda a'zo mamlakatlar manfaatla-rini himoya qiladigan xalqaro tovar tashkiloti. Tashkilot rasman **1960 yilda Venesuela tashabbusi bilan Bo'g'dod konferentsiyasi**da tashkil etilgan. Nizomi Karakas (Venesuela)da 1961 yilda qabul qilingan va keyinchalik ko'pgina o'zgartirishlar kiritilgan. Eron, Iroq, Quvayt, Liviya muassis mamlakatlar hisoblanadi. A'zo mam-lakatlar Jazoir, Venesuela, Gabo'n, Indoneziya, Iroq, Eron, Liviya, Katar, Quvayt, Nigeriya, BAA., Saudiya Arabistoni,

Ekvador (2003).XX asrning 80-yillari ikkinchi yarmida bu tashkilotga kir-maydigan mamlakatlar va Saudiya Arabistonidan neft' taklifi-ning o'sishi natijasida OPEKning ta'siri keskin pasaydi. Hozirgi xalqaro iqtisodiy munosabatlarda ta'sir doirasi hamon kuchli. Tashkilotning oliy organi yiliga ikki marta chaqiriladigan konferentsiya bo'lib, unda ishtirokchi mamlakatlar ishlab chiqarish strategiyasi va narxlar ko'rib chiqiladi va tasdiqlanadi. Idorasi Avstriyada joylashgan.

Xalqaro valyo'ta fondi (XVF) BMT ning ixtisoslashgan muassasasi, a'zo mamlakatlarning valyo'ta hamkorligini amalga oshiradigan xalqaro tashkilot. 1944 yilda Bretton-Vud (AQSH)da o'tkazilgan xalqaro valyo'ta-moliya kongressida Jahon banki bilan bir vaqtda ta'sis etilgan. 1947 yil mart oyidan o'z faoliyatini bo'shlagan. 182 mamlakat a'zo.Sobiq SSSR Bretton-Vudsdagi konferentsiyada ishtirok etgan, XTTB va XVFni barpo etish to'g'risidagi bitimlarni imzolagan, biroq bitimni siyosiy va mafkuraviy mulohazalarga ko'ra ratifi-katsiya qilmagan edi. Xuddi ana shu sabablarga ko'ra 1950 yilda Pol'sha, 1954 yilda esa - Chexoslovakiya Fond tarkibidan chiq-dilar.Hozirgi vaqtda XVF a'zolari 180 ga yaqin davlat bo'lib, jum-ladan O'zbekiston unga 1992 yilning 21 oktyabridan a'zo bo'lib kir-gan. XVF o'z oldiga quyidagi maqsadlarni qo'yadi: -xalqaro valyo'ta muammolari bo'yicha konsul'tatsiyalar va ham-korlikni uyushtirishni ta'minlaydigan kurslarining raqobatli qadrsizlanishini cheklash;-xalqaro savdoni kengaytirish va muvozanatli rivojlanishi uchun sharoit yaratish va shu bilan bandlik va real daromadlarning yuksak darajasiga erishish; -barcha ishtirokchilarning ishlab chiqarish resurslarini iqtisodiy siyosatning asosiy birlamchi ob'ektlari sifatida taraqqiy ettirish;-ayirbo'shlash kursining barqarorligiga erishish, ishtirok-chilar orasida ayirbo'shlash kursi bo'yicha tartibga soluvchi choralar-ni qo'llash va ayirbo'shlash kurslarining raqobatli qadrsizlanishi-ni cheklash;-ishtirokchilar o'rtasidagi joriy kelishuvlarga nisbatan to'lovlarining ko'p tomonlama tizimini o'rnatishda va xalqaro savdo taraqqiyotiga halal beradigan xorij valyo'tasi kursini cheklashni bekor qilishda yordam ko'rsatish. O'zining a'zoligi to'g'risida 1945 yilning 31 dekabriga qadar ma'lum qilgan mamlakatlar birlamchi ishtirokchi (muassis) hisob- lanadilar. Bo'shqaruvchilar kengashi XVF oliy organi bo'lib hisobla-nadi. Kengash har yili chaqiriladi va Fond siyosatini belgilaydi. Har bir mamlakatning ovoz berish huquqi, o'z navbatida, fondning jahon iqtisodiyotidagi nisbiy ulushiga bo'g'liq bo'lgan uning moliya-viy resurslariga qo'shilgan ulushiga muvofiq ravishda belgilanadi:

Ijroiya kengashi - har kungi joriy ishlarni bajaruvchi or-gan bo'lib, Raisdan va yettitasi eng katta kvotaga ega mamlakatlar (Germaniya, Buyuk Britaniya, Xitoy, Frantsiya, Saudiya Arabistoni, AQSH va Yaponiya) tomonidan, qolganlari esa XVFnig bo'shqa a'zo-davlatlari tomonidan mintaqaviy vakillikni hisobga olib tayin-langan holda 23 ta ijrochi direktordan ibo'rat bo'ladi. Ijroiya kengashiga saylov har ikki yilda bir marotaba o'tkaziladi.

Bo'shqaruvchi direktor Ijroiya kengashi tomonidan 4 yil mud-datga saylanib, vujudga kelgan an'anaga ko'ra bu lavozimga Yevropa XVF qarorgohi Vashingtonda (AQSH) joylashgan bo'lib, shu-ningdek, uning Tokio va Parijda ham bo'linmalari mavjud.

Xalqaro meteorologiya tashkiloti (XMT) Meteorologiyaga doir xalqaro ahamiyatga molik tezkor va il-miy masalalarni birgalikda hal qilish maqsadida meteorologik xizmatlarning ishini muvofiqlashtirish uchun tuzilgan xalqaro hamkorlik tashkiloti. U 1873 yili tashkil etilgan edi. 1947 yili Vashingtondagi konferentsiyada JMT Konventsiyasi ishlab chiqildi va u 1950 yilning 23 martidan bo'shlab kuchga kirdi. Shundan buyon har yili 23 mart JMT kuni sifatida nishonlanadi. Hozirgi vaqtda JMT 180 dan ortiq davlatni birlashtiradi. O'zbekiston Respublikasi 1993 yilning 22 yanvarida JMT a'zoligiga qabul qilindi. O'zbekiston gidrometeorologiya xizmati oldida turgan o'ta muhim vazifa,- meteorologik, iqlimiy va gidrologiya jarayonlari to'g'risidagi ma'lumotlarni ta'minlashdan ibo'rat.O'zbekiston Respublikasining Bo'sh gidrometeorologiya markazi Jahon meteorologiya tashkilotining ishida faol ishtirok etmoqda. Toshkent bugungi kunda Jahon ob-havo xizmati tizimidagi 29 mintaqaviy ixtisoslashtirilgan meteorologiya markazi, Tele-aloqa global tarmog'ining Markaziy Osiyo, Yaqin Sharq, Rossiyaning Osiyo qismini o'z ichiga olgan ulkan mintaqadan

ma'lumotlar yig'i-lib, ishlov beriladigan mintaqa markaziga aylandi. O'zbekiston Respublikasi bo'sh gidrometeorologiya markazining gidrometeorologiya kuzatishlari tarmog'ida 400 ga yaqin stantsiya mavjud. Ulardan 119 tasi suv resurslari ustidan kuzatuv olib bo'rsa, 19 tasi iqlimni mahsus kuzatib bo'radi. JMT maqsadlari quyidagilardan ibo'rat:

- meteorologiya va gidrologiya kuzatuvlari va xizmatlarini ta'minlash uchun stantsiyalar va markazlar tarmog'ini yaratishga ko'maklashish; meteorologiya va u bilan bo'g'liq ma'lumotlarni tezkor almashinuv tizimlarini yaratishni va faoliyatini qo'llab-quvvatlash;

- meteorologiya va u bilan bo'g'liq kuzatuvlarni standartlashtirishga ko'maklashish va kuzatuv natijalari hamda statistika ma'lumotlarini yaxlit nashr qilishni ta'minlash;

- meteorologiyani aviatsiya, dengiz ishi, suv resurslari mu'ammosini hal qilish, qishloq xo'jaligi va bo'shqa sohalarda qo'llanilishini rag'batlantirish;

- tezkor gidrologiya sohasida faoliyatni rivojlantirish;

- meteorologiya va gidrologiya xizmatlari o'rtasida uzviy hamkorlikni ta'minlash.

JMT oliy organi- Jahon meteorologiya kongressi to'rt yilda bir marta chaqiriladi.

Ijroiya kengashi o'z nomidan ishtirok etayotgan milliy meteo-rologiya va gidrologiya xizmatlarining 36 nafar direktoridan ibo'rat. Yiliga kamida bir marotaba Kongress tasdiqlagan dasturlar bajarilishini nazorat qilib bo'rish maqsadida yig'iladi. Kotibiyat Bo'sh kotib rahbarligidagi ma'muriy va texnik xodimlardan tashkil topadi. Bundan tashqari, JMT tarkibiga olti mintaqaviy meteorologiya uyushmalari va sakkiz texnik komissiya kiradi. JMT qarorgoxi Jenevada (Shvedsariya) joylashgan.

Xalqaro mehnat tashkiloti (XMT) 1919 yili tashkil etilgan bo'lib, 1946 yilning 14 dekabrda birinchi bo'lib BMTning ixtisoslashtirilgan muassasasi maqomini oldi. Hozirga kelib XMT 170 dan ortiq davlatni o'z saflariga birlashtirgan. O'zbekiston Respublikasi 1992 yilning 13 iyulidan uning a'zosi hisoblanadi. XMT maqsadlari quyidagilarni ta'minlashdan ibo'rat :

- bandlik va rivojlanish (a'zo-davlatlar uchun namunaviy siyo-sat va strategiyani ishlab chiqish, ishchi kuchini rejalashtirish, ko'p mehnat qiladigan ijtimoiy ishlar, qishloqda kambag'allikni yen- gillatish, texnologiyalar tanlash, kichik industriyani rivojlantirish, mehnat sohasida axbo'rot va statistika);

- kasbga tayyorlash (siyosat va tayyorlash tizimini ishlab chi-qishga ko'maklashish, bo'shqaruv sohasida tayyorgarlik, sanoat, qish-loq xo'jaligi, tijorat sohaslarida kasbga tayyorgarlik, ta'lim uchun uslubiyat va materiallarni ishlab chiqish, nogironlarning kasb qobiliyatini tiklash, ayollarni va maktabda o'qimaydigan yosh-larni kasbga tayyorlash);

- sohalar bo'yicha faoliyat (birinchi navbatda - kooperativlar-ni rivojlantirish va mehmonxona hamda sayohat industriyasi uchun kadrlar tayyorlash);

- mehnat sharoiti va ish muhiti (kasbga oid xavfsizlik texnikasi va sog'liqni saqlash, mehnat va turmush sharoitlari, tenglikni ta'minlash);

- ijtimoiy ta'minotning ishlab chiqarish munosabatlari; ishchilarga ta'lim berish (ularni o'rgatish); yollovchi tashkilotlar to-monidan ko'mak berilishini ta'minlash.

XMT oliy organi Xalqaro mehnat konferentsiyasi bo'lib, u bir yilda bir marta yig'iladi. XMT ishini 56 a'zodan ibo'rat Ma'muriy kengash bo'shqarib bo'radi (u ham o'sha asosda jamlanadi: hukumatdan 28 vakil, jumladan yollovchilardan 14 ta, ishchilardan 14 ta vakil). XMT Kotibiyati vazifasini Jeneva (Shvedsariya)da joylashgan Xalqaro mehnat ofisi o'taydi.

Xalqaro olimpiada qumitasi (XOQ) Olimpiada harakatining oliy rahbar organi; hukumatga qa-rashli bo'lmagan xalqaro sport tashkiloti. 1894 yil P. De Kuberten tashabbusi bilan Olimpiada o'yinlari o'tkazishni bo'shqarib tu-rish, bu o'yinlarning ijtimoiy ahamiyati va obro'sini ko'tarish, ha-vaskorlik sportini rivojlantirishga va barcha mamlakatlar sport-chilari o'rtasida do'stlikni mustahkamlashga ko'maklashish maqsadida tuzilgan. XOQ - doimiy ishlaydigan tashkilot, o'z a'zolarini turli mamlakatlardagi sport harakatining eng faol tashkilotchilari orasidan tanlab oladi. XOQ ijroiya qo'mitasi prezident (8 yil muddatga saylanadi), 3 vitse prezident va 5 nafar a'zodan ibo'rat. Olimpiada o'yinlari xartiyasi XOQning ustav hujjati-dir. XOQ sessiyalari har yili o'tkaziladi, olimpiada o'yinlari bo'ladigan yillarda ikki marta: yozgi va qishki o'yinlar vaqtida o'tadi. Olimpiada o'yinlari vaqtida XOQ

musobaqalarni o'tkazishga rahbarlik qilish huquqini Xalqaro sport federatsiyalariga beradi. XOQ hozirgacha 200 dan ortiq milliy olimpiada qo'mitalari-ni (shu jumladan, 1993 yil O'zbekiston milliy olimpiada qo'mita-sini) tan olgan. XOQ qarorgohi Lozanna shahri (Shvedsariya) da joylashgan

Xalqaro sport birlashmalari Jismoniy madaniyat, jismoniy tarbiya va sport sohasidagi jahon va mintaqaviy nohukumat tashkilotlari. Ularning soni hozirgi vaqtda 200 tadan ortiq. Xalqaro sport birlashmalari — universal (masalan, Xalqaro olimpiada qo'mitasi-XOQ), sport turlari bo'yicha federatsiyalar (*FIFA*, *FIDE*, *FAI* va hakazolar. tarzida bo'ladi. Gimnastika federatsiyasi (1881 yil tuzilgan), aka-demik eshkak eshish (1892), kon'kida yuguruvchilar uyushmasi (1892), XOQ (1894) eng avval tashkil etilgan Xalqaro sport birlashmasi hisoblanadi

Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki (XTTB) Bretton - Vuds konferentsiyasining qaroriga binoan 1944 yilda tashkil etilgan bo'lib, BMTning ixtisoslashtirilgan muas-sasasi hisoblanadi. Jahon banki guruhiga kiradi. 1946 yilda o'z faoliyatini boshlagan. 1947 yilning noyabrida BMT bilan bitim tuzgan bo'lib, unga muvofiq Bank o'z kredit siyosatini amalga oshirishda to'la mustadillikka ega. Xalqaro valyot fondi (XVF)ga a'zo bo'lish ham XTTB a'zoligi shartlaridan biridir. Dastlab bank ishtirokchi-mamlakatlarning xo'jaligini tiklash va rivojlantirishda ko'mak berish maqsadida tashkil qilingan edi. 1945 yilning 31 dekabriga qadar Bank to'g'risidagi bitimni imzolagan mamlakatlar Bankning dastlabki a'zolari hisoblanardi. Hozirga kelib XTTB ga 177 mamlakat, jumladan, 1992 yilning 21 oktyabridan O'zbekiston ham kirgan. XTTBning asosiy maqsadi ishlab chiqarish maqsadlari uchun sarmoya joylashni rag'batlantirish orqali tiklash va rivojlanish-ga ko'maklashish, xorijiy xususiy sarmoya joylovchilarni rag'batlantirish, shuningdek xalqaro savdoni rivojlantirish uchun sharoit yaratishdan iborat. XTTBning asosiy tamoyillarida qarz faqat ishlab chiqarish maqsadlarida berilishi ta'kidlangan. Qarz olish uchun qarzning aniq maqsadlar uchun ishlatilishining iqtisodiy asoslanishi va hukumat kafolati zarur bo'ladi. XTTB Oliy organi Bo'shqaruvchilar kengashi bo'lib, uning tarkibiga har bir a'zo-davlatdan bittadan bo'shqaruvchi va o'rinbo'sar kiradi. Bo'shqaruvchilar kengashi o'z yig'ilishlarini bir yilda bir marta o'tkazadi va XTTB va XVF uchun yagona oliy organ hisoblanadi. Prezident o'z xizmat lavozimiga ko'ra Bo'shqaruvchilar kengashining Raisi bo'lib, besh yil muddatga saylanadi. XTTB tari-xida faqat AQSH fuqarolarigina uning prezidentlari etib saylanib kelyapti. O'zbekistonning XTTB bilan hamkorligi birmuncha faol rivojlanmokda. Chunonchi, birinchi bo'sqichda XTTB respublikaga ins-titutsional tizimni rivojlantirishda texnik yordam sifatida 1993 yilning oktyabrida 21 mln. dollar miqdorida, 1995 yilning may oyida esa ishlab chiqarishning asosiy sektorlarida tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish va islohotlarni chuqurlashtirish maqsadida 160 mln. dollar miqdorida reabilitatsiya (qayta tiklash) zayomini ajratdi. Bankning O'zbekistondagi uchinchi operatsiyasi 1995 yilda berilgan 66 mln.dollar miqdoridagi zayom paxta tolasi ishlab chiqarishi ko'paytirishga qaratilgan edi. Bundan tashqari, Bank barcha Markaziy Osiyo mamlakatlari ishtirok etayotgan «Orol dengizi» mintaqaviy dasturini muvofiqlashtirib bo'radi. Dastur o'z ichiga 19 loyihani olgan. SHu bilan birga Bank maxsus bo'linma 2 mln. dollarli grantga ega bo'lgan Orol dengizi havzasi markazi-ni barpo etdi. XTTB qarorgohi Vashingtonda (AQSH) joylashgan bo'lib, shuningdek, Parij filiali sifatida faoliyat yuritadi, amalda u to-monidan boshqariladi va birgalikda loyihalarni kreditlashni amalga oshiradi hamda Tokiodagi bo'linmalariga ega.

Xalqaro Qizil Xoch va Qizil yarim Oy harakati Umumjahon insonparvarlik harakati. 1863 yilda asos solingan. Mazkur harakat 3 tuzilma Xalqaro Qizil Xoch qo'mitasi (HQXQ); Xalqaro Qizil Xoch va Qizil yarim Oy jamiyatlari federatsiyasi (XQX va QYaO-JF); Qizil Xoch va Qizil yarim Oy Milliy jamiyatlari (MJ)dan iborat: HQX va QYaOH uchchala tuzilmasining faoliyat vakolatlari HQX va QYaOHniig Ustavi (1986) va Sevilya bitimi (1999) asosida belgilangan. Xalqaro Qizil Xoch qo'mitasi insonparvarlik tashkilotidir. Asosan, qurolli to'qnashuvlarda jabrlanganlar, quruqlik va dengizdagi yarador va bemor harbiy xizmatchilar, harbiy mahbuslar, fuqaro aholiga yordam berish, shuningdek, harbiy nizolar

va bo'shqalar, favqulodda vaziyatlar oqibatida ajrashib qolgan hamda bedarak yo'qolgan shaxslarni qidirish vazifasini bajarib, betaraf vositachi sifatida insonparvarlik yordami ko'rsatadi. Tinchlik sohasidagi faoliyat uchun Nobel' mukofoti bilan taqdirlangan (1917, 1944, 1963 yillar). Xalqaro Qizil Xoch va Qizil yarim Oy jamiyatlari federatsiyasi 1919 yil tuzilgan insonparvarlik tashkiloti. Dunyoning 181 mamlakati Milliy jamiyatlarni birlashtiradi (2004). XQX va QYaoJQF faoliya-tini Kotibiyat ta'minlab turadi. Qizil Xoch va Qizil yarim Oy Milliy jamiyatlari – hukumatlari Jeneva konventsionalariga imzo chekkan mamlakatlardagi Milliy jamiyatlar. Qoidaga ko'ra, xar bir mamlakatda faqat bitta Qizil Xoch yoki Qizil yarim Oy Milliy jamiyati tuzilishi mumkin.O'zbekiston Qizil yarim Oy jamiyati 1925 yil tashkil etilgan bo'lib, sobiq SSSRning Qizil Xoch va Qizil yarim Oy jamiyatlari uyushmasi tarkibiga kirar edi. 1992 yilda mustaqil Milliy jamiyat maqomiga erishdi. 1995 yilda Xalqaro Qizil Xoch qo'mitasi tomonidan e'tirof etilib, Xalqaro Qizil Xoch va Qizil yarim Oy jamiyatlari federatsiyasiga a'zo bo'ldi.

Shimoliy Atlantika shartnomasi tashkiloti (NATO) Harbiy siyosiy tashkilot. 1949 yil 4 aprelda AQSH, Buyuk Britaniya, Frantsiya, Bel'giya, Niderlandiya, Lyuksemburg, Kanada, Italiya, Portugaliya, Norvegiya, Daniya, Islandiya vakillari tomonidan Vashingtonda imzolandi va shu yili 24 avgustdan kuchga kirdi. Tashkilotga 1952 yili Gretsiya va Turkiya, 1955 yil 8 mayda GFR a'zo bo'lib kirdi. 2004 yilga kelganda bu tashkilot a'zolari soni 26 taga yetdi. NATO ning asosiy maqsadi, tinchlik, demokratiya va iqtisodiy ravnaqdir. SHu yo'lda barcha davlatlarga o'z yordamini ayamaydigan qudratli tashkilot hisoblanadi. NATO faoliyatining asosiy tamoyillari unga a'zo bo'lgan davlatlar o'rtasidagi hamkorlik va siyosiy burchlardir. Xavsizlik bilan bo'g'lik bo'lgan muammolarni yechishda a'zo davlatlar faqat o'z kuchlariga tayanibgina qolmay, balki al'yangsa qo'shilgan mamlakat-lar kuchiga ham tayanadilar.NATO ning shtab kvartirasi Bryusselda joylashgan.

«EKOSAN» Markaziy Osiyo mintaqasida juda faol harakat yurgizayotgan regional jamg'arma. Nodavlat, notijorat Ekosan tashkiloti 1992 yil Toshkent shahrida tuzilgan bo'lib, hozirgi kunda uning 3 milliondan oshiq a'zosi, 34 ta mamlakatda 63 bo'linma mavjud.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

- 1.Martin Jones, Rhys Jones, Michael Woods. An introduction to political geography: space, place and politics. Routledge. London and New-York. 2004. ISBN 0-203-62697-4, ISBN 0-203-663084-X.
- 2.Golubchik M.M. Politicheskaya geografiya mira. Ucheb. Posob. Smolensk,1998.

Qo'shimcha adabiyotlar

- 3.Mirziyoev SH.M.Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.- T.:O'zbekiston, 2017.
- 4.Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.- T O'zbekiston 2017.
- 5.Mirziyoyev Sh. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganing 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza 2016-yil 7-dekabr.- T O'zbekiston 2017.
- 6.Colin Flint, Peter J Taylor. Political Geography: World-economy, Nation-state and Locality. Taylor & Francis, 2012. ISBN-13: 978-0273735908, ISBN-10:027373590X
- 7.Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: havfsizlikka taxdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari.-T., 1997.
- 8.Xo'janov B.A. Geosiyosat asoslari. T., 2002.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

Ma'ruza 10-O'zbekistonning geosiyosiy salohiyati va imkoniyatlari

Reja:

1. Tashqi iqtisodiy aloqalarning nazariy asoslari va geografik jihatlari
2. O'zbekiston tashqi iqtisodiy aloqalari geografiyasi.
3. O'zbekiston Respublikasining tashqi iqtisodiy aloqalar sohasidagi yangi bosqichlar.
4. O'zbekistonda tashqi iqtisodiy aloqalarning istiqbillari

Tayanch tushunchalar (kalit so'zlar): Tashqi iqtisodiy aloqalar, Tashqi iqtisodiy faoliyat, Diversifikatsiya, Konventsia, Tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish, Eksport va Import, Tashqi iqtisodiy faoliyat, Savdo-iqtisodiy munosabatlar, Milliy iqtisodiyot, Tashqi bozor, Ichki bozor, Integratsiya, Investitsiya, xorijiy investitsiya, Kontseptsia, Raqobatbardoshlik, Butunjahon savdo tashkiloti

1. Tashqi iqtisodiy aloqalarning nazariy asoslari va geografik jihatlari. Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda XX asrning 50-yillaridan iqtisodiyotda mikro va makrotahlil bilan bir qatorda alohida ijtimoiy-iqtisodiy, tabiiy-tarixiy tizim sifatida mamlakat hududlarini (mintaqalarini) o'rganish boshlandi. Har bir fanda shu fanning tub mohiyatini ochib beruvchi tushuncha bo'ladi. Jumladan, biologiyada - xujayra, matematikada - son, fizikada - materiya va energiya, mintaqaviy iqtisodiyotda esa bunday tushuncha hudud va mintaqadir. «Hudud» - yer sharining ma'lum bir qismi bo'lib, o'zining geografik holati va boshqa tabiiy belgilariga ko'ra boshqa hududlardan ajralib turadi. Hudud tushunchasini akvatoriya (er sharining suv bilan qoplangan bir qismi), aerotoriya (er shari atmosferasining bir qismi) kabi tushunchalar to'ldiradi. Ayni vaqtda hudud, akvatoriya va aerotoriya tushunchalari birgalikda geotoriya tushunchasini hosil qiladi. Hudud tushunchasining g'oyat murakkab va kattaligi uni mintaqalarga bo'lib, o'rganishni taqozo qiladi. Mintaqa (region) - lotincha so'z bo'lib, ilmiy iste'molga ingliz tilidan kirib kelgan va 100 dan ortiq turli mazmunda talqin qilinishi bilan ajralib turadi. Keyingi yillarda ilmiy adabiyotlar va tadqiqotlarda mintaqa tushunchasi ijtimoiy-iqtisodiy, tabiiy-tarixiy, siyosiy-harbiy va ekologik tizim sifatida quyidagi: 1) dunyo xo'jaligi va umumbashariy muammolar, giosiyosiy va hududiy takror ishlab chiqarish; 2) megaiqtisodiyotda - makroiqtisodiy va mikroiqtisodiy tahlil yondashuvlarida keng qo'llanilmoqda.

Mintaqaviy siyosatning - zaruriyati bir vaqtning o'zida barcha hududlar iqtisodiyotini bir darajada rivojlantirib bo'lmazligidan kelib chiqadi. Binobarin, mintaqaviy siyosat rivojlanishi mumkin va mamlakat uchun muhim bo'lgan ustuvor yo'nalish va tarmoqlarga qaratiladi. SHu mazmunda u mintaqaviy iqtisodiyotning harakatlantiruvchi kuchi, amaliy (konstruktiv) yo'nalishi hisoblanadi; mintaqaviy siyosat hududlararo ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishdagi vaziyatni dinamik holda muvofiqlashtirish va barqarorlashtirishga harakat qiladi.

Mintaqaviy siyosatning asosiy maqsadi quyidagilar:

- Hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidagi farqlarni yumshatish va shaharlashtirish;
- Mahalliy tabiiy resurslardan foydalanish asosida mintaqaviy va milliy iqtisodiyotni rivojlantirish;
- Mintaqalar yordamida mamlakatning eksport salohiyatini ko'tarish, iqtisodiy xavfsizligini mustahkamlash;
- Joylardagi ijtimoiy va ekologik muammolarni hal qilish;
- Shahar va qishloq aholi manzilgoxlarini rivojlantirish, urbanizatsiya hamda migratsiya jarayonlarini tartibga solish va boshqarish;
- Ishlab chiqarish kuchlarini turli hududiy tashkil etish;
- Aholi bandligini yaxshilash

Yuqoridagi strategik maqsadlarga turli yo'llar yordamida erishiladi. Buning uchun avvalambor hududlarning iqtisodiy rivojlanish darajasini mutloq ko'rinishida tenglashtirish g'oyasidan voz kechish talab qilinadi. Shuningdek mamlakat iqtisodiyotini erkinlashtirish, ochiq iqtisodiyot yuritish, qulay investitsiya muhitini yaratish lozim, Xorijiy sarmoyadorlarni jalb qilgan holda o'zaro manfaatli qo'shma korxonalar qurish, turli yo'nalishdagi erkin iqtisodiy mintaqalarni shakllantirish hududlar rivojlanishiga katta to'rtki beradi.

Mintaqaviy siyosat - alohida hududlarni tanlab olish asosida amalga oshiriladi, natijada iqtisodiy landshaft qutbiylashadi, o'sish qutb va markazlari vujudga keladi. Har xil omil va

sharoitlarni atroflicha tahlil qilish va rivojlanish imkoniyatlarini baxolash orqali saralab olingan u yoki bu hudud iqtisodiyoti yuksalgandan so'ng navbat mamlakatning boshqa hududiga o'tadi. Natijada, iqtisodiy rivojlanish ham hududiy tsikllik yoki davriylik «geografik uzun to'liqlar» hususiyatiga ega bo'ladi. SHu sababdan, ma'lum muddatda tanlangan hudud ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga urg'u berilishi boshqa hududni kamsitish, imtiyozlarini cheklashni anglatmaydi. Shunki, keyinchalik bu hududga ham xuddi shunday e'tibor beriladi. Ammo mintaqaviy siyosat hududlarning o'zlarini ham faolligini nazarda tutadi. SHuning uchun mahalliy xokimiyatning bu borada izlanuvchan, tadbirkor bo'lishi talab etiladi. Mintaqaviy siyosat o'z mohiyatiga ko'ra tashqi siyosatdan (geosiyosatdan) farq qilib, u mamlakatning ichki ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga yo'naltirilgan bo'ladi. Uning darajalari ham har xil, Masalan, mamlakat ichkarisiga nisbatan 2 darajadagi siyosat ajratiladi: davlatning mintaqaviy siyosati, ya'ni mamlakat hokimiyatining turli hududlarga (jumladan, viloyatlarga) nisbatan to'tgan siyosati hamda mintaqalarning o'zini siyosativiloyat xokimiyatining qishloq, tuman va shaharlar rivojlanishiga munosabati. Har qanday sharoitda ham ushbu siyosatni yurgazuvchi yuridik tashkilot respublika va viloyatlar hokimiyati hisoblanadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy siyosatni hududiy jixatdan yanada yuqoriroq yoki quyirosq bosqichda ko'rish mumkin. CHunonchi, qishloq tumani xokimligining ham o'zining ichki siyosati bo'ladi. Ayni vaqtda davlat darajasidan yuqorida turgan davlatlararo mintaqaviy siyosat ham mavjud. Bunda mintaq sifatida alohida davlatlar yoki qo'shni mamlakatlarning tutash hududlari nazarda tutiladi. Masalan, Yevropa Ittifoqi miqyosida ana shunday mintaqaviy siyosat olib boriladi. Kelajakda xuddi shunday darajadagi mintaqaviy siyosat boshqa hududiy iqtisodiy ittifoqlar darajasida ham qo'llanilishi mumkin. Sobik Ittifoq davrida O'zbekistonda mintaqaviy siyosat amalda yo'k edi. Ba'zi hududlarning jadalrosq rivojlanishi ko'proq «Butunittifoq» manfaatlarini ko'zlab olib borilardi. Jumladan, Mirzacho'l yoki Qarshi dashtlarini o'zlashtirib, paxtachilikni yanada rivojlantirish, Buxoro, Qashqadaryo tabiiy gaz, Navoiy viloyati oltin konlarini qazib olish aynan shu maqsadda bajarilgan.

SHu bilan birga ta'kidlash lozimki, mintaqaviy siyosatga tegishli ilmiy tadqiqotlar ilgari ham olib borilgan. Sobik Ishlab chiqarish kuchlarini o'rganish bo'yicha Kengash (SOPS) Respublika hududlar imkoniyatlarini atroflicha tadqiq qilish, hududiy ishlab chiqarish majmualarini shakllantirish kontseptsiyalarini yaratgan. Dastavval Farg'ona vodiysi, so'ngra Buxoro —Navoiy, AngrenOlmalik Qashqadaryo va Quyi Amudaryo mintaqalari maxsus o'rganilib, bu hududlarda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning Bosh sxemalari to'zilan. Olib borilgan ishlar natijasida o'sha davrda Ittifoqda mashhur bo'lgan mintaqalar kompleks muammolarini o'rganish ilmiy yo'nalishi shakllangan. Hozirgi bozor munosabatlariga o'tish, milliy iqtisodiyotni rivojlantirish, makroiqtisodiy barkarorlikni mustaxkamlash davrida mintaqaviy siyosatning amaliy ahamiyati yanada kuchaymoqda. Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi bo'yicha makroiqtisodiy barkarorlik 1996 yildan beri kuzatilmoqda; ba'zi viloyatlar, masalan, Andijon, Buxoro, Xorazm va boshqalar sanoati tez sur'atlar bilan rivojlanib bormoqda. Ayni vaqtda iqtisodiy salohiyati katta bo'lgan hududlar (Farg'ona, Samarqand, Navoiy viloyatlari) bu barqarorlikka kechrosq erishishdi.

Dunyo xo'jaligi va umumbashariy muammolar yondashuvi-dunyo xo'jaligining tarixiy-iqtisodiy rivojlanishi jarayonida o'zining umumiy ijtimoiy-iqtisodiy, ilmiy-madaniy salohiyatiga ega mamlakatlar rivojlanishiga jiddiy ta'sir etuvchi, xalqaro siyosat, harbiy-siyosiy mojarolar, yoqilg'i-energetika, oziq-ovqat, demografik, ekologik va boshqa umumbashariy muammolar yechimlarini ishlab chiqishga intiluvchi iqtisodiy-siyosiy birlashmalar va ittifoqlar mavjudligiga asoslanadi. Jumladan, XX asrning oxirida Yevropada jiddiy milliy tizimlarni umumlashtirgan (moliya-kredit, yagona pul va boshq.) transmilliy mintaqa Yevropa Ittifoqining yuzaga kelishi, MDH, Shimoliy Amerika erkin savdo assotsiatsiyasi va boshq. shakllanishi jarayoni davom etayotganligi e'tiborga molik. Geosiyosiy yondashuv - hududiy jihatdan yaqin va chegaradosh mamlakatlar iqtisodiy integratsiya asosida umumiy bozor (bojxona, valyuta ittifoqlari va boshq.) tuzish uchun intiladilar. Masalan, Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamkorligi, MDH doirasida Yevrosiyo iqtisodiy hamkorligi va boshq.

Tashqi iqtisodiy aloqalarni oqilona amalga oshirish xo'jalikning turli tarmoqlarini keng rivojlantirishga imkon beradi. Sanoat va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini takomillashtirish, zamonaviy texnika va texnologiyalar bilan qurollantirish, mehnat resurslari, tabiiy mineral-xom ashyodan yanada samaraliroq foydalanishga zamin yaratadi. Oqilona va yanada samaraliroq amalga oshirilgan tashqi iqtisodiy aloqalar mamlakat oldida turgan ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarni muvaffaqiyatli hal etishga imkon beradi.

Ayni paytda tashqi iqtisodiy aloqalar mazmunini hamkor mamlakatlar va butun jahonda ishlab chiqarish munosabatlari va ishlab chiqarish kuchlari xarakteri, tuzilishi, dinamikasi, taraqqiyot darajasi belgilaydi. Tashqi iqtisodiy aloqalar mamlakatlarning o'zaro manfaatli va teng huquqlik printsiplariga asoslanmog'i maqsadga muvofiq.

Jahondagi har qanday davlat, xoh kichik, xoh yirik yoxud taraqqiyotning qanday darajasida bo'lmasin, tashqi iqtisodiy aloqalarsiz o'z salohiyatini to'laqonli namoyon qila olmaydi. Shunki bugungi kunda jahonda ishlab chiqarilayotgan tovar va xizmatlar assortimenti bir necha million turni tashkil qiladiki, birorta davlat ularni o'zida ishlab chiqarish qudratiga ega emas. Ayrim hollarda esa ba'zi turdagi mahsulotlarni o'zida ishlab chiqargandan ko'ra, boshqa mamlakatlardan olib kelish (sotib olish) arzonga tushadi. SHuning uchun tashqi savdo mamlakatning turli talablarini kondirishda, ijtimoiy-iqtisodiy o'sishni sog'lomlashtirish va samaradorligini oshirishda muhim kasb etadi.

Tashqi iqtisodiy aloqalarning ayni shu tavsifi har bir mamlakat oldiga milliy manfaatlar doirasida boshqa alohida mamlakatlar yoxud ular guruhlarini, shuningdek, xalqaro tashkilotlar bilan savdo-iqtisodiy munosabatlarga kirishish zaruriyatini qo'yadi.

Mamlakatlar savdo-iqtisodiy munosabatlari keng mazmundagi hamda tarmoqlanuvchi tushuncha hisoblanib, bevosita iqtisodiy manfaatlariga asoslangan, xalqaro mehnat taqsimoti tamoyillariga asosan, u yoki bu resurslarni birgalikda o'zlashtirish, ehtiyojlarni qondirishning samarali muqobil imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish bilan bog'liq amaliy hatti-harakatlar yig'indisidir.

Mamlakatlar savdo-iqtisodiy munosabatlari – tashqi savdo, kapital va ishchi kuchi oqimi, valyuta munosabatlari kabi yo'nalishlarda tarmoqlanadi. Lekin ayni paytda faqat ushbu munosabat shakllarining o'zini anglatib qolmay, ularni ro'yobga chiqarish mexanizmlarini, shart-sharoitlari hamda bu boradagi davlat siyosatini ham qamrab oladi.

2. O'zbekiston tashqi iqtisodiy aloqalari geografiyasi O'zbekistonda dunyoning hamma mamlakatlari bilan xalqaro iqtisodiy aloqalarni har tomonlama kengaytirish va rivojlantirishning izchil siyosati olib borilmoqda. Xozirgi kunda O'zbekiston turli sohalarda, shu jumladan iqtisodiy sohada xalqaro iqtisodiy munosabatlarni tartibga soluvchi bir qancha konventsiya va kelishuvlarni imzoladi, ko'pgina obro'li xalqaro tashkilotlarga a'zo bo'ldi. O'zbekiston tashqi savdoni uzoq xorijiy davlatlarning 38 tasi bilan juda qulay tartib asosida olib boradi, 34 tasi bilan «Investitsiyalarni ximoya qilish va o'zaro rag'batlantirish to'g'risida kelishuv imzolangan.

Sobiq itifoq tarkibida bo'lgan davrida O'zbekiston jahon bozorida mustaqil ish yuritish imkoniyatiga ega emas edi. Shuning uchun isloxotlarning dastlabki davrida muxim vazifalar sifatida respublikaning tashqi iqtisodiy majmuasini shakllantirish va tashqi iqtisodiy faoliyatni boshqarishning yangi mexanizmini yaratish maqsad qilib qo'yildi.

O'zbekiston iqtisodiyotining dunyo xo'jaligiga munosib kirib borishi strategiyasi respublikaning iqtisodiy potentsialini hisobga olgan holda ishlab chiqildi, va u davlatimizning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi maqsadlarini amalga oshirishga yo'naltirildi. Ayni paytda, iqtisodiy islohotlar raqobatli ichki bozorni yaratish va tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish bilan muvofiq ravishda olib borildi.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirishning birinchi bosqichida muhim masalalarni o'z ichiga olgan normativ asoslar ishlab chiqildi va qabul qilindi. Birinchidan, korxonalarning mustaqil ravishda tashqi bozorga chiqish huquqi qonun bilan mustahkamlab qo'yildi. Ikkinchidan, mulkchilik shakllaridan qat'iy nazar, hamma xo'jalik yurituvchi sub'ektlar uchun tashqi bozorga chiqishda bir xil sharoitlar yaratildi.

Ayni paytda, umumdavlat eksport resurslari sifatida paxta va ipak tolasi, qorako'l terisi, rangli metallar, marmar, oltin, tabiiy gaz va boshqa tovarlar eksport qilish davlatning ixtiyorida qoldi. Umuman tashqi iqtisodiy aloqalar davlatning qat'iy nazorati ostida bo'lib, ko'pchilik eksport va import operatsiyalariga tarifli va notarif tartibga solish choralari qo'llaniladigan bo'ldi.

Bozor munosabatlari va xo'jalik yuritish mexanizmining ob'ektiv va sub'ektiv sharoitlari shakllanishi mobaynida respublikaning tashqi iqtisodiy aloqalarini tartibga solishning ma'muriy usullaridan voz kechilib, iqtisodiy choralar orqali faoliyat olib borildi.

Tashqi iqtisodiy aloqalar jahon iqtisodiyotining, avvalo tashqi savdoning rivojlanishi bilan uzviy bog'liqdir. Tashqi savdo juda qadim-qadimlarda vujudga kelgan bo'lib, natural xo'jalik yuritishga asoslangan jamiyatlarda uning taraqqiyoti juda past sur'atlarda yuz bergan

3. O'zbekiston Respublikasining tashqi iqtisodiy aloqalar sohasidagi yangi bosqichlar O'zbekiston Respublikasining tashqi iqtisodiy aloqalar sohasidagi yangi strategiyasi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- eksport va import operatsiyalarni markazdan boshqarishdan voz kechish;
 - davlatga zarur tovarlar eksporti va importi ustidan nazoratni kuchaytirish;
 - davlat uchun strategik muhim bo'lmagan tovarlar importini qisqartirish;
- strategik muhim tovarlar eksportidan tushadigan valyuta daromadlari ustidan nazoratni kuchaytirish;
- chet el investitsiyalarini jalb qilish va eksport faoliyatini rivojlantirish bo'yicha davlat siyosatini har tomonlama rag'batlantirish.

Shunday qilib, iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish jarayonida respublikaning tashqi iqtisodiy faoliyati bozor munosabatlariga va dunyo iqtisodiy integratsiya makoniga qo'shilish talablarini ehtiborga olgan holda, yangi normativ - huquqiy asoslarga va davlat boshqaruvining mexanizmiga tayanadi.

Respublikamiz ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-mafkuraviy taraqqiyotining hozirgi bosqichida ko'p ukkladli iqtisodiy tizimni tashkil etish, yangi davlat mustaqilligini mustahkamlash, uning jahon xo'jaligi tizimiga jadal kirib borishini ta'minlash sharoitida insonning jismoniy va ma'naviy salohiyatidan, uning aql-zakovatidan samarali foydalanish, ehtiyoj va manfaatlarni hisobga olish masalalari birinchi o'ringa chiqadi. Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga o'tishda o'ziga xos yo'limiz va dasturimizni muvoffaqiyatli amalga oshirish, demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati qurish vazifasini hal etish bevosita inson, uning professional bilimlari, mas'uliyati, milliy ma'naviyati, tadbirkorligi, tashabbuskorligi va boshqa bir qancha fazilatlariga bog'liq.

O'zbekistonning savdo-iqtisodiy munosabatlari sohasidagi yangi siyosati jahonning ko'plab mamlakatlari bilan har tomonlama aloqalarni kengaytirishda o'z ifodasini topmoqda. CHet el davlatlari bilan o'zaro munosabatlarda respublika milliy manfaatlarini amalga oshirishning asosiy mexanizmlaridan biri bo'lib, savdo-iqtisodiy hamkorlik bo'yicha ikki tomonlama hukumatlararo komissiyalar faoliyati hisoblanadi. Hozirda bunday komissiyalar 40 dan ortiq mamlakatlar bilan tashkil etilgan.

Hozirgi kunda O'zbekiston 179 ta mamlakat bilan savdo-iqtisodiy aloqalarni o'rnatgan. Ularning orasida Janubiy Koreya, Xitoy, Germaniya, AQSH, Buyuk Britaniya, Shvedsariya, Turkiya, Frantsiya, Yaponiya, Eron, Gollandiya, MDH mamalakatlari – Rossiya, Ukraina, Qozog'iston, Turkmaniston kabi mamlakatlar alohida o'rin tutadi.

2012 yil yakuniga ko'ra, mamlakat tashqi savdo oboroti hajmi qariyb 26,2 mlrd. AQSH dollariga teng bo'lgan. SHuning 47 foiz MDH mamlakatlari bilan, qolgan 53 foizi uzoq xorij mamlakatlari bilan amalga oshirilgan savdo-iqtisodiy aloqalarga tegishli.

2012 yilda mamlakat eksportining umumiy hajmi 14,2 mlrd. AQSH dollariga teng bo'lib, uning 54 foizi MDH zonasida amalga oshirilgan.

2012 yilning o'zida 95 xil turdagi eksportga yo'naltirilgan yangi tovarlar ishlab chiqilishi yo'lga qo'yildi va uning umumiy qiymati 257,9 mln. AQSH dollarini tashkil qildi. Natijada, bugungi kunga kelib, O'zbekistonning xalqaro bozorga taklif qilayotgan tovar va xizmatlari 1930 turdan ortiqni tashkil qilmoqda.

Garchi keyingi yillarda mamlakatimizda real sektor tarmoqlarini rivojlantirish, yakuniy iste'molga yo'naltirilgan tovar va xizmatlar ishlab chiqarishni yanada kengaytirishga qaratilgan tarkibiy islohotlarga qaramasdan, O'zbekiston eksporti tuzilmasida xom ashyo tovarlari asosiy o'rinni egallab qolmoqda. Xususan, 2012 yilda mamlakat eksportining tovar tarkibida energiya va neft mahsulotlari ulushi 37,4 foizni, paxta tolasi 9,6 foizni, qora va rangli metallar 8,0 foizni tashkil etgan. Ayni paytda iste'mol tovarlari 6,7 foizni, kimyo va plastmassadan tayyorlangan mahsulotlar 5,8 foizni, mashina va asbob-uskunalar 7,0 foizni tashkil qilgan.

Albatta, mamlakat eksporti tarkibida o'tgan yillar davomida olib borilgan tarmoq siyosati, shuningdek, iqtisodiyotni erkinlashtirish, modernizatsiyalash hamda eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarishni rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlar natijasida sezilarli o'zgarishlar ro'y berdi. Jumladan, 2001-2012 yillar davomida O'zbekiston eksportining tovar tarkibini tahlil qiladigan bo'lsak, paxta eksportining yalpi eksportdagi ulushi 2001 yildagi 22,0 foizdan, 2005 yilda 19,1, 2007 yilda 12,5, 2009 yilda 8,6 hamda 2012 yilda 9,6 foizni tashkil etgan (1-jadval). 2012 yilda paxta tolasi eksportining o'sishi, **birinchidan**, paxta tolasi eksportidagi o'ziga xos tashkiliy yondashuv, ya'ni, milliy paxta yarmarkasining tashkil etilganligi bilan, **ikkinchidan**, 2008 yildagi global moliyaviy inqirozdan keyingi davrda jahon bozorida paxta narxining oshishi bilan izohlanadi.

2001-2012 yillar davomida yalpi eksport tarkibida energiya va neft mahsulotlari ulushi 10,2 foizdan 37,4 foizga qadar yoki 3,7 martaga oshgan. Buni quyidagi sabablar bilan izohlash mumkin:

- xalqaro bozorda energiya resurslariga bo'lgan talabning muntazam oshib borayotganligi;
- mamlakat tabiiy resurs imkoniyatlarining qazilma sanoat asosida ishlab chiqarishga keng tortilishi, jumladan, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Qashqadaryo va Buxoro viloyatlaridagi yangi neft va gaz konlarining ishga tushirilishi, mavjudlarining modernizatsiyalashuvi;
- tabiiy gaz eksportida mahsulotni tashishda yangi quvvatlarning ishga tushirilishi, mavjudlarining modernizatsiyalashuvi. Xususan, 2008 yilgacha bo'lgan davrda Qozog'iston-Rossiya yo'nalishidagi quvur "karidor"ining tubdan modernizatsiyalashuvi amalga oshirilgan bo'lsa, 2010 yildan keyingi davrda yangi quvur transporti yo'lagining ishga tushirilishi O'zbekistonning tabiiy gaz bozorida yangi yo'nalish – Xitoy bozoriga kirib borish imkoniyatini yuzaga keltirdi.

Mamlakat eksporti tarkibida tayyor mahsulotlar ulushida ham keyingi yillarda sezilarli yutuqlar ko'zga tashlanadi. Jumladan, 2001-2012 yillar davomida jami eksportdagi iste'mol tovarlari ulushi 1,7 martaga, kimyoviy mahsulotlar ulushi 2,2 martaga, mashina va asbob-uskunalar ulushi 1,8 martaga oshgan.

2001-2012 yillarda O'zbekiston eksportining tarkibiy o'zgarishi, foizda

Tovar va xizmatlar guruhleri	2001 y	2003 y	2005 y	2007 y	2009 y	2012 y
Paxta tolasi	22,0	19,8	19,1	12,5	8,6	9,6
Iste'mol tovarlari	3,9	2,7	3,8	8,5	6,0	6,7
Kimyoviy mahsulotlar, plastmassa va undan tayyorlangan buyumlar	2,7	3,1	5,3	6,8	5,0	5,8
Energiya va neft mahsulotlari	10,2	9,8	11,5	20,2	34,2	37,4
Qora va rangli metallar	7,0	6,4	9,2	11,5	5,0	8,0
Mashina va asbob-uskunalar	3,9	5,9	8,4	10,4	2,9	7,0
Xizmatlar	14,6	14,4	12,2	10,7	8,8	17,6
Boshqalar	35,7	37,9	30,5	19,4	29,5	7,9
Jami	100	100	100	100	100	100

2012 yilda O'zbekistonga chetdan keltirilgan import tovar va xizmatlari umumiy qiymati qariyb 12,1 mlrd. dollarni tashkil etib, bu yalpi tashqa savdo aylanmasining 46,2 foiziga teng.

O'zbekiston importining 2001-2012 yillardagi tarkibiy o'zgarishidan quyidagi xulosalar keltirib chiqarish mumkin:

1. Garchi milliy ishlab chiqarishda ham sezilarli yutuqlarga erishilayotganligiga qaramasdan, bir qator tovar va xizmatlar guruhlarida import ulushi deyarli o'zgarishsiz saqlanib qolmoqda. Buni, **birinchidan**, alohida iste'mol tovarlarini O'zbekiston hududida ishlab chiqarish samaradorligining pastligi (tabiiy shart-sharoit hamda texnologik quvvatlar imkoniyatidan kelib chiqqan holda), **ikkinchidan**, aholi daromadlarining o'sib borishi, ular iste'mol savatining kengayib borishini keltirib chiqarayotganligi, **uchinchidan**, xalqaro xizmatlarga, jumladan, xalqaro bank-moliya, sug'urta, turistik xizmatlar bo'lgan talabning oshib borishi kabilar bilan izohlash mumkin.

2. Milliy iqtisodiyotni modernizatsiyalash, texnik-texnologik jihatdan qurollantirish siyosati negizida bir qator tovarlar guruhiga nisbatan ichki talabning keskin oshib borayotganligi. Bu ayniqsa, mashina va asbob-uskunalar importida yaqqol kuzatilib, 2001-2012 yillar davomida ushbu guruh tovarlari importining yalpi importdagi ulushi 110,2 foizga o'sgan. Kimyoviy mahsulotlar importi hajmi esa tahlil yillarida 113,4 foizga o'sgan.

2001-2012 yillarda O'zbekiston importining tarkibiy o'zgarishi, foizda

Tovar va xizmatlar guruhlari	2001 y	2003 y	2005 y	2007 y	2009 y	2012 y
Iste'mol tovarlari	10,8	9,9	7,0	7,9	9,0	9,9
Kimyoviy mahsulotlar va undan tayyorlangan buyumlar	12,7	12,8	12,5	14,8	11,1	14,4
Yoqilg'i va neft mahsulotlari	1,9	2,7	2,1	3,3	3,5	7,3
Qora va rangli metallar	10,9	7,9	10,3	8,3	6,3	7,8
Mashina va asbob-uskunalar	41,2	44,4	43,3	46,6	56,5	45,4
Xizmatlar	10,3	10,2	10,4	7,4	4,4	6,1
Boshqalar	12,2	12,1	12,9	11,7	9,2	9,1
Jami	100	100	100	100	100	100

3. O'tgan yillar davomida "ochiq iqtisodiyot" siyosatining olib borilishi, mamlakatning Butunjahon savdo tashkilotiga qo'shilishiga qaratilgan chora-tadbirlar, shuningdek, milliy ishlab chiqarish sektorining transmilliy korporatsiyalar bilan integratsiyalashuvining chuqurlashuvi (ayniqsa, avtomobilsozlik sanoatida) hamda mamlakatda qulay transport-kommunikatsion tizimni shakllantirishga qaratilgan siyosat asosida temir yo'l, havo transporti parklarini yangilash, yangi mahsulotlar ishlab chiqarishni o'zlashtirish jarayonida butlovchi qismlar va texnologik liniyalarning keng xarid qilinishi mamlakat importida o'z ta'sirini ko'rsatmoqda.

Mamlakatlarning jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvining muhim shartlaridan biri savdo-iqtisodiy munosabatlarning diversifikatsiyalashuv darajasidir.

Diversifikatsiya atamasi yangi lotin tilidagi "*diversificatio*" – "o'zgarish", "xilma-xillik", eski lotin tilidagi "*diversus*" – "har xil" va "*facere*" – "bajarmoq" so'zlari uyg'unligidan kelib chiqqan bo'lib, iqtisodiy faoliyatda yuqori samaradorlikka erishish, bankrotlikning oldini olish, raqobatbardoshlik darajasini oshirish maqsadida ishlab chiqarilayotgan tovarlar assortimentini kengaytirish, faoliyatni xilma-xillashtirish hamda iste'mol bozorlarini kengaytirish bilan bog'liq munosabatlarni anglatadi.

Zamonaviy iqtisodiy amaliyotda diversifikatsiyalashuv jarayonlariga tavakkalchilik xatarlarini pasaytirishning eng maqbul usuli sifatida baho beriladi hamda shu jihatdan iqtisodiy amaliyotning barcha darajalarida keng qo'llaniladi. Shunga ko'ra, diversifikatsiyalash jarayoni oddiy korxona darajasidan milliy iqtisodiyotlar, hatto jahon bozori darajasigacha amal qiladi.

Mamlakatlar savdo-iqtisodiy munosabatlarni diversifikatsiyalash quyidagi afzalliklarni ta'minlab beradi:

- mamlakatning tashqi bozordagi faollik darajasini oshiradi;
- savdo-iqtisodiy munosabatlardagi hamkor-mamlakatlar geografiyasini kengaytirish imkoniyatini beradi;

- savdo-iqtisodiy munosabatlarning diversifikatsiyalashuvi “ochiq iqtisodiyot” tizimiga to’laqonli o’tishning hamda bundan kutiladigan xatarlardan “sug’urtalanish”ning eng ta’sirchan va samarali yo’li sifatida, mamlakat iqtisodiy xavfsizligini mustahkamlaydi;
- global xarakterdagi iqtisodiy inqirozli holatlarda mamlakatlarning tashqi bozordagi manfaatli ishtirokining minimal darajasini saqlab qolish imkoniyatini beradi;
- savdo-iqtisodiy aloqalardan tashqari xalqaro munosabatlarda mamlakatning ustun mavqeini ta’minlashda qo’l keladi;
- milliy xo’jalik tizimining tarmoq tarkibini takomillashtirish, shu orqali raqobatbardoshlikni oshirish imkoniyatini beradi.

Savdo-iqtisodiy munosabatlarni diversifikatsiyalashning amaliyotda 3 ta shakli kuzatiladi:

1. Ta’minot tizimini diversifikatsiyalash. Bunda muayyan ishlab chiqarishni tashkil etishda butlovchi qismlar, asbob-uskunalar, texnologiyalarni keltirish yoki ularni ishlab chiqarishning milliy bazasini yaratish ko’zda tutiladi.

2. Etkazib berish, harakatlanish tizimini diversifikatsiyalash. Bu ayniqsa, tashqi kooperatsiyaga asoslangan sharoitda muhim o’rin egallab, mahsulotni, shu jumladan, butlovchi qismlarni yetkazib berish, transport-kommunikatsiya tizimi, ta’mirlash va servis xizmatlarini ko’rsatish kabilarni o’z ichiga oladi.

3. Gorizontall diversifikatsiyalashuv – o’rinbosar tovarlar tarkibini shakllantirishda yuzaga keladi. Ma’lumki, o’rinbosar tovarlar ayni bir ehtiyojni qondirishda bir-birining o’rmini bosuvchi tovarlar hisoblanib, ularning mavjudligi bozorda oligapolistik faoliyatni cheklaydi, narxlarning tebranishining oldini oladi, iste’molchi tanlovi imkoniyati kengaytiradi.

Bundan tashqari tovar, tarmoq, tarmoqlararo, geografik hamda global diversifikatsiyalashuv tiplari ham o’zaro farqlanib, bunda dastlabki uchta tip milliy bozorda mamlakat ishlab chiqaruvchilarining mavqeini mustahkamlashga, mamlakat tarmoq ixtisoslashuvini chuqurlashtirib, mamlakatning xalqaro mehnat taqsimotidagi ishtirokini kengaytirishga, milliy xo’jalikda tarmoqlararo kooperatsiyani kengaytirishga xizmat qilsa, geografik diversifikatsiyalashuv mamlakat mintaqaviy tarkibini takomillashtirish, mintaqalarning xalqaro munosabatlarga tortilish salohiyatlarini oshirish imkoniyatini yaratadi. Global diversifikatsiya bir muncha murakkab ko’lamda ro’y berib, bunda, **bir tomondan**, mamlakatning jahon bozoridagi alohida tovar va xizmatlar bo’yicha mutloq ustunligi sharoitida xalqaro munosabatlarga kirishuvi, **ikkinchidan**, mamlakatlarning xalqaro tashkilotlar hamda savdo-iqtisodiy guruhlariga qo’shilishi bilan amal qiladi.

2008 yildagi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi ko’plab mamlakatlarning savdo-iqtisodiy munosabatlariga jiddiy putur yetkazdi. Jumladan, Rossiya Federatsiyasi tashqi savdo amaliyotida yetakchi o’rin egallagan neft va po’lat narxining keskin tushib ketishidan yoxud AQSH va Yaponiya iqtisodiyotlari jahon bozorida avtomashinalarga bo’lgan talabning keskin tushib ketishi kabi holatlardan sezilari salbiy ta’sirga uchradi. Global inqirozgacha bo’lgan davrda Yevropa Ittifoqida offshor operatsiyalar uchun o’ziga xos “platsdarm” hisoblangan Kipr Respublikasi ham xorijiy kompaniyalar uchun korporativ soliq stavkalarining o’ta pastligi (2000 yillar o’rtalarida o’rtacha 4,5-4,6 foizni tashkil etgan) sababli ulardan keladigan, shuningdek, yuqori turistik oqimdan tushadigan byudjet daromadlari hisobiga xarajatlarning (asosan ish haqi va sotsial xarajatlar) yuqoriligi, jahon moliyaviy inqirozi sharoitida davlat qarzlarining keskin o’sib ketishiga olib keldi.

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi O’zbekiston iqtisodiyotining alohida tarmoqlariga ham ma’lum darajada ta’sir ko’rsatganligini kuzatish mumkin. Jumladan, 2007 yil yalpi eksport tarkibida paxta tolasi ulushi 12,5 foizdan 2008 yilda 9,2 foizga, 2009 yilda esa 8,6 foizga tushgan. Iste’mol tovarlari eksporti ulushi esa 2007 yildagi 8,5 foizdan, 2008 yilda 4,4 foizga yoki qariyb 2 martaga pasaygan.

Bundan ko’rinib turibdiki, savdo-iqtisodiy munosabatlar tizimini diversifikatsiyalab borish ham rivojlangan, ham rivojlanayotgan mamlakatlar uchun birdek xarakterli va dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Barqaror iqtisodiy o'sish O'zbekistonda amalda 1997 yildan ta'minlangan bo'lsada, 2005 yildan keyingi davr alohida e'tiborga molik hisoblanadi. Yetakchi mutaxassislarning fikricha, bugungi kunda O'zbekistondagi makroiqtisodiy vaziyat 2 ta asosiy xususiyatiga ko'ra tavsiflanadi: **birinchidan**, iqtisodiyotning makroiqtisodiy barqarorligi, **ikkinchidan**, iqtisodiy o'sish yuqori sur'atlarining ta'minlanib kelinayotganligi. O'z navbatida makroiqtisodiy barqarorlik,

- inflyatsiya sur'atining iqtisodiy o'sish sur'ati bilan mutanosibligi (yillik inflyatsiya sur'ati 7-8 foizni tashkil etib, bu xalqaro amaliyotda iqtisodiy o'sishni rag'batlantiruvchi omil sifatida baholanadi);

- davlat byudjeti, tashqi savdo balansi hamda to'lov balansida ijobiy sal'doga erishib kelinayotganligi;

- davlat ichki qarzining 0 %da, tashqi qarzining YaIMga nisbatan 11-16 foizdagi tebranishda kuzatilishi (bu jihatdan O'zbekiston ko'rsatkichi dunyo amaliyotidagi eng past toifa hisoblanadi) kabilar bilan izohlanadi.

Yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlari haqida gap ketganda, 2005 yildan buyon mamlakat Yalpi ichki mahsulotining yillik o'sishi 7,0 foizdan, keyingi 5 yil ichida esa 8 foizdan pasaygan emas.

Ayni paytda barqaror iqtisodiy o'sish va qulay muhit mamlakatda nafaqat iqtisodiy tizimda, balki, ijtimoiy-siyosiy hayotning boshqa sektorlarida ham tub islohotlar uchun zamin yaratib bermoqda. Bu borada ayniqsa, 2010 yilning 12 noyabrida Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisida O'zbekiston Prezidenti tomonidan ilgari surilgan "Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish Kontseptsiyasi" strategik ahamiyat kasb etadi.

Savdo-iqtisodiy munosabatlarni diversifikatsiyalashning bosh tayanchi – ishlab chiqarishning kooperatsiyalashuv darajasiga asoslanadi. Bu o'z navbatida diversifikatsiyalashning quyidagi shart-sharoitlarini taqozo etadi:

- texnologik salohiyatni oshirib borish, ishlab chiqarish quvvatlari milliy parkini muntazam yangilash diversifikatsiyalashuvning moddiy-texnik asosini tashkil etib, bu o'z navbatida "ochiq iqtisodiyot" siyosatini qo'llashni taqozo etadi;

- tashqi iqtisodiy munosabatlarda diversifikatsiyalashuv mazmunan milliy ishlab chiqaruvchilarning yangi xalqaro bozorlarga kirib borishini anglatadi. Shu jihatdan, jahon bozorining to'yinish darajasi yuqori sur'atlarda rivojlanib borayotgan bugungi kunda qulay innovatsion muhitni shakllantirmasdan turib, bu borada ijobiy natijaga erishish amalda mumkin emas;

- savdo-iqtisodiy munosabatlar diversifikatsiyasi tashqi aloqalar geografiyasini muntazam kengaytirib borishni taqozo etadi. Bu, jahon iqtisodiyotining muntazam o'sib, rivojlanib borishi sharoitida **birinchidan**, mamlakatlarning o'zaro manfaatlariga asoslangan mintaqaviy hamda xalqaro savdo-iqtisodiy va boshqa maqsadlardagi guruhlarining bundan keyin ham tashkil etilib, ular sonining ortib borishi, **ikkinchidan**, endilikda kapitalni chetga chiqarish "o'choq"lari safidan nafaqat rivojlangan mamlakatlar, balki, rivojlanayotgan mamlakatlar ham o'rin egallayotganliklari, **uchinchidan**, jahon bozorining to'yinib borish darajasining ortishi sharoitida eksportga yo'naltirilayotgan tovar va xizmatlarning individuallashtirib borishga moyilli kabilar bilan izohlanadi;

- diversifikatsiyalashning yuqoridagi paragrafda ko'rib o'tilgan tovarlarni yetkazib berish, harakatlanish shakliga alohida e'tibor qaratish talab etiladi. Bu ayniqsa, ochiq dengizlardan uzoqda joylashgan, dengizga chiqish uchun kamida 2 ta davlatni bosib o'tishi lozim bo'lgan, joylashgan mintaqasida (atrofidagi davlatlarda) noqulay siyosiy muhit vujudga kelgan va tobora murakkablashib borayotgan O'zbekiston sharoitida alohida ahamiyat kasb etadi. Bu avvalo transport-kommunikatsiya tarmoqlarini hamda tashqi savdoga ko'maklashuvchi infartuzilmalarni shakllantirish bilan bog'liqdir.

Barqaror iqtisodiy o'sish sharoitida O'zbekistonda savdo-iqtisodiy munosabatlarni diversifikatsiyalash yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

Birinchidan, ishlab chiqarishning eksportga yo'naltirilganlik darajasini oshirish. Bunda asosiy e'tibor,

- ishlab chiqarish quvvatlarini muntazam yangilab borish;
- xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarni tashkil etish;
- investitsion, innovatsion hamda tadbirkorlik muhitini takomillashtirish;
- tashqi bozorni o'rganishga qaratilgan marketing tadqiqatlarini tashkil etish hamda milliy ishlab chiqaruvchilar uchun keng, mukammal, shaffof axborotlar oqimini shakllantirish;
- transmilliy korporatsiyalarga integratsiyalashuvga erishish;
- kadrlar tayyorlash tizimini sifat jihatdan yanada takomillashtirish va boshq.

Ikkinchidan, eksportning "xom ashyo" modelidan "yakuniy mahsulot" modeliga o'tib borish. Ishlab chiqarish tarkibida yuqori texnologik va innovatsion mahsulotlar ulushini kengaytirishda keyingi yillarda o'zining ijobiy samarasini berayotgan maxsus (erkin) iqtisodiy zonalar tashkil etish tajribasini keng qo'llash maqsadga muvofiq.

Uchinchidan, savdo-iqtisodiy munosabatlar geografiyasini kengaytirish yo'nalishi alohida ahamiyat kasb etib, bu haqda shart-sharoitlar masalasida ham to'xtalib o'tilgan edi. Tashqi iqtisodiy hamkorlik masshtabini kengaytirishda hozirda amalda bo'lgan "Eng qulay rejim yaratgan holda savdo-iqtisodiy hamkorlik to'g'risida"gi bitimlar imzolangan mamlakatlar tarkibini kengaytirish ijobiy samara berishi mumkin. Hozirda bunday mamlakatlar soni jami 45 ta bo'lib, shundan 16 tasi Osiyo qit'asiga, 1 tasi Avstraliya, 1 tasi Amerika hamda 27 tasi Yevropa qit'asida joylashgan mamlakatlardir. Ushbu ro'yxat ilk bor 1998 yilda to'liq tuzilgan bo'lib, keyingi yillarda tegishli tartibda to'ldirilib kelinmoqda. Bu yo'nalishda ijobiy samara beruvchi tadbirlardan biri – istiqbolli hamkorlik mintaqalarini aniqlash, bu borada chuqur tadqiqotlar o'tkazish, bunday mintaqalardagi biznes sektor bilan axborot almashuvni yo'lga qo'yishdir. Bunda Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi, Savdo-sanoat palatasi, Fanlar akademiyasi Iqtisodiyot instituti, Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Toshkent islom universiteti kabi yirik tuzilmalar qoshida ilmiy-tadqiqot markazlari (institutlari) tashkil etish ijobiy samara beradi.

To'rtinchidan, ma'lumki, hech bir ishlab chiqarish tizimi eksport uchun alohida, ichki talab uchun alohida ixtisoslashmaydi. Bu ayniqsa, hozirgi "ochiq iqtisodiyot" sharoitida milliy xavfsizlikka putur yetkazuvchi omil hamdir. SHundan kelib chiqib, ishlab chiqarishning eksportga yo'lantirilishi siyosati negizidan kelib chiqib, ichki bozorning ham raqobatbardoshligini ta'minlab borish, bunda, mintaqaviy birliklar xo'jaliklarini ularning tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa resurs salohiyatidan kelib chiqib rivojlantirib borish taqozo etiladi. Yuqorida ta'kidlanganidek, diversifikatsiyalashuvda kooperatsiya munosabatlari alohida o'rin tutishidan kelib chiqqan holda, mintaqalararo kooperatsiya imkoniyatlaridan samarali foydalanish maqsadga muvofiq.

O'zbekiston tovarlarining jahon bozorlaridagi raqobatbardoshlik mavqei pastligini ko'rsatadi. Bu eksport marketingi, ilg'or texnologiyalar va tashqi iqtisodiy aloqalardagi geografik modellarning an'anaviy usullariga e'tiborning sustligi oqibatidir.

Yangi savdo-sotiq bozorlari uchun kurashish bugungi kunning muhim iqtisodiy strategik vazifalaridan biridir. Prezident I.A.Karimovning mohirona tashqi siyosati eksportchilarimizga keng imkoniyatlar ochib berdi.

O'zbekiston Respublikasi hozirgi kunda chet eldan qo'shimcha moddiy-moliyaviy resurslarni va boshqaruv tajribasining ilg'or yutuqlarini iqtisodiyotga jalb etish maqsadida tashqi iqtisodiy aloqalarning barcha shakllarini rivojlantirmoqda.

Respublika eksport salohiyatini o'stirish uchun unga xizmatlar ko'rsatuvchi infratuzilmani rivojlantirish lozim. Buning uchun quyidagilarni amalga oshirish muhim hisoblanadi:

- tashqi savdoni va mamlakat eksport qiluvchilarni qo'llab-quvvatlovchi markaz tashkil qilish. Bu markaz chet el bozorlarini marketing asosida tadqiq qilish, ishlab chiqaruvchi va eksport qiluvchilar uchun takliflar ishlab chiqish bilan shug'ullanishi lozim;
- xorijiy mamlakatlarda Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligi va eksport qiluvchi yirik kontsern va

kompaniyalarning vakolatxonalarini tashkil qilish;

- eksport qiluvchilarni xorijiy axborot bilan ta'minlovchi tuzilmalarni rivojlantirish, mamlakatlarda eksport tovarlari ko'rgazmalarini o'tkazish;

- tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishda jahon xo'jaligida O'zbekistonning rolini oshirish borasida geografik xususiyatlaridan kelib chiqib yondashish va rivojlangan mamlakatlar tashqi iqtisodiy aloqalarining tarixiy bosqichlari davomidagi tendentsiyalar hamda ularning geografik yechimlarini tahlil etgan holda yondashish lozim.

- qayta ishlash sanoati korxonalarini zamonaviy uskunalar bilan jihozlar, qadoqlash va o'rab joylash uskunalar bilan ta'minlash, qayta ishlangan mahsulotlarni ixcham va chiroyli paketlarda qadoqlash, ishlab chiqarilgan muddati, saqlanish muddati, shtrix kodlari yozilishi va O'zbekistonda ishlab chiqarilganligi to'g'risidagi tamg'a qo'yilishi, mahsulotlarni saqlaydigan iste'molchiga yetkazish shart-sharoitlarini yaratish hamda qayta ishlashda va eksportbopligini ta'minlashda marketing xizmatini rivojlantirish;

Mamlakat eksport salohiyatini rivojlantirish va mustahkamlash uchun iqtisodiyotning barcha sohalarida eksport imkoniyatlarini oshirishga yo'naltirilgan dasturlar ishlab chiqish va ularni moliyalashtirishga xorij sarmoyalarini jalb qilish dasturlari bilan muvofiqlashtirish maqadga muvofiqdir.

4.O'zbekistonda tashqi iqtisodiy aloqalarning istiqbillari So'nggi yillar davomida tashqi iqtisodiy aloqalar ko'lami, hajmi oshdi, geografiyasi ancha kengaydi. O'zbekiston tashqi iqtisodiy aloqalarida bozor munosabatlariga xos bo'lgan barcha jihatlarni o'zida mujassamlashtirgan "ochiq eshiklar siyosati"ga tayanish eksport–import jarayonlari haqqoniy rivojlanishiga, respublikaning jahon iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, madaniy va ilmiy-texnikaviy hamjamiyatiga kirishi va unda o'ziga munosib o'rinni egallashiga sharoit yaratmoqda. Bugungi kunda O'zbekiston iqtisodiy aloqaga ega bo'lmagan biror-bir qit'a va materik qolmadi SHu bilan birga, ularga xos ko'rsatkichlar o'rtasida keskin farqlar mavjudligini ta'kidlab o'tish lozim. Bunda geografik va ayniqsa iqtisodiy geografik omil hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Osiyo xaritasida yangidan paydo bo'lgan davlat bo'lsa ham, u Yevropa qit'asi bilan uzviy iqtisodiy aloqalarga ega. Uning importdagi roli ham ulkan. Bunday holat tashqi iqtisodiy siyosatning asosiy talabi – imkoniyati boricha yuqori texnika va ilg'or texnologiyaga ega bo'lgan, rivojlangan mamlakatlar bilan eksport–import operatsiyalarini rivojlantirish maqsadiga tamomila to'g'ri keladi.

Respublikamiz tashqi iqtisodiy aloqalarida transport kamunikatsiyasining o'rni alloxida ahamiyatga ega.

O'zbekiston Respublikasi, Markaziy Osiyoning boshqa mamlakatlari qatori, xalqaro kommunikatsiyalar tizimini rivojlantirish, muqobil *transport yo'laklari* tashkil etishni o'z milliy manfaatlarini ta'minlash strategiyasida birinchi o'ringa qo'ymoqda.

Transport yo'lagi – oddiy temir yo'l tarmog'i emas. U transport infratuzilmasi bilan bir qatorda, o'zaro bog'langan va bir-birini ta'minlovchi unsurlar, chunonchi: shahar aglomeratsiyalari, intensiv qishloq xo'jaligi, sanoat va servis zonalar, telekommunikatsiyalar va moliya muassasalari, energiya va suv ta'minoti, mehnat resurslari majmuini o'z ichiga olgan murakkab tizimni tashkil etadi. Bu, shuningdek, xalqaro transportda yuk va yo'lovchi tashishni tartibga soluvchi qonunlar va normativ hujjatlarning *unifikatsiya qilingan* tizimi hamdir. Nihoyat, transport yo'lagini shakllantirish transport tizimi – temir yo'l izlari orasining kengligi, yuklash-yuk tushirish operatsiyalarining ko'rsatkichlari va hokazolarning yagona standartlarini joriy etishni nazarda tutadi.

Loyiha kelajakka yo'naltirilgan (*forward-looking industry*)²¹, ya'ni yangi korxonalar, ishlab chiqarishlar va ish joylari tashkil etishga mo'ljallangan. SHu bois transport yo'lagi kontseptsiyasiga nafaqat transport yo'llari loyihasi, balki «*taraqqiyot yo'li*» dasturi sifatida qaraladi

²¹ «*Orqaga yo'naltirilgan sanoatlar*» (*backward-looking-industry*) ham mavjud bo'lib, ularning rivojlanishi jamlovchi mahsulotlar yetkazib beradigan ta'minlovchi ishlab chiqarishlarning taraqqiy etgan tizimini taqozo etadi.

Bugungi kunda O'zbekiston jahon bozorlariga chiqish uchun quyidagi asosiy transport yo'nalishlaridan foydalanmoqda:

- Vladivostokka (Toshkentdan qayta yuklash portigacha bo'lgan masofa – 8,730 km);
- Shanxayga Xitoy hududi orqali (6,195 km);
- Murmanskka (5,652 km);
- Sankt-Peterburgga (4,047 km);
- Brestga (4,257 km);
- Chopga (5,280 km);
- Odessaga (4,236 km);
- Novorossiyskka (3,558 km);
- Batumiga TRASEKA trassasi bo'ylab (2,950 km);
- Istambulga Eron orqali (4,985 km);
- Bandar-Abbosga (3, 885).

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Martin Jones, Rhys Jones, Michael Woods. An introduction to political geography: space, place and politics. Routledge. London and New-York. 2004. ISBN 0-203-62697-4, ISBN 0-203-663084-X.
2. Golubchik M.M. Politicheskaya geografiya mira. Ucheb. Posob. Smolensk, 1998.

Qo'shimcha adabiyotlar

3. Mirziyoev SH.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.- T.: O'zbekiston, 2017.
4. Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.- T O'zbekiston 2017.
5. Mirziyoyev Sh. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganing 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza 2016-yil 7-dekabr.- T O'zbekiston 2017.
6. Colin Flint, Peter J Taylor. Political Geography: World-economy, Nation-state and Locality. Taylor & Francis, 2012. ISBN-13: 978-0273735908, ISBN-10: 027373590X
7. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: havfsizlikka taxdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari.-T., 1997.
8. Xo'janov B.A. Geosiyosat asoslari. T., 2002.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Tashqi iqtisodiy aloqalar deganda nima tushunasiz?
2. Tashqi iqtisodiy aloqalarning milliy tarkibini o'rganib chiqing?
3. O'zbekiston Respublikasining tashqi iqtisodiy aloqalar sohasidagi yangi strategiyasi nima?
4. O'zbekistonda tashqi iqtisodiy aloqalarning rivojlanishini o'rganib chiqing ?
5. O'zbekiston eksportidagi tarkibiy o'zgarishlarni taxlil qiling ?
6. O'zbekiston importidagi tarkibiy o'zgarishlarni taxlil qiling ?

Ma'ruza 11-O'zbekiston Respublikasining tashqi iqtisodiy aloqalari

Reja :

1. Jahon iqtisodiyotida tashqi iqtisodiy aloqalarning ahamiyati
2. Xalqaro miqyosda FTI jarayonlarini keng tarqalishi
3. O'zbekistonda tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish istiqbo'llari.
4. Bo'zor iqtisodiyoti sharoitida respublika eksport salohiyatining to'tgan o'rni.
5. O'zbekistonda tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish istiqbo'llari.

Tayanch tushunchalar (kalit so'zlar): Tashqi iqtisodiy aloqalar, Jahon iqtisodiyoti, Xalqaro mexnat taqsimoti, Fan texnika inqilobi, Eksport, Import, Tashqi iqtisodiy faoliyat, Savdo-iqtisodiy

munosabatlar, Milliy iqtisodiyot, Tashqi bozor, Ichki bozor, Integratsiya, Investitsiya, xorijiy investitsiya, Kontseptsiya, Raqobatbardoshlik, Butunjahon savdo tashkiloti

1. Jahon iqtisodiyotida tashqi iqtisodiy aloqalarning ahamiyati. Tashqi iqtisodiy aloqalar jahon iqtisodiyotining, avvalo tashqi savdoning rivojlanishi bilan uzviy bog'liqdir. Tashqi savdo juda qadim-qadimlarda vujudga kelgan bo'lib, natural xo'jalik yuritishga asoslangan jamiyatlarda uning taraqqiyoti juda past sur'atlarda yuz bergan. Xalqaro savdoning rivojlanishiga tovar-pul munosabatlari taraqqiyotning chuqurlashishi va kengayishi juda katta ta'sir ko'rsatdi. Bunda mustaqil davlatlarning vujudga kelishi, ular o'rtasida va har bir mamlakat ichida savdo aloqalarining rivojlanishi muhim rol o'ynadi. Yirik sanoatning barpo qilinishi ishlab chiqarish kuchlarida inqilobiy o'zgarishlarga sabab bo'ldi va xalqaro savdoda yangi bosqichning boshlanishiga olib keldi. Yangi transport vositalari, shu jumladan, materiklararo yirik dengiz kemalarining barpo qilinishi tashqi savdo aylanmasini bir necha o'n va yuz barobar oshishiga sabab bo'ldi.

Tashqi savdo xalqaro iqtisodiy munosabatlarning eng rivojlangan shaklidir. Uning ahamiyati xususiyl mulkka tayangan ishlab chiqarish usulining asosi bo'lgan jahon bozorining tashkil bo'lishi va rivojlanishi, iqtisodiyot tarmoqlarini jahon mamlakatlarida notekis rivojlanishi oqibatida yuqori darajada taraqqiy etgan tarmoqlar mahsulotlarini xorijiy davlatlarga chiqarilishi, ishlab chiqarish miqyosini, aholining sotib olish imkoniyatlari cheklanganligiga qaramasdan, cheksiz kengayishi natijasida har bir mamlakat tadbirkorlari va ishbilarmonlarini tashqi bozorni egallash uchun kurash olib borishi bilan bog'langandir.

2. Xalqaro miqyosda FTI jarayonlarini keng tarqalishi Shunday qilib, ayrim mamlakatlarni o'z tashqi iqtisodiy aloqalarini rivojlantirishdagi manfaatlari mahsulotlarini bozorga chiqarish talabi, ma'lum turdagi tovarlarni chetdan olib kelish zaruriyati va nihoyat, rivojlangan mamlakatlarda mavjud arzon ishchi kuchi va xom ashyodan foydalanish asosida nisbatan ko'proq foyda olishga intilish bilan bog'langan. Tashqi iqtisodiy aloqalarning XX asrning ikkinchi yarmida rivojlanishida FTI va FTT ning ahamiyati beqiyosdir. FTTning bevosita ta'siri natijasida, yangi tarmoqlar va ishlab chiqarish yo'nalishlari vujudga keldi, yangi materiallar barpo qilindi. Bu esa o'z navbatida, TIA ni rivojlanishini yana ham ildamlashtirdi. FTI xalqaro miqyosda ixtisoslashuv va kooperatsiyalashuv jarayonlarini keng tarqalishi va ishlab chiqarishga tadbiiq etilishiga, qayta ishlovchi sanoatni tez sur'atlarda rivojlanishiga va mana shu asosda mamlakatlar o'rtasida tovar ayirboshlashning keskin o'sishiga zamin yaratdi. Undan tashqari, kapital eksporti va juda ko'p mamlakatlar hududida joylashgan TMK larning tez rivojlanishi ham tashqi iqtisodiy aloqalarga mamlakatlar o'rtasida tovar ayirboshlashga juda katta ta'sir ko'rsatmoqda. FTI ta'sirida TIA tarkibida jiddiy o'zgarishlar yuz berdi. Avvalo, fantalab mahsulot, tayyor buyumlar va xizmatlar salmog'i keskin ko'paya boshladi. Buning natijasida, hozirgi vaqtga kelib tayyor mahsulotlar ulushi jahon tovar ayirboshlash hajmining uchdan ikki qismini tashkil etmoqda.

Hozirgi vaqtda TIA ning rivojlanishida globallashuv jarayoni kabi katta o'zgarishlarga sabab bo'layotgan boshqa jarayon va omilni topish qiyin bo'lsa kerak.

Avvalo, jahon savdosining rivojlanish sur'atlaridan ham ustun sur'atlarga ega bo'lgan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni nazarda tutish lozim. Darhaqiqat, ushbu kapital qo'yilmalar zamonaviy texnologiyalarni transfertlashda, sanoatni restrukturalizatsiyalashda, global miqyosdagi korxonalarni barpo qilishda hal qiluvchi rol o'ynamoqda. To'g'ri xorijiy investitsiyalar texnologiya innovatsiyalarga ham juda katta ta'sir ko'rsatmoqda. Yangi texnologiyalarsiz globallashuv jarayonini, globallashuv bilan uzviy aloqador bo'lgan raqobatsiz yangi texnologiyalarni barpo qilishni va ularni mamlakatlar o'rtasida tarqalishini tasavvur qilish mumkin emas.

Jahon iqtisodiyotining globallashuvi natijasida xizmatlar, shu jumladan, moliyaviy, huquqiy, boshqaruv, axborot sohasidagi xizmatlar bilan savdo qilish hajmi keskin o'smoqda. Hozirgi vaqtda xizmatlar savdosi xalqaro savdo munosabatlarining asosiy omiliga aylandi. Agar 1970 yilda xizmatlar eksporti bilan xorijiy investitsiyalarning uchdan bir qismi aloqador bo'lgan bo'lsa, ushbu ko'rsatkich hozirda 50 foizga yetdi. Ya'ni intellektual kapital jahon bozorida eng

muhim tovarga aylandi. Tashqi iqtisodiy aloqalarning rivojlanishi va kengayishida fan-texnika inqilobi va fan-texnika taraqqiyoti ham muhim o'rin egallaydi. Fan-texnika inqilobi xalqaro mehnat taqsimotini yana ham chuqurlashishiga va fantalab mahsulot bilan almashinishning tezlashtirishiga sabab bo'ldi.

Ushbu jarayonlar ta'siri ostida tovarlar eksporti tarkibida katta o'zgarishlar yuz berdi. Agar XX asr 90- yillarigacha xalqaro savdo asosan xom ashyo bilan olib borgan bo'lsa, undan keyingi davrda tayyor buyumlar salmog'i tinimsiz o'sib bordi va 2002 yilda jahon tovar aylanmasining uchdan ikki qismini tashkil etdi. Yangi tarmoqlar va ishlab chiqarish yo'nalishlarining vujudga kelishi qator mamlakatlarni yoqilg'i va xom ashyoning ba'zi bir turlariga, jumladan, rangli metallar, neft' va gazga bo'lgan ehtiyojlarining o'sishiga olib keldi. Chunonchi, AQSH ehtiyojlarini qondirishda importning ulushi metali bo'yicha 85 foiz ga, marganets bo'yicha 100 foiz boksitlar bo'yicha 96 foiz nikel' bo'yicha 75 foiz ga teng. Bunday holat G'arbiy Yevropa mamlakatlariga va Yaponiyaga ham xos.

Ma'lumki, XX asrning 90-yillarigacha bo'lgan davrda xorijiy investitsiyalarning aksariyat qismi iqtisodiy qoloq mamlakatlarga, ularda mavjud eksport tarmoqlarga yo'naltirilgan. Hozirgi vaqtda vaziyat keskin o'zgardi. Investitsiyalar sanoati rivojlangan bir mamlakatdan boshqa mamlakatga, zanjirsimon yo'nalishda tadbiiq etilmoqda. Bu esa, ishlab chiqarish va kapitalni baynalminallashuvini yana ham kuchayishiga sabab bo'lmoqda. TMKlarni bir biriga kirib borishi natijasida integratsiyalashuvning yangi shakli – al'yanslar soni borgan sari ko'payib bormoqda. Masalan, Yaponiyaning "Fudzisu" komp'yuter firmasi "Teksas instrumente", "Simens" va "Xitachi" kompaniyalari bilan hamkorlikda faoliyat ko'rsatmoqda. Ana shu omillarning bevosita va bilvosita ta'siri ostida xalqaro tovar ayirboshlash hajmi juda yuqori darajaga yetdi. Yuqorida ko'rsatilgan omillar ta'sirida xalqaro tovar ayirboshlash hajmi qisqa tarixiy davr ichida ya'ni, 1970-2002 yillarda 17 martaga o'sdi.

Tashqi iqtisodiy aloqalarning rivojlanishi mahsulotni tashqi bozorga chiqarish bilangina asoslanmasdan balki, ma'lum turdagi tovarlarni xorijdan olish bilan ham bog'langandir. Tashqi bozor ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlar uchun katta ahamiyat kasb etadi. Shunki, bunday mamlakatlarning ko'pchiligi cheklangan ichki bozorga ega. Tashqi iqtisodiy aloqalarni FTI davrida rivojlanishida samarali zamonaviy texnika va texnologiyalardan, litsenziyalar va "nou – xau"larni xarid qilish yo'li bilan foydalanish sezilarli ijobiy o'zgarishlarga olib kelmoqda. Bu o'rinda rivojlangan davlatlar salmoqli harakatlarni amalga oshirayotganligini ta'kidlab o'tish joizdir. Jumladan, 2002 yilda Yaponiya, GFR va Frantsiyada litsenziyalar xarid qilishga ketgan harajatlar ularni sotishdan olingan daromadlardan yuqori bo'ldi. FTI ta'sirida mamlakatlar o'rtasidagi savdo aloqalari borgan sari murakkablashib, kengayib bormoqda. Mana shunday tashqi iqtisodiy aloqalar zaminida umumjahon xo'jalik aloqalarining majmuali tizimi hosil bo'lmoqda. Tashqi iqtisodiy aloqalarning asosini hanuzgacha savdo egallab kelmoqda. Lekin uning TIA dagi ahamiyati va salmog'i yil sayin kamayib bormoqda. Yaqin kelajakda, yirik olim va mutaxassislarning bashoratiga ko'ra, xalqaro mehnat taqsimoti chuqurlashishda, rivojlanishda davom etadi. Rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiyoti tashqi ishlab chiqaruvchilarga asoslanishda davom etadi. Bu xom ashyo va resurslar yetkazib beruvchi tarmoqlarga, ayniqsa ko'proq xos bo'ladi. Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyoti asosan ekstensiv yo'nalishda undiruvchi sanoatga tayangan holda rivojlanadi.

3.O'zbekistonda tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish istiqbo'llari O'zbekiston davlat mustaqilligiga erishgandan keyingi yillarda, mamlakatda iqtisodiyotni, shu jumladan, tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish uchun keng imkoniyatlarga ega bo'ldi.

Respublika tashqi siyosatining ajralmas qismi bo'lgan tashqi iqtisodiy aloqalar hozirgi kunda iqtisodiyotning ustuvor yo'nalishi hisoblanib, u ichki iqtisodiy nisbatlarning balanslashuviga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda va asta-sekin iqtisodiy islohotlarning harakatlantiruvchi kuchiga aylanib bo'rmoqda. Bo'zor iqtisodiyoti sharoitida respublika eksport salohiyatidan foydalanish samaradorligining ortishi tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishning muhim omiliga aylandi. U yoki bu davlatning iqtisodiy rivojlanganligi darajasi, uning xalqaro maydondagi mavqei ko'p jihatdan tashqi iqtisodiy aloqalarning natijalari, dastavval eksport

hajmi va tarkibida o'z aksini topadi. Buni iqtisodiy jihatdan rivojlangan barcha davlatlarning tarixiy yo'li hamda ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda jahon siyosiy va iqtisodiy xaritasida bo'lib o'tgan o'zgarishlar ham tasdiqlaydi.

Tashqi iqtisodiy aloqalar xalqaro mehnat taqsimoti bilan uzviy bog'langan. Mamlakatning xalqaro mehnat taqsimotidagi ishtiroki xilma-xil omillar ta'sirida shakllanadi. Ularning ichida mamlakatning umumjahon miqyosidagi tizimlarda iqtisodiy mustaqilligini ta'minlash masalasi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanganlik darajasi ijtimoiy mehnat taqsimotining harakatlantiruvchi kuchi hisoblanib, uning chuqurlashishi va kengayishining asosiy shartidir. Jahon xo'jaligining geografik "modeli" asta-sekin murakkablashmoqda. XIX asr oxiriga qadar hamma ko'rsatkichlari bo'yicha Yevropa yagona markaz sifatida paydo bo'lgan. Keyin AQSH hammadan yuqorida turuvchi ikkinchi jahon markaziga aylangan. XX asrdagi jahon urushlari oraliqida dunyo ahamiyatiga ega bo'lgan SSRI (SSSR), Yaponiya kabi yangi markazlar paydo bo'lgan. Oxirgi 20 yil davomida Koreya Respublikasi, Tayvan, Gonkong va Singapur, ya'ni "To'rt Osiyo yo'lbarisi" o'z iqtisodiyotida "sakrash"ga erishgan davlatlarga aylandi. SHu bo'is Osiyo – Tinch okeani mintaqasining jahon xo'jaligidagi roli yanada yuksaldi. Bugungi kunda jahon xo'jaligining geografik modeli ko'p markazli xususiyatga ega. N.N.Baranskiy "Geografik mehnat taqsimoti" tushunchasini chuqur tahlil etib, uni "Iqtisodiy geografiyaning asosiy tushunchasi" deb atagan edi. Geografik mehnat taqsimoti tovar ishlab chiqarish va ayirbo'shlashda kishilik jamiyati rivojining natijasidir. Uning muhimligi shundaki: birinchidan, geografik joylashuvi, ikkinchidan, tabiiy sharoiti va resurslari, uchinchidan, alohida hududlar ijtimoiy-iqtisodiy sharoitdagi rivojlanish darajasi, xo'jaligining tuzilishi, mehnat resurslari, tarixiy an'analari va bo'shqa xususiyatlariga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Geografik mehnat taqsimoti ma'lum hududlarda sanoat va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishidagi shu farqlarni muvofiqlashtirish, alohida iqtisodiy rayonlar yoki mamlakatlar o'rtasidagi muammolarni bartaraf etish va iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirish uchun xizmat qiladi.

O'zbekistonda, shuningdek, davlatlarning rivojlanganlik darajasidagi, iqtisodiy va siyosiy vaziyatdagi, transport, geografik o'rnidagi mavjud tendentsiyalari va bo'shqa jihatlariga asoslanilmoqda. O'zbekistonning tashqi savdo aylanmasi dinamikasida ayrim nomuvofiqliklar, ko'rsatkichlarning kamayishi bilan ularning ma'lum vaqtdan keyin o'sish hollari ko'zga tashlandi. CHunonchi, tashqi savdo aylanmasi 1998–2002 yillarda qisman pasayib, 2003 yilda o'sish holati bilan ifodalandi. Bunday holat eksportda ham, importda ham yuz berganligini ta'kidlab o'tish joizdir. Tahlil qilinayotgan davrda eksport va import sal'dosi 2000 yilda 1998 yilga nisbatan 32,4 foizga o'sgan bo'lsa, 2002 yilda 2000 yilga nisbatan biroz pasaydi, 2003 yilda esa, 1998 yilga nisbatan sal'do 3,2 martaga ko'paydi yoki o'rtacha yiliga musbat 398,5 foizga teng bo'ldi. Ushbu sal'doning asosiy qismi 2003 yilni ijobiy natijalar bilan ta'minlanganligi bilan bog'liq.

Respublikada tashqi faoliyat, avvalo tashqi iqtisodiy aloqalarning yo'nalishlari, tovar ayirbo'shlash, sarmoyalar hajmini ko'paytirish hamda valyo'ta operatsiyalarini chuqurlashtirish yo'lida dastlabki yillardanoq muvaffaqiyatli ish olib bo'rilganligi ma'lum. Mustaqillikning dastlabki yillarida O'zbekiston tashqi savdo aloqalarining eng muhim yo'nalishi – eksportning 83 foizidan ziyodroq qismi sobiq Ittifoq respublikalari bilan amalga oshirilgan bo'lsa, bugungi kunda ushbu ko'rsatkichning 74 foizdan ortiq qismi uzoq xorij bilan va faqat 26 foizga yaqini esa yaqin xorij bilan amalga oshirildi. Iqtisodiyot tarkibini tubdan o'zgartirishda strategik vazifalarni belgilash orqali xom ashyo yetkazib berishdan tayyor mahsulot ishlab chiqarishga o'tish, korxonalarni eng yangi uskunalardan qayta ta'minlash jahon talablari darajasidagi raqobatbardosh mahsulot yetkazish imkonini berdi. O'zbekistonda tashqi siyosiy va tashqi iqtisodiy aloqalarni shakllantirishda o'zaro manfaatdorlikni ta'minlashga alohida e'tibo'r berildi va natijada unga xos asosiy tamoyillar tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish va kengaytirish uchun beqiyos imkoniyat yaratib berdi. Milliy iqtisodiyotda tashqi iqtisodiy aloqalarning ustuvor ahamiyatga egaligini hisobga olgan holda, eksport salohiyatidan yana ham to'la va majmualiy foydalanish – bugungi kunning, shuningdek, yaqin kelajakning dolzarb masalasi hisoblanadi.

4.Bo`zor iqtisodiyoti sharoitida respublika eksport salohiyatining to`tgani o`rni

O'zbekistonning sanoat ishlab chiqarishida yangi turdagi mahsulotlarning paydo bo`lishi aholining hayoti va ijtimoiy ehtiyojini qanoatlantirish bilan birga qo'shni davlatlar bo`zoriga raqobatbardosh ishlab chiqarish imkoniyatini berdi. Shu o`rinda O'zbekistonda zamonaviy ishlab chiqarishni yanada kengaytirishga, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlashda jahon andozasi talablariga javob beradigan texnologiyalarni jalb qilishga va xalq xo'jaligining bo'shqa tarmoqlariga keng yo'l berishga qaratilgan e'tibor o'z ifodasini topmoqda. 2003 yilda eksport va import ko'rsatkichlari sal'dosi 760,8 mln. AQSH dollari tashkil etgani holda, mahsulot ishlab chiqarish imkoniyati va ko'lami yanada kengaydi. Ayniqsa, alohida tarmoqlar eksport va import ko'rsatkichlarini tahlil qilganda, energiya manbalari eksporti va importi o'rtasidagi sal'do shu tarmoq eksportining 72,4 foizni, xizmatlar eksporti va importi ko'rsatkichlari sal'dosi esa tarmoq eksportining 15,2 foizini tashkil etgan. Biroq, turli mintaqalar bilan amalga oshirilgan tashqi savdo aylanmasidagi tarmoqlar ko'rsatkichlariga ko'ra, biri ikkinchisidan keskin farq qiladigan xususiyatlarga ham egaligi kuzatildi. Masalan, energiya manbalarining 92,6 foizi yaqin xorij davlatlariga eksport qilingan bo'lsa, xizmatlar eksportining 64,1 foizi uzoq xorij davlatlariga yo'naltirilgan. SHuningdek, xizmatlar eksporti va importidagi sal'doning 78,2 foizi aynan uzoq xorijiy davlatlari hissasiga to'g'ri keldi. O'zbekiston mustaqillikka erishganidan bo'shlab jahon hamjamiyatiga qo'shilish uchun jadal harakat qildi. Respublika tashqi iqtisodiy aloqalarining strategik manfaatlarini ta'minlovchi, dunyoning ko'pchilik mintaqalaridagi davlatlar bilan iqtisodiy aloqalarini rivojlantirish va chuqurlashtirishga qaratgani holda jahon xo'jaligining "geografik modeli" va xalqaro geografik mehnat taqsimotining ko'p yillik tajribalarida sinalgan tamoyillari asosida o'z tashqi iqtisodiy munosabatlarini shakllantirmoqda. Bugungi kunda jahon xo'jaligi aloqalari shunday darajaga yetdiki, keyingi yillarda qit'alararo tovarlar eksport-importida mamlakatlar faolligi bir necha hissaga ortib ketdi va shu o'rinda davlatlarning iqtisodiy geografik o'rni rivojlanish va tashqi iqtisodiy aloqalarning muhim omiliga aylanib qoldi. Uning muhim jihatlari, birinchidan, davlatlarning geografik joylashuvi; ikkinchidan, tabiiy sharoiti va resurslari; uchinchidan, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi, xo'jaligining tuzilishi, mehnat resurslari, tarixiy an'analari va bo'shqa xususiyatlari bilan bo'g'langan bo'lib, alohida hududlar doirasida bir-biridan farq qiladi. Bu o'rinda mamlakatdagi mavjud tarmoqlar o'zidagi mavjud resurslar, imkoniyatlari, ishlab chiqarish xususiyatlari va jahon andozalari talablarini e'tiborga olgan holda hamkor tanlashi mamlakatlar o'rtasidagi muammolarni bartaraf etish va iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirish uchun xizmat qiladi. Albatta, respublika iqtisodiyotini qayta qurish, mulkchilikning yangi shakllarini va ishlab chiqarishni rag'batlantirishning yangi usullarini amaliyotga tadbiiq etish davomida, mamlakat iqtisodiyotini yangi vositalar va quvvatlar bilan ta'minlashda importning roli yuqoridir. Import tarkibida mashina va uskunarlar, oziq-ovqat mahsulotlari va kimyo-plastmassa mahsulotlari ustunlik qiladi. Ammo, 1998-2003 yillar davomida bu tarmoqlar ko'rsatkichlarida tebranish holatini kuzatish mumkin. Jumladan, paxta tolasi eksporti ustunlik qilgani holda, yillar davomida tarmoq eksporti ko'rsatkichlarining pasayish tendentsiyasi kuzatiladi. Xizmat ko'rsatish eksporti navbatdagi ustunlik qiluvchi tarmoq bo'lib, 2003 yilda amalga oshirilgan jami eksport operatsiyalarining 14,4 foizi shu tarmoq hissasiga to'g'ri keldi. 1998-2003 yillar davomida bo'shqa barcha tovarlar eksportida tebranish holati kuzatiladi. CHunonchi, energiya manbalari eksporti 1998 yilda 7,9 foizni, 2000 yilda 9,9 foizni, 2002 yilda 8,1 foizni, 2003 yilda 9,8 foizni tashkil etdi. Tarmoq eksportining shu yillardagi o'rtacha ko'rsatkichi jami respublika eksportining 8,9 foizini tashkil qildi.

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy hamkorlikning ko'p tomonlama xalqaro mexanizmlariga to'la-to'kis qo'shildi hamda xalqaro moliya va iqtisodiy tashkilotlarda faol siyosat olib bo'rmoqda. O'zbekiston Markaziy Osiyo davlatlari bilan birgalikda Turkiya, Eron va Pokiston tomonidan tashkil etilgan Iqtisodiy hamkorlik tashkiloti a'zosi bo'ldi. Respublika ushbu tashkilot doirasida dengiz portlariga, transmilliy transport tarmoqlariga, tovarlar va sarmoyaning jahon bo'zorlariga chiqishi imkonini ta'minlovchi davlatlararo transport kommunikatsiyalarini birgalikda qurish loyihalari tayyorlashda hamda ularni amalga oshirishda faol qatnashmoqda. O'zbekistonning xalqaro tashkilotlar bilan hamkorligi uzoq muddatli hamda

joriy ustuvor yo'nalishlarni o'zida ko'zlagan maqsadlardan kelib chiqqan holda baholanmoqda va bundan keyin ham shunday bo'lladi. Ana shu maqsadlar qator muammolar va vazifalarni amalga oshirishni ko'zlaydi. Xorijiy hamkorlar ishtirokida xalqaro savdo respublika markazi mavjuddir. Tashqi savdo aloqalari kengaytirilishini rag'batlantirish maqsadida bir qancha imtiyozlar joriy etildi. Eng avvalo tovarlar importiga bo'lar bekor qilindi va o'z mahsulotlarini eksport qilishga bo'lar jiddiy ravishda kamaytirildi, qo'shma korxonalarining mahsulotlarini eksport qilishdan bo'j olinmaydi. Eksportga sotish uchun litsenziya talab qilinadigan mahsulot turlari soni faqat 1994 yilda 74 tadan 2 tagacha qisqartirildi. Bu tashqi iqtisodiy aloqalarning kuchayishi hamda eksport va import tuzilmasi yaxshilanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Respublikada tashqi savdoni rivojlantirishning muhim muammolaridan biri eksport va importning tovar tarkibi tuzilishini tubdan o'zgartirish hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi jahon xalqaro bo'zorlar iqtisodiy tizimiga kirib bo'rishi uchun raqobatga bardoshli, eksportbo'p tayyor mahsulotlar va xizmatlar bilan chiqishi lozim bo'lladi. SHu bo'isdan ham mamlakat eksport salohiyatini mustahkamlash, eksportbo'p tovarlar nomenklaturasini oshirish yuqori ahamiyat kasb etadi. SHuni qayd etish lozimki, so'nggi bir-ikki yil mobaynida tashqi savdo aylanmasi va eksport hajmi pasayishi kuzatildi. Masalan, 2000 yilda tashqi savdo hajmi 6202,0 mln. AQSH dollarini, 2002 yilda esa 5700,4 mln. AQSH dollarni tashkil etdi. Shunga muvofiq ravishda eksport 3264,7 va 2988,4 mln. AQSH dollarini, import esa 2947,4 va 2712,9 mln. AQSH dollariga yetdi. Lekin, bu ko'rsatkich o'tgan yillarga nisbatan kamayganligini ko'rish mumkin. Tashqi savdo hajmining kamayishiga asosan eksport hajmining kamayishi sabab bo'lgan. Eksportning pasayishiga jahon bo'zorida bir qancha mahsulotlar, jumladan, paxta tolasi, oltin ishlab chiqarish, avtomobil, yengil sanoat mahsulotlariga va bo'shqa mahsulotlarga narxlarning tushib ketishi ta'sir qilgan. Bunday holat kamida 2003–2004 yilgacha davom etishi ko'tilgan edi. Biroq, 2003 yilda tashqi savdo aylanmasi 6689,2 mln. AQSH dollarini, eksport 3725,0 va import 2964,2 mln. AQSH dollarini tashkil etdi. Jumladan, mamlakat eksport salohiyatini rivojlantirish va mustahkamlash uchun dastur ishlab chiqilishi kerak va uning maqsadi eksport hajmini barqaror o'stirish uchun sharoitlarni ta'minlash va mavjud ishlab chiqarish, resurs salohiyatlaridan maksimal darajada foydalanish asosida ularning nomenklaturasini raqobatbardosh tovar va xizmatlar hisobiga kengaytirish, shuningdek, tashqi savdo infrastrukturasi rivojlantirish va takomillashtirishdan ibo'rat bo'llishi lozim. Ammo eksport tarkibida hamon xom ashyo, oraliq mahsulotlar ulushi yuqoridir.

5.O'zbekistonda tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish istiqbo'llari. O'zbekiston tovarlarining jahon bo'zorlaridagi raqobatbardoshlik mavqei pastligini ko'rsatadi. Bu eksport marketingi, ilg'or texnologiyalar va tashqi iqtisodiy aloqalardagi geografik modellarning an'anaviy usullariga e'tibo'ning sustligi oqibatidir. Yangi savdo-sotiq bo'zorlari uchun kurashish bugungi kunning muhim iqtisodiy strategik vazifalaridan biridir. Prezident I.A.Karimovning mohirona tashqi siyosati eksportchilarimizga keng imkoniyatlar ochib berdi. O'zbekiston Respublikasi hozirgi kunda chet eldan qo'shimcha moddiy-moliyaviy resurslarni va bo'shqaruv tajribasining ilg'or yo'tuqlarini iqtisodiyotga jalb etish maqsadida tashqi iqtisodiy aloqalarning barcha shakllarini rivojlantirmoqda. Bularning barchasi aholining xilma-xil va yuqori sifatli iste'mol tovarlariga bo'lgan talabini asosan O'zbekistonda faoliyat ko'rsatayotgan mahalliy va qo'shma korxonalar mahsulotlari hisobiga qondirishga, respublika eksport salohiyatini oshirishga imkon yaratadi. Respublikada hozirgi kunda chet el sarmoyalarini iqtisodiyotga jalb etish, ularga kafolatlar berish, imtiyozlarning keng tizimini yaratish bo'yicha qonun hujjatlari qabul qilingan. O'zbekiston davlat mustaqilligiga erishgandan keyingina, mamlakatda iqtisodiy salohiyat va uning tarkibiy qismlari tabiiy va inson resurslaridan oqilona va samarali foydalanish uchun imkoniyatlar yaratildi. Ushbu umumdavlat ahamiyatiga molik vazifani faqat iqtisodiyotning jahon tajribasida sinalgan samarali bo'shqaruv, ishlab chiqarishni oqilona joylashtirish va tashqi iqtisodiy aloqalar tizimini takomillashtirish vositasidagina ijobiy hal etish mumkin.

Iqtisodiy mustaqillik va bo`zor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida korxonalar o'rtasida o'zaro munosabatlarning yangi mexanizmini tashkil qilish katta ahamiyatga ega. Bunday mexanizmlar quyidagilarni ta'minlashi shart:

- korxonaning iqtisodiy mustaqilligi, korxonaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida jamg'armaning doimiy oshishini;
- korxonalar tomonidan tabiiy resurs (imkoniyat)lardan tejimli va ekologik xavf-xatarsiz foydalanishni;
- hududiy bo'shqarish va nazorat organlari faoliyati samaradorligini oshirishni.

Mahalliy bo'shqarish organlari korxonalar bajarishiga majbur shartnomalar asosidagi hududiy munosabatlar tizimini o'rnatishi mumkin. Hududlar iqtisodiy rivojlanish darajasidagi keskin tafovotlar doimiy muammo bo'lib kelgan. Anna shu tafovotlarni kamaytirish birinchi navbatda, bo'y tabiiy iqtisodiy salohiyatga ega hududlar va shaharlarni rivojlantirishga alohida e'tibo'r berilmoqda. O'zbekiston eksporti tarkibini takomillashtirish va mahsulotlar nomenklaturasini kengaytirish uchun ustuvor ravishda rivojlantiriladigan tarmoq va sohalarni belgilab olish maqsadga muvofiqdir. "qilg'i-energetika kompleksida 2000 – 2005 yillarda asosiy energiya vositalarini qazib olishni ko'paytirish va qayta ishlashga qaratilgan bir qatop investitsiya loyihalari amalga oshiriladi. "O'zbekneftgaz" kompaniyasiga qarashli Buxoro va Farg'ona neftni qayta ishlash zavodlarida ishlab chiqarishni modernizatsiyalash hisobiga dizel yoqilg'isini eksport qilishni 600 ming tonnaga, siqilgan gazni 3,0 ming tonnadan 700 ming tonnaga yetkazish mo'ljallanmoqda. Elektr stantsiyalarini rekonstruktsiya qilish va yangilarini ishga tushirish yo'li bilan elektr energiyani eksport qilish qo'shni mintaqalar to'lov qobiliyatining o'sib bo'rishiga muvofiq ko'paytirib bo'riladi. Respublika eksport salohiyatini o'stirish uchun unga xizmatlar ko'rsatuvchi infratuzilmani rivojlantirish lozim. Buning uchun quyidagilarni amalga oshirish muhim hisoblanadi:

- tashqi savdoni va mamlakat eksport qiluvchilarni qo'llab-quvvatlovchi markaz tashkil qilish. Bu markaz chet el bo'zorlarini marketing asosida tadqiq qilish, ishlab chiqaruvchi va eksport qiluvchilar uchun takliflar ishlab chiqish bilan shug'ullanishi lozim;
- xorijiy mamlakatlarda tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligi va eksport qiluvchi yirik kontsern va kompaniyalarning vakolatxonalarini tashkil qilish;
- eksport qiluvchilarni xorijiy axbo'rot bilan ta'minlovchi tuzilmalarni rivojlantirish, mamlakatlarda eksport tovarlari ko'rgazmalarini o'tkazish;
- tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishda jahon xo'jaligida O'zbekistonning rolini oshirish bo'rasida geografik xususiyatlaridan kelib chiqib yondashish va rivojlangan mamlakatlar tashqi iqtisodiy aloqalarining tarixiy bo'sqichlari davomidagi tendentsiyalar hamda ularning geografik yechimlarini tahlil etgan holda yondashish lozim.
- qayta ishlash sanoati korxonalarini zamonaviy uskunalar bilan jihozlar, qadoqlash va o'rab joylash uskunalar bilan ta'minlash, qayta ishlangan mahsulotlarni ixcham va chiroyli paketlarda qadoqlash, ishlab chiqarilgan muddati, saqlanish muddati, shtrix kodlari yozilishi va O'zbekistonda ishlab chiqarilganligi to'g'risidagi tamg'a qo'yilishi, mahsulotlarni saqlaydigan iste'molchiga yetkazish shart-sharoitlarini yaratish hamda qayta ishlashda va eksportbo'pligini ta'minlashda marketing xizmatini rivojlantirish;

Mamlakat eksport salohiyatini rivojlantirish va mustahkamlash uchun iqtisodiyotning barcha sohalarida eksport imkoniyatlarini oshirishga yo'naltirilgan dasturlar ishlab chiqish va ularni moliyalashtirishga xorij sarmoyalarini jalb qilish dasturlari bilan muvofiqlashtirish maqadga muvofiqdir.

Bugungi kunda O'zbekiston iqtisodiy aloqaga ega bo'lmagan biror-bir qit'a va materik qolmadi Shu bilan birga, ularga xos ko'rsatkichlar o'rtasida keskin farqlar mavjudligini ta'kidlab o'tish lozim. Bunda geografik va ayniqsa iqtisodiy geografik omil hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Osiyo xaritasida yangidan paydo bo'lgan davlat bo'lsa ham, u Yevropa qit'asi bilan uzviy iqtisodiy aloqalarga ega. Uning importdagi roli ham ulkan. Bunday holat tashqi iqtisodiy siyosatning asosiy talabi – imkoniyati bo'richa yuqori texnika va ilg'or texnologiyaga ega bo'lgan, rivojlangan mamlakatlar bilan eksport–import operatsiyalarini

rivojlantirish maqsadiga tamomila to'g'ri keladi. O'zbekiston Respublikasi xom ashyo va oziq-ovqat mahsulotlarini eksport va import qilishda Rossiya Federatsiyasi, Qozog'iston, Ukraina va boshqa mamlakatlar bilan uzviy aloqaga ega. Bunday iqtisodiy aloqalar islohotlarning ikkinchi bosqichida Respublika iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishiga, jahon hamjamiyatida uning siyosiy mavqei mustahkamlanishiga har tomonlama ko'mak bermoqda. Yuqorida nomi keltirilgan mamlakatlar ichida eksport bo'yicha yuqori darajadagi aloqalar Rossiya Federatsiyasi, Shvetsariya, Koreya Respublikasi, bilan o'rnatilgan. Demak, O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda o'rnatilgan eksport–import aloqalarining geografiyasi bugungi kun talabiga to'la-to'kis javob beradi.

O'zbekiston Respublikasi amalga oshirayotgan eksport–import operatsiyalarining umumiy hajmi bugungi kunda nisbatan past hisoblanadi. Ularga xos tovar tarkibi esa nihoyatda kambag'aldir. Hozirgi paytda respublikada eksport qilinayotgan tovarlarning hamda ko'rsatilayotgan xizmatlarning miqdori chegaralangan. Eksport qilinayotgan tovarlar tarkibi 300 ga yaqin mahsulot turidan iborat.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

- 1.Martin Jones, Rhys Jones, Michael Woods. An introduction to political geography: space, place and politics. Routledge. London and New-York. 2004. ISBN 0-203-62697-4, ISBN 0-203-663084-X.
- 2.Golubchik M.M. Politicheskaya geografiya mira. Ucheb. Posob. Smolensk,1998.

Qo'shimcha adabiyotlar

- 3.Mirziyoev SH.M.Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.- T.:O'zbekiston, 2017.
- 4.Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.- T O'zbekiston 2017.
- 5.Mirziyoyev Sh. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganing 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza 2016-yil 7-dekabr.- T O'zbekiston 2017.
- 6.Colin Flint, Peter J Taylor. Political Geography: World-economy, Nation-state and Locality. Taylor & Francis, 2012. ISBN-13: 978-0273735908, ISBN-10:027373590X
- 7.Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: havfsizlikka taxdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari.-T., 1997.
- 8.Xo'janov B.A. Geosiyosat asoslari. T., 2002.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

- 1.Jahon iqtisodiyotida tashqi iqtisodiy aloqalarning qanday ahamiyati bor?
2. Xalqaro miqyosda FTI jarayonlarini tashqi iqtisodiy aloqalarga ta'siri qanday?
3. O'zbekistonda tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish bosqichlarini tushuntiring?
4. Bo'zor iqtisodiyoti sharoitida respublikamizda eksport salohiyatining to'tgan o'rni qanday?.
5. O'zbekistonda tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish istiqbo'llari taxlil qiling?.

AMALIY MASHG'ULOT

1-Amaliy mashg'ulot: Dunyo siyosiy xaritasini chizish va tahlil qilish

Mazkur amaliy mashg'ulotning maqsadi: Talabalarda dunyo siyosiy xaritasini shakllanish bosqichlari va rivojlanishdagi shart –sharoitlar xaqida bilim va ko'nikmalarini shakllantirish

Tayanch atamalar va iboralar: Siyosiy geografiya, Siyosiy kuchlar, makro siyosiy geografik o'rin, mezo siyosiy geografik o'rin, mikro siyosiy geografik o'rin, ma'muriy-siyosiy chegaralari, davlat chegaralari

Ish uchun kerakli jixozlar: Dunyo siyosiy kartasi, amaliy mashg'ulot daftari, yozuvsiz karta

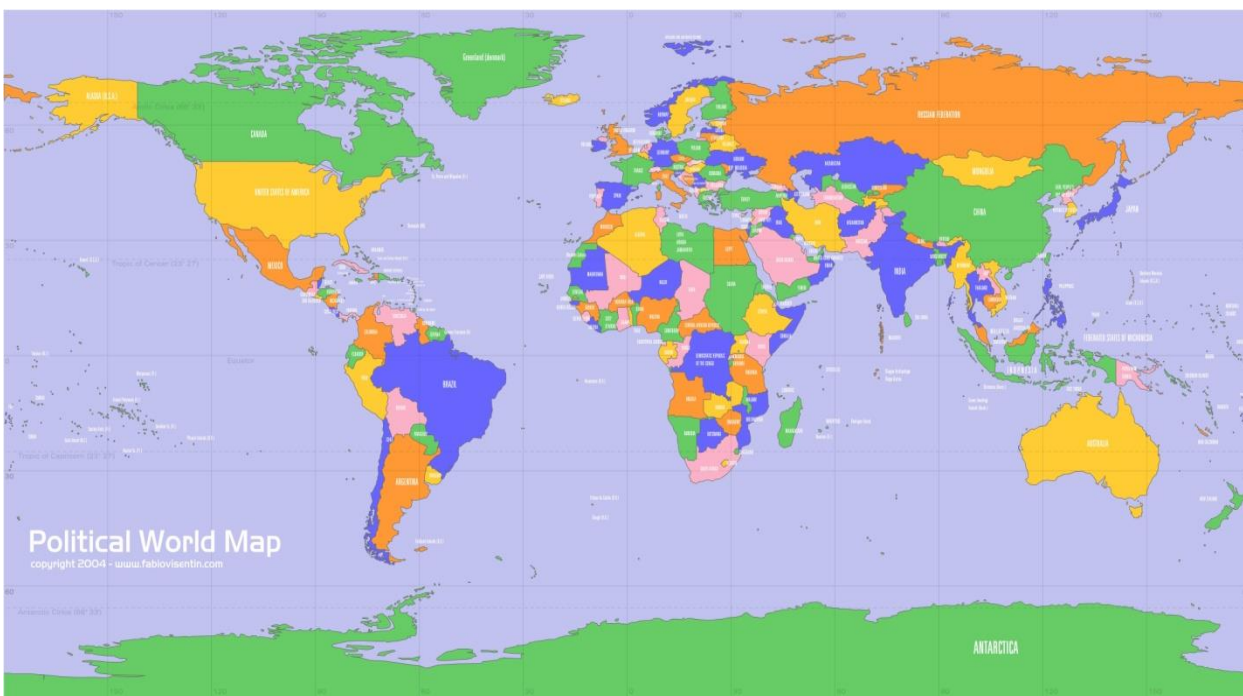
Amaliy mashg'ulot topshiriqlari:

1. Maruza va adabiyotlardan foydalanib amaliy mashg'ulot daftariga jahon siyosiy kartasi haqida xaqida yozma tavsif bering.
2. Atlasdan foydalanib, yozuvsiz kartaga Jahon siyosiy kartasini chizing.
3. Jahon siyosiy kartasining shakllanish bosqichlari chizmasini ishleng va uni o'rganib chiqing.
4. Jahon siyosiy kartasidagi miqdor va sifat o'zgarishlariga tavsif bering
5. So'nggi yillarda jahon siyosiy haritasida yuz bergan o'zgarishlar xaqida daftarga yozma tavsif bering
6. Dunyo siyosiy xaritasini taxlil qiling. Unda maydoni yirik, o'rta va kichik davlatlar guruhini ajrating. Siyosiy xaritadagi davlatlarning iqtisodiy imkoniyatlari haqida fikr yuriting

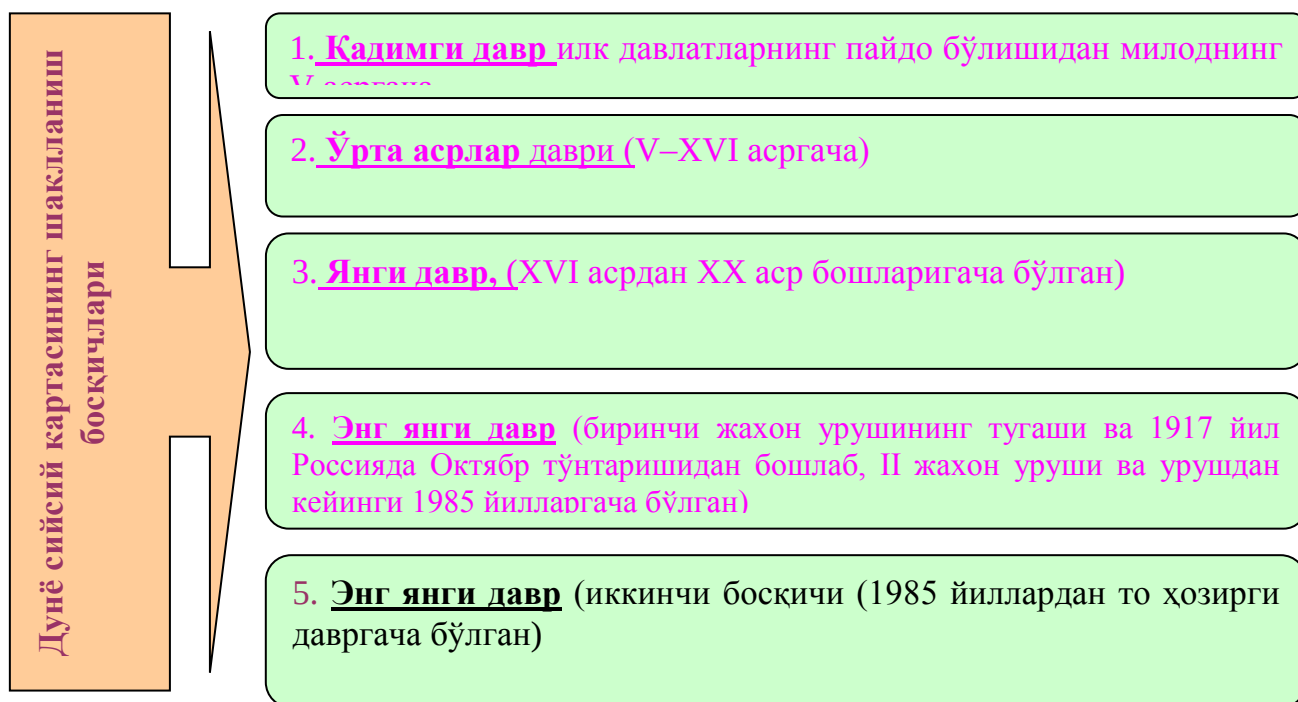
Mavzu yuzasidan quyidagi savollarga javob bering.

1. Dunyo siyosiy xaritasining o'zgarishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarga ta'rif bering.
2. Siyosiy xaritaning shakllanishidagi asosiy bosqichlarni ta'riflang.
3. Dunyo mamlakatlari davlat tuzumiga ko'ra qanday guruhlariga ajratiladi?
4. Monarxiya va respublika nima? Ularning qanday farqlari bor?
5. Unitar va federativ davlatlar deganda qanday davlatlar tushiniladi?
6. Dunyoning kuchli ettilik davlatlariga ta'rif bering.

Jahon siyosiy kartasi

Dunyo siyosiy kartasi shakllanishi 5 davrga ajraladi:

Adabiyotlar ro'yxati:

- 1.Martin Jones, Rhys Jones, Michael Woods. An introduction to political geography: space, place and politics. Routledge. London and New-York. 2004. ISBN 0-203-62697-4, ISBN 0-203-663084-X.
- 2.Golubchik M.M. Politicheskaya geografiya mira. Ucheb. Posob. Smolensk,1998.

Qo'shimcha adabiyotlar

- 3.O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 6-son, 70-modda.
- 4.Mirziyoev Sh.M.Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.- T.:O'zbekiston, 2017.
- 5.Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.- T O'zbekiston 2017.
- 6.Mangeym D., Rich R.K. Politologiya: metody i issledovaniya. M., 1999.

Internet saytlar:

- 7.www.Ziyo.net.

2-Amaliy mashg'ulot: Jahon mamlakatlarining siyosiy-hududiy tarkibi bo'yicha jadvallar tuzish.(4-soat)

Mazkur amaliy mashg'ulotning maqsadi: Talabalarda dunyo siyosiy xaritasini siyosiy-hududiy tarkibi va rivojlanishdagi shart –sharoitlar xaqida bilim va ko'nikmalarini shakllantirish

Tayanch atamalar va iboralar: siyosiy-hududiy tarkibi, Siyosiy kuchlar, makro siyosiy geografik o'rin, mezo siyosiy geografik o'rin, mikro siyosiy geografik o'rin, ma'muriy-siyosiy chegaralari, davlat chegaralari, davlat tuzumi, Siyosiy ma'muriy tuzilma

Ish uchun kerakli jixozlar: Dunyo siyosiy kartasi,amaliy mashg'ulot daftari,yozuvsiz karta

Amaliy mashg'ulot topshiriqlari:

- 1.Ma'ruza va adabiyotlardan foydalanib amaliy mashg'ulot daftariga Jahon mamlakatlarining siyosiy-hududiy tarkibi bo'yicha yozma tavsif bering
 - 2.Amaly mashg'ulot daftariga davlat tuzilish chizmasini ishleng
 - 3.Dunyo mamlakatlarini turli belgilariga ko'ra guruhlashtirish.
 - 4.Geografik o'rin xususiyatlariga ko'ra guruhlashtirish.
 - 5.Iqtisodiy rivojlanish darajasiga ko'ra dunyo mamlakatlarini guruhlarga ajratish
 - 6.Quyida berilgan jadvallarni daftarga ishleng va taxlil qiling.
- A)** Maydoni 1 mln.kv.km.dan ortiq bo'lgan davlatlarni quyidagi jadvalda aks ettiring.

Mamlakat nomi	Siyosiy partiyalari	Qaysi qitoadada joylashgan	Davlat tuzimi

B)Chegaraning katta qismi dengizga tutash mamlakatlarning 30 tasini jadvalda aks ettiring.

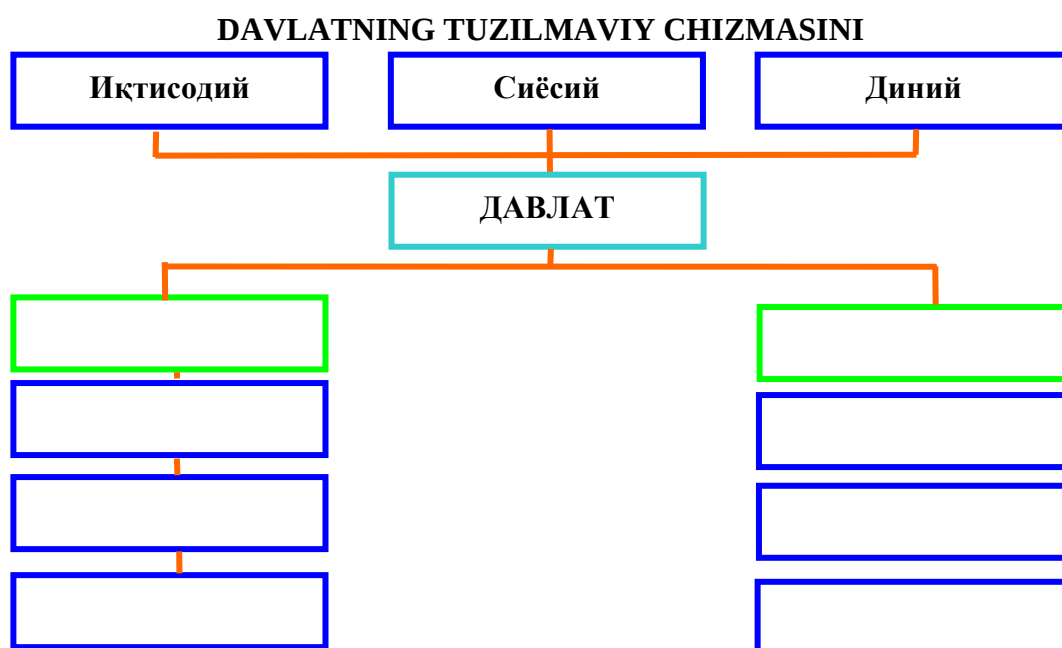
Mamlakat nomi	Siyosiy partiyalari	Maydoni	Aholisi

V) Dengizga tutash bo'lmagan mamlakatlarning 30 tasini jadvalda aks ettiring.

Mamlakat nomi	Siyosiy partiyalari	Maydoni	Aholisi

G) Orollarda joylashgan mamlakatlarning 30 tasini jadvalda aks ettiring

Mamlakat nomi	Siyosiy partiyalari	Maydoni	Aholisi

Adabiyotlar ro'yxati:

1.Martin Jones, Rhys Jones, Michael Woods. An introduction to political geography: space, place and politics. Routledge. London and New-York. 2004. ISBN 0-203-62697-4, ISBN 0-203-663084-X.

2.Golubchik M.M. Politicheskaya geografiya mira. Ucheb. Posob. Smolensk,1998.

Qo'shimcha adabiyotlar

3.O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 6-son, 70-modda.

4.Mirziyoev SH.M.Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.- T.:O'zbekiston, 2017.

5.Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.- T O'zbekiston 2017.

6.Mangeym D., Rich R.K. Politologiya: metody i issledovaniya. M., 1999.

Internet saytlar:

7.www.Ziyo.net.

3-Amaliy mashg'ulot: Jahon mamlakatlarini davlat hududi shakliga ko'ra turlarga (orol, yarimorol, uzunchoq, eksklav, anklav, kompakt) ajratish (4-soat)

Mazkur amaliy mashg'ulotning maqsadi: Talabalarda Jahon mamlakatlarini davlat hududi shakliga ko'ra turlari (orol, yarimorol, uzunchoq, eksklav, anklav, kompakt) xaqida bilim va ko'nikmalarini shakllantirish

Tayanch atamalar va iboralar: Orol, Yarim orol, Anklav, eksklav, siyosiy-hududiy tarkibi, ma'muriy-siyosiy chegaralari,davlat chegaralari, davlat tuzumi,Siyosiy ma'muriy tuzilma

Ish uchun kerakli jixozlar: Dunyo siyosiy kartasi,amaliy mashg'ulot daftari,yozuvsiz karta,chizma

Amaliy mashg'ulot topshiriqlari:

1.Ma'ruza va adabiyotlardan foydalanib, aaliy mashg'ulot daftariga Jahon mamlakatlarini davlat hududi shakliga orol, yarimorol, uzunchoq, eksklav, anklav, xududlariga tavsif yozish

2. Jahon mamlakatlarini davlat hududi shakligaga doir jadvalni to'ldiring.

Mamlakat nomi	Joylashgan xududi	Maydoni	Aholisi	davlat hududi shakli
---------------	-------------------	---------	---------	----------------------

3. To'ldirilgan jadvaldan foydalanib, Jahon mamlakatlarini xududining kattalii bo'yicha guruxlarga ajratish va taxlil qilish.

4. Jadvalga Jahon mamlakatlarini davlat hududi shakliga ko'ra turlarga ajrating

Mamlakat nomi	Joylashgan materigi	orol	Yarim orol	davlat boshqaruv shakli
---------------	---------------------	------	------------	-------------------------

5.Amaliy mashg'ulot daftariga Farg'ona vodiysidagi eksklav, anklav xududlar xaqida yozma tavsif berish

6.

Adabiyotlar ro'yxati:

1.Martin Jones, Rhys Jones, Michael Woods. An introduction to political geography: space, place and politics. Routledge. London and New-York. 2004. ISBN 0-203-62697-4, ISBN 0-203-663084-X.

2.Golubchik M.M. Politicheskaya geografiya mira. Ucheb. Posob. Smolensk,1998.

Qo'shimcha adabiyotlar

- 3.O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 6-son, 70-modda.
- 4.Mirziyoyev SH.M.Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.- T.:O'zbekiston, 2017.
- 5.Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.- T O'zbekiston 2017.
- 6.Mangeym D., Rich R.K. Politologiya: metodы i issledovaniya. M., 1999.

Internet saytlar:

- 7.www.Ziyo.net.

4-Amaliy mashg'ulot: Jahonning yetakchi yettilik davlatlarining siyosiy-hududiy tuzilishi va geosiyosiy xolatini tahlil qilish(4-soat)

Mazkur amaliy mashg'ulotning maqsadi: Talabalarda Jahonning yetakchi yettilik davlatlarining siyosiy-hududiy tuzilishi xaqida bilim va ko'nikmalarini shakllantirish

Tayanch atamalar va iboralar: siyosiy-hududiy tuzilma, yettilik davlatlari, geografik o'rin, ma'muriy-siyosiy chegaralari, davlat chegaralari, davlat tuzumi, Siyosiy ma'muriy tuzilma

Ish uchun kerakli jixozlar: Dunyo siyosiy kartasi,amaliy mashg'ulot daftari,yozuvsiz karta,chizma

Amaliy mashg'ulot topshiriqlari:

- 1.Ma'ruza va dabiyyotlardan foydalanib, amalmy mashg'ulot daftariga Jahonning yetakchi yettilik davlatlarining siyosiy-hududiy tuzilishi xaqida yozma tavsif bering va geosiyosiy xolatini tahlil qilish
- 2.Jahonning yetakchi yettilik davlatlarining davlat boshqaruv shakillarini o'rganib chiqish
3. Jahonning yetakchi yettilik davlatlarining jaxonning siyosiy maydonida va iqtisodiyotda tutgan o'rnini o'rganib chiqish
4. Lotin Amerikasidagi yetakchi mamlakatlar Amerika Qo'shma SHTatlari va Kanadaning ma'muriy-hududiy tuzilishini o'rganib chiqing va quyidagi AQSH sxemani to'ldiring.
5. Ma'ruza va dabiyyotlardan foydalanib, amalmy mashg'ulot daftariga Yevropadagi yetakchi davlatlar Germaniya, Buyuk Britaniya, Frantsiya, Italiya mamlakatlarini siyosiy-xududiy va iqtisodiy tuzilmasiga tavif berish
6. Ma'ruza va dabiyyotlardan foydalanib, amalmy mashg'ulot daftariga Yaponiyani siyosiy-xududiy va iqtisodiy tuzilmasiga tavif berish

Amerika Qo'shma Shtatlarining ma'muriy-hududiy tuzilishi

AQSH shtatlari nomini aniqlang

Adabiyotlar ro'yxati:

- 1.Martin Jones, Rhys Jones, Michael Woods. An introduction to political geography: space, place and politics. Routledge. London and New-York. 2004. ISBN 0-203-62697-4, ISBN 0-203-663084-X.
- 2.Golubchik M.M. Politicheskaya geografiya mira. Ucheb. Posob. Smolensk,1998.

Qo'shimcha adabiyotlar

- 3.O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 6-son, 70-modda.
- 4.Mirziyoev SH.M.Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.- T.:O'zbekiston, 2017.
- 5.Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.- T O'zbekiston 2017.
- 6.Mangeym D., Rich R.K. Politologiya: metody i issledovaniya. M., 1999.

Internet saytlar:

- 7.www.Ziyo.net.

5-Amaliy mashg'ulot: Dunyo siyosiy xaritasidagi "Og'riq nuqtalar"ni siyosiy-geografik tahlil qilish(4-soat)

Mazkur amaliy mashg'ulotning maqsadi: Dunyo siyosiy xaritasidagi "Og'riq nuqtalar"ni siyosiy-geografik xususiyatlari xaqida bilim va ko'nikmalarini shakillantirish

Tayanch atamalar va iboralar: og'riq nuqtalar, siyosiy-hududiy tuzilma, terrorizm, Ekstimiktk xarakatlar, geografik o'rin, ma'muriy-siyosiy chegaralar, davlat chegaralari, davlat tuzumi, Siyosiy ma'muriy tuzilma

Ish uchun kerakli jixozlar: Dunyo siyosiy kartasi,amaliy mashg'ulot daftari,yozuvsiz karta,chizma

Amaliy mashg'ulot topshiriqlari:

- 1.Ma'ruza va adabiyotlardan foydalanib amaliy mashg'ulot daftariga Dunyo siyosiy xaritasidagi "Og'riq nuqtalar"ni siyosiy-geografik xususiyatlari xaqida yozma tavsif berish
2. Dunyo siyosiy xaritasidagi "Og'riq nuqtalar"ni vujudga keltiruvchi omillar –diniy va xududiy qarama-qarshiliklar, ekologik muommalarni o'rganib chiqish

3. Dunyo siyosiy xaritasidagi “Og’riq nuqtalar Ukraina, Yaqin Sharq-Suriya mintaqalarini taxlil qilish
4. Rossiya va AQSH munosabatlari va unda vujudga kelayotgan muommolar xaqida daftarga yozma tavsif yozish
5. Bugungi Dunyo siyosiy xaritasidagi “Og’riq nuqtalar sifatida e’tirof etilayotgan Shimoliy Koreyadagi yadroviy qurollar sinovi va dunyo mamlakatlarining munosabatlari o’rganib chiqish va taxlil qilish.
6. Dunyo siyosiy xaritasidagi ekologik muommolar keskin tus olgan xududlar xaqida yozma tavsif berish.

Adabiyotlar ro’yxati:

1. Martin Jones, Rhys Jones, Michael Woods. An introduction to political geography: space, place and politics. Routledge. London and New-York. 2004. ISBN 0-203-62697-4, ISBN 0-203-663084-X.
2. Golubchik M.M. Politicheskaya geografiya mira. Ucheb. Posob. Smolensk, 1998.

Qo’shimcha adabiyotlar

3. O’zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo’yicha Harakatlar strategiyasi to’g’risida. O’zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to’plami, 2017 y., 6-son, 70-modda.
4. Mirziyoyev SH.M. Erkin va farovon, demokratik O’zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.- T.: O’zbekiston, 2017.
5. Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.- T O’zbekiston 2017.
6. Mangeym D., Rich R.K. Politologiya: metody i issledovaniya. M., 1999.

Internet saytlar:

7. www.Ziyo.net.

6-Amaliy mashg’ulot: Dunyo mintaqalarining siyosiy xaritasini tahlil qilish (2-soat)

Mazkur amaliy mashg’ulotning maqsadi: Dunyo mintaqalarining siyosiy xaritasini xaqida bilim va ko’nikmalarini shakllantirish

Tayanch atamalar va iboralar: mintaq, siyosiy xarita, siyosiy-hududiy tuzilma, chegara, geografik o’rin, ma’muriy-siyosiy chegaralar, davlat chegaralari, davlat tuzumi, Siyosiy ma’muriy tuzilma

Ish uchun kerakli jixozlar: Dunyo siyosiy kartasi, jadval, amaliy mashg’ulot daftari, yozuvsiz karta, chizma,

Amaliy mashg’ulot topshiriqlari:

1. Ma’ruza va adabiyotlardan foydalanib amaliy mashg’ulot daftariga Dunyo siyosiy xaritasidagi mintaqalar Yevropa, Xorijiy Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasi, Avstraliya va Okeaniya makro mintaqalar xaqida yozma tavsif berish.
2. Berilgan jadvaldan foydalanib, Dunyo mintaqalaridagi davlatlarning tuzumi, boshqaruv shakillarini taxlil qilish.
3. Dunyo mintaqalarining joylashuv jadvalini to’ldirish

Dunyo mintaqalari	Davlatlar nomi	maydoni	axolisi	davlat boshqaruv shakli

4. Dunyo mintaqalari – Yevropa va Xorijiy Osiyo mintaqasining geosiyosiy salohiyati va jaxon xo’jaligida tutgan o’rni xaqida daftarga yozma tavsif berish
5. Dunyo xo’jaligida Afrika, Lotin Amerikasini qiyosiy taqqoslash

6. Dunyo siyosiy xaritasida Avstraliya va Okeaniya makro mintaqalarini taxlil qilish.

Adabiyotlar ro'yxati:

1.Martin Jones, Rhys Jones, Michael Woods. An introduction to political geography: space, place and politics. Routledge. London and New-York. 2004. ISBN 0-203-62697-4, ISBN 0-203-663084-X.

2.Golubchik M.M. Politicheskaya geografiya mira. Ucheb. Posob. Smolensk,1998.

Qo'shimcha adabiyotlar

3.O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 6-son, 70-modda.

4.Mirziyoev SH.M.Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.- T.:O'zbekiston, 2017.

5.Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.- T O'zbekiston 2017.

6.Mangeym D., Rich R.K. Politologiya: metody i issledovaniya. M., 1999.

«Siyosiy geografiya va Geosiyosat» fanidan slaydlar (tarqatma materiallar)

Jahon mamlakatlarining siyosiy-geografik tuzilishi

№		Davlat nomi	Maydoni m, km ²	Aholisi, mln,kishi	Aholi zichligi, 1 km ²	Prognoz		YaIM mln. \$	Pul birligi	Poytaxti	Davlat tuzumi	Boshqaruv shakli
						2025 yil	2050y il					
Afrika												
	I.	Shimoliy Afrika	8525244	193	23	253	310					
1	1	Jazoir	2381741	34	14	43	56	17,8	Dinor	Jazoir	Prezident respublikasi	Prezident
2	2	Misr	1001450	73	73	96	118	316300	Funt	Qohira	Prezidentlik respublikasi	Prezident
3	3	Gʻarbiy Saxara	266000	0,5	2	0,80	0,90		Pesta	El-Ayun	Prezident respublikasi	Prezident
4	4	Liviya	1759540	6	4	8	10	37480	Dinor	Tripoli	Jumhuriyat	Muammar Kadafi
5	5	Marokash	446550	32	71	39	45		Dirham	Rabot	Konstitutsion monarxiya	Qirol
6	6	Sudan	2505813	39	15	54	72	76190	Dinor	Xartum	Respublika	Prezident
7	7	Tunis	164150	10	62	12	13		Dinor	Tunis	Prezident respublikasi	Prezident
	II.	Gʻarbiy Afrika	6141634	283	46	419	616	891389				
8	1	Benin	112622	9	80	15	23	8338	Frank	Porto-Novo	Respublika	Prezident
9	2	Burkina-Faso	274122	15	54	24	38	15740	Frank	Uagadugu	Respublika	Prezident
10	3	Gambiya	10402	2	134	2	3	2799	Dalas	Banjul	Respublika	Prezident
11	4	Gana	238305	23	96	33	48	48270	Sedi	Akkra	Prezidentlik respublikasi	Prezident
12	5	Gvineya	245857	10	41	16	25	19500	Frank	Konakri	Respublika	Prezident
13	6	Gvineya-Bisau	36125	1,7	47	3	5	1250	Pyeso	Bisau	Respublika	Davlat kengashi
14	7	Kabo-Verde	4033	0,50	122	1	1	585480	Eskudo	Praya	Respublika	Prezident
15	8	Kot-d-Ivuvar	322463	20	63	27	36	24780	Frank	Yamasukro	Prezidentlik respublikasi	Prezident
16	9	Liberiya	11370	4	34	7	13	2903	Dollar	Monraviya	Respublika	Davlat kengashi
17	10	Mavritaniya	1030700	3	3	5	6	5534	Ugiya	Nuakshot	Islom respublikasi	Prezident
18	11	Mali	1240142	12	10	21	34	11000	Frank	Bamako	Respublika	Prezident
19	12	Niger	1267000	14	11	26	53	9716	Frank	Niamey	Respublika	Prezident
20	13	Nigeriya	923768	144	156	205	282	125700	Nayra	Abuja	Respublika	Prezident
21	14	Senegal	196200	12,4	63	18	25	18360	Frank	Dakar	Respublika	Prezident
22	15	Syerra-Leone	71740	5,3	74	8	11	3335	Leone	Fritaun	Harbiy tartib	Muaqqat Mil. Boshq. kengashi
23	16	Togo	56785	6,6	116	10	14	8684	Frank	Lome	Respublika	Prezident
	III.	Sharqiy Afrika	6484105	294	46	439	650	138944,17				
24	1	Burundi	27834	8.5	306	15	28	4001	Frank	Bujumbura	Respublika	Prezident
25	2	Jibuti	23200	0.8	36	1	2	1570	Frank	Jibuti	Prezidentlik	Prezident

											respublikasi	
26	3	Zambiya	752614	12	15	15	18	9409	Kvacha	Lusaka	Prezident respublikasi	Prezident
27	4	Zimbabwe	390300	13	34	16	19	24370	Dollar	Xarare	Prezident respublikasi	Prezident
28	5	Keniya	582600	37	64	51	65	34680	Funt	Nayrobi	Prezidentlik respublikasi	Prezident
29	6	Komor orollari	2170	0.70	318	1.00	1.50	469.7	Frank	Moroni	Prezidentlik respublikasi	Prezident
30	7	Mavrikiy	2040	1.30	618	1.40	1.50	15680	Rupiya	Port -Lui	Respublika	Prezident
31	8	Madagaskar	587041	18	31	28	42	14560	Frank	Antananariv u	Respublika	Prezident
32	9	Mayotta	374	0.20	524	0.5	0.6	501800	Frank	Mamotsu	Dengizorti hudud	Fransiya Prezidenti
33	10	Malavi	118484	12	110	21	31	8581	Kvacha	Lilongve	Prezident respublikasi	Prezident
34	11	Mozambik	802000	20	25	28	37		Metikal	Maputu	Respublika	Prezident
35	12	Reyun'on	2502	0.80	319	1.0	1.1	4570	Frank	Sen-Deni	Fransiya dengizorti departamenti	Prefekt
36	13	Ruanda	26340	9.3	355	15	22	10430	Frank	Kigali	Respublika	Prezident
37	14	Seyshel orollari	405	0.10	190	0.10	0.16	632580	Rupiya	Viktoriya	Respublika	Prezident
38	15	Somali	637657	9.1	14	15	26	4597	Shilling	Mogadisho	Respublika	Prezident
39	16	Tanzaniya	945050	39	41	57	82	23710	Shilling	Dodoma	Prezident respublikasi	Prezident
40	17	Uganda	236600	29	118	56	117	39390	Shilling	Kampala	Respublika	Prezident
41	18	Eritreya	125000	4.9	41	7.7	12	4154	Bir	Asmera	Respublika	Prezident
42	19	Efiopiya	1221894	77	70	109	146	54890	Bir	Addis- Abeba	Respublika	Prezident
	IV.	Markaziy Afrika										
43	1	Angola	1246700	16	13	26	43	23170	Kvanza	Luanda	Respublika	Bir palatali parlament
44	2	Gabon	267667	1,3	5	1,7	2,1	7966	Frank	Librevil	Prezident respublikasi	Prezident
45	3	Kamerun	475440	18	38	26	33	30170	Frank	Yaunde	Prezident respublikasi	Prezident
46	4	Kongo	342000	3,8	11	6	10	2450	Frank	Brazzavil	Respublika	Prezident
47	5	Kongo Demokratik Respublikasi	2345410	63	27	108	187		Zoir	Kinshasa	Prezidentlik respublikasi	Prezident
48	6	San Tome va Prinsipi	964	0,20	161	0,2	0,3	211080	Dobra	San-Tome	Respublika	Prezident
49	7	MAR	199436	4,3	7	5,8	7,6	4248	Frank	Bangi	Prezidentlik respublikasi	Prezident
50	8	Chad	1284000	11	8	18	29	15660	Frank	Njamena	Respublika	Prezident
51	9	Ekvatorial Gvineya	28051	0,5	18	0,8	1,2	1551	Ekvele	Malabo	Prezident respublikasi	Prezident
	V.	Janubiy Afrika										
52	1	Botsvana	582	1,8	3	1,7	1,7	15050	Pula	Gabarone	Respublika	Prezident

53	2	Lesoto	30355	1,8	59	1,7	1,6	5892	Lotin	Maseru	Konstitutsion monarxiya	Qirol
54	3	Namibiya	824269	2,1	3	2,6	3,0	14760	Rend	Vindxuk	Respublika	Prezident
55	4	Svazilend	17363	1,1	65	1,0	0,8	6018	Lilongen	Mbabane	Konstitutsion monarxiya	Qirol
56	5	JAR	1223410	48	39	52	55	491400	rand	Pretoriya	Respublika	Prezident
Amerika												
	I.	Shimoliy Amerika										
57	1	Kanada	9970610	33	3	38	42	102300	Dollar	Ottava	Parlamentar federatsiya	Premyer-Ministr
58	2	AQSH	9363200	302	31	349	420	11750000	Dollar	Vashington	Federativ respublika	Prezident
	II.	Markaziy Amerika										
59	1	Beliz	22963	0,3	14	0,4	0,6	1885	Dollar	Belmopan	Monarxiya	Britaniya monarxi
60	2	Gvatemala	108889	13	123	20	28	59470	Ketsal	Gvatemala	Prezidentlik respublikasi	Prezident
61	3	Gonduras	112100	7,1	63	10	12	18790	Lempira	Tegusigalpa	Prezidentlik respublikasi	Prezident
62	4	Kosta-Rika	51100	4,5	88	5,6	6	37970	Kalon	San-Xose	Prezidentlik respublikasi	Prezident
63	5	Meksika	1958201	107	54	125	132	1006	Pyeso	Mexiko	Federativ respublika	Prezident
64	6	Nikaragua	129494	5,6	43	7,5	9,8	12340	Kordoba	Managua	Respublika	Prezident
65	7	Panama	77100	3,3	44	4,2	5,0	20570	Balboa	Panama	Prezident respublikasi	Prezident
66	8	Salvador	21393	6,9	327	9,0	11,9	32350	Kalon	San-Salvador	Prezidentlik respublikasi	Prezident
	III.	Karib dengizi havzasi										
67	1	Antigua va Barbuda	442	0,10	195	0,10	0,16	769	Dollar	Sent-Djons	Konstitutsion monarxiya	britaniya monarxi
68	2	Antil orollari	960	0,20	248	0,2	0,2	2500	Florin	Villemstad	Muxtoriyat	Bosh vazir
69	3	Bagam orollari	13864	0,3	24	0,4	0,5	5295	Dollar	Nassau	B.Britaniya rahbarligidagi hamdo'stlik	Britaniya monarxi
70	4	Barbados	431	0,30	647	0,3	0,3	16400	Dollar	Brijaun	Monarxiya	General-gubernator
71	5	Gaiti	27750	9,0	323	11,5	14,3	12050	Gurd	Port-o-Prens	Respublika	Prezident
72	6	Gvadelupa	1780	0,50	274	0,5	0,5	3513	Frank	Baster	Fransiya dengizorti departamenti	Prefekt
73	7	Grenada	344	0,10	288	0,1	0,1	44750	Dollar	Sent-Jorjes	Konstitutsion monarxiya	General-gubernator
74	8	Dominika	754	0,10	93	0,1	0,1		Dollar	Rozo	Parlament respublika	Prezident
75	9	Dominikan	48442	9,4	192	11,9	14,7	55680	Pyeso	Santa-	Respublika	Prezident

		Respublikasi								Domingo		
76	10	Kuba	110860	11,2	101	11,5	10,8	33920	Pyeso	Gavana	Respublika	Davlat kengashi raisi
77	11	Martinika	1100	0,40	368	0,4	0,4	6117	Frank	Fort-de-Frans	Fransiya dengizorti departamenti	Prefekt
78	12	Puerto-Riko	9100	3,90	445	4,1	3,8	68950	Dollar	San-Xuan	AQSHning ma'muriy hudud birligi	AQSH Prezidenti
79	13	Sent-Vinsent va Grenada	389	0,10	286	0,10	0,10	900	Dollar	Kingstaun	Konstitutsion monarxiya	Britaniya monarxi
80	14	Sent-Krist va Nevis	261	0,05	180	0,10	0,10	342320	Dollar	Baster	Konstitutsion monarxiya	Britaniya monarxi
81	15	Sent-Lusiya	616	0,20	315	0,2	0,2	900	Dollar	Kastri	Konstitutsion monarxiya	Britaniya monarxi
82	16	Trinidad va Tabago	5130	1,40	270	1,5	1,6	11480	Dollar	Port-of-Speyn	Respublika	Prezident
83	17	Yamayka	10957	2,7	244	3,0		11130	Dollar	Kingston	Konstitutsion monarxiya	Britaniya monarxi
	IV.	Janubiy Amerika										
84	1	Argentina	2778417	39	14	46	54	483500	Pyeso	Buenos-Ayres	Respublika	Prezident
85	2	Boliviya	1098581	10	9	13	16	22330	Boliviano	Sukre	Respublika	Prezident
86	3	Braziliya	8511965	189	22	229		1492	Real	Brazilia	Federativ Respublika	Prezident
87	4	Venesuela	912100	28	30	35	42	145200	Bolivar	Karakas	Respublika	Prezident
88	5	Gayana	214969	0,8	4	0,8	0,6	2899	Dollar	Jorjtaun	Respublika	Prezident
89	6	Gviana	91000	0,2	2	0,3	0,4		Frank	Kayenna	Region	Fransiya Respublikasi Prefekti
90	7	Kolumbiya	1141748	46	41	56	62	281100	Pyeso	Bogota	Prezidentlik respublikasi	Prezident
91	8	Paragvay	406752	6,1	15	8	10	29930	Guarani	Asunson	Prezidentlik respublikasi	Prezident
92	9	Peru	1285215	28	22	34	39	155300	Nuevo sol	Lima	Respublika	Prezident
93	10	Surinam	163820	0,5	3	0,5	0,5	163820	Gulden yoki florin	Paramaribo	Respublika	Prezident
94	11	Urugvay	176200	3,3	19	3,5	3,6	49270	Pyeso	Montevideo	Respublika	Prezident
95	12	Chili	756626	17	22	19	20	169100	Pyeso	Santyago	Respublika	Prezident
96	13	Ekvador	283600	14	48	18	20	49510	Sukre	Kito	Respublika	Prezident
		Osiyo										
	I.	G'arbiy Osiyo										
97	1	Ozarbayjon	86600	8,6	99	10	12	30010	Manta	Baku	Respublika	Prezident
98	2	Armaniston	29800	3,0	101	3,4	3,4	136550	Dram	Yerevan	Demokratik respublika	Prezident
99	3	Bahrayn	695,15	0,80	1098	1,0	1,2	13010	Dinor	Manama	Monarxiya	Amir Shayx

100	4	Gruziya	69700	4,5	65	4,1	3,2	14450	Lari	Tbilisi	Prezidentlik respublikasi	Prezident
101	5	Isroil	20770	7,3	332	9,3	11,2	129000	Shekel	Tel-Aviv	Parlamentar respublika	Prezident
102	6	Iordaniya	89206	5,7	64	7,7	9,8	25500	Dinor	Ommon	Konstitutsion monarxiya	Podshoh
103	7	Iroq	434924	29	66	43	62	54400	Dinor	Bog'dod	Prezidentlik respublikasi	Prezident
104	8	Yaman	527970	22	42	37	58	16250	Rial	Sana	Respublika	Prezident
105	9	Qatar	11437	0,9	80	1,1	1,4	19490	Rial	Doxa	Mutlaq monarxiya	Amir
106	10	Kipr	9251	1,00	111	1,1	1,1	15710	Funt, lira	Nikosiya	Prezidentlik respublikasi	Prezident
107	11	Quvayt	17818	2,8	156	3,9	5,1	48000	Dinor	El-Quvayt	Konstitutsion monarxiya	Amir
108	12	Livan	10400	3,9	377	4,6	5,0	18830	Funt	Bayrut	Respublika	Prezident
109	13	BAA	83657	4,4	53	6,2	8,4	63670	Dirham	Abu-Dabi	Federatsiya	Amirlik
110	14	Ummon	306000	2,7	9	3,1	3,9	38090	Rial	Maskat	Mutlaq monarxiya	Sulton
111	15	Falastin	26000	4,00	666	6,2	8,8		Dinor	G'azo		
112	16	Saudiya Arabistoni	2200000	28	13	36	50	310200	Rial	Er-Riyod	Mutlaq teokratik monarxiya	Qirol
113	17	Suriya	185200	20	108	28	35	60440	Funt	Damashq	Prezidentlik respublikasi	Prezident
114	18	Turkiya	779452	74	94	88	89	508700	Lira	Anqara	Respublika	Prezident
	II.	Markaziy va Janubiy Osiyo										
115	1	Afg'oniston	652090	32	49	50	82	21,5	Afg'oni	Qobul	Islom davlati	Prezident
116	2	Bangladesh	143998	149	1035	190	231	275700	Taka	Dakka	Parlamentar respublika	Prezident
117	3	Butan	47000	0,9	19	1,1	1,3	2638	Ngultrum	TximpXu	Konstitutsion monarxiya	Qirol
118	4	Hindiston	3287732	1132	344	1391	1747	3319000	Rupiya	Dehli	Federativ Respublika	Prezident
119	5	Eron	1648000	71	43	88	100	516700	Rial	Tehron	Islom respublikasi	Prezident
120	6	Qozog'iston	2717300	16	6	17	17	118400	Tenge	Ostona	Prezident respublikasi	Prezident
121	7	Qirg'iziston	198500	5,2	26	6,6	8,1	8495	Som	Bishkek	Respublika	Prezident
122	8	Maldiv	300	0,30	1020	0,40	0,50	1391	Rupiya	Male	Prezident respublikasi	Prezident
123	9	Nepal	147181	28	189	36	43	39530	Rupiya	Katmandu		
124	10	Pokiston	796095	169	213	229	295	347300	Rupiya	Islomobod	Respublika	Prezident
125	11	Tojikiston	143100	7	50	9,4	11,4	7950	Somoniy	Dushanbe	Respublika	Prezident
126	12	Turkmaniston	488100	5	11	6,6	7,4	27600	Manta	Ashxabod	Prezident respublikasi	Prezident
127	13	O'zbekiston	448,9	27	59	33	37	47590	So'm	Toshkent	Respublika	Prezident
128	14	Shri-Lanka	65610	20	306	21	20	80580	Rupiya	Kolombo	Prezidentlik respublikasi	Prezident
	III.	Janubi-Sharqiy Osiyo										
129	1	Brunej	5765	0,40	65	0,5	0,6	6842	Dollar	Bandar-Seri-	Mustaqil Sulton	Sulton

										Begavan		
130	2	Sharqiy Timor	14925	1,0	70	1,7	3,0		Rupiya	Dili		
131	3	Vetnam	329600	85	257	104	117	227200	Dang	Xanoy	Respublika	Prezident
132	4	Indoneziya	1919400	232	122	271	297	827400	Rupiya	Jakarta	Unitar Respublika	Prezident
133	5	Kambodja	181035	14,4	79	20	26	26990	Riyel	Pnompen	Konstitutsion monarxiya	Qirol
134	6	Laos	236800	5,9	25	9	12	11280	Kil	Ventyan	Respublika	Prezident
135	7	Malayziya	332,8 ming	27	82	35	41	229300	Ringgit	Kuala-Lumpur	Konstitutsion monarxiya	Qirol
136	8	Myanma	676577	50	74	55	59	105400	Chja	Yangon	Respublika	Bosh vazir
137	9	Singapur	622	4,60	6785	5,3	5,3	120900	Dollar	Singapur	Respublika	Prezident
138	10	Tailand	513115	66	128	70	69	524800	Bat	Bangkok	Konstitutsion monarxiya	Qirol
139	11	Filippin	299765	89	296	120	150	430600	Pyeso	Manila	Prezident respublikasi	Prezident
	IV.	Sharqiy Osiyo										
140	1	Xitoy	9597000	1318	138	1476	1437	7262000	Yuan	Pekin	Sotsialistik Davlat	XXR raisi
141	2	Shimoliy Koreya	120538	23	193	26	26	40000	Vona	Pxenyan	Suveren Sotsialistik Davlat	Prezident
142	3	Janubiy Koreya	98480	49	487	49	42	92500	Vona	Seul	Respublika	Prezident
143	4	Mongoliya	1566000	2,6	2	3,1	3,4	5332	Tugrik	Ulan-Bator	Respublika	Prezident
144	5	Tayvan	36002	23	636	23	19	576200	Dollar	Taybey	Respublika	Prezident
145	6	Yaponiya	377535	128	338	119	95	3745000	Yena	Tokio	Konstitutsion monarxiya	Imperator
Yevropa												
	I.	Shimoliy Yevropa										
146	1	Buyuk Britaniya	244100	61	251	66	69	1782000	Funt-sterling	London	Parlamentar monarxiya	Qirol (Qirolicha)
147	2	Daniya	43075	5,5	127	5,6	5,5	174400	Krona	Kopengagen	Konstitutsion monarxiya	Qirolicha
148	3	Irlandiya	70,3	4,4	62	4,9	5,1	126400	Funt	Dublin	Respublika	Prezident
149	4	Islandiya	103000	0,3	3	0,3	0,4	9373	Krona	Reykjavik	Parlamentar respublika	Prezident
150	5	Latviya	63700	2,3	35	2,2		26530	Lat	Riga	Respublika	Prezident
151	6	Litva	65200	3,4	52	3,1	2,9	45230	Lit	Vilnyus	Respublika	Prezident
152	7	Norvegiya	387000	4,7	12	5,2	5,8	183000	Krona	Oslo	Konstitutsion monarxiya	Monarx
153	8	Finlandiya	338145	5,3	16	5,6	5,7	151200	Yevro	Xelsinki	Parlamentar respublika	Prezident
154	9	Shvetsiya	449964	9,1	20	10	11	255400	Krona	Stokgolm	Konstitutsion monarxiya	Monarx
155	10	Estoniya	4500	1,3	30	1,20		19230	Krona	Tallin	Respublika	Prezident
	II.	G'arbiy Yevropa										
156	1	Avstriya	83500	8,3	99	8,8	9,0	225900	Yevro	Vena	Federativ Respublika	Prezident
157	2	Belgiya	30500	11	348	11	11	316200	Yevro	Bryussel	Konstitutsion	Bosh vazir

											monarxiya	
158	3	Germaniya	357041	82	230	80	71	2362000	Yevro	Berlin	Federativ Respublika	Prezident
159	4	Lixtenshteyn	157	0,04	221	0,04	0,04	870	Frank	Vadus	Konstitutsion monarxiya	Knyaz
160	5	Lyuksemburg	2,6 ming	0,50	180	0,5	0,6	27270	Yevro	Lyuksemburg	Konstitutsion monarxiya	Buyuk Lyuksemburg gertsogi
161	6	Monako	1,95	0,030	33104	0,04	0,04	940	Yevro	Monako	Konstitutsion monarxiya	Knyaz
162	7	Niderlandiya	41548	16,4	394	17	17	481100	Yevro	Amsterdam	Konstitutsion monarxiya	Monarx
163	8	Fransiya	551000	62	112	66	70	1737000	Yevro	Parij	Prezident Respublika	Prezident
164	9	Shveysariya	41288	7,5	182	8,1	8,1	251900	Frank	Bern	Federativ Respublika	Prezident
	III.	Sharqiy Yevropa										
165	1	Belorus	207600	9,7	47	9,0	7,8	70500	Rubl	Minsk	Prezident respublika	Prezident
166	2	Bolgariya	110912	7,7	69	6,6	5,0	61630	Lev	Sofiya	Prezidentlik respublika	Prezident
167	3	Vengriya	93032	10,1	108	9,6	8,9	149300	forint	Budapesht	Parlamentar respublika	Prezident
168	4	Moldaviya	33700	4,0	118	3,7	3,0	8581	Ley	Kishinev	Respublika	Prezident
169	5	Polsha	312683	38,1	122	37	31	463000	Zlotiy	Varshava	Respublika	Prezident
170	6	Rossiya	17075000	142	8	129	109	1408000	Rubl	Moskva	Federativ respublika	Prezident
171	7	Ruminiya	237500	22	90	20	17	171500	Ley	Buxarest	Respublika	Prezident
172	8	Slovakiya	49035	5,4	110	5,2	4,7	78890	Krona	Bratislava	Respublika	Prezident
173	9	Ukraina	603700	47	77	42	33	299100	Griwna	Kiyev	Respublika	Prezident
174	10	Chexiya	78864	10,3	131	10,2	9,4	172200	Krona	Praga	Respublika	Prezident
	IV.	Janubiy Yevropa										
175	1	Albaniya	28748	3,2	110	3,5	3,5	17460	Lek	Tirana	Demokratik respublika	Bir palatali parlament
176	2	Andorra	465	0,10	173	0,1	0,1	2113	Yevro	Andorra – la-Velya	Suveren-Parlament knyazligi	Fransiya Prezidenti va Ispaniya yepiskopi
177	3	Bosniya va Gersegovina	51129	3,8	75	3,7	3,1	26210	Dinor, Yevro	Sarayevo	Prezident respublika	Prezident
178	4	Gretsiya	131957	11,2	85	11	11	226400	Yevro	Afina	Respublika	Prezident
179	5	Ispaniya	504,70	45	90	46	44	937600	Yevro	Madrid	Konstitutsion monarxiya	Qirol
180	6	Italiya	311230	59	197	59	56	1609000	Yevro	Rim	Parlamentar respublika	Prezident
181	7	Makedoniya	25713	2,0	80	2,0	1,7	14400	Dinor	Skopje	Respublika	Prezident
182	8	Malta	316	0,40	1288	0,4	0,3	7223	Lira	Valetta	Respublika	Prezident
183	9	Portugaliya	91985	10,7	116	10,4	9,3	188700	Yevro	Lissabon	Respublika	Prezident
184	10	San-Marino	61	0,03	508	0,04	0,04	1000	Yevro	San-Marino	Respublika	Prezident
185	11	Serbiya	88361	9,5	108	9,6	9,3	43,46	Dinor	Belgrad	Parlamentar respublika	Prezident

								mlrd.				
186	12	Sloveniya	20250	2,0	99	2,0	1,9	39410	Tolar	Lyublyana	Respublika	Prezident
187	13	Xorvatiya	56538	4,4	79	4,3	3,8	50330	Kuna	Zagreb	Parlamentar respublika	Prezident
188	14	Chernogoriya	13,8 ming	0,6	45	0,6	0,6		Yevro	Podgoritsa	Demokratik davlat	Prezident
Avstraliya va Okeaniya												
189	1	Avstraliya	7682300	21	3	25	28	61700	Dollar	Kanberra	Federal-parlamentar	Britaniya monarxi
190	2	Vanuatu	14800	0,2	19	0,4	0,5	5788	Vatu	Port-Liva	Respublika	Prezident
191	3	Guam	541	0,20	315	0,2	0,3	3200	Dollar	Aganya	O'z-o'zini boshqarish	Gubernator
192	4	G'arbiy Samao	2831	0,20	66	0,2	0,2	1008	Tala	Apia	Konstitutsion monarxiya	
193	5	Kiribati	811	0,10	132	0,1	0,2		Dollar	Bayriki	Respublika	Britaniya Qirolchasi
194	6	Marshal orollari	181,3	0,10	370	0,10	0,10	94400	Dollar	Majuro	Respublika	Prezident
195	7	Mikroneziya	702	0,10	154	0,10	0,10	216	Dollar	Palikir	Federativ respublika	Prezident
196	8	Nauru	21	0,01	667	0,02	0,02	75000	Dollar	Yaren	Respublika	Prezident
197	9	Yangi Zelandiya	268680	4,2	15	4,7	5,0	92510	Dollar	Vellington	Konstitutsion monarxiya	Britaniya monarxi
198	10	Yangi Koledoniya	19100	0,2	13	0,3	0,4	3158	Frank	Numea	Fransiya mulki	Oliy komissar
199	11	Palau	508	0,02	44	0,02	0,03	182700	Dollar	Koror	Prezidentlik respublika	Prezident
200	12	Papua-Yangi Gvineya	462840	6,3	14	8,6	11,2	11900	Kinaa	Port-Morsbi	Konstitutsion monarxiya	Monarx
201	13	Polineziya	4200	0,3	65	0,3	0,4	4580	Afrika Franki	Payesti	Fransiya dengizorti avtonom hududi	Oliy komissar
202	14	Solomon	28370	0,5	17	0,7	1,0	866	Dollar	Xaniara	Konstitutsion monarxiya	Britaniya monarxi
203	15	Tonga	748	0,1	135	0,1	0,1	258520	Paanga	Nukualofa	Konstitutsion monarxiya	Monarx
204	16	Tuvalu	26	0,01	379	0,01	0,02	12799	Dollar	Funafuti	Konstitutsion monarxiya	Britaniya monarxi
205	17	Fiji	18333	0,9	47	0,9	0,9	5173	Dollar	Suva	Respublika	Prezident

7-Amaliy mashg'ulot: Jahonning yetakchi siyosiy, iqtisodiy tashkilotlari(4-soat)

Maqsad: Talabalarda Jaxonning yetakchi siyosiy-iqtisodiy tashkilotlari xaqida bilim va ko'nikmalarini shakillantirish.

Amaliy mashg'lot jixozi: O.Abdullaev.” Mintaqalar va mamlakatlar iqtisodiyoti –Toshkent-2009 yil,O'zbekiston atlas, yozuvsiz karta, amaliy mashg'ulot daftari.

Amaliy mashg'ulot topshiriqlari:

1. Ma'ruza va adabiyotlardan foydalanib amaliy mashg'ulot daftariga Jaxonning yetakchi siyosiy-iqtisodiy tashkilotlarining geografik jihatlari xaqida yozma tavsif berilsin.
2. Jaxonning yetakchi siyosiy-iqtisodiy tashkilotlari xaqida berilgan jadvalni to'ldiring va taxlil qiling

Tashkilot nomi	A'zo mamlakatlar	maydoni	Axolisi

3. **Mustaqil davlatlar hamdo'stligi va boltiqbo'yi makromintaqasi** jadvalini amaliy mashg'ulot daftariga ishlang

Mamlakat nomi	Davlat tuzumi	maydoni	Axolisi

4.Berilgan ma'lumotlardan foydalanib, amaliy mashg'ulot daftariga Jaxonning yetakchi siyosiy-iqtisodiy tashkilotlarini yozing va taxlil qiling

ASEAN – Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari assotsiatsiyasi

Shtab-kvartirasi: Jakarta shahri (Indoneziya)

1967 yil 9 avgustda tashkil topgan

A'zo davlatlar:

1. Bruney	6. Malayziya
2. Vetnam	7. Myanma
3. Indoneziya	8. Singapur
4. Kambodja	9. Tailand
5. Laos	10. Filippin

NAFTA (“North American Free Trade Area”)

– Shimoliy Amerika erkin savdo zonasi

1994 yil yanvarda tashkil topgan

A'zo davlatlar:

1. AQSH
2. Kanada
3. Meksika

OPEK (Organization of the petroleum exporting countries) – Neft eksport qiluvchi davlatlar tashkiloti

Tashkil topgan:
1960 yil

A'zo davlatlar:

- 1.Birlashgan Arab Amirliklari,2.Jazoir,3.Liviya,4.Iroq,5.Indoneziya,6.Nigeriya,7.Venesuela
8.Quvayt,9. Qatar,10.Saudiya Arabistoni,11Eron

Yevropa ittifoqi

Tashkil topgan:
1957 yil (1952 yil)

A'zo davlatlar:

1. Avstriya	4. Buyuk Britaniya
2. Belgiya	5. Vengriya
3. Bolgariya	6. Germaniya

7. Gretsiya	18. Polsha
8. Daniya	19. Portugaliya
9. Irlandiya	20. Ruminiya
10. Ispaniya	21. Slovakiya
11. Italiya	22. Sloveniya
12. Kipr	23. Finlandiya
13. Latviya	24. Fransiya
14. Litva	25. Chexiya
15. Lyuksemburg	26. Shvetsiya
16. Malta	27. Estoniya
17. Niderlandiya	

Yevropa ittifoqining kengayishi

Yil	Mamlakatlar	A'zolar soni
1957 yil 25 mart	Belgiya, Germaniya, Italiya, Lyuksemburg, Niderlandiya, Fransiya	6
1973 yil 1 yanvar	Buyuk Britaniya, Daniya, Irlandiya	9
1981 yil 1 yanvar	<u>Gretsiya</u>	10
1986 yil 1 yanvar	Ispaniya, Portugaliya	12
1995 yil 1 yanvar	Avstriya, Finlandiya, Shvetsiya	15
2004 yil 1 may	Vengriya, Kipr, Latviya, Litva, Malta, Polsha, Slovakiya, Sloveniya, Chexiya, Estoniya	25
2007 yil 1 yanvar	Bolgariya, Ruminiya	27
NATO (North Atlantic Treaty Organization) – Shimoliy Atlantika shartnoma tashkiloti		

Tashkil topgan:
1949 yil 4 aprel
Shtab-kvartirasi:
Bryussel (Belgiya)

A'zo davlatlar:

1. AQSH	15. Lyuksemburg
2. Belgiya	16. Niderlandiya
3. Bolgariya	17. Norvegiya
4. Buyuk Britaniya	18. Polsha
5. Vengriya	19. Portugaliya
6. Germaniya	20. Ruminiya
7. Gretsiya	21. Slovakiya
8. Daniya	22. Sloveniya
9. Islandiya	23. Turkiya
10. Ispaniya	24. Fransiya
11. Italiya	25. Chexiya
12. Kanada	26. Estoniya
13. Latviya	
14. Litva	

NATOning “Tinchlik yo’lida hamkorlik” dasturi ishtirokchilari:

1. Albaniya
2. Armaniston (1994 yil oktabr)
3. Avstriya (1995 yil fevral)
4. Ozarbayjon (1994 yil may)
5. Belarus (1995 yil yanvar)
6. Bosniya va Gersegovina (2006 yil dekabr)
7. Gruziya (1994 yil mart)
8. Irlandiya (1999 yil dekabr)
9. Qozog’iston (1994 yil may)
10. Qirg’iziston (1994 yil iyun)
11. Makedoniya (1995 yil noyabr)
12. Malta (1995-1996 yil)
13. Moldova (1994 yil may)
14. Rossiya (1994 yil iyun)
15. Serbiya (2006 yil dekabr)
16. Tojikiston (2002 yil fevral)
17. Turkmaniston (1994 yil may)
18. O’zbekiston (1994 yil iyul)
19. Ukraina (1994 yil fevral)

4.Ma’ruza va adabiyotlardan foydalanib amaliy mashg’ulot daftariga Jaxonnig yetakchi siyosiy-iqtisodiy tashkilotlarining iqtisodiyotga ta’siri xaqida yozma tavsif berish.

Adabiyotlar ro’yxati:

- 1.Martin Jones, Rhys Jones, Michael Woods. An introduction to political geography: space, place and politics. Routledge. London and New-York. 2004. ISBN 0-203-62697-4, ISBN 0-203-663084-X.
- 2.Golubchik M.M. Politicheskaya geografiya mira. Ucheb. Posob. Smolensk,1998.

Qo’shimcha adabiyotlar

- 3.O’zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo’yicha Harakatlar strategiyasi to’g’risida. O’zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to’plami, 2017 y., 6-son, 70-modda.
- 4.Mirziyoev SH.M.Erkin va farovon, demokratik O’zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.-T.:O’zbekiston, 2017.
- 5.Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.- T O’zbekiston 2017.
- 6.Mangeym D., Rich R.K. Politologiya: metodы i issledovaniya. M., 1999.

Internet saytlar:

- 7.www.Ziyo.net.

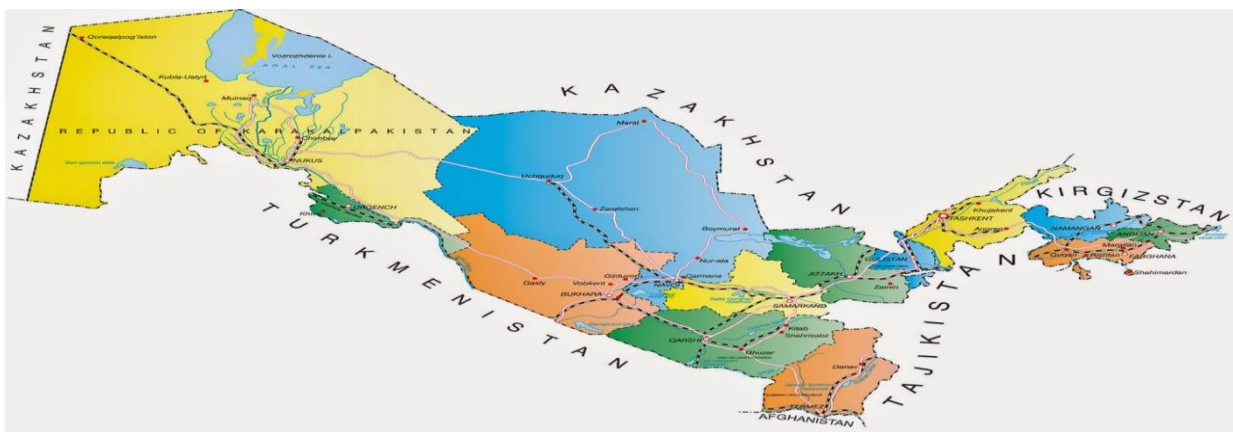
8-Amaliy mashg’ulot:O’zbekistonning ma’muriy-hududiy tuzilishini o’rganish(4-soat)

Maqsad: Talabalarda O’zbekistonning ma’muriy-hududiy tuzilishini xaqida bilim va ko’nikmalarini shakllantirish.

Amaliy mashg’lot jixozi: O.Abdullaev.” Mintaqalar va mamlakatlar iqtisodiyoti –Toshkent-2009 yil,O’zbekiston atlası, yozuvsiz karta, amaliy mashg’ulot daftari.

Amaliy mashg'ulot topshiriqlari:

- 1.Ma'ruza va adabiyotlardan foydalanib,amaliy mashg'ulot daftariga O'zbekiston Respublikasini davlat boshqaruv shakillari xaqida yozma tavsif berish
2. Berilgan kartadan foydalanib, O'zbekistonning ma'muriy-hududiy tuzilishini o'rganish
- 3.Yozuvsiz kartaga O'zbekistonni ma'muriy kartasini ishlash.

- 4.O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy tuzilishi jadvalini to'ldirish va taxlil qilish

	Maydoni, ming kv.km	Aholi soni, ming kishi	Aholisi, shundan		Aholi zichligi, km kv kishi	Tumanlar soni, (shahardagi tumanlardan tashqari)	SHaharlar soni
			SHahar aholisi, ming	Qishloq aholisi, ming kishi			
O'zbekiston Respubl							
Qoraqalpog'iston Re							
Viloyatlar							
Andijon							
Buxoro							
Jizzax							
Navoiy							
Namangan							
Samarqand							
Sirdaryo							
Surxondaryo							
Toshkent							
Farg'ona							
Xorazm							
Qashqadaryo							
Toshkent shahri							

- 5.Ma'ruza va adabiyotlardan foydalanib,amaliy mashg'ulot daftariga O'zbekiston Respublikasining viloyatlariga umum geografik tavsif berish
- 6.O'zbekiston Respublikasini chegara xududlarini tabiiy va iqtisodiy jixatdan taxlil qilish.

Adabiyotlar ro'yxati:

- 1.Martin Jones, Rhys Jones, Michael Woods. An introduction to political geography: space, place and politics. Routledge. London and New-York. 2004. ISBN 0-203-62697-4, ISBN 0-203-663084-X.
- 2.Golubchik M.M. Politicheskaya geografiya mira. Ucheb. Posob. Smolensk,1998.

Qo'shimcha adabiyotlar

- 3.O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 6-son, 70-modda.
- 4.Mirziyoev SH.M.Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.-T.:O'zbekiston, 2017.
- 5.Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.- T O'zbekiston 2017.
- 6.Mangeym D., Rich R.K. Politologiya: metody i issledovaniya. M., 1999.

Internet saytlar:

- 7.www.Ziyo.net.

9-Amaliy mashg'ulot: O'zbekistonning dunyo siyosiy xaritasida tutgan o'rnini baholash (4-soat)

Maqsad: Talabalarda O'zbekistonning dunyo siyosiy xaritasida tutgan o'rnini xaqida bilim va ko'nikmalarini shakillantirish.

Amaliy mashg'lot jixozi: O.Abdullaev." Mintaqalar va mamlakatlar iqtisodiyoti –Toshkent-2009 yil,O'zbekiston atlası, yozuvsiz karta, amaliy mashg'ulot daftari, Ma'ruza matni

Amaliy mashg'ulot topshiriqlari:

1. O'zbekiston hududining Rossiya imperiyasi mustamlakasi davrigacha bo'lgan ijtimoiy-siyosiy holati tavsif berish.
- 2.O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishishi va jahon hamjamiyatiga kirishini o'rganib chiqish
- 2.Ma'ruza va adabiyotlardan foydalanib,amaliy mashg'ulot daftariga O'zbekiston Respublikasining dunyo siyosiy xaritasida tutgan o'rniniga iqtisodiy geografik baxo berish.
- 3.Bajarilgan ishdan foydalanib,O'zbekistonning joylashgan o'rnidagi v chegaralaridagi salbiy tomonlrini talil qilish
4. O'zbekiston tabiiy sharoiti va resurslarini xalq xo'jaligidagi ahamiyatini o'rganib chiqish.
5. O'zbekiston Respublikasining M.D.X va Markaziy Osiyo mamlakatlarida tutan urni va siyosiy geografik saloxiyatin xaqida yoma tavsif berish.
- 6.Yozuvsiz kartaga O'zbekistonning chegara qishloq tumanlari kartasini ishlash.

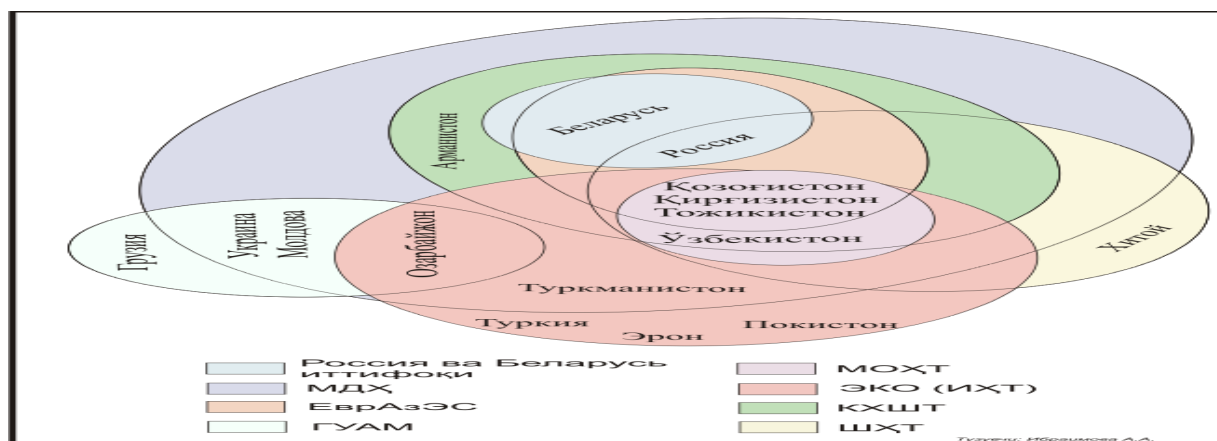
-

4.Yozuvsiz kartaga O'zbekistonning jaxon bozori bilan tiranzit aloqalari chizmasini
ishlash

2.4.1 - расм. Ўзбекистон Республикасининг жаҳон бозорлари билан транзит алоқалари

- 146

Adabiyotlar ro'yxati:

- 1.Martin Jones, Rhys Jones, Michael Woods. An introduction to political geography: space, place and politics. Routledge. London and New-York. 2004. ISBN 0-203-62697-4, ISBN 0-203-663084-X.
- 2.Golubchik M.M. Politicheskaya geografiya mira. Ucheb. Posob. Smolensk,1998.

Qo'shimcha adabiyotlar

- 3.O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 6-son, 70-modda.
- 4.Mirziyoev SH.M.Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.-T.:O'zbekiston, 2017.
- 5.Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.- T O'zbekiston 2017.
- 6.Mangeym D., Rich R.K. Politologiya: metody i issledovaniya. M., 1999.

Internet saytlar:

- 7.www.Ziyo.net.

11-Amaliy mashg'ulot: Ihtiyoriy olingan region va mamlakatlarning siyosiy-geografik tahlili.Evropa va Osiyo mamlakatlarning siyosiy xaritasini chizish va o'rganish. (2-soat)

Maqsad: Talabalarda evropa va Osiyo mamlakatlari siyosiy xaritasini shakillanishi va rivojlanishi haqida bilim va ko'nikmalarini shakillantirish.

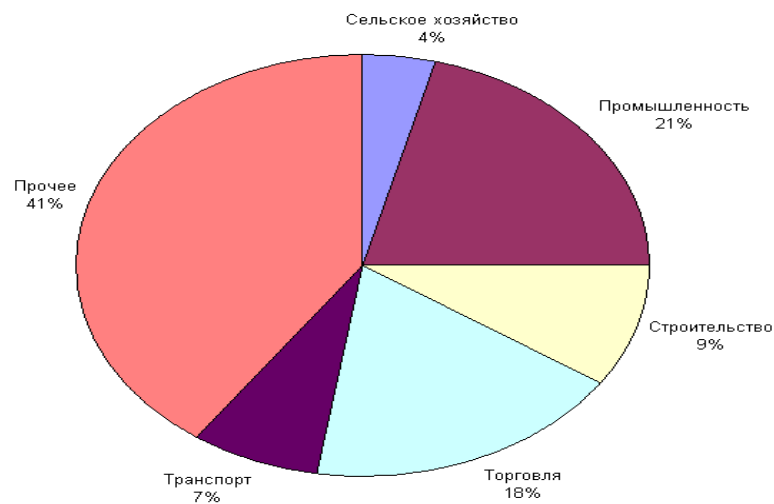
Amaliy mashg'lot jixozi: O.Abdullaev.” Mintaqalar va mamlakatlar iqtisodiyoti –Toshkent-2009 yil,Evropa va Osiyo siyosiy kartasi, yozuvsiz karta, amaliy mashg'ulot daftari.

Amaliy Mashg'ulot savollari

- 1.Ma'ruza va adabiyotlardan foydalanib amaliy mashg'ulot daftariga Yevropaning rivojlangan davlatlari haqida yozma tavsif berish.
- 2.Shimoliy,Markaziy, Janubiy yevropa mamlakatlarning joylashgan o'rnini geosiyosiy jixatdan taxlil qilish

3. Ispaniyaning iqtisodiyotiga iqtisodiy- geografik xususiyatlari chizmasini ishlash va taxlil qilish

4. G'arbiy ,Markaziy va Janubiy, Sharqiy Osiyo mamlakatlarining joylashgan o'rniga geosiyosiy tavsif berish
5. Atlasdan foydalanib, yozuvsiz kartaga Osiyoning siyosiy kartasini ishlang.

Adabiyotlar ro'yxati:

- 1.Martin Jones, Rhys Jones, Michael Woods. An introduction to political geography: space, place and politics. Routledge. London and New-York. 2004. ISBN 0-203-62697-4, ISBN 0-203-663084-X.
- 2.Golubchik M.M. Politicheskaya geografiya mira. Ucheb. Posob. Smolensk,1998.

Qo'shimcha adabiyotlar

- 3.O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 6-son, 70-modda.
- 4.Mirziyoev SH.M.Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.-T.:O'zbekiston, 2017.
- 5.Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.- T O'zbekiston 2017.
- 6.Mangeym D., Rich R.K. Politologiya: metody i issledovaniya. M., 1999.

Internet saytlar:

- 7.www.Ziyo.net.

12-Amaliy mashg'ulot: Ihtiyoriy olingan region va mamlakatlarning siyosiy-geografik tahlili(2-soat) Afrika, Lotin Amerika, Avstraliya va Okeaniya mamlakatlarining siyosiy xaritasini chizish va o'rganish

Maqsad: Talabalarda Afrika, Lotin Amerika, Avstraliya va Okeaniya mamlakatlarining siyosiy xaritasini shakillanishi va rivojlanishi xaqida bilim va ko'nikmalarini shakillantirish.

Amaliy mashg'lot jixozi: O.Abdullaev." Mintaqalar va mamlakatlar iqtisodiyoti –Toshkent-2009 yil,Eropa va Osiyo siyosiy kartasi, yozuvsiz karta, amaliy mashg'ulot daftari.

Amaliy Mashg'ulot savollari

- 1.Ma'ruza va adabiyotlardan foydalanib amaliy mashg'ulot daftariga Afrika va Lotin Amerikadagi rivojlangan davlatlari haqida yozma tavsif berish
2. Berilgan kartadan foydalanib, yozuvsiz kartaga Afrika mamlakatlari siyosiy kartasini ishleng.
- 3.Ma'ruza va adabiyotlardan foydalanib amaliy mashg'ulot daftariga Lotin Amerikasidagi rivojlangan davlatlari haqida yozma tavsif bering
4. Shimoliy Amerika,Markaziy Amerika, Karib dengizi xavzasi va Janubiy Amerika mamlakatlarining joylashgan o'rniga geosiyosiy tavsif bering
5. Atlasdan foydalanib, yozuvsiz kartaga Avstraliya va Okeaniya mamlakatlarining siyosiy kartasini ishleng.

Adabiyotlar ro'yxati:

- 1.Martin Jones, Rhys Jones, Michael Woods. An introduction to political geography: space, place and politics. Routledge. London and New-York. 2004. ISBN 0-203-62697-4, ISBN 0-203-663084-X.
- 2.Golubchik M.M. Politicheskaya geografiya mira. Ucheb. Posob. Smolensk,1998.

Qo'shimcha adabiyotlar

- 3.O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 6-son, 70-modda.

4.Mirziyoev SH.M.Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.-T.:O'zbekiston, 2017.

5.Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.- T O'zbekiston 2017.

6.Mangeym D., Rich R.K. Politologiya: metody i issledovaniya. M., 1999.

Internet saytlar:

7.www.Ziyo.net.

Mustaqil ta'limni tashqil etishning shakli va mazmuni

Mustaqil ta'limdan ko'zlangan maqsad va vazifalar bu - talabalarda mustaqil bilim olish ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat.

Mustaqil ta'lim amaliy mashg'ulotlarga tayyorgarlik ko'rishdan tashqari fan dasturida ko'rsatilmagan, ammo fan bo'yicha talabaning bilim doirasini kengaytiruvchi qo'shimcha mavzular doirasida berilgan topshiriqlarni bajarishni o'z ichiga oladi.

Mustaqil ta'lim uchun tavsiya etiladigan mavzular:

1.Prezident asarlarida siyosiy-geografik (geosiyosiy) masalalarning yoritilishi.

2.Tabiat va siyosatning o'zaro aloqadorligi va uni o'rganish xususiyatlari.

3.Geografik determinizm.

4.Jahonning yirik iqtisodiy, siyosiy-harbiy tashqilotlari va ularning roli.

5.Siyosiy geografiya va geosiyosat: o'zaro aloqadorligi va rivojlanish xususiyatlari.

6.Klassik geosiyosiy kontseptsiyalar.

7. Dunyo siyosiy xaritasining mazmuni va shakllanishi.

8. O'zbekistonning geosiyosiy holati.

9. Markaziy Osiyoda geosiyosiy jarayonlarga ta'sir qiluvchi omillar.

10. F.Rattseldan X.Makkindergacha bo'lgan davr geosiyosiy tahlili.

11. Ingliz-amerika geosiyosati.

12. Markaziy Osiyoda geosiyosiy jarayonlar va mintaqaviy hamkorlik.

13. Sobiq Ittifoqning parchalanishi va dunyo siyosiy xaritasi.

14. Jahon geosiyosiy tizimlarida AQSHning tutgan o'rni va roli.

15. Dunyo siyosiy xaritasining rivojlanish bosqichlari.

16. "Xartlend", "Rimlend" va boshqa geosiyosiy kontseptsiyalar.

Izoh: Ishchi fan dasturini shakllantirish jarayonida ishchi o'quv rejada mazkur mashg'ulot uchun belgilangan soat xajmidan tashqari soatlar hajmiga mos mavzular tanlab belgilanadi.

GLOSSARIY

Termin	The term in English	Izoh
Atlantizm	Sek Power	Suv, Dengiz, talassokratiya, Sek Power singari atamala yaqin ma'noga ega bo'lgan murakkab geosiyosiy tushuncha; tarixiy nuqtai-nazardan insoniyatning g'arbiy qismi; strategik nuqtai-nazardan liberal-demokratik mafkura ustuvor bo'lgan g'arbiy davlatlarning ittifoqi; xarbiy-siyosiy nuqtai-nazardan NATO mamlakatlari; ijtimoiy nuqtai-nazardan «savdo tuzumi» va «boqarlik qadriyatlari»ga (AQSH modeli) yunalgan Yevroosiyoqchilikka qarama-qarshi.
Dust:	amicus	Shmitt ilgari surgan atama. Strategik poytaxt egalla pozitsiyaga mos keluvchi tashqi davlat, ijtimoiy, etnik va diniy tuzilmalarning majmuasini ifodalovchi tushuncha. xech qanday ma'naviy-axloqiy yukni ifodalamaydi va boshqa tushdagi turli tuzilmalarga xam osonlik bilan kuchirilishi mumkin. «Dushman» singari o'zgaruvchi kategoriya.
Dushman	hostis	Shmitt tomonidan qo'llangan atama. Strategik poytaxt joylashgan xududga qarama-qarshi turuvchi tashqi davlat, ijtimoiy, etnik va diniy tuzilmalarning majmuasini ifodalovchi tushuncha. xech qanday ma'naviy-axloqiy yukni ifodalamaydi va boshqa tushdagi turli tuzilmalarga xam osonlik bilan kuchirilishi mumkin.«Dust» singari o'zgaruvchan kategoriya.
Evroosiyo	Evroazis	qit'a, hekrliknd, kuruklik, yer, tellurokratiya. Nisbatan ma'noda geosiyosiy Rossiyanl anglatadi
Tabiiy geografiya	Physical geography	1) geografik qobiq tabiatini o'rganuvchi fan. Yer haqidagi fanlardan biri. Geografik qobiqning moddiy tarkibi, tuzilishi, rivojlanishi, o'zgarishi, hududiy bo'linishi o'rganadi; 2) tabiiy geografik fanlar sistemasi. Sistemaga umumiy yer bilimi, hududiy tabiiy geograf

		landshaftshunoslik, geomorfologiya, iqlimshunoslik, okeanografiya, muzshunoslik, muzloqshunoslik, tuproqlar geografiyasi, biogeografiya, fenologiya va boshqa fanlar kiradi.
Tabiat kompleksi	Natural complex	tabiatning o'zaro ta'sir etib va bir-birini taqozo qilib, yagona sistema hosil qilib turuvchi komponentlari, ya'ni relef, iqlim, yer osti va yer usti suvlari, tuproq, o'simlik, hayvonot dunyosining qonuniy uyg'unligi. Tabiat kompleksining eng kichigi joy. Mas., kichik botqoqlik, bir soy yoki jar bo'lsa, eng kattasi landshaft qobig'i. Tabiat zonasi ham, geografik mintaqa, ham tabiat kompleksi hisoblanadi.
Er (kuruklik)	dks Lknd	– geosiyosatda «tellurokratiya»ni ifoda etuvchi maxsus atama. «Er», «dks Lknd» nazariyasini SHmit ayniksa keng rivojlantirgan
Globus	globe	Lotincha <i>globus</i> — shar —Er sharining modeli, kichik nusxasi. Globus butun Yer yuzasini, uning geometrik shakllari o'xshashligini va maydonlar nisbatini saqlagan holda tasvirlaydi.
Integratsiya	Integrasiya	Geosiyosatda bir nechta xududiy bulaklarni birlashishni ifoda etuvchi kupkirrali shakl. Integratsiya xarbiy boskinchilik yuli bilan xam, tinch yul bilan xam amalga oshirilishi mumkin. Geosiyosiy integratsiyaning bir kancha – iktisodiy, siyosiy, madaniy, til, strategik, diniy va xakozo yullari mavjud. Ularning barchasi yagona mazmundagi yakuniy natijaga – blokning strategik jixatdan yuksalishiga va xududiy jixatdan kengayishiga olib keladi.
Ichki dengiz	mkre internum	tellurokratik kuruklik xududining ichki kismida joylashgan va shunday urnashuv tufayli strategik yoki madaniy chegara bulib xisoblanmaydigan suv xududlarini ifodalovchi atama.
Ekstsetritet	eccentricity	sayyoralar Quyoshdan eng uzoq va eng yaqin bo'lgandagi masofalar ayirmasining ular yig'indisi nisbati
Ichki yarimoy	rimlknd	yoki kit'aviy yarimoy yoki rimlknd) – Makinder tomonidan ilgari surilgan atama bulib, «tashqi yarimoy» va «uk xudud» orasida joylashgan Yevroosiyoning kirkok xududlarini ifodalaydi
Katta maydon	Grossrkum	SHmitt tomonidan ilgari surilgan atama bulib, bir necha davlatni birlashtirgan xolda ulkan strategik tuzilma barpo etishni nazarda tutadi. Katta maydonlarning paydo bulishi «xududiy progressiya» nazariyasiga kura amalga oshib boradi
Oralik okean	Midlknd Ocekn	Spaykmen tomonidan ilgari surilgan atama bulib, SHimoliy Amerika va Yevropa yagona geosiyosiy makon xisoblanadi va ana shu yagona makonning urtasidagi suv, ya'ni Atlantika okeani Oralik okean (Midlknd Ocekn) xisoblanadi

Possibilizm	possible	frantsuz olimi Vidal ¹ de lya Blash tomonidan ilgari surilgan goya “possible” suzidan olingan bulib, «extim» ma’nosini anglatadi. Geografik determinizmni geosiyosiy nuqtai-nazardan qanday talkin etish maksadga muvofiq ekanligini tushuntiradi. Possibilizm nazariyasiga ko’ra geografik xudud, ya’ni joylashuv shu xududdagi davlat tarixini tulik oldindan belgilab bermaydi, balki fakat uning yoki bu yunalishda rivojlanishi mumkinligini talkin kilish yordam beradi
Tarixning geografik uki	hekrtlknd	(uk maydon yoki hekrtlknd) – Makkinder tomonidan ishlab chikilgan atama bulib, atrofida tarixiy tarakkiyotning xududiy dinamikasi ruy beradi. Yevroosiyoning ichki xududlarini ifoda etadi. Rossiya xududiga to’g’ri keladi..
Informatsiya	informatio	tushuntirish, bayon qilish, xabar berish) - 1) mohiyatan turlicha bo’lgan tizimlarning barqarorligi va rivojtanish ta’minlash uchun zarur bo’lgan shart-sharoitni yaratib beruvchi ob’ektiv borliqning (shuningdek, shaxs, jamoa va davlat hayotining) o’ziga xos belgisi; 2) takdim etilgan shakllaridan qat’i nazar (ijtimoiy, biologik), bir ob’ekt yoki sub’ektdan ikkinchisiga uzatiladigan shaxslar, predmetlar fakt, voqea, ko’rinish va jarayonlar haqidagi ma’lumotlar; 3) energiyaning maxsus shakli; 4) organizmdan organizmga o’tuvchi alomatlar va undagi turli-tumanlilik.
Konventsia	sovento	kelishuv, bitim) - biror-bir masala bo’yicha xalqaro bitim va shartnomalar turi bo’lib, ko’rilayotgan maxsus sohalar davlatlarning o’zaro huquq vamajburiyatlarini o’rnatadigan
Konvergensiya	sonvergere	yaqinlashish, qo’shib ketish) - 1) iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy qarashlari turli xil bo’lgan ikki tizimning o’zaro oqibatda bosqichma-bosqich birlashuvi; qarashlarning yaqinlashuv; 2) ustuvor muvozanat va rivojlanish yo’lidagi yaqinlashuv. Mazkur nazariya 1950 yillarda tizim: sotsializm va kapitalizm o’rtasidagi munosabatlarning keskinlashuvi va uning oldini olish oqibatida vujudga kelgan. Mondializmning «yarashtiruvchi» ko’rinishi sifatida mashhur bo’lgan nazariya 70-chi yillarda amerikalik geosiyosatchi Zbignev Bjezinskiy boshchiligida «so’l» tahlilchi tomonidan ishlab chiqilgan. Bu g’oya «sovuq urush»ning mafkuraviy va geosiyosiy dualizmini yangi madaniy mafkuraviy tsivilizatsiya turini yaratish orqali barha toptirish mumkinligini taxmin qilgan..
Daryo	river	O’zi hosil qilgan tabiiy o’zandan oqadigan suv. Daryo bir-birlaridan uzunligi, kengligi xavzasining maydoni, chuqurligi, nishabi, tezligi, oqiziqlari, to’yinish tashuvining kimyoviy tarkibi bilan farq qiladi. O’z irmoqlari va tarmoqlari bilan daryolar sistemasini hosil qiladi.

Kongress	songressus	uchrashuv,majlis) - 1) xalqaro xarakterga ega bo'lgan s'ezd, kengash; 2) ba'zi mamlakatlarda 2-palatali parlamentning nomlanishi (AQSH,Paragvay va boshqalar); 3) partiya (Hindiston Milliy Kongressi partiyasi); 4) xalqaro tashqilotning oliy organi. K. XVII-XIX asrlarda davlatlar va hukumat a'zolarining,tashqi ishlar vazirlarining va diplomatlarning muhim siyosiy masalalar bo'yicha yig'ilishi, s'ezdi ma'nosini anglatgan. XX asrga kelib, K. tushunchasi ostida nodavlat va nohukumat xarakteriga ega bo'lgan konferentsiyalar, xalqaro ilmiy s'ezdlar, forumlar ham tushunila boshlandi
Daryo sistemasi	river system	Biror daryo havzasiga kiruvchi barcha daryo irmoq, tarmoq, jilg'alar. Ular bir-birlari bilan qo'shilib, suvi to'planib, bosh daryo, dengiz yoki ko'lga quyiladi.
Daryo havzasi	watershed	Biron-bir daryo sistemasiga suv keladigan maydon, hudud
Delta	delta	daryoning dengizga yoki ko'lga quyilish joyida suvda oqib kelgan jinslarning cho'kib to'planishidan hosil
Yoyilma konusi	alluvial fan	doimiy yoki vaqtincha oqar suvlar tor va qirlar orasidan tekislikka yoki vodiylarning kengroq qismiga chiqqan joyda suv keltirgan jinslarning to'planishidan hosil bo'lgan yarim konus ko'rinishdagi salgina qabariq relief shakli yoyilma konuslari har-xil kattalikdagi chaqiq va uvoq tor jinslari to'plamidan iborat.
Atmosfera	atmosphere	Er bilan bir butundek birga aylanadigan havo qobig'i. Atmosferaning yer yuzidan 100—200 km balandlikkacha bo'lgan qatlami azot (78,1%), kislorod (20,9%), argon (0,9%) va karbonat angidrid gazi (0,03%) aralashmasidan iborat. Atmosferada bu gazlardan tashqari suv bug'lari, chang va juda kam miqdorda siyrak gazlar bor.
Ionosfera	ionosphere	Er havo qobig'ining 50—80 km dan yuqorida joylashgan ionlashgan qatlami. Qalinligi 2000 km dan ortiq. Quyoshning ultrabinafsha nurlari ta'sirida kislorod va azot molekulalarining parchalanishi hisobiga ionlar hosil bo'lib turadi. Ionosferada zarrachalar juda siyrak va yuqori darajada elektrlashgan. Ionosferada qutb shafaqlari, magnit bo'ronlari kuzatiladi
Geosiyosat	Geopoliteku	Davlat va xalqlarning uzlari joylashgan xududning geografik, tabiiy - iklim sharoitlariga mos ravishda shakllanishini ifodalovchi fan. Ushbu fan negizida davlatning siyosiy tabiati xam u joylashgan xududning xususiyatlaridan kelib chikishi asosiy urinni egallaydi. Bundan tashkari, geosiyosat davlatlarning boshka xududlarni egallashga karatilgan siyosatining ichki mexanizmlarini ochib beradi.
Siyosiy geografiya	Politiko Geografi	Rattsel tomonidan ilgari surilgan atama xisoblanib,CHellen tomonidan nomlangandan keyin ochigi «geosiyosat» deb nomlanadigan buldi.

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

Рўйхатга олинди:

№ БД-5140600-3.04

2018 йил "26" 05

Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлиги

2018 йил "14" 06

СИЁСИЙ ГЕОГРАФИЯ
ФАН ДАСТУРИ

Билим соҳаси:	100000	- Гуманитар соҳа
Таълим соҳаси:	140000	- Табиий фанлар
Таълим йўналиши:	5140600	- География

Тошкент – 201__

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2018 йил "14" 06 даги "53"-сонли буйруғининг 10 -илоvasи билан фан дастури рўйхати тасдиқланган.

Фан дастури Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими йўналишлари бўйича Ўқув-услубий бирлашмалар фаолиятини Мувофиқлаштирувчи Кенгашининг 2018 йил "26" 03 даги 2 - сонли баённомаси билан маъқулланган.

Фаннинг дастури Ўзбекистон Миллий университетида ишлаб чиқилди

Тузувчилар:

Назаров М.И. – ЎзМУ, "География" кафедраси доценти, география фанлари номзоди, доцент
Янчук С.Л. – ЎзМУ, "География" кафедраси доц.в.б., география фанлари номзоди

Такризчилар:

Сафарова Н.И. – ТДПУ, "География ўқитиш методикаси" кафедраси доценти, география фанлари номзоди, доцент (турдош ОТМ)
Назаралиева Э.Я. – Республика Таълим маркази география фани бош методисти

Фан дастури Ўзбекистон Миллий университети Кенгашида кўриб чиқилган ва тавсия қилинган (2018 йил "12 - 12" даги "3" - сонли баённома).

I. Ўқув фанининг долзарблиги ва олий касбий таълимдаги ўрни

Сиёсий география ижтимоий географик фан сифатида география йўналиши талабаларига жамиятнинг сиёсий ҳудудий ташкил этилиши ва ривожланиши қонуниятларини ўргатади. У ижтимоий-иқтисодий география фанлари билан бир қаторда, геосиёсат, сиёсатшунослик, мамалакатшунослик ва бошқа фан тармоқлари билан узвий алоқадор. Сиёсий география замонавий олий таълим тизимида юқори малакали географ мутахассислар тайёрлашда катта аҳамиятга эга.

II. Ўқув фанининг мақсади ва вазифаси

Фанни ўқитишдан мақсад – талабаларда жамиятнинг сиёсий ҳудудий ташкил этилиши ва ривожланиши қонуниятлари, дунё сиёсий харитасининг шаклланиши ва ривожланиши жараёнлари, ташки иқтисодий алоқаларнинг географик жиҳатларига доир билим, кўникма ва малакаларни шакллантиришдан иборат. Фаннинг вазифаси талабаларни:

- сиёсий географиянинг илмий-назарий асослари, жамиятни сиёсий ҳудудий ташкил этилиши ва ривожланиши қонуниятлари билан таништириш;

- инсониятнинг сиёсий-географик ривожланиш тарихини ўргатиш;

- дунё сиёсий харитасининг шаклланиши ва ривожланиши қонуниятлари, геосиёсий жараёнлар билан таништириш, уларни таҳлил қилиш ва башоратлаш бўйича асосли далилий фикр – мулоҳазалар билдириш;

- ташки иқтисодий алоқалар ва уларнинг тадрижий ўзгаришлари географик жиҳатларини ўргатишдан иборат.

Фан бўйича талабаларнинг билим, кўникма ва малакаларига қуйидаги талаблар қўйилади. **Талаба:**

- сиёсий географиянинг тадқиқот объекти ва предмети, мақсад ва вазифалари, фанлар тизимида тутган ўрни, илмий ва амалий аҳамияти сиёсий географиянинг ички тузилиши ва ривожланиши хусусиятлари; сиёсий жараёнлар ва уларнинг географик жиҳатлари; дунё сиёсий харитаси ва унинг ривожланиши босқичлари; жаҳон мамлакатларининг давлат тузуми ҳамд. ижтимоий-иқтисодий ривожланишига кўра турлари тўғрисида **масавурига эга бўлиши;**

- геосиёсий жараёнлар ва уларга таъсир қилувчи омилларни; ҳудудий сиёсий тизимларнинг шаклланиши ва ривожланиши қонуниятларини сиёсий-ҳудудий тизимлар ва уларнинг элементларини; классик геосиёсий ғоялар ва дунёкарашларни; сиёсий жараёнларнинг хусусиятларини **билиши ва улардан фойдалана олиши;**

- геосиёсий тизимларнинг шаклланиши ва ривожланишини таҳлил қилиш; геосиёсий вазиятларни баҳолаш ва ҳулосалар олиш; сиёсий хариталарни лойиҳалаш ва тузиш **кўникмаларига эга бўлиши керак.**

III. Асосий қисм (маъруза машғулотлари)

1-мавзу. Сиёсий географиянинг фанлар тизимида тутган ўрни, тадқиқот объекти ва предмети

Курснинг предмети, мақсад ва вазифалари. Сиёсий география инсон (ижтимоий) географиянинг муҳим бир қисми сифатида. Унинг фанлар тизимида тутган ўрни. Сиёсий географиянинг ички тузилиши. Сиёсий география, география ва сиёсатшунослик фанлари қиррасидаги фан эканлиги. Сиёсий география ва геосиёсатнинг ўзаро боғлиқлиги ва тафовутлари. Сиёсий географиянинг тадқиқот объекти ва предмети. Замонавий сиёсий – географик тадқиқотларнинг асосий йўналишлари. Электорал география (сайловлар географияси).

Сиёсий география ва геосиёсатнинг илк тарихий қуртаклари.

2-мавзу. Сиёсий география ва геосиёсатнинг асосий тушунча ва категориялари

Давлат ҳақида тушунча. Давлат ҳудуди. Давлат чегараси. Давлат чегарасининг функциялари. Ҳудудий сувлар. Сиёсий-географик ўрин. Макро-, мезо- ва микросиёсий-географик ўрин. Анклав. Эксклав. Дунё ороли. Хартленд. Ички ярим ой (Римленд). Ташқи ярим ой. Геосиёсий код. Геосиёсий дуализм. Талассократия. Теллутократия.

3-мавзу. Цивилизациялар концепцияси ва сиёсий география

Маданият ва цивилизация. Цивилизация инсоният ривожланишининг тарихий поғонаси сифатида. Цивилизация маданий-тарихий умумлашма сифатида. Турли муаллифларнинг цивилизация концепциялари. Ҳозирги замон цивилизациялари.

4-мавзу. Дунё сиёсий харитаси ва унинг шаклланиши

Дунё сиёсий харитасининг моҳияти ва мазмуни. Дунё сиёсий харитасида давлатларнинг сони, жойлашуви, катта-кичиклиги, чегаралари, бошқурув шакли, давлат қурилиши, сиёсий географик ўзгаришлари, мавжуд ҳудудий муаммо ва бошқаларнинг акс этиши. Ҳозирги замон дунё сиёсий харитасидаги жараёнлар ва уларнинг геосиёсий жиҳатлари. Турли хил геосиёсий ва геоиқтисодий тузилмалар. Дунё сиёсий харитасидаги муаммоли «нуқта» ёки минтақалар географияси. Дунё сиёсий харитасида давлатларнинг ўрта, марказий, периферия, ичкари, континентал, континентлараро сиёсий географик ўрнини ўрганиш.

Дунё сиёсий харитаси ва унинг шаклланиши босқичлари.

5-мавзу. Дунё минтақалари сиёсий харитаси

Европа, Осиё, Африка, Америка, Австралия ва Океаниянинг сиёсий картаси. Мамлакатларнинг давлат тузуми ва давлат қурилиши шакллари. МДХ ва Марказий Осиё давлатлари дунё сиёсий харитасида.

6-мавзу. Классик геосиёсий концепциялар

Немис классик геосиёсат мактаби. Фридрих Ратцель ва унинг қарашлари. Географик детерминизм концепциясининг геосиёсатга таъсири. Давлатга ер билан ўзаро боғланган тирик организм сифатидаги қарашлари. Юхан Рудольф Челлен. Карл Хаусхофер.

Видал де ла Блаш ва француз мактаби. Сиёсий географияда поссибилизм концепцияси. Инглиз-америка классик геосиёсати. Альфред Тайер Мэхен. Хэлфорд Маккиндер. Николас Спайкмен ва б.

7-мавзу. Сиёсий география ва геосиёсатдаги замонавий концепциялар

Атлантизм ва неоатлантизм. Мондиализм. Фрэнсис Фукуяманинг геосиёсий қарашлари. Географ Саул Коэннинг геосиёсий қарашлари. Геосиёсий минтақалар. Иммануил Валлерстайннинг жаҳон тизимлари концепцияси. Питер Тейлорнинг геосиёсий моноцентризм назарияси. МДХ давлатларида геосиёсий ғоялар.

8-мавзу. Глобализация ва минтақавий иқтисодий интеграция

Глобализация нима? Глобализация жараёнларини тушунишга бўлган турли ёндашувлар. Глобализация қандай оқибатларга олиб келади. Глобализация ва минтақалаштириш жараёнларининг ўзаро алоқадорлиги. Интеграцион бирлашмалар ва геосиёсий манфаатлар. Ҳозирги жаҳон аҳоли миграцияси ва унинг глобализация жараёнларига таъсири.

9-мавзу. Ўзбекистоннинг геосиёсий салоҳияти ва имкониятлари

Дунё сиёсий харитасида Ўзбекистон Республикасининг тутган ўрни. Мамлакатнинг табиий-ресурс, демографик, иқтисодий салоҳияти ва унинг геосиёсий аҳамияти. Ўзбекистоннинг Марказий Осиё минтақасида тутган ўрни ва роли. Ўзбекистоннинг Марказий Осиё, МДХ ва жаҳон мамлакатлари билан ўзаро муносабатлари ва уларнинг геосиёсий жиҳатлари.

Президент асарларида сиёсий-географик (геосиёсий) масалаларнинг ёритилиши.

10-мавзу. Ўзбекистон Республикасининг ташқи иқтисодий алоқалари

Ташқи иқтисодий алоқаларнинг назарий асослари ва географик жиҳатлари. Ўзбекистон ташқи иқтисодий алоқалари географияси. Ўзбекистоннинг яқин (МДХ) ва узоқ хориж давлатлари билан ташқи иқтисодий алоқалари географияси. Ўзбекистон ва жаҳон транспорт коммуникациялари. Ўзбекистоннинг дунё океанига чиқиш имкониятлари.

IV. Амалий машғулотлар бўйича кўрсатма ва тавсиялар

Амалий машғулотлар учун қуйидаги мавзулар тавсия этилади:

1. Дунё сиёсий харитасини чизиш ва таҳлил қилиш.

2. Жаҳон мамлакатларининг сиёсий-худудий таркиби бўйича жадваллар тузиш.

3. Жаҳон мамлакатларини давлат ҳудуди шаклига кўра турларга (орол, яриморол, узунчоқ, эксклав, анклав, компакт) ажратиш ва баҳолаш.

4. Дунё сиёсий харитасидаги "Оғрик нукталар"ни сиёсий-географик таҳлил қилиш.

5. Жаҳоннинг етакчи еттилик давлатларининг сиёсий-худудий тузилиши ва геосиёсий ҳолатини таҳлил қилиш.

6. Дунё минтақаларининг сиёсий харитасини таҳлил қилиш.

7. Ўзбекистоннинг маъмурий-худудий тузилишини ўрганиш.

8. Ўзбекистоннинг дунё сиёсий харитасида тутган ўрнини баҳолаш.

9. Жаҳоннинг етакчи сиёсий, иқтисодий ташкилотлари.

10. Ўзбекистоннинг яқин ҳориж давлатлари билан савдо-иқтисодий алоқаларининг статистик таҳлили.

11. Ўзбекистоннинг узок ҳориж давлатлари билан савдо-иқтисодий алоқаларининг статистик таҳлили.

12. Ихтиёрий олинган регион ва мамлакатларнинг сиёсий-географик таҳлили.

Амалий машғулотлар мультимедиа қурилмалари билан жиҳозланган аудиторияда бир академ гуруҳга бир ўқитувчи томонидан ўтказилиши лозим. Машғулотлар фаол ва интерактив усуллар ёрдамида ўтилиши, мос равишда муносиб педагогик ва ахборот технологиялар қўлланилиши мақсадга мувофиқ.

V. Мустақил таълим ва мустақил ишлар

Мустақил таълим учун тавсия этиладиган мавзулар:

1. Президент асарларида сиёсий-географик (геосиёсий) масалаларнинг ёритилиши.

2. Табиат ва сиёсатнинг ўзаро алоқадорлиги ва уни ўрганиш хусусиятлари.

3. Географик детерминизм.

4. Жаҳоннинг йирик иқтисодий, сиёсий – ҳарбий ташкилотлари ва уларнинг роли.

5. Сиёсий география ва геосиёсат: ўзаро алоқадорлиги ва ривожланиш хусусиятлари.

6. Классик геосиёсий концепциялар.

7. Дунё сиёсий харитасининг мазмун ва шаклланиши.

8. Ўзбекистоннинг геосиёсий ҳолати.

9. Марказий Осиёда геосиёсий жараёнларга таъсир қилувчи омиллар.

10. Ф.Ратцелдан Х.Маккиндергача бўлган давр геосиёсий таҳлили.

11. Инглиз-америка геосиёсати.

12. Марказий Осиёда геосиёсий жараёнлар ва минтақавий ҳамкорлик.

13. Собик Иттифокнинг парчаланиши ва дунё сиёсий харитаси.

14. Жаҳон геосиёсий тизимларида АҚШнинг тутган ўрни ва роли.

15. Дунё сиёсий харитасининг ривожланиш босқичлари.

16. "Хартленд", "Римленд" ва бошқа геосиёсий концепциялар.

Мустақил ўзлаштириладиган мавзулар бўйича талабалар томонида рефератлар тайёрлаш ва уни тақдимот қилиш тавсия этилади.

VI. Асосий ва қўшимча ўқув адабиётлар ҳамда ахборот манбаалари

Асосий адабиётлар

1. Martin Jones, Rhys Jones, Michael Woods. An introduction to political geography: space, place and politics. Routledge. London and New-York. 2004 ISBN 0-203-62697-4, ISBN 0-203-663084-X.

2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари. -Т., 1997.

3. Голубчик М.М. Политическая география мира. Учеб. Пособ Смоленск, 1998.

4. Колосов В.А. Геополитика и политическая география. – М., 2002.

Қўшимча адабиётлар

5. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 йил, 6-сон, 70-модда.

6. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқ, Тошкент, 2016. 56-б.

7. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-иътизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий якунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурининг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маъруза, 2017 йил 14 январь –Тошкент, Ўзбекистон, 2017. 104-б.

8. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш-юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. 2016 йил 7 декабрь. Тошкент, Ўзбекистон, 2017. 48-б.

9. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз. Мазкур китобдан Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2016 йил 1 ноябрдан 24 ноябрга қадар Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри сайловчилари вакиллари билан ўтказилган сайловолди учрашувларида сўзлаган нутқлари ўрин олган. Тошкент, Ўзбекистон, 2017. 488-б.

10. Colin Flint, Peter J Taylor. Political Geography: World-economy, Nation-state and Locality. Taylor & Francis, 2012. ISBN-13: 978-0273735908, ISBN-10: 027373590X

11. Хўжанов Б.А. Геосиёсат асослари. Т., 2002.

12. Сафоев С.С. Марказий Осиёдаги геосиёсат. Т., ЖИДУ, 2005.

13. География, политика и культура (современ. проблемы географии). Л., 1990.

14. Ратцель Ф. Земля и жизнь. Сравнительное землевладение: В 2 т. Т. 2. Вхл.1 СПб., 1905.-С. 610.
15. Мироненко Н.С. Теория «Хартленда», целостность России и демократия (географический аспект). //Геополитические и геоэкономические проблемы России. СПб., 1995.-с.23-33.
16. Колосов В.А. Политическая география: проблемы и методы. Л., 1988.
17. Горбачевич Р.А. Политическая география и его проблемы. М., Изв. ВГО, 1971.т.103, вып.4.
18. Семевский Б.Н. Политическая карта мира. Л., 1958.
19. Taulor P.J. Politikal geography: world-economy, nation-stat and locality. London, 1985.
20. Лавров С.Б. Политическая география: проблемы и тенденции. Баку, 1988.
21. Платон. Государство. Закон. Политик.-М, 1988.-798. (VI-343304 Н-1 Фп-37).
22. Панарин А.С. Глобальное политическое прогнозирование. Учебник.-М, 2000.-349с.
23. Нартов Н.А. Геополитика. М., 2000.
24. Нартов Н.А. Геоэкономика и политическая география. М., ЮНИТИ, Учебник.-439 с. (тематика-политология).
25. Айбулатов Н.А. Геоэкономика. М., 1999-428 с.
26. Мангейм Д., Рич Р.К. Политология: методы и исследования. М., 1999.
27. Чун К. Введение в геополитику. М., Изд. «Мир», - 412 с.
28. Spikman N.S. American strategy in world politics. N.Y., 1942.
29. Мироненко Н.С. Геополитическая концепция евразийства. Вестник Моск. ун-та. Сер.5. География. 1997.
30. Плешаков К. Геоидеологическая парадигма (взаимодействие геополитики и идеологии на примере отношений между СССР, США и КНР в континентальной Восточной Азии 1949-1991 гг.). М., 1994.
31. Сорокин К. Особенности геополитического положения России в современном мире. //Геополитические и геоэкономические проблемы России. СПб., 1995. с. 10-18.
32. Раковский С.Н. Современная политическая карта мира: Структура и новейшие сдвиги // География в школе. М., 1992. №1.
33. Богатуров А.Д. Великие державы на тихом океане. М., 1997. №2-С.90-95.
34. Российско-Китайские отношения: глазами американцев. М., 1997.- 97 с.
35. Ниязи А.Ш. Таджикистан: конфликт регионов Восток. 1997. №2-с.90-95.
36. Волский В.Ю. Африка континент конфликтов. Международная жизнь. М., 1997. №8.-с.69-73.
37. Гейден Г. Критика немецкой геополитики. М., изд. иностр. лит. 1960.

38. Хорев Б.С. Очерки геогл

39. Мехен А.Т. Влияние морс

Ин

40. www.Ziyo.net.

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI**

Ro'yxatga olindi:

№ _____

2018y. «_____»

"TASDIQLAYMAN"

O'quv ishlari bo'yicha prorektor

_____ M.Esanov

"_____" 2018 yil

**SIYOSIY GEOGRAFIYA
FANIDAN**

ISHCHI O'QUV DASTURI

II-kurs

Bilim sohasi:

100000–Gumanitar

Ta'lim sohasi:

140000- Tabiiy fanlar

Bakalavryat yo'nalishi:

5140600-geografiya (kundizgi) yo'nalishi

N a m a n g a n – 2018

“5140600-Geografiya” ta’lim yo’nalishi o’quv reja va o’quv dasturiga muvofiq ishlab chiqildi va amaliyotga qo’llash uchun tavsiya etildi.

Ishchi dastur 201.... yil O’ROO’MTV tomonidan № BD..... raqami bilan 201... yil... da № - son buyruq bilan tasdiqlangan namunaviy dastur asosida tuzildi.

Tuzuvchi:

A. Baratov

Fanning ishchi o’quv dasturi "Geografiya " kafedrasining 2018 yil 27 avgustdagi 1-son yig’ilishida muxokamadan o’tgan va fakultet kengashida muxokama qilish uchun tavsiya etilgan.

Kafedra mudiri:

H.Mirzaahmedov

Fanning ishchi o’quv dasturi "Tabiiy fanlar" fakulteti kengashida muxokama etilgan va foydalanishga tavsiya qilingan (2018 yil 28 avgustdagi 1-sonli bayonnoma).

Fakultet kengashi raisi:

A.Nazarov

Kelishildi:

O’quv uslubiy boshqarma boshlig’i:

D.Dexqonov

SO'Z BOSHI

1.1 Kirish. Siyosiy geografiya fani ijtimoiy geografik fan sifatida geografiya yo'nalishi talabalariga jamiyatning siyosiy hududiy tashkil etilishi va rivojlanishi qonuniyatlarini o'rgatadi. U ijtimoiy-iqtisodiy geografiya fanlari bilan bir qatorda, geosiyosat, siyosatshunoslik, mamalakatshunoslik va boshqa fan tarmoqlari bilan uzviy aloqador. Siyosiy geografiya zamonaviy oliy ta'lim tizimida yuqori malakali geograf mutaxassislar tayyorlashda katta ahamiyatga ega.

1.2. O'quv faninig maqsadi va vazifalari. Fanni o'qitishdan maqsad – talabalarda jamiyatning siyosiy hududiy tashkil etilishi va rivojlanishi qonuniyatlari, dunyo siyosiy xaritasining shakllanishi va rivojlanishi jarayonlari, tashqi iqtisodiy aloqalarning geografik jihatlariga doir bilim va malakalarni shakllantirishdan iborat. Fanning vazifasi talabalarni:

- siyosiy geografiyaning ilmiy-nazariy asoslari, jamiyatni siyosiy-hududiy tashkil etilishi va rivojlanishi qonuniyatlari bilan tanishtirish;
- insoniyatni siyosiy-geografik rivojlanish tarixini o'rgatish;
- dunyo siyosiy xaritasining shakllanishi va rivojlanishi qonuniyatlari, geosiyosiy jarayonlar bilan tanishtirish, ularni tahlil qilish va bashoratlash bo'yicha asosli daliliy fikr – mulohazalar bildirish;
- tashqi iqtisodiy aloqalar va ularning tadrijiy o'zgarishlari, geografik jihatlarini o'rgatishdan iborat.

1.3. Boshqa fanlar bilan aloqasi. Siyosiy geografiya va geosiyosat fani iqtisodiy va ijtimoiy geografiya tarkibiga kiruvchi fanlar, shuning bilan birga geosiyosat, siyosatshunoslik, tarix, geoiqtisod kabilar bilan o'zaro bog'liq. Talabalarning mazkur fanlardan olgan nazariy va amaliy bilim hamda ko'nikmalari siyosiy geografiya va tashqi iqtisodiy aloqalar fanini o'rganish uchun asos bo'ladi.

1.4. Fanning ishlab chiqarishdagi o'rni. Ushbu fan ilmiy-tadqiqot institutlariga, oliy, o'rta maxsus, umumta'lim tizimi muassasalariga, ishlab chiqarish va boshqaruv tashkilotlariga malakali geograf mutaxassislarni tayyorlashda muhim ahamiyatga ega bo'lgan bilimlar beradi. U asosiy umumkasbiy fani hisoblanib, oliy ta'limda yuqori malakali geograflar tayyorlash tizimining ajralmas bo'g'inidir.

1.5. Fanni o'qitishda zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalar

Mazkur fanni o'qitish jarayonida ta'limning zamonaviy usullari, pedagogik va axborot texnologiyalarini qo'llanilishi nazarda tutilgan. Ma'ruza va amaliy mashg'ulotlarda "Baxs-munozara", "Aqliy xujum", «Munozarali dars», "Klaster" usullaridan xamda darsliklar, o'quv qo'llanmalari, elektron manbalar, dissertatsiyalar, monografiyalar, xorijiy adabiyotlar va Internet ma'lumotlaridan foydalaniladi.

2. Semestrlar bo'yicha o'quv yuklamasi hajmi

2.1 Semestrlar bo'yicha mashg'ulot turlariga ajratilgan soatlarning taqsimoti.

Semestrlar	Yuklama	Auditoriya mashg'ulotlari turi bo'yicha o'quv yuklamasi taqsimoti(soat)			Mustaqil ish
		Jami	Ma'ruza	amaliy mashg'ulot	
2	122	72	32	40	50
Jami	122	72	32	40	50

3. Siyosiy geografiya fanidan o'tiladigan mavzular va ular bo'yicha amaliy mashg'ulot turlariga ajratilgan soatlarning taqsimoti

		Jami soat	Ma'r uza	Amaliy
--	--	-----------	----------	--------

t/r	Mavzular nomi			mash- g'ulot
1	Kursning.Siyosiy geografiyaning fanlar tizimida tutgan o'rni, tadqiqot ob'ekti va predmeti.	2	2	
	Dunyo siyosiy xartasini chizish va tahlil qilish	2		2
2	Siyosiy geografiya va geosiyosatning asosiy tushuncha va kategoriyalari	2	2	
	Jahon mamlakatlarining siyosiy-hududiy tarkibi bo'yicha jadvallar tuzish.	4		4
3	Dunyo siyosiy xartasi va uning shakllanishi	4	4	
	Jahon mamlakatlarini davlat hududi shakliga ko'ra turlarga (orol, yarimorol, uzunchoq, eksklav, anklav, kompakt) ajratish	4		4
4	Dunyo mintaqalari siyosiy xartasi	4	4	
	Jahonning yetakchi yettilik davlatlarining siyosiy-hududiy tuzilishi va geosiyosiy xolatini tahlil qilish	4		4
5	Siyosiy geografiya va geosiyosatning ilk tarixiy kurtaklari	2	2	
	Dunyo siyosiy xartasidagi "Og'riq nuqtalar"ni siyosiy-geografik tahlil qilish	4		4
6	Klassik geosiyosiy kontseptsiyalar	2	2	
	Dunyo mintaqalarining siyosiy xartasini tahlil qilish	2		2
7	Siyosiy geografiya va geosiyosatdagi zamonaviy kontseptsiyalar	4	4	
	Jahonning yetakchi siyosiy, iqtisodiy tashkilotlari	4		4
8	Globalizatsiya va mintaqaviy iqtisodiy integratsiya.	2	2	
	O'zbekistonning ma'muriy-hududiy tuzilishini o'rganish	4		4
8	Jahonning yirik siyosiy, iqtisodiy tashkilotlari	2	2	
	O'zbekistonning dunyo siyosiy xartasida tutgan o'rmini baholash	4		4
9	O'zbekistonning geosiyosiy salohiyati va imkoniyatlari	4	4	
	O'zbekistonning yaqin horij davlatlari bilan savdo-iqtisodiy aloqalarining statistik tahlili	4		4

10	O'zbekiston Respublikasining tashqi iqtisodiy aloqalari	4	4	
	Ihtiyoriy olingan region va mamlakatlarning siyosiy-geografik tahlili	2		2
11	Ihtiyoriy olingan region va mamlakatlarning siyosiy-geografik tahlili.	2		2
	jami	108	32	40

Asosiy qism. Ma'ruza mashg'ulotlari.

Fanning nazariy mashg'ulotlari mazmuni

1. Siyosiy geografiya fani, tadqiqot ob'ekti va predmeti. Fanning maqsadi va vazifalari, qisqacha rivojlanish tarixi. Siyosiy geografiya va tashqi iqtisodiy aloqalar va uning bo'linishi, boshqa fanlar bilan bog'liqligi. Tadqiqot usullari.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *diologik yondashuv, muammoli ta'lim, klaster, pibord, keys-stadi, munozara, o'z-o'zini nazorat.*

Adabiyotlar: A2, A3, A4, Q1, Q2, Q,13, Q17, Q20, Q22

2.Siyosiy geografiya va geosiyosatning asosiy tushuncha va kategoriyalari. Davlat haqida tushuncha. Davlat hududi. Davlat chegarasi. Davlat chegarasining funktsiyalari. Hududiy suvlar. Siyosiy-geografik o'rin. Makro-, mezo- va mikro siyosiy-geografik o'rin. Anklav. Eksklav. Dunyo oroli. Xartlend. Ichki yarim oy (Rimlend). Tashqi yarim oy. Geosiyosiy dualizm. Talassokratiya. Tellurokratiya.

TSivilizatsiyalar kontseptsiyasi va siyosiy geografiya

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *diologik yondashuv, muammoli ta'lim, klaster, pibord, keys-stadi, munozara, o'z-o'zini nazorat.*

Adabiyotlar: A2, A3, A4, Q1, Q2, Q,13, Q17, Q20, Q22

3.Dunyo siyosiy xaritasi va uning shakllanishi. Dunyo siyosiy xaritasining mohiyati va mazmuni. Dunyo siyosiy xaritasida davlatlarning soni, joylashuvi, katta-kichikligi, chegaralari, boshquruv shakli, davlat qurilishi, siyosiy geografik o'zgarishlari, mavjud xududiy muammo va boshqalarning aks etishi. Hozirgi zamon dunyo siyosiy xaritasidagi jarayonlar va ularning geosiyosiy jihatlari. Turli xil geosiyosiy va geoiqtisodiy tuzilmalar. Dunyo siyosiy xaritasidagi muammoli «nuqta» yoki mintaqalar geografiyasi. Dunyo siyosiy xaritasida davlatlarning o'rta, markaziy, periferiya, ichkari, kontinental, kontinentlararo siyosiy geografik o'rnini o'rganish.

Dunyo siyosiy xaritasi va uning shakllanishi bosqichlari. Yirik davlatlarning almashinuvi: Ispaniya va Portugaliya, Niderlandiya, Angliya, AQSH. Mustamlakachilik tizimi. Dunyo siyosiy xaritasida I va II Jahon urushlaridan keyingi o'zgarishlar. XX asr ohiri va XXI asr boshlarida dunyo siyosiy xaritasi.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *diologik yondashuv, muammoli ta'lim, klaster, pibord, keys-stadi, munozara, o'z-o'zini nazorat.*

Adabiyotlar: A2, A3, A4, Q1, Q2, Q,13, Q17, Q20, Q22

4.Dunyo mintaqalari siyosiy xaritasi. Yevropa, Osiyo, Afrika, Amerika, Avstraliya va Okeaniyaning siyosiy kartasi. Mamlakatlarning davlat tuzumi va davlat qurilishi shakllari. MDH va Markaziy Osiyo davlatlari dunyo siyosiy xaritasida

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *diologik yondashuv, muammoli ta'lim, klaster, pibord, keys-stadi, munozara, o'z-o'zini nazorat.*

Adabiyotlar: A2, A3, A4, Q1, Q2, Q,13, Q17, Q20, Q22

5.Siyosiy geografiya va geosiyosatning ilk tarixiy kurtaklari. Qadimgi greklarning geografik muhitning insonga ta'siri haqidagi fikrlari. Aristotel. Ibn Xalidun. De Monteskie. Immanuel Kant. Karl Klauzevits. Karl Ritter. Aleksandr Gumboldt. Lev Ilyich Mechnikov. Elize Reklyu va boshqalar.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *diologik yondashuv, muammoli ta'lim, klaster, pibord, keys-stadi, munozara, o'z-o'zini nazorat.*

Adabiyotlar: A2, A3, A4, Q1, Q2, Q,13, Q17, Q20, Q22

6.Klassik geosiyosiy kontseptsiyalar. Nemis klassik geosiyosat maktabi. Fridrix Rattselb va uning qarashlari. Geografik determinizm kontseptsiyasining geosiyosatga ta'siri. Davlatga yer bilan o'zaro bog'langan tirik organizm sifatidagi qarashlari. Yuxan Rudolbf Chellen. Karl Xausxofer.

Vidalb de la Blash va frantsuz maktabi. Siyosiy geografiyada possibilizm kontseptsiyasi. Ingliz-amerika klassik geosiyosati. Albred Tayer Mexen. Xelford Makkinder. Nikolas Spaykmen va b.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *diologik yondashuv, muammoli ta'lim, klaster, pibord, keys-stadi, munozara, o'z-o'zini nazorat.*

Adabiyotlar: A2, A3, A4, Q1, Q2, Q,13, Q17, Q20, Q22

7. Siyosiy geografiya va geosiyosatdagi zamonaviy kontseptsiyalar. Atlantizm va neoatlantizm. Mondializm. Frensis Fukuyamaning geosiyosiy qarashlari. Geograf Saul Koenning geosiyosiy qarashlari. Geosiyosiy mintaqalar. Immanuil Vallerstaynning jahon tizimlari kontseptsiyasi. Piter Teylorning geosiyosiy monotsentrizm nazariyasi. MDH davlatlarida geosiyosiy g'oyalar

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *diologik yondashuv, muammoli ta'lim, klaster, pibord, keys-stadi, munozara, o'z-o'zini nazorat.*

Adabiyotlar: A2, A3, A4, Q1, Q2, Q,13, Q17, Q20, Q22

8.Globalizatsiya va mintaqaviy iqtisodiy integratsiya. Globalizatsiya nima? Globalizatsiya jarayonlarini tushunishga bo'lgan turli yondoshuvlar. Globalizatsiya qanday oqibatlariga olib keladi. Globalizatsiya va mintaqalashtirish jarayonlarining o'zaro aloqadorligi. Integratsion birlashmalar va geosiyosiy manfaatlar. Hozirgi xalqaro aholi migratsiyasi va uning globalizatsiya jarayonlariga ta'siri

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *diologik yondashuv, muammoli ta'lim, klaster, pibord, keys-stadi, munozara, o'z-o'zini nazorat.*

Adabiyotlar: A2, A3, A4, Q1, Q2, Q,13, Q17, Q20, Q22

9. Jahonning yirik siyosiy, iqtisodiy tashkilotlari. Xalqaro tashkilotlarning tashkil topishi, maqsad va vazifalari. Jahon mamlakatlarini iqtisodiyotini rivojlantirishga qaratilgan tashkilotlar. Xalqaro siyosiy tashkilotlarning faoliyati va rivojlanishi

Ayrim halqaro siyosiy tashkilotlarning vazifalari

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *diologik yondashuv, muammoli ta'lim, klaster, pibord, keys-stadi, munozara, o'z-o'zini nazorat.*

Adabiyotlar: A2, A3, A4, Q1, Q2, Q,13, Q17, Q20, Q22

10.O'zbekistonning geosiyosiy salohiyati va imkoniyatlari.Dunyo siyosiy xaritasida O'zbekiston Respublikasining tutgan o'rni. Mamlakatning tabiiy-resurs, demografik, iqtisodiy salohiyati va uning geosiyosiy ahamiyati. O'zbekistonning Markaziy Osiyo mintaqasida tutgan o'rni va roli. O'zbekistonning Markaziy Osiyo, MDH va jahon mamlakatlari bilan o'zaro munosabatlari va ularning geosiyosiy jihatlari.Prezident asarlarida siyosiy-geografik (geosiyosiy) masalalarning yoritilishi.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *diologik yondashuv, muammoli ta'lim, klaster, pibord, keys-stadi, munozara, o'z-o'zini nazorat.*

Adabiyotlar: A2, A3, A4, Q1, Q2, Q,13, Q17, Q20, Q22

11.O'zbekiston Respublikasining tashqi iqtisodiy aloqalari. Tashqi iqtisodiy aloqalarning nazariy asoslari va geografik jihatlari. O'zbekiston tashqi iqtisodiy aloqalari geografiyasi. O'zbekistonning yaqin (MDH) va uzoq xorij davlatlari bilan tashqi iqtisodiy aloqalari geografiyasi. O'zbekiston va jahon transport kommunikatsiyalari. O'zbekistonning dunyo okeaniga chiqish imkoniyatlari.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *diologik yondashuv, muammoli ta'lim, klaster, pibord, keys-stadi, munozara, o'z-o'zini nazorat.*

Adabiyotlar: A2, A3, A4, Q1, Q2, Q,13, Q17, Q20, Q22

Siyosiy geografiya fanidan ma'ruza mavzulari va ularning qisqacha tavsifi

t/r	Mavzular nomi	Ma'r uza	Yangi pedagogik tex.
1	Kursning.Siyosiy geografiyaning fanlar tizimida tutgan o'rni, tadqiqot ob'ekti va predmeti.	2	Klaster usuli
2	Siyosiy geografiya va geosiyosatning asosiy tushuncha va kategoriyalari	2	Aqliy hujum
3	Dunyo siyosiy xaritasi va uning shakllanishi	4	
4	Dunyo mintaqalari siyosiy xaritasi	4	Klaster usuli
5	Siyosiy geografiya va geosiyosatning ilk tarixiy kurtaklari	2	Aqliy hujum
6	Klassik geosiyosiy kontseptsiyalar	2	
7	Siyosiy geografiya va geosiyosatdagi zamonaviy kontseptsiyalar	4	
8	Globalizatsiya va mintaqaviy iqtisodiy integratsiya	2	Klaster usuli
9	Jahonning yirik siyosiy, iqtisodiy tashkilotlari.	2	
10	O'zbekistonning geosiyosiy salohiyati va imkoniyatlari	4	Aqliy hujum
11	O'zbekiston Respublikasining tashqi iqtisodiy aloqalari	4	Del'fi usuli
	jami	32	

Amaliy mashg'ulotlarning tavsiya etilgan mavzulari

Har bir amaliy mashg'ulot, dastlab ishning maqsadini va mavzuga oid nazariy bilimlarni qisqacha yoritishdan boshlanadi. So'ng ishni bajarish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar va qo'yilgan maqsadni amalga oshirish uchun talab qilingan vazifalar aniq belgilanib, ishni bajarish tartibi esa qo'yilgan vazifalar ketma-ketligiga asoslanadi. Barcha ishlar olingan natijalarning tahlili bilan yakunlanadi.

1- Dunyo siyosiy xaritasini chizish va tahlil qilish Dunyo siyosiy xaritasini o'rganib chiqish. Yozuvsiz xaritaga dunyo siyosiy xaritasini ishlash. Siyosiy xaritadagi mamlakatlar davlat tuzumini taxlil qilish

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondashuv, muammoli ta'lim, klaster, pibord, keys-stadi, munozara, o'z-o'zini nazorat.*

Adabiyotlar: A2, A4, A5, Q1, Q3, Q,14, Q17, Q20, Q22

2-Jahon mamlakatlarining siyosiy-hududiy tarkibi bo'yicha jadvallar tuzish.Jaxon mamlakatlarini siyosiy xududiy tarkibini taxlil kilish. Jaxon mamlakatlarini jududlari bo'yicha jadval tuzing

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondashuv, muammoli ta'lim, klaster, pibord, keys-stadi, munozara, o'z-o'zini nazorat.*

Adabiyotlar: A2, A4, A5, Q1, Q3, Q,14, Q17, Q20, Q22

3- Jahon mamlakatlarini davlat hududi shakliga ko'ra turlarga (orol, yarimorol, uzunchoq, eksklav, anklav, kompakt) ajratish

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondashuv, muammoli ta'lim, klaster, pibord, keys-stadi, munozara, o'z-o'zini nazorat.*

Adabiyotlar: A2, A4, A5, Q1, Q3, Q,14, Q17, Q20, Q22

4-Jahonning yetakchi yettilik davlatlarining siyosiy-hududiy tuzilishi va geosiyosiy xolatini tahlil qilish Jaxon mamlakatlarining joylashgan o'rniga iqtisodiy geografik tavsif berish.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *diologik yondashuv, muammoli ta'lim, klaster, pibord, keys-stadi, munozara, o'z-o'zini nazorat.*

Adabiyotlar: A2, A4, A5, Q1, Q3, Q,14, Q17, Q20, Q22

5- Dunyo siyosiy xaritasida “Og'riq nuqtalar” geografiyasi

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *diologik yondashuv, muammoli ta'lim, klaster, pibord, keys-stadi, munozara, o'z-o'zini nazorat.*

Adabiyotlar: A2, A4, A5, Q1, Q3, Q,14, Q17, Q20, Q22

6- Dunyo mintaqalarining siyosiy xaritasini tahlil qilish

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *diologik yondashuv, muammoli ta'lim, klaster, pibord, keys-stadi, munozara, o'z-o'zini nazorat.*

Adabiyotlar: A2, A4, A5, Q1, Q3, Q,14, Q17, Q20, Q22

7- Jahonning yetakchi siyosiy, iqtisodiy tashkilotlari

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *diologik yondashuv, muammoli ta'lim, klaster, pibord, keys-stadi, munozara, o'z-o'zini nazorat.*

Adabiyotlar: A2, A4, A5, Q1, Q3, Q,14, Q17, Q20, Q22

8- O'zbekistonning ma'muriy-hududiy tuzilishini o'rganish

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *diologik yondashuv, muammoli ta'lim, klaster, pibord, keys-stadi, munozara, o'z-o'zini nazorat.*

Adabiyotlar: A2, A4, A5, Q1, Q3, Q,14, Q17, Q20, Q22

9- O'zbekistonning dunyo siyosiy xaritasida tutgan o'rnini baholash

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *diologik yondashuv, muammoli ta'lim, klaster, pibord, keys-stadi, munozara, o'z-o'zini nazorat.*

Adabiyotlar: A2, A4, A5, Q1, Q3, Q,14, Q17, Q20, Q22

10- O'zbekistonning yaqin xorij davlatlari bilan aloqalari statistik tahlili.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *diologik yondashuv, muammoli ta'lim, klaster, pibord, keys-stadi, munozara, o'z-o'zini nazorat.*

Adabiyotlar: A2, A4, A5, Q1, Q3, Q,14, Q17, Q20, Q22

11- Ihtiyoriy olingan region va mamlakatlarning siyosiy-geografik tahlili.(Evropa va Osiyo) siyosiy xaritalarini taxlili Evropaning siyosiy xaritasida tutgan o'rniga iqtisodiy –geografik tavsif bering

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *diologik yondashuv, muammoli ta'lim, klaster, pibord, keys-stadi, munozara, o'z-o'zini nazorat.*

Adabiyotlar: A2, A4, A5, Q1, Q3, Q,14, Q17, Q20, Q22

12-Ihtiyoriy olingan region va mamlakatlarning siyosiy-geografik tahlili. Amerika va Afrika, siyosiy xaritalarini taxlili

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *diologik yondashuv, muammoli ta'lim, klaster, pibord, keys-stadi, munozara, o'z-o'zini nazorat.*

Adabiyotlar: A2, A4, A5, Q1, Q3, Q,14, Q17, Q20, Q22

13- Ihtiyoriy olingan region va mamlakatlarning siyosiy-geografik tahlili. Avstraliya va Okianiya siyosiy xaritalarini taxlili

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *diologik yondashuv, muammoli ta'lim, klaster, pibord, keys-stadi, munozara, o'z-o'zini nazorat.*

Adabiyotlar: A2, A4, A5, Q1, Q3, Q,14, Q17, Q20, Q22

Siyosiy geografiya fani” bo'yicha amaliy mashg'ulotlarining kalendar tematik rejasi

t/r	Amaliy mashg'ulot	Amaliy mashg'ulot	Yangi ped.Text.
1.	Dunyo siyosiy xaritasini chizish va tahlil qilish	2	Klaster usuli

2.	Jahon mamlakatlarining siyosiy-hududiy tarkibi bo'yicha jadvallar tuzish.	4	Aqliy hujum
3.	Jahon mamlakatlarini davlat hududi shakliga ko'ra turlarga (orol, yarimorol, uzunchoq, eksklav, anklav, kompakt) ajratish	4	
4.	Jahonning yetakchi yettilik davlatlarining siyosiy-hududiy tuzilishi va geosiyosiy xolatini tahlil qilish	4	Klaster usuli
5.	Dunyo siyosiy xaritasidagi "Og'riq nuqtalar"ni siyosiy-geografik tahlil qilish	4	Aqliy hujum
6.	Dunyo mintaqalarining siyosiy xaritasini tahlil qilish	2	
7.	Jahonning yetakchi siyosiy, iqtisodiy tashkilotlari	4	Del'fi usuli
8.	O'zbekistonning ma'muriy-hududiy tuzilishini o'rganish	4	Klaster usuli
9.	O'zbekistonning dunyo siyosiy xaritasida tutgan o'rnini baholash	4	Aqliy hujum
10.	O'zbekistonning yaqin horij davlatlari bilan savdo-iqtisodiy aloqalarining statistik tahlili	4	Del'fi usuli
11.	Ihtiyoriy olingan region va mamlakatlarning siyosiy-geografik tahlili.	2	Klaster usuli
12.	Ihtiyoriy olingan region va mamlakatlarning siyosiy-geografik tahlili.	2	Aqliy hujum
	jami	40	

Mustaqil ta'limni tashkil etishning shakli va mazmuni

Mustaqil ishni tayyorlashda "**Siyosiy geografiya va tashqi iqtisodiy aloqalar**" fanining xususiyatlarini hisobga olgan holda talabaga quyidagi shakllardan foydalanish tavsiya etiladi:

- Amaliy mashg'ulotlarga nazariy tayyorgarlik ko'rish.
- darslik va o'quv qo'llanmalar bo'yicha fan boblari va mavzularini o'rganish;
- tarqatma materiallardan foydalangan holda fanning ma'ruzalar qismini o'zlashtirish;
- avtomatlashtirilgan o'rgatuvchi va nazorat qiluvchi tizimlar bilan ishlash;
- maxsus adabiyotlardan foydalangan holda, fan bo'limlari yoki mavzulari ustida ishlash;
- yangi gidrologik va gidrometrik o'lchov asboblari, qurilmalari, apparaturalarini o'rganish;
- fanning talabaning o'quv-ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarishi bilan bog'liq bo'lgan bo'limlarini va mavzularini chuqur o'rganish;
- masofaviy (distantion) ta'limdan va internet tarmog'idan foydalanish va hokazo

Tavsiya etilayotgan mustaqil ishlarning mavzulari

1. Prezident asarlarida siyosiy-geografik (geosiyosiy) masalalarning yoritilishi -4s
2. Tabiat va siyosatning o'zaro aloqadorligi va uni o'rganish xususiyatlari. -2s
3. Geografi kdeterminizm. -2s
4. Siyosiy geografiyaning ilmiy tadqiqot ob'ektlari va tushunchalari. -2s
5. Jahonning yirik iqtisodiy, siyosiy – harbiy tashkilotlari va ularning roli. -4s
6. Siyosiy geografiya va geosiyosat: o'zaro aloqadorligi va rivojlanish xususiyatlari. 7. Klassik geosiyosat va uning ahamiyati. -2s
8. Geosiyosiy kontseptsiyalar -2s
9. Dunyo siyosiy xaritasining mazmuni va shakllanishi -4s.

10. Dunyo aholisi va xo'jaligi	-4s
11. O'zbekistonning geosiyosiy holati.	-6s
12. Markaziy Osiyoda geosiyosiy jarayonlarga ta'sir qiluvchi omillar	-2s.
13. F.Rattseidan X.Makkindergacha bo'lgan davr geosiyosiy tahlili	-2s.
14. Ingliz-amerika geosiyosati.	-2s
15. Markaziy Osiyoda geosiyosiy jarayonlar va mintaqaviy hamkorlik	-2s
16. O'zbekistonning geosiyosiy salohiyati va tashqi iqtisodiy aloqalari	-4s
17. Jahon geosiyosiy tizimlarida AQSHning to'g'an o'rni va roli	-4s
18. Sobiq Ittifoqning parchalanishi va dunyo siyosiy xaritasi	-2s

Jami. 50 s

Siyosiy geografiya fanidan 2-bosqich 5140600-geografiya yo'nalishi talabalarini baholashning reyting ishlanmasi va baholash mezonlari

Talabaning o'zlashtirishi 100 ballik tizimda baholanadi. Siyosiy geografiya va tashqi iqtisodiy aloqalar fani bo'yicha talabaning o'zlashtirishi joriy nazoratga-40 ball, oraliq nazoratga-30 ball, yakuniy nazoratga-30 ball bilan baholanadi.

Reyting ishlanmasi semestr uchun

Tg'r	Nazorat turlari	Soni	Ball	Jami Ball
1	Joriy nazorat			
	1.1. 1-2-3-4-5-6 amiliy mashg'ulot topshiriqlari va amaliy mashg'ulotlarda berilgan mustaqil ish topshiriqlarini bajargani uchun	6	2.1	13
	1.2.7- 8-9-10-11-12-13 amiliy mashg'ulot topshiriqlari va amaliy mashg'ulotlarda berilgan mustaqil ish topshiriqlarini bajargani uchun	7	1.8	13
	1.3.14-15-16-17-18-19-20 amiliy mashg'ulot topshiriqlari va amaliy mashg'ulotlarda berilgan mustaqil ish topshiriqlarini bajargani uchun	7	2	14
2	Oraliq nazorat			
	2.1. Yozma (3 ta og'zaki so'rov, ma'ruza darslarida berilgan mustaqil ish topshiriqlari uchun)	1	5	10
	2.2. Og'zaki, ma'ruza darslarida berilgan mustaqil ish topshiriqlari uchun)	1	5	10
	Mustaqil ish	1	10	10
3	Yakuniy nazorat			
	3.1. Og'zaki yoki yozma ish shaklida	(30),(3),(2)	(1),(10),(10)	30
Jami				100

1. Joriy nazorat amaliy mashg'ulotlarida og'zaki so'rov usulida o'tkaziladi.

1-joriy nazorat uchun ajratilga 13 ballarni amaliy ishi topshiriqlarini va amaliy mashg'ulotlarda berilgan mustaqil ish topshiriqlarini to'la bajargan, tushuntirib bera oladigan talabaga 2.1.-1.5 ball, to'la mustaqil bajargan va amalda qo'llash bo'yicha etarli tushunchaga ega bo'lmagan talabaga 1.5- 0.9 ball, to'la bajarmagan talabaga bajarilgan ish hajmiga va sifatiga qarab 0.8-0.3 ballgacha beriladi. 6 ta amaliy ish topshiriqlarini va amaliy mashg'ulotlarda berilgan mustaqil ish topshiriqlarini to'la bajargan talabalar 2.1*5q13 bal to'plashi mumkin

2-joriy nazorat uchun ajratilga 13 ballarni amaliy ishi topshiriqlarini va amaliy mashg'ulotlarda berilgan mustaqil ish topshiriqlarini to'la bajargan, tushuntirib bera oladigan

talabaga 1.8.-1.3 ball, to'la mustaqil bajargan va amalda qo'llash bo'yicha etarli tushunchaga ega bo'lmagan talabaga 1.2- 0.7 ball, to'la bajarmagan talabaga bajarilgan ish hajmiga va sifatiga qarab 0.6-0.1 ballgacha beriladi. 6 ta amalay ish topshiriqlarini va amaliy mashg'ulotlarda berilgan mustaqil ish topshiriqlarini to'la bajargan talabalar $1.8 \cdot 7 = 13$ bal to'plashi mumkin

3-joriy nazorat uchun ajratilga 14 ballarni Amaliy ishi topshiriqlarini va amaliy mashg'ulotlarda berilgan mustaqil ish topshiriqlarini to'la bajargan, tushuntirib bera oladigan talabaga 2.8-2.6 ball, to'la mustaqil bajargan va amalda qo'llash bo'yicha etarli tushunchaga ega bo'lmagan talabaga 2.5-1.9 ball, to'la bajarmagan talabaga bajarilgan ish hajmiga va sifatiga qarab 1.8-1.2 ballgacha beriladi. 5 ta amalay ish topshiriqlarini va amaliy mashg'ulotlarda berilgan mustaqil ish topshiriqlarini to'la bajargan talabalar $2 \cdot 8 = 14$ bal to'plashi mumkin

2. Oraliq nazorat

2.1. Oraliq nazorat og'zaki berilgan savoliga javob berish usulida o'tkaziladi. 3 ta og'zaki so'rov mohiyatini tola ochib bergan, ma'ruza darslarida berilgan mustaqil ish topshiriqlarini bajargan talabaga jami 30 bal ajratilgan.

2.2. Oraliq nazorat yozma berilgan savoliga javob berish usulida o'tkaziladi. 3 savollvriga 5.0 baldan 15 bal va ma'ruza darslarida berilgan mustaqil ish topshiriqlarini bajargan talabaga jami 5 bal jami 30 bal ajratilgan.

3. Yakuniy nazorat uchun ajratilgan 30 bal yozma shaklida o'tkazilsa o'nta to'g'ri savilni har biri 3.0 ballik shaklida baholanadi. Yakuniy nazoratda 10 ta savolga 3.0 baldan jami 30 bal ajratilgan.

Og'zaki shaklida o'tkazilsa; 3ta savol uchun 10 baldan jami 30 bal.

-agar savol(masala) mohiyati to'la ochilgan bo'lib, mavzu bo'yicha talabaning tanqidiy nuqtai nazari bayon qilingan bo'lsa – 9-10 ball

-savolning(masala) mohiyati to'la ochilgan, asosiy faktlar to'g'ri bayon qilingan bo'lsa – 7-8 ball

-savolga(masala) to'g'ri javob berilgan, lekin ayrim kamchiliklari bor bo'lsa -5-6 ball

Saralash bali 56 ballni tashkil etadi. Semestr yakunida fan bo'yicha saralash balidan kam ball to'plagan talabaning o'zlashtirishi "Qoniqarsiz" (Akademik qarzdor) hisoblanadi.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати

Асосий адабиётлар

1.Martin Jones, Rhys Jones, Michael Woods. An introduction to political geography: space, place and politics. Routledge. London and New-York. 2004. ISBN 0-203-62697-4, ISBN 0-203-663084-X.

2.Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.-Т., 1997

3.Голубчик М.М. Политическая география мира. Учеб. Пособ. Смоленск,1998.

4.Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект пресс, 2002.

Қўшимча адабиётлар

5.Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.

6.Мирзиёев Ш.М.Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз.-Т.:Ўзбекистон, 2016.56-б

7.Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил якунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи // Халқ сўзи газетаси 2017 йил 16 январ, № 11.

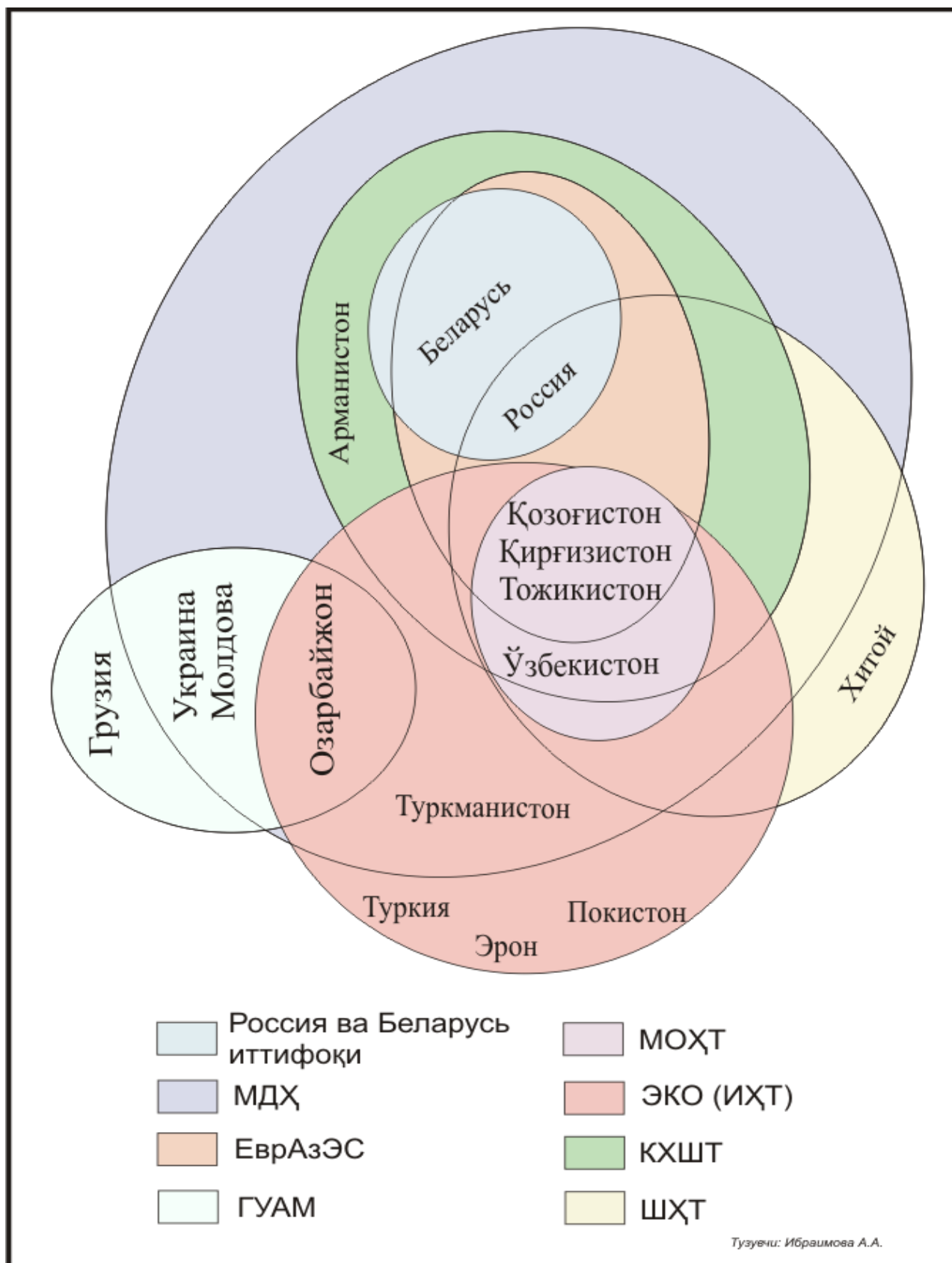
8.Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул

- килинганинг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза 2016-йил 7-декабр.- Т Ўзбекистон 2017.
- 9.Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз.- Т Ўзбекистон 2016. 56-б
- 10.Colin Flint, Peter J Taylor. Political Geograpxy: World-economy, Nation-state and Locality. Taylor & Francis, 2012. ISBN-13: 978-0273735908, ISBN-10:027373590X
- 11.Хўжанов Б.А. Геосиёсат асослари. Т., 2002.
- 12.Сафоев С.С.Марказий Осиёдаги геосиёсат. Т., ЖИДУ, 2005.
- 13.Валлерстайн И. Миросистемный анализ: Введение. – М.: Территория будущего, 2006.
- 14.Ратцель Ф. Земля и жизнь. Сравнительное землевладение: В 2т. Т. 2. Вхп.1 СПб.,1905-С. 610
- 15.География, политика и культура (современ. проблемы географии). Л.,1990.
- 16.Колосов В.А. Политическая география: проблемы и методы. Л.,1988.
- 17.ГорбачевичР.А.Политическая география и его проблемы.М.,Изв.
- 17.Платон. Государство. Закон. Политика.-М, 1988.-798. (ВИ-343304 Н-1 Фп-37).
- 18.Мангейм Д., Рич Р.К. Политология: методы и исследования. М., 1999.
- 19.Spikman N.S. Amerikan strategi in world politiss. N.Y., 1942.
- 20.Гейден Г. Критика немецкой геополитики. М., изд.иностр.лит.1960.
- 21.Хорев Б.С. Очерки геоглобалистики и геополитики. М.,1997.
- 22.Мехен А.Т.Влияние морской силы на историю. М.-Л.,1941.
- 23.Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. – М, 2000.

Интернет сайтлар:

- 24.www.Ziyo.net.

Tarqatma materiallar

1.2.1-расм. Марказий Осиё давлатларининг минтақавий интеграция тузилмаларида иштироки

2.4.1 - расм. Ўзбекистон Республикасининг жаҳон бозорлари билан транзит алоқалари

Манба: Ўзбекистон транспорт ва транспорт коммуникациялари уюшмаси маълумотлари / www.uztranscom.uz

Примечание: для каждого религиозного объединения указаны подгруппы, численность которых значительна.

[illegible]

77. Бангладеш, Бутан, Индия, Мальдивы, Непал, Пакистан, Шри-Ланка

**Сиёсий география ва tashqi iqtisodiy aloqalar» фанидан
слайдлар (tapqatma материаллар)**

Жаҳон мамлакатларининг сиёсий-географик тuzилишу

№		Davlat nomi	Maydoni m, km ²	Aholisi, mln,kishi	Aholi zichligi, 1 km ²	Prognoz		YaIM mln. \$	Pul birligi	Poytaxti	Davlat tuzumi	Boshqaruv shakli
						2025 yil	2050 yil					
Afrika												
	I.	Shimoliy Afrika	8525244	193	23	253	310					
1	1	Jazoir	2381741	34	14	43	56	17,8	Dinor	Жазоир	Prezident respublikasi	Prezident
2	2	Misr	1001450	73	73	96	118	316300	Funt	Qohira	Prezidentlik respublikasi	Prezident
3	3	Gʻarbiy Saxara	266000	0,5	2	0,80	0,90		Pesta	El-Ayun	Prezident respublikasi	Prezident
4	4	Liviya	1759540	6	4	8	10	37480	Dinor	Tripoli	Jumhuriyat	Muammar Kadafi
5	5	Marokash	446550	32	71	39	45		Dirham	Rabot	Konstitutsion monarxiya	Qirol
6	6	Sudan	2505813	39	15	54	72	76190	Dinor	Xartum	Respublika	Prezident
7	7	Tunis	164150	10	62	12	13		Dinor	Tunis	Prezident respublikasi	Prezident
	II.	Gʻarbiy Afrika	6141634	283	46	419	616	891389				
8	1	Benin	112622	9	80	15	23	8338	Frank	Porto-Novo	Respublika	Prezident
9	2	Burkina-Faso	274122	15	54	24	38	15740	Frank	Uagadugu	Respublika	Prezident
10	3	Gambiya	10402	2	134	2	3	2799	Dalas	Banjul	Respublika	Prezident
11	4	Gana	238305	23	96	33	48	48270	Sedi	Akkra	Prezidentlik respublikasi	Prezident
12	5	Gvineya	245857	10	41	16	25	19500	Frank	Konakri	Respublika	Prezident
13	6	Gvineya-Bisau	36125	1,7	47	3	5	1250	Pyeso	Bisau	Respublika	Davlat kengashi
14	7	Kabo-Verde	4033	0,50	122	1	1	585480	Eskudo	Praya	Respublika	Prezident
15	8	Kot-d-Ivuar	322463	20	63	27	36	24780	Frank	Yamasukro	Prezidentlik respublikasi	Prezident
16	9	Liberiya	11370	4	34	7	13	2903	Dollar	Monraviya	Respublika	Davlat kengashi
17	10	Mavritaniya	1030700	3	3	5	6	5534	Ugiya	NuAQShot	Islom respublikasi	Prezident
18	11	Mali	1240142	12	10	21	34	11000	Frank	Bamako	Respublika	Prezident
19	12	Niger	1267000	14	11	26	53	9716	Frank	Niamey	Respublika	Prezident
20	13	Nigeriya	923768	144	156	205	282	125700	Nayra	Abuja	Respublika	Prezident
21	14	Senegal	196200	12,4	63	18	25	18360	Frank	Dakar	Respublika	Prezident
22	15	Syerra-Leone	71740	5,3	74	8	11	3335	Leone	Fritaun	Harbiy tartib	Muaqqat Mil. Boshq. kengashi
23	16	Togo	56785	6,6	116	10	14	8684	Frank	Lome	Respublika	Prezident
	III.	Sharqiy Afrika	6484105	294	46	439	650	138944,17				
24	1	Burundi	27834	8.5	306	15	28	4001	Frank	Bujumbura	Respublika	Prezident
25	2	Jibuti	23200	0.8	36	1	2	1570	Frank	Jibuti	Prezidentlik respublikasi	Prezident
26	3	Zambiya	752614	12	15	15	18	9409	Kvacha	Lusaka	Prezident respublikasi	Prezident
27	4	Zimbabwe	390300	13	34	16	19	24370	Dollar	Xarare	Prezident respublikasi	Prezident
28	5	Keniya	582600	37	64	51	65	34680	Funt	Nayrobi	Prezidentlik respublikasi	Prezident

29	6	Komor orollari	2170	0.70	318	1.00	1.50	469.7	Frank	Moroni	Prezidentlik respublikasi	Prezident
30	7	Mavrikiy	2040	1.30	618	1.40	1.50	15680	Rupiya	Port -Lui	Respublika	Prezident
31	8	Madagaskar	587041	18	31	28	42	14560	Frank	Antananarivu	Respublika	Prezident
32	9	Mayotta	374	0.20	524	0.5	0.6	501800	Frank	Mamotsu	Dengizorti hudud	Fransiya Prezidenti
33	10	Malavi	118484	12	110	21	31	8581	Kvacha	Lilongve	Prezident respublikasi	Prezident
34	11	Mozambik	802000	20	25	28	37		Metikal	Maputu	Respublika	Prezident
35	12	Рейун'он	2502	0.80	319	1.0	1.1	4570	Frank	Sen-Deni	Fransiya dengizorti departamenti	Prefekt
36	13	Ruanda	26340	9.3	355	15	22	10430	Frank	Kigali	Respublika	Prezident
37	14	Seyshel orollari	405	0.10	190	0.10	0.16	632580	Rupiya	Viktoriya	Respublika	Prezident
38	15	Somali	637657	9.1	14	15	26	4597	Shilling	Mogadisho	Respublika	Prezident
39	16	Tanzaniya	945050	39	41	57	82	23710	Shilling	Dodoma	Prezident respublikasi	Prezident
40	17	Uganda	236600	29	118	56	117	39390	Shilling	Kampala	Respublika	Prezident
41	18	Eritreya	125000	4.9	41	7.7	12	4154	Bir	Asmera	Respublika	Prezident
42	19	Efiopiya	1221894	77	70	109	146	54890	Bir	Addis-Abeba	Respublika	Prezident
	IV.	Markaziy Afrika										
43	1	Angola	1246700	16	13	26	43	23170	Kvanza	Luanda	Respublika	Bir palatali parlament
44	2	Gabon	267667	1,3	5	1,7	2,1	7966	Frank	Librevil	Prezident respublikasi	Prezident
45	3	Kamerun	475440	18	38	26	33	30170	Frank	Yaunde	Prezident respublikasi	Prezident
46	4	Kongo	342000	3,8	11	6	10	2450	Frank	Brazzavil	Respublika	Prezident
47	5	Kongo Demokratik Respublikasi	2345410	63	27	108	187		Zoir	Kinshasa	Prezidentlik respublikasi	Prezident
48	6	San Tome va Prinsipi	964	0,20	161	0,2	0,3	211080	Dobra	San-Tome	Respublika	Prezident
49	7	MAR	199436	4,3	7	5,8	7,6	4248	Frank	Bangi	Prezidentlik respublikasi	Prezident
50	8	Chad	1284000	11	8	18	29	15660	Frank	Njamena	Respublika	Prezident
51	9	Ekvatorial Gvineya	28051	0,5	18	0,8	1,2	1551	Ekvele	Malabo	Prezident respublikasi	Prezident
	V.	Janubiy Afrika										
52	1	Botsvana	582	1,8	3	1,7	1,7	15050	Pula	Gabarone	Respublika	Prezident
53	2	Lesoto	30355	1,8	59	1,7	1,6	5892	Lotin	Maseru	Konstitutsion monarxiya	Qirol
54	3	Namibiya	824269	2,1	3	2,6	3,0	14760	Rend	Vindxuk	Respublika	Prezident
55	4	Svazilend	17363	1,1	65	1,0	0,8	6018	Lilongen	Mbabane	Konstitutsion monarxiya	Qirol
56	5	JAR	1223410	48	39	52	55	491400	rand	Pretoriya	Respublika	Prezident
Amerika												
	I.	Shimoliy Amerika										
57	1	Kanada	9970610	33	3	38	42	102300	Dollar	Ottava	Parlamentar federatsiya	Premyer-Ministr
58	2	AQSH	9363200	302	31	349	420	11750000	Dollar	Vashington	Federativ respublika	Prezident
	II.	Markaziy Amerika										
59	1	Beliz	22963	0,3	14	0,4	0,6	1885	Dollar	Belmopan	Monarxiya	Britaniya monarxi

60	2	Gvatemala	108889	13	123	20	28	59470	Ketsal	Gvatemala	Prezidentlik respublikasi	Prezident
61	3	Gonduras	112100	7,1	63	10	12	18790	Lempira	Tegusigalpa	Prezidentlik respublikasi	Prezident
62	4	Kosta-Rika	51100	4,5	88	5,6	6	37970	Kalon	San-Xose	Prezidentlik respublikasi	Prezident
63	5	Meksika	1958201	107	54	125	132	1006	Pyeso	Mexiko	Federativ respublika	Prezident
64	6	Nikaragua	129494	5,6	43	7,5	9,8	12340	Kordoba	Managua	Respublika	Prezident
65	7	Panama	77100	3,3	44	4,2	5,0	20570	Balboa	Panama	Prezident respublikasi	Prezident
66	8	Salvador	21393	6,9	327	9,0	11,9	32350	Kalon	San-Salvador	Prezidentlik respublikasi	Prezident
	III.	Karib dengizi havzasi										
67	1	Antigua va Barbuda	442	0,10	195	0,10	0,16	769	Dollar	Sent-Djons	Konstitutsion monarxiya	britaniya monarxi
68	2	Antil orollari	960	0,20	248	0,2	0,2	2500	Florin	Villemstad	Muxtoriyat	Bosh vazir
69	3	Bagam orollari	13864	0,3	24	0,4	0,5	5295	Dollar	Nassau	B.Britaniya rahbarligidagi hamdo'stlik	Britaniya monarxi
70	4	Barbados	431	0,30	647	0,3	0,3	16400	Dollar	Brijaun	Monarxiya	General-gubernator
71	5	Gaiti	27750	9,0	323	11,5	14,3	12050	Gurd	Port-o-Prens	Respublika	Prezident
72	6	Gvadelupa	1780	0,50	274	0,5	0,5	3513	Frank	Baster	Fransiya dengizorti departamenti	Prefekt
73	7	Grenada	344	0,10	288	0,1	0,1	44750	Dollar	Sent-Jorjes	Konstitutsion monarxiya	General-gubernator
74	8	Dominika	754	0,10	93	0,1	0,1		Dollar	Rozo	Parlament respublika	Prezident
75	9	Dominikan Respublikasi	48442	9,4	192	11,9	14,7	55680	Pyeso	Santa-Domingo	Respublika	Prezident
76	10	Kuba	110860	11,2	101	11,5	10,8	33920	Pyeso	Gavana	Respublika	Davlat kengashi raisi
77	11	Martinika	1100	0,40	368	0,4	0,4	6117	Frank	Fort-de-Frans	Fransiya dengizorti departamenti	Prefekt
78	12	Puerto-Riko	9100	3,90	445	4,1	3,8	68950	Dollar	San-Xuan	AQSHning ma'muriy hudud birligi	AQSH Prezidenti
79	13	Sent-Vinsent va Grenada	389	0,10	286	0,10	0,10	900	Dollar	Kingstaun	Konstitutsion monarxiya	Britaniya monarxi
80	14	Sent-Krist va Nevis	261	0,05	180	0,10	0,10	342320	Dollar	Baster	Konstitutsion monarxiya	Britaniya monarxi
81	15	Sent-Lusiya	616	0,20	315	0,2	0,2	900	Dollar	Kastri	Konstitutsion monarxiya	Britaniya monarxi
82	16	Trinidad va Tabago	5130	1,40	270	1,5	1,6	11480	Dollar	Port-of-Speyn	Respublika	Prezident
83	17	Yamayka	10957	2,7	244	3,0		11130	Dollar	Kingston	Konstitutsion monarxiya	Britaniya monarxi
	IV.	Janubiy Amerika										
84	1	Argentina	2778417	39	14	46	54	483500	Pyeso	Buenos-Ayres	Respublika	Prezident
85	2	Boliviya	1098581	10	9	13	16	22330	Boliviano	Sukre	Respublika	Prezident
86	3	Braziliya	8511965	189	22	229		1492	Real	Brazilia	Federativ Respublika	Prezident
87	4	Venesuela	912100	28	30	35	42	145200	Bolivar	Karakas	Respublika	Prezident
88	5	Gayana	214969	0,8	4	0,8	0,6	2899	Dollar	Jorjtaun	Respublika	Prezident
89	6	Gviana	91000	0,2	2	0,3	0,4		Frank	Kayenna	Region	Fransiya

												Respublikasi Prefekti
90	7	Kolumbiya	1141748	46	41	56	62	281100	Pyeso	Bogota	Prezidentlik respublikasi	Prezident
91	8	Paragvay	406752	6,1	15	8	10	29930	Guarani	Asunson	Prezidentlik respublikasi	Prezident
92	9	Peru	1285215	28	22	34	39	155300	Nuevo sol	Lima	Respublika	Prezident
93	10	Surinam	163820	0,5	3	0,5	0,5	163820	Gulden yoki florin	Paramaribo	Respublika	Prezident
94	11	Urugvay	176200	3,3	19	3,5	3,6	49270	Pyeso	Montevideo	Respublika	Prezident
95	12	Chili	756626	17	22	19	20	169100	Pyeso	Santyago	Respublika	Prezident
96	13	Ekvador	283600	14	48	18	20	49510	Sukre	Kito	Respublika	Prezident
Osiyo												
	I.	G'arbiy Osiyo										
97	1	Ozarbayjon	86600	8,6	99	10	12	30010	Manta	Baku	Respublika	Prezident
98	2	Armaniston	29800	3,0	101	3,4	3,4	136550	Dram	Yerevan	Demokratik respublika	Prezident
99	3	Bahrayn	695,15	0,80	1098	1,0	1,2	13010	Dinor	Manama	Monarxiya	Amir Shayx
100	4	Gruziya	69700	4,5	65	4,1	3,2	14450	Lari	Tbilisi	Prezidentlik respublikasi	Prezident
101	5	Isroil	20770	7,3	332	9,3	11,2	129000	Shekel	Tel-Aviv	Parlamentar respublika	Prezident
102	6	Iordaniya	89206	5,7	64	7,7	9,8	25500	Dinor	Ommon	Konstitutsion monarxiya	Podshoh
103	7	Iroq	434924	29	66	43	62	54400	Dinor	Bog'dod	Prezidentlik respublikasi	Prezident
104	8	Yaman	527970	22	42	37	58	16250	Rial	Sana	Respublika	Prezident
105	9	Qatar	11437	0,9	80	1,1	1,4	19490	Rial	Doxa	Mutlaq monarxiya	Amir
106	10	Kipr	9251	1,00	111	1,1	1,1	15710	Funt, lira	Nikosiya	Prezidentlik respublikasi	Prezident
107	11	Quvayt	17818	2,8	156	3,9	5,1	48000	Dinor	El-Quvayt	Konstitutsion monarxiya	Amir
108	12	Livan	10400	3,9	377	4,6	5,0	18830	Funt	Bayrut	Respublika	Prezident
109	13	BAA	83657	4,4	53	6,2	8,4	63670	Dirham	Abu-Dabi	Federatsiya	Amirlik
110	14	Ummon	306000	2,7	9	3,1	3,9	38090	Rial	Maskat	Mutlaq monarxiya	Sulton
111	15	Falastin	26000	4,00	666	6,2	8,8		Dinor	G'azo		
112	16	Saudiya Arabistoni	2200000	28	13	36	50	310200	Rial	Er-Riyod	Mutlaq teokratik monarxiya	Qirol
113	17	Suriya	185200	20	108	28	35	60440	Funt	Damashq	Prezidentlik respublikasi	Prezident
114	18	Turkiya	779452	74	94	88	89	508700	Lira	Anqara	Respublika	Prezident
	II.	Markaziy va Janubiy Osiyo										
115	1	Afg'oniston	652090	32	49	50	82	21,5	Afg'oni	Qobul	Islom davlati	Prezident
116	2	Bangladesh	143998	149	1035	190	231	275700	Taka	Dakka	Parlamentar respublika	Prezident
117	3	Butan	47000	0,9	19	1,1	1,3	2638	Ngultrum	Tximpxu	Konstitutsion monarxiya	Qirol
118	4	Hindiston	3287732	1132	344	1391	1747	3319000	Rupiya	Dehli	Federativ Respublika	Prezident
119	5	Eron	1648000	71	43	88	100	516700	Rial	Tehron	Islom respublikasi	Prezident
120	6	Qozog'iston	2717300	16	6	17	17	118400	Tenge	Ostona	Prezident respublikasi	Prezident
121	7	Qirg'iziston	198500	5,2	26	6,6	8,1	8495	Som	Bishkek	Respublika	Prezident
122	8	Maldiv	300	0,30	1020	0,40	0,50	1391	Rupiya	Male	Prezident respublikasi	Prezident

123	9	Nepal	147181	28	189	36	43	39530	Rupiya	Katmandu		
124	10	Pokiston	796095	169	213	229	295	347300	Rupiya	Islomobod	Respublika	Prezident
125	11	Tojikiston	143100	7	50	9,4	11,4	7950	Somoni	Dushanbe	Respublika	Prezident
126	12	Turkmaniston	488100	5	11	6,6	7,4	27600	Manta	Ashxobod	Prezident respublikasi	Prezident
127	13	O'zbekiston	448,9	27	59	33	37	47590	So'm	Toshkent	Respublika	Prezident
128	14	Shri-Lanka	65610	20	306	21	20	80580	Rupiya	Kolombo	Prezidentlik respublikasi	Prezident
	III.	Janubi-Sharqiy Osiyo										
129	1	Brunej	5765	0,40	65	0,5	0,6	6842	Dollar	Bandar-Seri-Begavan	Mustaqil Sulton	Sulton
130	2	Sharqiy Timor	14925	1,0	70	1,7	3,0		Rupiya	Dili		
131	3	Vetnam	329600	85	257	104	117	227200	Dang	Xanoy	Respublika	Prezident
132	4	Indoneziya	1919400	232	122	271	297	827400	Rupiya	Jakarta	Unitar Respublika	Prezident
133	5	Kambodja	181035	14,4	79	20	26	26990	Riyel	Pnompen	Konstitutsion monarxiya	Qirol
134	6	Laos	236800	5,9	25	9	12	11280	Kil	Ventyan	Respublika	Prezident
135	7	Malayziya	332,8 ming	27	82	35	41	229300	Ringgit	Kuala-Lumpur	Konstitutsion monarxiya	Qirol
136	8	Myanma	676577	50	74	55	59	105400	Chja	Yangon	Respublika	Bosh vazir
137	9	Singapur	622	4,60	6785	5,3	5,3	120900	Dollar	Singapur	Respublika	Prezident
138	10	Tailand	513115	66	128	70	69	524800	Bat	Bangkok	Konstitutsion monarxiya	Qirol
139	11	Filippin	299765	89	296	120	150	430600	Pyeso	Manila	Prezident respublikasi	Prezident
	IV.	Sharqiy Osiyo										
140	1	Xitoy	9597000	1318	138	1476	1437	7262000	Yuan	Pekin	Sotsialistik Davlat	XXR raisi
141	2	Shimoliy Koreya	120538	23	193	26	26	40000	Vona	Pxenyan	Suveren Sotsialistik Davlat	Prezident
142	3	Janubiy Koreya	98480	49	487	49	42	92500	Vona	Seul	Respublika	Prezident
143	4	Mongoliya	1566000	2,6	2	3,1	3,4	5332	Tugrik	Ulan-Bator	Respublika	Prezident
144	5	Tayvan	36002	23	636	23	19	576200	Dollar	Taybey	Respublika	Prezident
145	6	Yaponiya	377535	128	338	119	95	3745000	Yena	Tokio	Konstitutsion monarxiya	Imperator
Yevropa												
	I.	Shimoliy Yevropa										
146	1	Buyuk Britaniya	244100	61	251	66	69	1782000	Funt-sterling	London	Parlamentar monarxiya	Qirol (Qirolicha)
147	2	Daniya	43075	5,5	127	5,6	5,5	174400	Krona	Kopengagen	Konstitutsion monarxiya	Qirolicha
148	3	Irlandiya	70,3	4,4	62	4,9	5,1	126400	Funt	Dublin	Respublika	Prezident
149	4	Islandiya	103000	0,3	3	0,3	0,4	9373	Krona	Reykjavik	Parlamentar respublika	Prezident
150	5	Latviya	63700	2,3	35	2,2		26530	Lat	Riga	Respublika	Prezident
151	6	Litva	65200	3,4	52	3,1	2,9	45230	Lit	Vilnyus	Respublika	Prezident
152	7	Norvegiya	387000	4,7	12	5,2	5,8	183000	Krona	Oslo	Konstitutsion monarxiya	Monarx
153	8	Finlandiya	338145	5,3	16	5,6	5,7	151200	Yevro	Xelsinki	Parlamentar respublika	Prezident
154	9	Shvetsiya	449964	9,1	20	10	11	255400	Krona	Stokgolm	Konstitutsion monarxiya	Monarx
155	10	Estoniya	4500	1,3	30	1,20		19230	Krona	Tallin	Respublika	Prezident
	II.	G'arbiy Yevropa										

156	1	Avstriya	83500	8,3	99	8,8	9,0	225900	Yevro	Vena	Federativ Respublika	Prezident
157	2	Belgiya	30500	11	348	11	11	316200	Yevro	Bryussel	Konstitutsion monarxiya	Bosh vazir
158	3	Germaniya	357041	82	230	80	71	2362000	Yevro	Berlin	Federativ Respublika	Prezident
159	4	Lixtenshteyn	157	0,04	221	0,04	0,04	870	Frank	Vadus	Konstitutsion monarxiya	Knyaz
160	5	Lyuksemburg	2,6 ming	0,50	180	0,5	0,6	27270	Yevro	Lyuksemburg	Konstitutsion monarxiya	Buyuk Lyuksemburg gertsogi
161	6	Monako	1,95	0,030	33104	0,04	0,04	940	Yevro	Monako	Konstitutsion monarxiya	Knyaz
162	7	Niderlandiya	41548	16,4	394	17	17	481100	Yevro	Amsterdam	Konstitutsion monarxiya	Monarx
163	8	Fransiya	551000	62	112	66	70	1737000	Yevro	Parij	Prezident Respublika	Prezident
164	9	Shveysariya	41288	7,5	182	8,1	8,1	251900	Frank	Bern	Federativ Respublika	Prezident
	III.	Sharqiy Yevropa										
165	1	Belorus	207600	9,7	47	9,0	7,8	70500	Rubl	Minsk	Prezident respublika	Prezident
166	2	Bolgariya	110912	7,7	69	6,6	5,0	61630	Lev	Sofiya	Prezidentlik respublika	Prezident
167	3	Vengriya	93032	10,1	108	9,6	8,9	149300	forint	Budapesht	Parlamentar respublika	Prezident
168	4	Moldaviya	33700	4,0	118	3,7	3,0	8581	Ley	Kishinev	Respublika	Prezident
169	5	Polsha	312683	38,1	122	37	31	463000	Zlotiy	Varshava	Respublika	Prezident
170	6	Rossiya	17075000	142	8	129	109	1408000	Rubl	Moskva	Federativ respublika	Prezident
171	7	Ruminiya	237500	22	90	20	17	171500	Ley	Buxarest	Respublika	Prezident
172	8	Slovakiya	49035	5,4	110	5,2	4,7	78890	Krona	Bratislava	Respublika	Prezident
173	9	Ukraina	603700	47	77	42	33	299100	Grivna	Kiyev	Respublika	Prezident
174	10	Chexiya	78864	10,3	131	10,2	9,4	172200	Krona	Praga	Respublika	Prezident
	IV.	Janubiy Yevropa										
175	1	Albaniya	28748	3,2	110	3,5	3,5	17460	Lek	Tirana	Demokratik respublika	Bir palatali parlament
176	2	Andorra	465	0,10	173	0,1	0,1	2113	Yevro	Andorra – la-Velya	Suveren-Parlament knyazligi	Fransiya Prezidenti va Ispaniya yepiskopi
177	3	Bosniya va Gersegovina	51129	3,8	75	3,7	3,1	26210	Dinor, Yevro	Sarayevo	Prezident respublika	Prezident
178	4	Gretsiya	131957	11,2	85	11	11	226400	Yevro	Afina	Respublika	Prezident
179	5	Ispaniya	504,70	45	90	46	44	937600	Yevro	Madrid	Konstitutsion monarxiya	Qirol
180	6	Italiya	311230	59	197	59	56	1609000	Yevro	Rim	Parlamentar respublika	Prezident
181	7	Makedoniya	25713	2,0	80	2,0	1,7	14400	Dinor	Skopye	Respublika	Prezident
182	8	Malta	316	0,40	1288	0,4	0,3	7223	Lira	Valetta	Respublika	Prezident
183	9	Portugaliya	91985	10,7	116	10,4	9,3	188700	Yevro	Lissabon	Respublika	Prezident
184	10	San-Marino	61	0,03	508	0,04	0,04	1000	Yevro	San-Marino	Respublika	Prezident
185	11	Serbiya	88361	9,5	108	9,6	9,3	43,46 mlrd.	Dinor	Belgrad	Parlamentar respublika	Prezident
186	12	Sloveniya	20250	2,0	99	2,0	1,9	39410	Tolar	Lyublyana	Respublika	Prezident
187	13	Xorvatiya	56538	4,4	79	4,3	3,8	50330	Kuna	Zagreb	Parlamentar respublika	Prezident

188	14	Chernogoriya	13,8 ming	0,6	45	0,6	0,6		Yevro	Podgoritsa	Demokratik davlat	Prezident
Avstraliya va Okeaniya												
189	1	Avstraliya	7682300	21	3	25	28	61700	Dollar	Kanberra	Federal-parlamentar	Britaniya monarxi
190	2	Vanuatu	14800	0,2	19	0,4	0,5	5788	Vatu	Port-Liva	Respublika	Prezident
191	3	Guam	541	0,20	315	0,2	0,3	3200	Dollar	Aganya	O'z-o'zini boshqarish	Gubernator
192	4	G'arbiy Samao	2831	0,20	66	0,2	0,2	1008	Tala	Apia	Konstitutsion monarxiya	
193	5	Kiribati	811	0,10	132	0,1	0,2		Dollar	Bayriki	Respublika	Britaniya Qirolichasi
194	6	Marshal orollari	181,3	0,10	370	0,10	0,10	94400	Dollar	Majuro	Respublika	Prezident
195	7	Mikroneziya	702	0,10	154	0,10	0,10	216	Dollar	Palikir	Federativ respublika	Prezident
196	8	Nauru	21	0,01	667	0,02	0,02	75000	Dollar	Yaren	Respublika	Prezident
197	9	Yangi Zelandiya	268680	4,2	15	4,7	5,0	92510	Dollar	Vellington	Konstitutsion monarxiya	Britaniya monarxi
198	10	Yangi Koledoniya	19100	0,2	13	0,3	0,4	3158	Frank	Numea	Fransiya mulki	Oliy komissar
199	11	Palau	508	0,02	44	0,02	0,03	182700	Dollar	Koror	Prezidentlik respublika	Prezident
200	12	Papua-Yangi Gvineya	462840	6,3	14	8,6	11,2	11900	Kinaa	Port-Morsbi	Konstitutsion monarxiya	Monarx
201	13	Polineziya	4200	0,3	65	0,3	0,4	4580	Afrika Franki	Payesti	Fransiya dengizorti avtonom hududi	Oliy komissar
202	14	Solomon	28370	0,5	17	0,7	1,0	866	Dollar	Xaniara	Konstitutsion monarxiya	Britaniya monarxi
203	15	Tonga	748	0,1	135	0,1	0,1	258520	Paanga	Nukualofa	Konstitutsion monarxiya	Monarx
204	16	Tuvalu	26	0,01	379	0,01	0,02	12799	Dollar	Funafuti	Konstitutsion monarxiya	Britaniya monarxi
205	17	Fiji	18333	0,9	47	0,9	0,9	5173	Dollar	Suva	Respublika	Prezident

АМЕРИКА КУШМА ШТАТЛАРИ

50-штат ва алоҳида федерал округдан
иборат

Майдони : 9372587 кв км

Аҳолиси : 288,4 млн киши

Пойтахти : Вашингтон

Давлат тузими : Федерал республика

Давлат тили : Инглиз тили

Давлат бошлиги : Президент

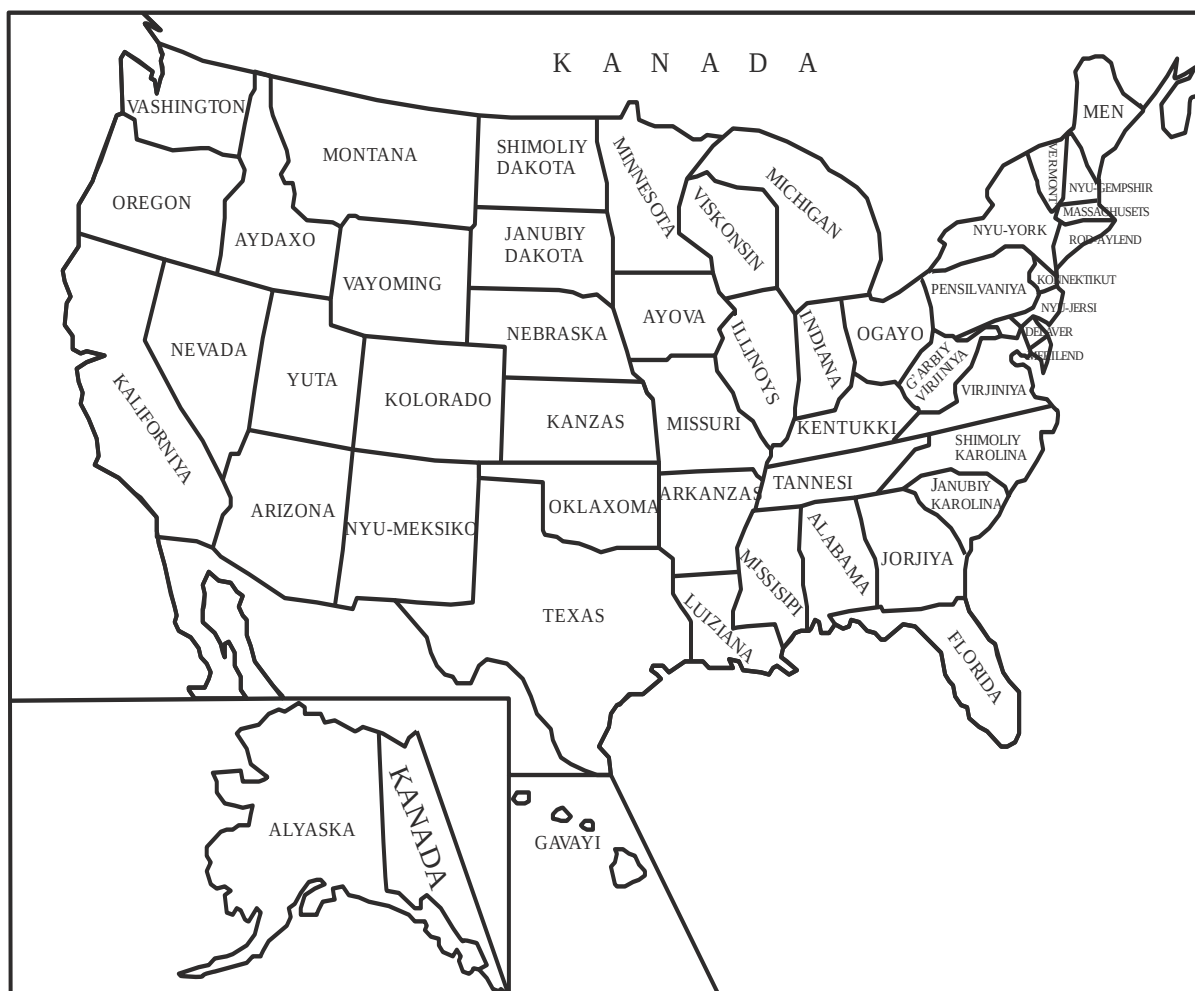
Дини : Протестант, ислом ва бошқ.

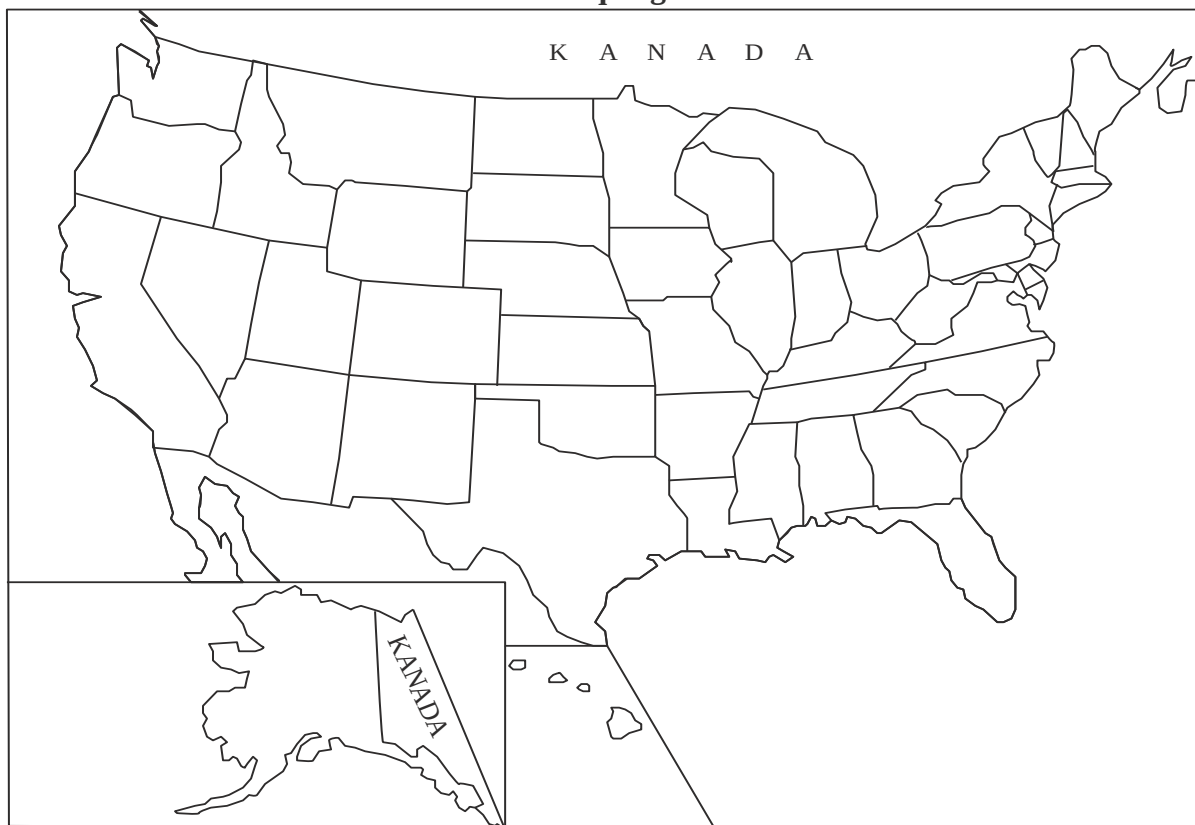
AQSH shtatlari

Idaxo	Viskonsin	Kolorado	Merilend	Pensilvaniya
Iova	Gavayi	Konnektikut	Nebraska	Rod-Aylend
Alabama	Delaver	Luiziana	Nevada	Shimoliy Dakota
Yaska	Jorjiya	Massachusets	Nyu- Gempshir	<u>Shimoliy</u> <u>Karolina</u>
Aizona	G'arbiy Virjiniya	Minnesota	Nyu-Jersi	Tennesi
Kanzas	Illinoys	Missisipi	Nyu-York	Texas
Yoming	Indiana	Missuri	Nyu- Meksiko	Florida
Shington	Kaliforniya	Michigan	Ogayo	Janubiy Dakota
Rmont	Kanzas	Montana	Oklaxoma	Janubiy Karolina
Yrjiniya	Kentukki	Men	Oregon	Yuta

Amerika Qo'shma shtatlarining mamuriy- xududiy tuzilishi

AQSH shtatlari nomini
aniqlang

ASEAN – *Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari assotsiatsiyasi*

Shtab-kvartirasi: Jakarta shahri (Indoneziya)

1967 yil 9 avgustda tashkil topgan

A'zo davlatlar:

- 11. Bruneý**
- 12. Vetnam**
- 13. Indoneziya**
- 14. Kambodja**
- 15. Laos**

- 16. Malayziya**
- 17. Myanma**
- 18. Singapur**
- 19. Tailand**
- 20. Filippin**

NAFTA (*“North American Free Trade Area”*)
– *Shimoliy Amerika erkin savdo zonasi*

1994 yil yanvarda tashkil topgan

A'zo davlatlar:

- 4. AQSH**
- 5. Kanada**
- 6. Meksika**

OPEK (*Organization of the petroleum exporting countries*) – *Neft eksport qiluvchi davlatlar tashkiloti*

Tashkil topgan:
1960 yil

A'zo davlatlar:

1. Birlashgan Arab Amirliklari	7. Venesuela
2. Jazoir	8. Quvayt
3. Liviya	9. Qatar
4. Iroq	10. Saudiya Arabistoni
5. Indoneziya	11. Eron
6. Nigeriya	

Yevropa ittifoqi

Tashkil topgan:
1957 yil (1952 yil)

A'zo davlatlar:

28. Avstriya	42. Lyuksemburg
29. Belgiya	43. Malta
30. Bolgariya	44. Niderlandiya
31. Buyuk Britaniya	45. Polsha
32. Vengriya	46. Portugaliya
33. Germaniya	47. Ruminiya
34. Gretsiya	48. Slovakiya
35. Daniya	49. Sloveniya
36. Irlandiya	50. Finlandiya
37. Ispaniya	51. Fransiya
38. Italiya	52. Chexiya
39. Kipr	53. Shvetsiya
40. Latviya	54. Estoniya
41. Litva	

Yevropa ittifoqining kengayishi

Yil	Mamlakatlar	A'zolar soni
1957 yil 25 mart	Belgiya, Germaniya, Italiya, Lyuksemburg, Niderlandiya, Fransiya	6
1973 yil 1 yanvar	Buyuk Britaniya, Daniya, Irlandiya	9
1981 yil 1 yanvar	<u>Gretsiya</u>	10
1986 yil 1 yanvar	Ispaniya, Portugaliya	12
1995 yil 1 yanvar	Avstriya, Finlandiya, Shvetsiya	15
2004 yil 1 may	Vengriya, Kipr, Latviya, Litva, Malta, Polsha, Slovakiya, Sloveniya, Chexiya, Estoniya	25
2007 yil 1 yanvar	Bolgariya, Ruminiya	27

NATO (*North Atlantic Treaty Organization*) – Shimoliy Atlantika
shartnoma tashkiloti

Tashkil topgan:
1949 yil 4 aprel

Shtab-kvartirasi:
Bryussel (Belgiya)

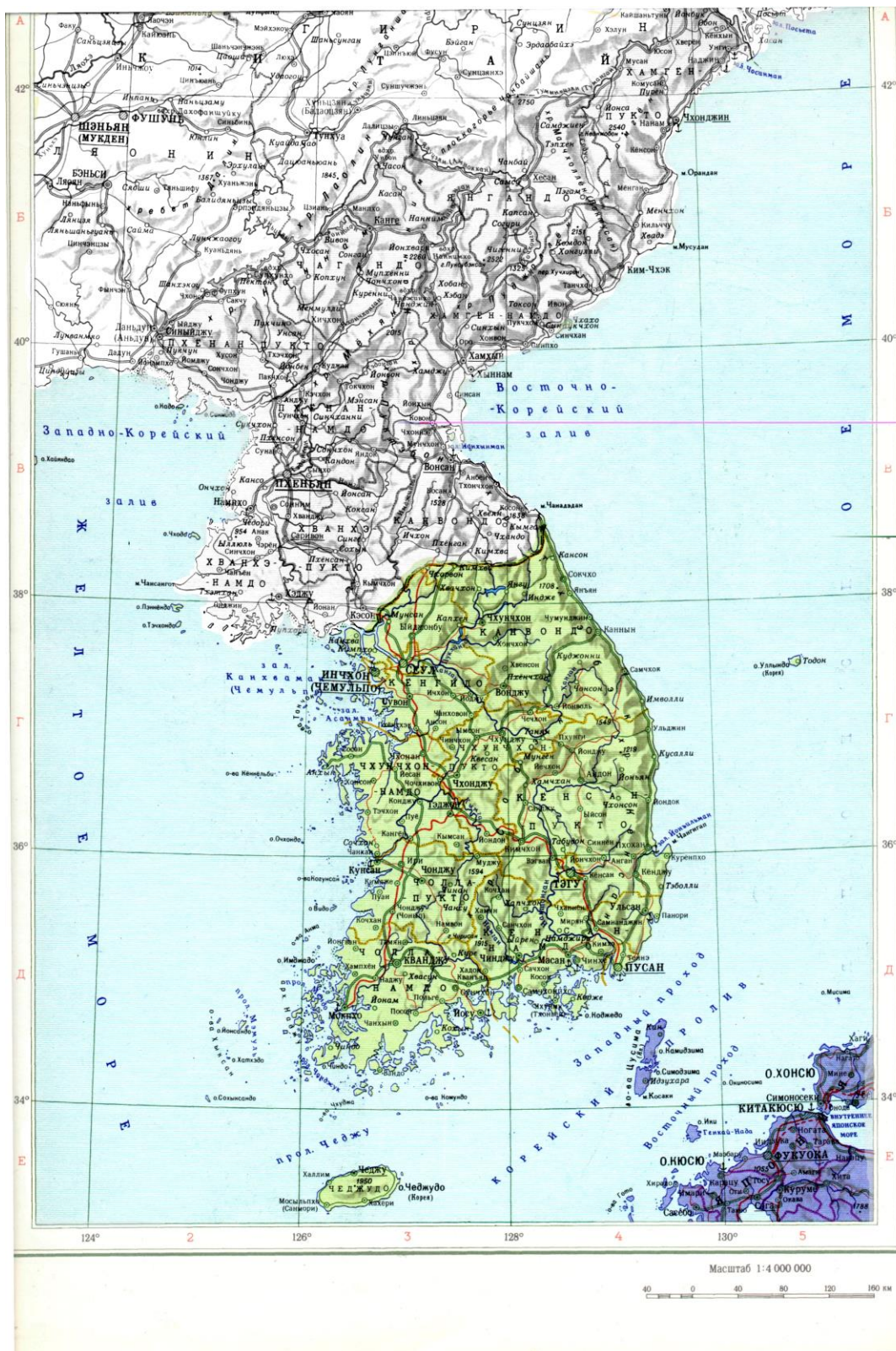
A'zo davlatlar:

1.AQSH	14.Litva
2.Belgiya	15.Lyuksemburg
3.Bolgariya	16.Niderlandiya
4.Buyuk Britaniya	17.Norvegiya
5.Vengriya	18.Polsha
6.Germaniya	19.Portugaliya
7.Gretsiya	20.Ruminiya
8.Daniya	21.Slovakiya
9.Islandiya	22.Sloveniya
10.Ispaniya	23.Turkiya
11.Italiya	24.Fransiya
12.Kanada	25.Chexiya
13.Latviya	26.Estoniya

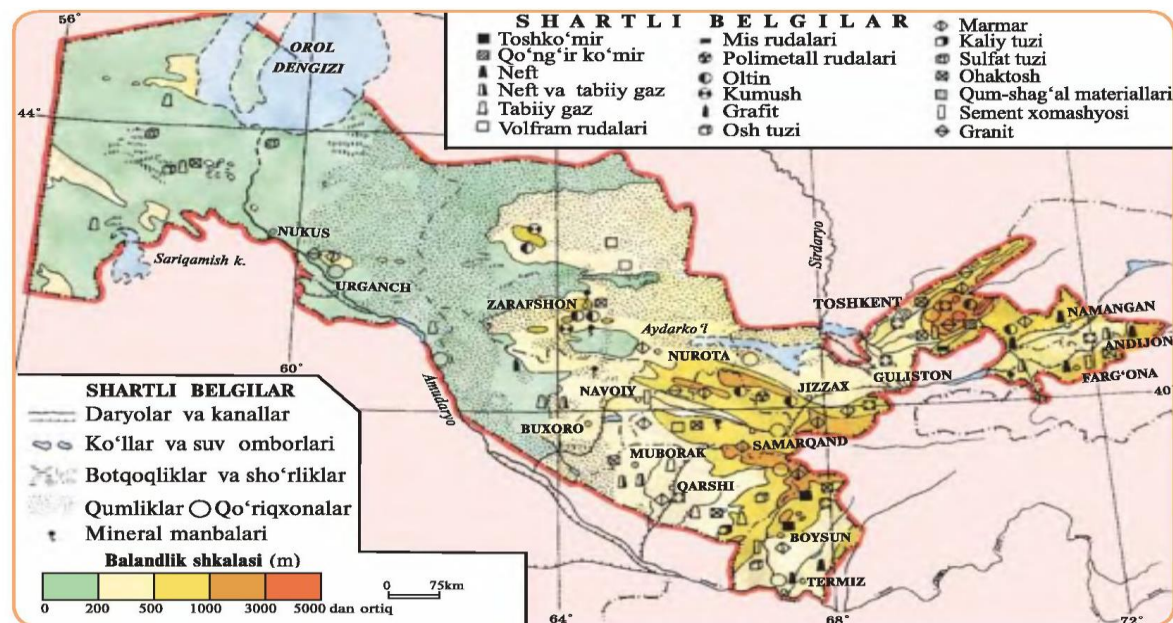
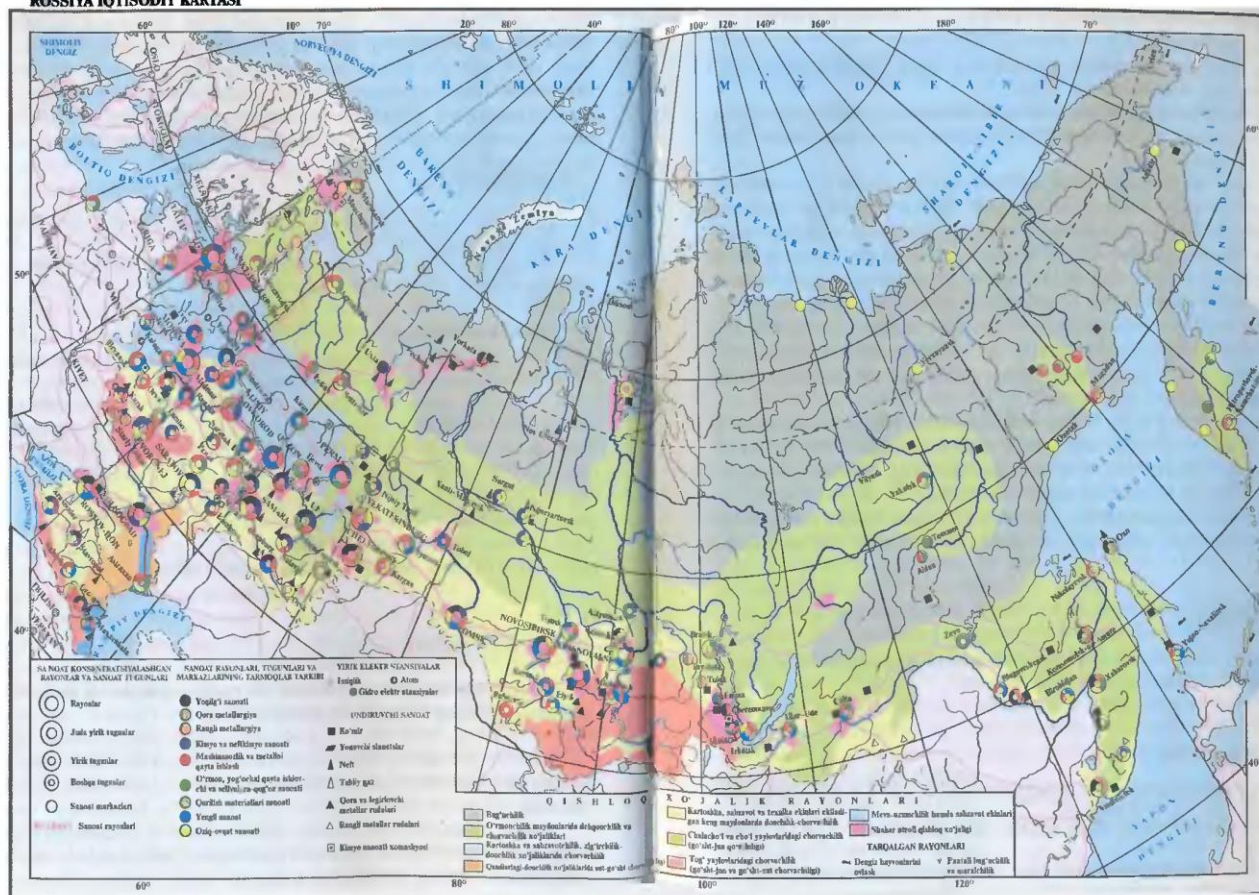
NATOning “Tinchlik yo'lida hamkorlik” dasturi ishtirokchilari:

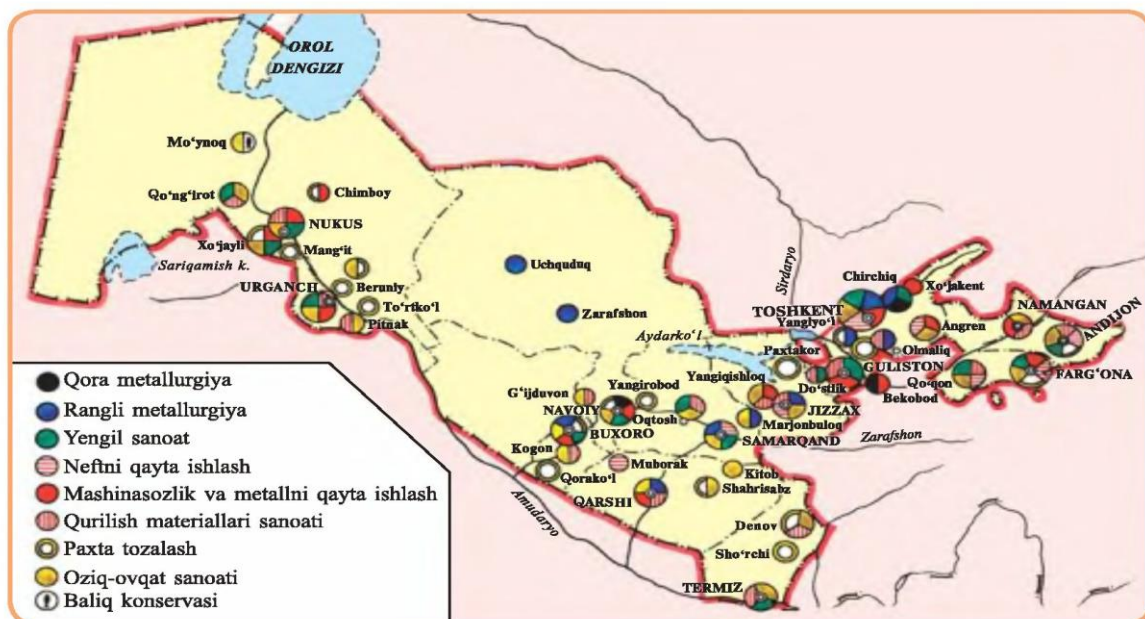
1.Albaniya	20. Finlandiya (1994 yil may)
2.Armaniston (1994 yil oktabr)	21. Chernogoriya (2006 yil dekabr)
3.Avstriya (1995 yil fevral)	22. Shvetsiya (1994 yil may)
4.Ozarbayjon (1994 yil may)	23. Shveysariya (1996 yil dekabr)
5.Belorus (1995 yil yanvar)	
6.Bosniya va Gersegovina (2006 yil dekabr)	
7.Gruziya (1994 yil mart)	
8.Irlandiya (1999 yil dekabr)	
9.Qozog'iston (1994 yil may)	
10.Qirg'iziston (1994 yil iyun)	
11.Makedoniya (1995 yil noyabr)	
12.Malta (1995-1996 yil)	
13.Moldova (1994 yil may)	
14.Rossiya (1994 yil iyun)	
15.Serbiya (2006 yil dekabr)	
16.Tojikiston (2002 yil fevral)	
17.Turkmaniston (1994 yil may)	
18.O'zbekiston (1994 yil iyul)	
19.Ukraina (1994 yil fevral)	

ROSSIYA IQTISODIY KARTASI

Siyosiy geografiya fanidan oraliq nazorat savollari

1-bilet

- 1.Siyosiy geografiya nimani o'rganadi.Uning fanlar tizimida tutgan o'rni va aloqalari.
2. Dunyo siyosiy kartaning ahamiyati.
3. Davlat chegaralari daxlsizligi va yaxlitligi degenda nimani tushunasiz

Geosiyosat fanidan oraliq nazorat savollari

2-bilet

- 1.Siyosiy geografiya va geosiyosat: o'zaro aloqadorligi va tafovutlari.
- 2.Buyuk Britaniyaning dunyo geosiyosiy xartasida tutgan o'rni va ahamiyati.
3. Dunyo siyosiy xartasi va uning shakllanishida eng yangi davr

Siyosiy geografiya fanidan oraliq nazorat savollari

3-bilet

1. O'zbekistonning M.D.X mamlakatlari ichida geosiyosiy salohiyati.
- 2.Klassik geosiyosat va uning geosiyosat fanini shakllanishidagi roli.
3. Dunyo siyosiy va iqtisodiy xartasi tushunchasining mazmun va mohiyatini tushuntiring.

Siyosiy geografiya fanidan oraliq nazorat savollari

4-bilet

1. Insoniyatning siyosiy geografik tarixi.
- 2.Markaziy va Janubiy Osiyodagi geosiyosiy jarayonlarning taxlili.
3. Dunyoning hududiga ko'ra eng katta va eng kichik davlatlardan 15 tadan misol keltiring .

Siyosiy geografiya fanidan oraliq nazorat savollari

5-bilet

1. Buyuk geografik kashfiyotlarni dunyo siyosiy xartasiga tasiri
2. Siyosiy geografiyani fanlar tizimida tutgan o'rnini tushuntiring.
3. Dunyodagi aholisi eng ko'p va eng kam davlatlardan 15 tasidan misol keltiring.

Siyosiy geografiya fanidan oraliq nazorat savollari

6-bilet

- 1.Dunyo siyosiy xartasi va uning shakllanish boskichlari.
- 2.F.Rattselning geosiyosiy karashlari.
3. Globallashuv va insoniyatning global muammolari

Siyosiy geografiya fanidan oraliq nazorat savollari

7-bilet

1. Davlatning tashkil etilishi shakllari-Respublika
2. AQSHning jaxon geosiyosiy tizimlarida tutgan o'rni va ahamiyati.
3. G'arbiy Yevropada joylashgan mamlakatlarni yozib chiqing

Siyosiy geografiya fanidan oraliq nazorat savollari

8-bilet

1. Siyosiy kartaning ahamiyati .
2. Buyuk Britaniyaning dunyo geosiyosiy xartasida tutgan urni va ahamiyati.
3. Dunyo siyosiy xartasi va uning shakllanishida qadimgi davr

Siyosiy geografiya fanidan oraliq nazorat savollari

9-bilet

- 1.Markaziy Osiyodagi geosiyosiy jarayonlar va unda O'zbekistonning tutgan o'rni.
2. G'arbiy Yevropa davlatlarining geosiyosiy geografik taxlili.
3. Amerika Qo'shma Shtatlarini mavjud- shtatlarini yozib chiqing.

Siyosiy geografiya fanidan oraliq nazorat savollari

10-bilet

1. Siyosiy geografiya fanining maqsadi va vazifalari.
2. G'arbiy Yevropa davlatlarining geosiyosiy geografik taxlili.
3. OPEK- Neft eksport qiluvchi davlatlar tashkilotiga a'zo mamlakatlarni yozing.

Siyosiy geografiya fanidan oraliq nazorat savollari

11-bilet

1. O'zbekistonning Markaziy Osiyodagi strategik mavqei.
2. Germaniyaning dunyo geosiyosiy xaritasida tutgan o'rni va ahamiyati.
3. Janubiy Amerikada joylashgan mamlakatlarini yozing

Siyosiy geografiya fanidan oraliq nazorat savollari

12-bilet

1. Sobik Ittifoqning parchalanishi va uning dunyo siyosiy xaritasiga ta'siri.
2. Dunyo siyosiy xaritasi va uning shakllanishida qadimgi davr
3. G'arbiy Osiyo da joylashgan mamlakatlarini yozing

Siyosiy geografiya fanidan oraliq nazorat savollari

13-bilet

1. Geosiyosat, tashki siyosat, mintakaviy siyosat, demografik siyosat, ijtimoiy siyosat ularning mohiyati va o'zaro tafovutlari.
2. Rossiyaning dunyo geosiyosiy xaritasida tutgan o'rni va ahamiyati.
3. Markaziy va Janubiy Osiyoda joylashgan mamlakatlarini yozing

Siyosiy geografiya fanidan oraliq nazorat savollari

14-bilet

1. Klassik geosiyosatning asosiy g'oya va kontsepsiyalari.
2. O'zbekistonning geosiyosiy salohiyati taxlili.
3. Sharqiy Yevropada joylashgan mamlakatlarini yozing

Siyosiy geografiya" fanidan oraliq nazorat savollari

15-bilet

1. Dunyo siyosiy xaritasi va uning shakllanishida O'rta asrlar
2. Sharqiy Osiyo davlatlarining geosiyosiy geografik taxlili.
3. Shimoliy Afrikada joylashgan mamlakatlarini yozing

Siyosiy geografiya fanidan oraliq nazorat savollari

16-bilet

1. Dunyo siyosiy xaritasi va uning shakllanishida Yangi davr
2. G'arbiy va Sharqiy Yevropadagi mamlakatlarning geosiyosiy geografik taxlili.
3. G'arbiy Afrikada joylashgan mamlakatlarini yozing

Siyosiy geografiya fanidan oraliq nazorat savollari

17-bilet

1. Geosiyosatning tadqiqot ob'ekti, predmeti va vazifalari.
2. Rossiyaning dunyo geosiyosiy xaritasida tutgan o'rni va ahamiyati.
3. Sharqiy Afrikada joylashgan mamlakatlarini yozing

Siyosiy geografiya fanidan oraliq nazorat savollari

19-bilet

1. Dunyo siyosiy xaritasini shakllanishida eng yangi davr
2. Sharqiy Yevropa davlatlari dunyo geosiyosiy xaritasidagi o'rni .
3. Markaziy Afrikada joylashgan mamlakatlarini yozing

Siyosiy geografiya fanidan oraliq nazorat savollari

20-bilet

1. G'arbning zamonaviy geosiyosiy oqimlari.
2. Geosiyosatni shakllanishida klassik geosiyosatning ahamiyati
3. Janubiy Afrikada joylashgan mamlakatlarini yozing

Siyosiy geografiya fanidan oraliq nazorat savollari

21-bilet

1. Siyosiy geografiya va geosiyosat fanining maqsadi va uni o'qitishning ahamiyati.
2. Sharqiy Yevropa davlatlari dunyo geosiyosiy xaritasidagi o'rni .
3. Dunyo siyosiy va iqtisodiy xaritasi tushunchasining mazmun va mohiyatini tushuntiring.

Siyosiy geografiya fanidan oraliq nazorat savollari

22-bilet

1. Geosiyosat fanining asosiy konunini tushuntiring.
2. Xitoyning geosiyosiy salohiyati va imkoniyatlarini taxlili.
3. Hozirgi dunyo siyosiy xaritasi shakllanishi davrlariga ta'rif bering

Siyosiy geografiya fanidan oraliq nazorat savollari

23-bilet

1. Hududiy siyosiy tizimlar – Siyosiy geografiyaning asosiy tadqiqot ob'ekti sifatida
2. O'zbekistonning M.D.X mamlakatlari orasida geosiyosiy salohiyati.
3. Hozirgi dunyo mamlakatlari hilma-hilligi qanday sabablarga bog'liq.

Siyosiy geografiya fanidan oraliq nazorat savollari

24-bilet

1. Geosiyosat, tashki siyosat, mintakaviy siyosat, demografik siyosat, ijtimoiy siyosat: ularning mohiyati va o'zaro tafovutlari.
2. Rossiyaning dunyo geosiyosiy xaritasida tutgan o'rni va ahamiyati.
3. Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar bir-birlaridan qanday farq qiladilar

Siyosiy geografiya fanidan oraliq nazorat savollari

25-bilet

1. Davlatning tashkil etilishi shakllari
2. Rossiyaning dunyo geosiyosiy xaritasida tutgan o'rni va ahamiyati.
3. Davlat xududlari va davlat chegaralari tushunchalariga ta'rif bering

Siyosiy geografiya fanidan oraliq nazorat savollari

26-bilet

1. Dunyo siyosiy xaritasi va uning shakllanish boskichlari.
2. Davlatning tashkil etilishi shakllari-Manarxiya
3. Shimoliy Yevropada joylashgan mamlakatlarini yozing

Siyosiy geografiya fanidan oraliq nazorat savollari

27-bilet

1. Davlatning tashkil etilishi shakllari.
2. Siyosiy geografiya va T.I.A fanining maqsadi va uni o'qitishning ahamiyati.
3. Janubiy Yevropada joylashgan mamlakatlarini yozing

Siyosiy geografiya fanidan oraliq nazorat savollari

28-bilet

1. Geosiyosat fanini vujudga kelishi xususiyatlarini tushuntiring.
2. Markaziy va Janubiy Osiyodagi geosiyosiy jarayonlarning taxlili.
3. G'arbiy Yevropada joylashgan mamlakatlarini yozing

Siyosiy geografiya fanidan test savollari.
1-variant

1. "Geosiyosat" termini qaysi olimga tegishli?

- A) *R.Chellenga B) F.Ratselga V) X.Makkinderga G) E.Xantingtonga

2. Hududiy-siyosiy tizimlarni tahlil qilish asosida:

- A) Siyosiy kuchlar va ularning markazlarini joylanishi yotadi
B) Davlatning siyosiy-geografik o'rnini o'rganish yotadi
V) *Davlat hududi doirasida jamiyatni siyosiy-hududiy tashkil qilish yotadi
G) Geosiyosiy jarayonlarni o'rganish yotadi

3. Jamiyatni siyosiy-hududiy tashkil etilishi deganda:

- A) *Siyosiy-hududiy qurilishi, siyosiy kuchlar va elektoral xulq-at'vori tushuniladi
B) Dunyo siyosiy xaritasi tushuniladi
V) Davlatni siyosiy-hududiy tarkibi tushuniladi
G) Davlatni dunyo siyosiy xaritasidagi o'rni tushuniladi

4. Jahon savdo tashkilotiga nechta davlat a'zo?

- A) 143 ta B) 145 ta V) 147 ta G) *150 dan ortiq

5. Hududiy-siyosiy tizimlarning shakllanishi va rivojlanishida qaysi tamoyil asos bo'ladi?

- A) Komplekslilik B) *Hududiylik
V) Majmualilik G) Sistemalilik

6. Hududiy-siyosiy tizimlarning muhim elementini ko'rsating.

- A) Geosiyosiy konsepsiya B) *Siyosiy-geografik o'rin
V) Siyosiy-geografik muhit G) Geosiyosiy vaziyat

7. Siyosiy-geografik o'rin deganda:

- A) *Davlat, davlatlar guruhi, yoki mintaqaning boshqa davlat, davlatlar guruhi, ya'ni siyosiy birliklarga bo'lgan munosabati va aksi
B) Davlatni geosiyosiy lider davlatga nisbatan o'rni
V) Geosiyosiy vaziyati notinch davlatga nisbatan tutgan o'rni
G) Davlatni iqtisodiy qoloq davlatga nisbatan tutgan o'rni

8. Davlat nomi va poytaxti bir xil bo'lgan davlatlar guruxini toping

- A) Ekvador, Gvatemala B) *Tunis, Singapur
V) Gvatemala, Niger G) Tunis, Marokash

9. Hozirda dunyo siyosiy xaritasidagi mustamlaka hududlar ko'proq qaysi davlatga tegishli?

- A) AQSHga B) Fransiyaga
V) *Buyuk Britaniyaga G) Marokashga

10. Makro-siyosiy-geografik o'rin deganda:

- A) *Muayyan davlatning dunyo siyosiy xaritasidagi yirik mamlakat va mintaqalarga nisbatan tutgan o'rni tushuniladi
B) Muayyan davlatning bevosita qo'shni davlatga nisbatan tutgan o'rni
V) Muayyan davlatning geosiyosiy vaziyati keskin davlatga nisbatan tutgan o'rni
G) Muayyan davlatning qoloq davlatga nisbatan tutgan o'rni

11. Mezo-siyosiy-geografik o'rin, bu:

- A) Muayyan davlatning iqtisodiy qoloq davlatlarga nisbatan tutgan o'rni
B) Muayyan davlatning yirik etakchi davlatga nisbatan tutgan o'rni
V) Muayyan davlatning jahon miqyosida tutgan o'rni
G) *Muayyan davlatning mintaqada tutgan o'rni

12. Mikro-siyosiy-geografik o'rin, bu:

- A) Davlatning periferik (atrofda) o'rni
B) Davlatning markaziy o'rin tutishi
V) *Muayyan davlatning bevosita qo'shni davlatlarga nisbatan tutgan o'rni
G) Davlatning yirik davlatga nisbatan tutgan o'rni

13.MDH tarkibiga kirmagan davlatni aniqlang

- A)*Latviya B) Belarus
V) Ukraina G) Qirg'iziston

14.Dunyo siyosiy xaritasida mustaqil davlatlarning soni nechta?

- A) 205 ta B) 180 ta
V) 185 ta G) *190 tadan ko'proq

15.Boshqaruv shakliga ko'ra davlatlar nechta asosiy turga bo'linadi?

- A)*Monarxiya va respublika B) Absolyut va konstitutsion monarxiya
V) Prezidentlik va parlament respublikasi G) Unitar va federativ respublika

16.Davlat chegarasi qanday vazifalarni bajaradi?

- A) Bog'lash va rivojlantirish B) Ajratish va taqiqlash
V) *Ajratish va bog'lash G) To'var, xizmat va informatsiyani o'tkazish yoki to'xtatish

17.BMTni tashkil etishdan maqsad:

- A)*Dunyoda tinchlikni saqlash, xalqaro hamkorlik va kollektiv xavfsizlikni ta'minlash
B) Davlatlararo nizolarni hal etish
V) Geosiyosiy mojarolarni bartaraf qilish
G) Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlash

18.Prezidentlik respublikalariga mansub davlatlar guruhini toping.

- A) Tailand, Fransiya, Rossiya B) Buyuk Britaniya, Bolgariya, Germaniya
V) Germaniya, Saudiya Arabistoni, Qozog'iston G) *AQSH, Argentina, Braziliya

19.“Geosiyosat” termini qaysi olimga tegishli?

- A)*R.Chellenga B) F.Ratselga
V) X.Makkinderga G) E.Xantingtonga

20.O'zbekiston nechta davlat bilan chegaradosh?

- A) 4 ta B)* 5 ta V) 7 ta G) 6 ta

21.Dunyo siyosiy xaritasida davlat boshqaruvining qaysi shakliga mansub davlatlar soni ko'p?

- A) Qoloq davlatlar B) Monarxiya V) Iqtisodiy rivojlangan davlatlar G) *Respublika

22.Mutloq monarxiya tipidagi davlat deb nimaga aytiladi?

- A) *Monarx hokimiyati cheklanmagan, ya'ni barcha hokimiyat yakka shaxsning (qirol, podsho, shox va bosh.) qo'lida
B) Hokimiyat prezidentning qo'lida
V) Hokimiyat to'la parlamentga tegishli
G) Hokimiyatni xalq vakillari boshqaradi

23.Mutloq monarxiyaga mansub davlatlarni toping.

- A) Baxrayn, Qatar, Omon, Irlandiya B) Baxrayn, Qatar, Omon, Shvetsiya
V) Baxrayn, Qatar, Omon, Buyuk Britaniya G) *Baxrayn, Qatar, Omon, BAA

24.Ma'muriy-hududiy qurilishiga ko'ra davlatlar necha turga bo'linadi?

- A) Mutloq va cheklangan monarxiya davlatlari B) *Unitar va federativ davlatlar
V) Prezidentlik va parlament respublikalari G) Iqtisodiy rivojlangan va qoloq davlatlar

25.Afrikadagi bevosita jahon okeaniga chiqa olmaydigan davlatlar guruhini toping.

- A)*Niger, Chad, Uganda, Burundi B) Niger, Chad, Uganda, Angola
V) Niger, Chad, Uganda, Togo G) Niger, Chad, Uganda, Gambiya

26.Federativ davlat deb:

- A)*Yagona qonunlar bilan birga, bir necha mustaqil respublika, shtat va boshqalardan tashkil topgan davlatga aytiladi
B) Konstitutsiyaga ega bo'lmagan davlatga aytiladi
V) Iqtisodiy rivojlangan davlatga aytiladi
G) Monarx boshqaradigan davlatga aytiladi

27.Federativ davlatlarga quyidagilardan qaysi biri mansub?

- A) AQSH, Rossiya, Germaniya, Braziliya, Turkmaniston
B) AQSH, Rossiya, Germaniya, Braziliya, Ukraina

V) *AQSH, Rossiya, Germaniya, Braziliya, Hindiston

G) AQSH, Rossiya, Germaniya, Braziliya, Xitoy

28.Ma'muriy-hududiy tuzilishiga ko'ra GFR nechta federativ birliklardan tashkil topgan?

A) 14 ta B) 12 ta V) *16 ta G) 19 ta

29.Rossiya federatsiyasi ma'muriy-hududiy tuzilishiga ko'ra nechta sub'ektlarga bo'linadi?

A)*83 ta B) 95 ta V) 86 ta G) 49 ta

30.Britaniya Ittifoqi qachon tuzilgan?

A) 1941 yilda B) 1945 yilda V) 1991 yilda G) * 1931 yilda

Javoblar

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30

2 -kurs 201-gurux talabasi

-----**. 01. 2017 yil**

imzo

Siyosiy geografiya fanidan test savollari.

2-variant

1.Siyosiy geografiyaning asosiy tadqiqot (o'rganish) ob'ekti nima?

A)*Hududiy-siyosiy tizimlar B)Dunyoning siyosiy xaritasi

V)Davlat chegarasi G)Siyosiy geografik o'rin

2.Britaniya Ittifoqiga a'zo davlatlar soni nechta va kim tomonidan boshqariladi?

A) 40 dan ortiq, Buyuk Britaniya qirolichasi B) 49 ta, Buyuk Britaniya qiroli

V) 46 ta, Buyuk Britaniya qirolichasi G) *50 ta, Buyuk Britaniya qirolichasi

3.Quyidagilardan qaysi biri siyosiy geografiyaning tadqiqot ob'ekti bo'la oladi?

A) Davlatning tashqi savdosi B) Davlatni iqtisodiy rivojlanish muammolari

V) *Davlat hududi G) Davlatning sotsial siyosati

4.Quyidagilardan qaysi biri davlat hududi shakllariga mansub?

A)* (orol, yarimorol, lentasimon) B) (orol, yarimorol, vertikal)

V) (orol, lentasimon, gorizont) G) (orol, yarimorol, gorizont)

5.NATO qanday tashkilot hisoblanadi?

A) Iqtisodiy tashkilot B) *Harbiy-siyosiy blok

V) Ijtimoiy yordam ko'rsatuvchi tashkilot G) Ham iqtisodiy ham siyosiy tashkilot

6.Quyidagilar ichidan bevosita jahon okeaniga chiqa olmaydigan davlatlar guruhini

toping?.

- A) Avstriya, Afg`oniston, Mozambik      B) Avstriya, Afg`oniston, Myanma
V) Avstriya, Afg`oniston, Pokiston      G) \*Avstriya, Afg`oniston

7.Evropadagi bevosita jahon okeaniga chiqa olmaydigan davlatlar guruhini ko`rsating?

- A) Andorra, Makedoniya, San-Marino, Polsha
B) *Andorra, Makedoniya, San-Marino, Vatikan
V) Andorra, Makedoniya, San-Marino, Xorvatiya
G) Andorra, Makedoniya, San-Marino, Albaniya

8.O`zbekiston geoiqtisodiy vaziyatidagi eng salbiy jihatni aniqlang.

- A)*Dunyo okeanidan uzoqda joylashgan B) Tog`lar bilan o`ralgan
V) Iqtisodiy qoloq G) Etakchi davlatlarga qo`shni emas

9. Iroq qaysi davlatlar bilan chegaradosh?

- A) Saudiya Arabistoni, Quvayt, Turkiya, Suriya, Livan, Eron
B) Eron, Saudiya Arabistoni, Suriya, Quvayt, Livan, Iordaniya
V) *Eron, Turkiya, Suriya, Iordaniya, Saudiya Arabistoni, Quvayt
G) Eron, Turkiya, Suriya, Saudiya Arabistoni, Quvayt

10.Lotin Amerikasida bevosita jahon okeaniga chiqa olmaydigan davlatlarni ko`rsating?.

- A) Braziliya, Paragvay B) *Boliviya, Paragvay
V) Boliviya, Peru G) Paragvay, Kolumbiya

11.Tabiiy geografik jihatdan davlat chegaralari qanday turlarga ajratiladi?

- A)*Orografik, tekislik, daryo, dengiz orqali o`tuvchi chegaralar
B) Faqat quruqlik va suv chegaralariga
V) Faqat delimitatsion va demarkatsion chegaraga
G) Faqat xalqaro va ichki chegaraga

12.Fanda "Geografik limologiya" yo`nalishi nimani o`rganadi?

- A) Davlat tashqi siyosatini B) Davlat hududini o`rganuvchi fan
V) Geosiyosiy jarayonlarni o`rganadi G) *Davlat chegarasi haqidagi bilimlarni

13.Dunyo siyosiy xaritasidagi ikki asosiy ob`ektni aniqlang?.

- A)*Davlatlar va hududlar B) Davlat tuzumi (monarxiya va respublika)
V) Quruqlik va suvlik G) Mustaqil va kolonial davlatlar

14.Dunyo siyosiy xaritasida rasmiy va norasmiy davlat maqomiga ega nechta sub`ekt bor?

- A) 150 tadan ko`proq B) 245 ta V) 220 ta G)* 250 ta

15.Dunyo siyosiy xaritasida nechta mustaqil davlat mavjud?

- A) *193 ta B) 191 ta V) 190 ta G) 189 ta

16."Davlat xuddi tirik organizmga o`xshaydi, uning rivojlanishi uchun muayyan hudud talab etiladi" g`oyasi kimga tegishli?

- A) * F.Ratselga B) N.N.Baranskiyga
V) I.Tyunenga G) A.Veberga

17.Prezidentlik Respublikasini kim boshqaradi?

- A)*Xalq tomonidan saylangan prezident B) Amir
V) Faqat parlament G) Monarx tomonidan boshqariladi

18.Dunyo siyosiy xaritasidagi xalqaro hududlarga nimalar kiradi?

- A) Quruqlik va suvlik hududi
B) Materiklar va okeanlar
V) Mustaqil va mustamlaka hududlar
G) *Ochiq dengiz, Antarktika, dengiz va okeanlar tubi, kosmos hududi, xalqaro daryo, kanal va bo`g`izlar

19.Dunyo siyosiy xaritasida mustamlaka, dominion, protektoratlar quyidagilardan qaysi biriga mansub?

- A)*O`zini-o`zi boshqarmaydigan hududlarga B) O`zini-o`zi boshqaradigan hududlarga
V) Maqomi noma`lum hududlarga G) Xalqaro hududlarga

20.Parlament respublikalariga mansub davlatlar guruhini toping?.

- A) Italiya, Polsha, GFR, Bruney B) Italiya, Polsha, GFR, Ukraina
V) *Italiya, Polsha, GFR, Hindiston G) Italiya, Polsha, GFR, Belarus

21.Siyosiy-geografik o'rin quyidagilardan qaysi biri orqali aniqlanadi?

- A) Iqtisodiy kartada B) *Siyosiy kartada
V) Tabiiy kartada G) Sotsial kartada

22.Dunyo siyosiy xaritasida monarxiya tipidagi davlatlar soni nechta?

- A) *31 ta B) 21 ta V) 41 ta G) 51 ta

23.Dunyo siyosiy xaritasida federativ davlat boshqaruviga ega davlatlar soni nechta?

- A) 12 ta B) *22 ta V) 32 ta G) 42 ta

24.BMT klassifikatsiyasi bo'yicha Markaziy Osiyo mintaqasi qaysi davlatlarni o'z ichiga oladi?

- A)*O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston
B) O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston, Afg'oniston
V) O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston, Eron
G) O'zbekiston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston

25. Prezident I.A.Karimovning qaysi asarida geosiyosiy masalalar keng yoritilgan?

- A)*«O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida:...»
B) «O'zbekiston iqtisodiy isloxlarni chuqurlashtirish yo'lida»
V) «O'zbekiston buyuk kelajak sari»
G) «Qishloq xo'jaligi taraqqiyoti farovonlik manbai»

26.Afrikaning siyosiy xaritasi jami nechta davlatni o'z ichiga oladi?

- A) 43 ta B) 50 ta V)* 53 ta G) 57 ta

27.Fransiya ittifoqi a'zolari nechta?

- A) 42 ta B) 32 ta V) 12 ta G) *22 ta

28.Gibraltar mustamlaka sifatida qaysi davlatga tegishli?

- A) *Buyuk Britaniyaga B) Fransiya V) Ispaniyaga G) Marokashga

29.BMT ro'yxatida (2007-yil) dunyo bo'yicha jami nechta mustamlaka ro'yxatga olingan?

- A) 9 ta B) 11 ta V) * 16 ta G) Mustamlaka hududlar yo'q

30.G'arbiy Saxara qaysi davlatning mustamlakasi hisoblanadi?

- A)*Marokashning B) Buyuk Britaniyaning V) Fransiyaning G) AQSHning

Javoblar

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30

2 -kurs 201-gurux talabasi

-----, 01. 2017 yil

imzo

Siyosiy geografiya fanidan test savollari.
3-variant

1.Siyosiy-geografik o‘rin necha turga bo‘linadi?

- A)*3 ga (makro, mezo, mikro siyosiy-geografik o‘rin)
- B)4 ga (makro, mezo, mikro, noqulay siyosiy-geografik o‘rin)
- V)2 ga (ichki va tashqi siyosiy-geografik o‘rin)
- G)5 ga (makro, mezo, mikro, ichki va tashqi siyosiy-geografik o‘rin)

2.Dunyo siyosiy xaritasidagi eng uzoq davom etgan qonli to‘qnashuvlardan birini aniqlang?.

- A) Kipr muammosi
- B) Kashmir muammosi
- V) Bolqon muammosi
- G) *Arab-isroil majmuasi

3.NATO-Shimoliy atlantika shartnomasi tashkiloti qachon va nima maqsadda tuzilgan?

- A) 1941-yil – a‘zo davlatlarni kollektiv xavfsizligini ta‘minlash uchun
- B)*1949-yil – dunyoda tinchlikni saqlash uchun
- V)1946-yil – Yevropada tinchlikni saqlash uchun
- G)1941-yil – dunyoda tinchlikni saqlash uchun

4.Siyosiy barqaror bo‘lmagan hududlar Yevrosiyaning qaysi qismlariga ko‘proq to‘g‘ri keladi?

- A) Bolqon, Yaqin Sharq, Janubiy Osiyoga
- B) Sharqiy Yevropa, Yaqin Sharq, Janubiy Osiyo
- V) Janubiy Yevropa, Yaqin Sharq, Janubi-Sharqiy Osiyo
- G) *Yevropa, Yaqin Sharq, Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyo

5.Quyidagilar ichidan yirik xalqaro iqtisodiy integratsion tashkilot (birlashma)larni ko‘rsating?.

- A) Yevropa Ittifoqi, MDH, Rossiya-Belarus bojxona ittifoqi
- B) Yevropa Ittifoqi, Rossiya-Belarus bojxona ittifoqi
- V) *Yevropa Ittifoqi, MDH, NAFTA
- G) Yevropa Ittifoqi, NAFTA, YevrAZES

6.Hozirda keng tarqalgan tasniflashga ko‘ra jahon davlatlari qanday turlarga ajratiladi?

- A) *Iqtisodiy rivojlangan, rivojlanayotgan, o‘tish iqtisodiyotiga ega davlatlar
- B) Iqtisodiy rivojlangan, rivojlanayotgan va qoloq davlatlar
- V) Iqtisodiy rivojlangan, qoloq va o‘tish iqtisodiyotiga ega davlatlar
- G) Kapitalistik, sotsialistik, o‘tish iqtisodiyotiga ega davlatlar

7.Jahonda eng ko‘p sanoat ishlab chiqarish hajmiga ega (25%ga yaqin) mintaqani ko‘rsating?.

- A) Xitoy
- B) Yaponiya
- V) Sharqiy Osiyo
- G) *G‘arbiy Yevropa

8.Osiydagi bevosita jahon okeaniga chiqa olmaydigan davlatlar guruhini toping?.

- A) Armaniston, Laos, O‘zbekiston, Malayziya
- B) *Armaniston, Laos, O‘zbekiston, Butan
- V) Armaniston, Laos, O‘zbekiston, Singapur
- G) Armaniston, Laos, O‘zbekiston, Bangladesh

9.Jahonning eng urbanizatsiyalashgan mintaqasini ko‘rsating?.

- A)*G‘arbiy Yevropa
- B) Afrika
- V) Janubiy Osiyo
- G) Markaziy Amerika

10.Dunyodagi jami neft zaxiralarining 65% qaysi mintaqaga to‘g‘ri keladi?

- A) Afrikaga
- B) Yevropaga
- V) *G‘arbiy Osiyoga
- G) MDH davlatlariga

11.Dunyodagi jami tabiiy gaz zaxiralarinig 50% ga yaqini qaysi mintaqaga to‘g‘ri keladi?

- A) G‘arbiy Yevropaga
- B) MDH davlatlariga
- V) *G‘arbiy Osiyoga
- G) Afrikaga

12.O‘zbekistonning jahon xamjamiyati bilan uyg‘unlashuvini ta‘minlovchi asosiy omilni aniqlang?.

- A) *Transport kommunikatsiyalari B) Bevosita dunyo okeaniga chiqish imkoniyati
V) Siyosiy barqarorlik G) Iqtisodiy salohiyat
- 13.Siyosiy geografiya qanday fan?**
A) Qirraviy fan B) Iqtisodiy-geografik fan
V) *Ijtimoiy-geografik fan G) Tez rivojlanayotgan fan
- 14.Geosiyosat fanining eng asosiy qonuni nima?**
A) “Bo‘lib tashla, xukumronlik qil” g‘oyasi
B) Hudud omili rolining insoniyat tarixida kuchayib borishi
V) Quruqlik va dengiz sintezi-qirg‘oqbo‘yi zonasi (Rimlend)
G) *Dualizm (Quruqlik va dengiz kuchlarining o‘zaro qarama-qarshiligi)
- 15.“Siyosiy geografiya” asarining muallifi kim?**
A)*F.Ratsel B)V.A.Kolosov V) K.Ritter G) Humboldt
- 16.BMT qachon tashkil topgan?**
A) 1941 yil B) 1935 yil V) *1945 yil G) 1951 yil
- 17.Parlament respublikalarida amalda real hokimiyat kimni qo‘lida bo‘ladi?**
A)* Bosh vazirning B) Prezidentning
V) Monarxning G) Qirolning
- 18. Geosiyosatning ikkita asosiy elementini aniqlang?.**
A) Hudud va siyosat B) Geografik o‘rin va strategik salohiyat
V) *Chegara va hudud G) Dengiz va quruqlik
- 19.Sovet Ittifoqining parchalanishi bilan sobiq ittifoqdosh respublikalar o‘rnida nechta mustaqil davlatlar vujudga keldi?**
A)*15 ta B) 12 ta V) 9 ta G) 14 ta
- 20.Gvineya va Gviana davlatlari qayerda joylashgan?**
A) Afrika va Okeaniyada B) Janubiy Osiyo va Afrikada
V) Janubiy Amerika va Okeaniyada G) *Afrika va Janubiy Amerikada
- 21. 2011-yili qaysi davlat mustaqillikka ega bo‘ldi?**
A) Afg‘oniston B) *Janubiy Sudan
V) Urugvay G) Qozog‘iston
- 22.F.Ratselning “Hayot hududi” g‘oyasi uning qaysi asarida ifodalangan?**
A)*Siyosiy geografiya asarida B) Antropogeografiya asarida
V) Yer va hayot asarida G) Iqtisodiy geografiya asarida
- 23.Klassik geosiyosatning asosiy namoyondalari guruhini toping?.**
A) F.Ratsel, X.Makkinder, N.Spaykmen, A.Mexen, C.Xantington
B) F.Ratsel, X.Makkinder, N.Spaykmen, A.Mexen, A.Geyzen
V) *F.Ratsel, X.Makkinder, N.Spaykmen, A.Mexen, K.Xausxofer
G) F.Ratsel, X.Makkinder, N.Spaykmen, A.Mexen, I.Fukuyama
- 24.Dunyo siyosiy xaritasidagi geosiyosiy muammoli mintaqalar guruhini ko‘rsating?.**
A) Yaqin Sharq, Afg‘oniston, Lotin Amerikasi B) *Yaqin Sharq, Afg‘oniston, Fors ko‘rfazi
V) Yaqin Sharq, Afg‘oniston, Sharqiy Evropa G) Yaqin Sharq, Afg‘oniston, Sharqiy Osiyo
- 25.X.Makkinder geosiyosiy modeliga ko‘ra jahon mamlakatlari 2 ta qutbga?**
A)*Quruqlik va dengizda hukmron davlatlarga bo‘linadi
B) Rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlarga bo‘linadi
V) Rivojlangan va qoloq davlatlarga bo‘linadi
G) Kapitalistik va sotsial davlatlarga bo‘linadi
- 26 Quyidagilardan qaysi biri harbiy–siyosiy blok?**
A) SHXT B) Yevropa Ittifoqi
V) BMT G)*NATO
- 27,Togo va Tonga davlatlari qaysi mintaqalarda joylashgan?**
A) Markaziy Amerika va Afrikada B) Okeaniya va Osiyoda
V) *Afrika va Okeaniyada G) Markaziy Amerika va Okeaniyada

28. Yevropaning siyosiy xaritasida jami nechta davlat mavjud?

A)*43 ta B) 41 ta V) 39 ta G) 47 ta

29. Birinchi Jahon urushining siyosiy-geografik oqibatlarini to`g`ri toping?.

A)*Rossiya, Germaniya, Avstriya-Vengriya va Turk imperiyalari quladi

B) Yevropa to`la ozodlikka erishdi

V) Jahonda urush xavfi butkul tugatildi

G) Rossiya va Germaniya o`rtasida abadiy tinchlikka erishildi

30. Insoniyatning siyosiy-geografik tarixini nechta asosiy davrlarga ajratiladi?

A) 3 ga B) 4 ga V) 7 ga G)* 5 ga

Javoblar

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30

2 -kurs 201-gurux talabasi

-----, 01. 2017 yil

imz

Adabiyotlar ro'yhati

Ғойдаланиладиган адабиётлар рўйхати

Асосий адабиётлар

1. Martin Jones, Rhys Jones, Michael Woods. An introduction to political geography: space, place and politics. Routledge. London and New-York. 2004. ISBN 0-203-62697-4, ISBN 0-203-663084-X.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари.-Т., 1997
3. Голубчик М.М. Политическая география мира. Учеб. Пособ. Смоленск, 1998.
4. Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект пресс, 2002.

Қўшимча адабиётлар

5. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.
6. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз.-Т.: Ўзбекистон, 2016. 56-б
7. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил якунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи // Халқ сўзи газетаси 2017 йил 16 январ, № 11.
8. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганнинг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза 2016-йил 7-декабр.- Т Ўзбекистон 2017.
9. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз.- Т Ўзбекистон 2016. 56-б
10. Colin Flint, Peter J Taylor. Political Geograpy: World-economy, Nation-state and Locality. Taylor & Francis, 2012. ISBN-13: 978-0273735908, ISBN-10:027373590X
11. Хўжанов Б.А. Геоэиёсат асослари. Т., 2002.
12. Сафоев С.С. Марказий Осиёдаги геоэиёсат. Т., ЖИДУ, 2005.
13. Валлерстайн И. Миросистемный анализ: Введение. – М.: Территория будущего, 2006.
14. Ратцель Ф. Земля и жизнь. Сравнительное землевладение: В 2т. Т. 2. Вхп.1 СПб., 1905-С. 610
15. География, политика и культура (современ. проблемы географии). Л., 1990.
16. Колосов В.А. Политическая география: проблемы и методы. Л., 1988.
17. Горбачевич Р.А. Политическая география и его проблемы. М., Изв.
17. Платон. Государство. Закон. Политика.-М, 1988.-798. (ВИ-343304 Н-1 Фп-37).
18. Мангейм Д., Рич Р.К. Политология: методы и исследования. М., 1999.
19. Spikman N.S. Amerikan strategi in world politiss. N.Y., 1942.
20. Гейден Г. Критика немецкой геополитики. М., изд. иностр. лит. 1960.
21. Хорев Б.С. Очерки геоглобалистики и геополитики. М., 1997.
22. Мехен А.Т. Влияние морской силы на историю. М.-Л., 1941.
23. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. – М, 2000.

Интернет сайтлар:

24. www.Ziyo.net.

Baxolash mezonlari

Siyosiy geografiya fanidan 2-bosqich 5140600-geografiya yo`nalishi talabalarini baholashning reyting ishlanmasi va baholash mezonlari

Talabani o`zlashtirishi 100 ballik tizimda baholanadi. Siyosiy geografiya va tashqi iqtisodiy aloqalar fani bo`yicha talabani o`zlashtirishi joriy nazoratga-40 ball, oraliq nazoratga-30 ball, yakuniy nazoratga-30 ball bilan baholanadi.

Reyting ishlanmasi semestr uchun

Tg`r	Nazorat turlari	Soni	Ball	Jami Ball
1	Joriy nazorat			
	1.1. 1-2-3-4-5-6 amiliy mashg'ulot topshiriqlari va amaliy mashg'ulotlarda berilgan mustaqil ish topshiriqlarini bajargani uchun	6	2.1	13
	1.2.7- 8-9-10-11-12-13 amiliy mashg'ulot topshiriqlari va amaliy mashg'ulotlarda berilgan mustaqil ish topshiriqlarini bajargani uchun	7	1.8	13
	1.3.14-15-16-17-18-19-20 amiliy mashg'ulot topshiriqlari va amaliy mashg'ulotlarda berilgan mustaqil ish topshiriqlarini bajargani uchun	7	2	14
2	Oraliq nazorat			
	2.1. Yozma (3 ta og`zaki so`rov, ma`ruza darslarida berilgan mustaqil ish topshiriqlari uchun)	1	5	10
	2.2. Og`zaki, ma`ruza darslarida berilgan mustaqil ish topshiriqlari uchun)	1	5	10
	Mustaqil ish	1	10	10
3	Yakuniy nazorat			
	3.1. Og`zaki yoki yozma ish shaklida	(30),(3),(2)	(1),(10),(10)	30
Jami				100

1. Joriy nazorat amaliy mashg'ulotlarida og`zaki so`rov usulida o`tkaziladi.

1-joriy nazorat uchun ajratilga 13 ballarni amaliy ishi topshiriqlarini va amaliy mashg'ulotlarda berilgan mustaqil ish topshiriqlarini to`la bajargan, tushuntirib bera oladigan talabaga 2.1.-1.5 ball, to`la mustaqil bajargan va amalda qo`llash bo`yicha etarli tushunchaga ega bo`lmagan talabaga 1.5- 0.9 ball, to`la bajarmagan talabaga bajarilgan ish hajmiga va sifatiga qarab 0.8-0.3 ballgacha beriladi. 6 ta amaliy ish topshiriqlarini va amaliy mashg'ulotlarda berilgan mustaqil ish topshiriqlarini to`la bajargan talabalar 2.1\*5q13 bal to`plashi mumkin

2-joriy nazorat uchun ajratilga 13 ballarni amaliy ishi topshiriqlarini va amaliy mashg'ulotlarda berilgan mustaqil ish topshiriqlarini to`la bajargan, tushuntirib bera oladigan talabaga 1.8.-1.3 ball, to`la mustaqil bajargan va amalda qo`llash bo`yicha etarli tushunchaga ega bo`lmagan talabaga 1.2- 0.7 ball, to`la bajarmagan talabaga bajarilgan ish hajmiga va sifatiga qarab 0.6-0.1 ballgacha beriladi. 6 ta amaliy ish topshiriqlarini va amaliy mashg'ulotlarda berilgan mustaqil ish topshiriqlarini to`la bajargan talabalar 1.8\*7 =13 bal to`plashi mumkin

3-joriy nazorat uchun ajratilga 14 ballarni Amaliy ishi topshiriqlarini va amaliy mashg'ulotlarda berilgan mustaqil ish topshiriqlarini to`la bajargan, tushuntirib bera oladigan talabaga 2.8-2.6 ball, to`la mustaqil bajargan va amalda qo`llash bo`yicha etarli tushunchaga ega

bo'lmagan talabaga 2.5-1.9 ball, to'la bajarmagan talabaga bajarilgan ish hajmiga va sifatiga qarab 1.8-1.2 ballgacha beriladi. 5 ta amaliy ish topshiriqlarini va amaliy mashg'ulotlarda berilgan mustaqil ish topshiriqlarini to'la bajargan talabalar 2*8q14 bal to'plashi mumkin

2. Oraliq nazorat

2.1. Oraliq nazorat og'zaki berilgan savoliga javob berish usulida o'tkaziladi. 3 ta og'zaki so'rov mohiyatini tola ochib bergan, ma'ruza darslarida berilgan mustaqil ish topshiriqlarini bajargan talabaga jami 30 bal ajratilgan.

2.2. Oraliq nazorat yozma berilgan savoliga javob berish usulida o'tkaziladi. 3 savollvriga 5.0 balidan 15 bal va ma'ruza darslarida berilgan mustaqil ish topshiriqlarini bajargan talabaga jami 5 bal jami 30 bal ajratilgan.

3. Yakuniy nazorat uchun ajratilgan 30 bal yozma shaklida o'tkazilsa o'nta to'g'ri savilni har biri 3.0 ballik shaklida baholanadi. Yakuniy nazoratda 10 ta savolga 3.0 balidan jami 30 bal ajratilgan.

Og'zaki shaklida o'tkazilsa; 3ta savol uchun 10 balidan jami 30 bal.

-agar savol(masala) mohiyati to'la ochilgan bo'lib, mavzu bo'yicha talabaning tanqidiy nuqtai nazari bayon qilingan bo'lsa – 9-10 ball

-savolning(masala) mohiyati to'la ochilgan, asosiy faktlar to'g'ri bayon qilingan bo'lsa – 7-8 ball

-savolga(masala) to'g'ri javob berilgan, lekin ayrim kamchiliklari bor bo'lsa -5-6 ball
Saralash bali 56 ballni tashkil etadi. Semestr yakunida fan bo'yicha saralash balidan kam ball to'plagan talabaning o'zlashtirishi "Qoniqarsiz" (Akademik qarzdor) hisoblanadi.